De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 17. Brieven 2357-2515

Desiderius Erasmus

Vertaald door: J.C. Bedaux

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 17. Brieven 2357-2515* (vert. Jan Bedaux). Ad. Donker, Rotterdam 2019

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr18_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

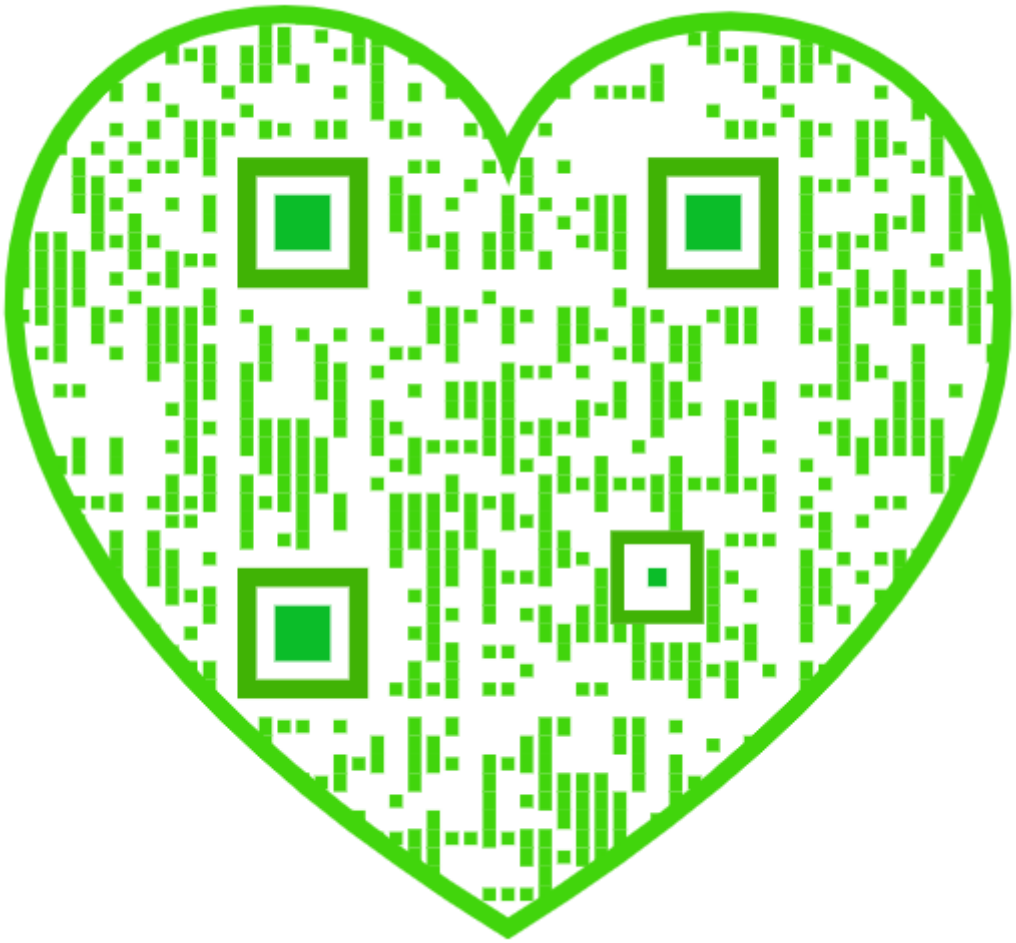

Inleiding

Erasmus van augustus 1529 t/m juli 1530

Deel 17 van *De correspondentie van Desiderius Erasmus* bevat de briefwisseling tussen 1 augustus 1530 en 1 augustus 1531. Van de 160 brieven zijn er 94 geschreven door Erasmus, terwijl 66 brieven aan hem zijn gericht.

Een opvallend thema vormt in dit deel de Rijksdag te Augsburg (20 juni-19 november 1530), waar Karel V hoopte de aanhangers van de Reformatie en de katholieken tot elkaar te brengen. Uiteindelijk slaagde hij daar niet in. Erasmus had geweigerd de Rijksdag bij te wonen, omdat hij naar eigen zeggen van de keizer geen uitnodiging had ontvangen en hij bovendien ziek was. Met deze argumenten kon hij voorkomen dat hij bij de discussies betrokken raakte. Van zowel zijn tegen- als zijn medestanders die de Rijksdag bijwoonden ontving hij diverse brieven. Ook in andere brieven komt de Rijksdag ter sprake. Door de onopgeloste godsdiensttwisten slaagde Karel V, die volgens Erasmus de aanwijzingen van paus Clemens V steeds gewillig opvolgde, er niet in de rust in het Duitse keizerrijk te herstellen en het rijk achter zich te krijgen voor zijn strijd tegen de Turken - ontwikkelingen die Erasmus veel zorgen baarden en hem somber stemden. De ernst van de situatie in Oost-Europa kreeg Erasmus te lezen in de brieven 2396 en 2399. Ook de onlusten en dreigingen in andere landen sterkten zijn pessimisme.

Sinds april 1529 woonde Erasmus in het huis ‘Zum Walfisch’ in Freiburg. Met zijn nieuwe woonplaats was hij niet gelukkig. De kosten voor levensonderhoud waren hoog. Bovendien brak er in het voorjaar van 1530 een pest uit en was Erasmus van maart tot juli ernstig ziek. Diverse correspondenten kregen daarna te horen wat hij had gemankeerd. Geruime tijd voelde hij nog de nawerking van zijn ziekte, waardoor hij minder aan publiceren toekwam; zelf noemde hij het een onvruchtbare periode. Door wisseling van eigenaar van ‘Zum Walfisch’ moest Erasmus, die daar tot dan toe gratis woonde, voortaan huur betalen, hetgeen eind september 1531 leidde tot verhuizing naar een nieuwe door hem gekochte woning ‘Zum Kind Jesu’ (zie brieven 2462, 2470, 2497, 2505, 2506 en 2512). Hoewel Erasmus Freiburg wilde verlaten en hij heel wat uitnodigingen naar andere plaatsen ontving, verliet hij desondanks de stad niet. Als reden hiervoor voerde hij zijn zwakke gezondheid

aan. Bovendien kreeg hij het dringende advies pas uit Freiburg te vertrekken wanneer de Rijksdag van Augsburg was afgelopen. De toen invallende winter maakte iedere reis onmogelijk.

In deze periode schreef Erasmus een voorwoord voor de Latijnse vertaling van de werken van Johannes Chrysostomus (brief 2359), waar hij had geholpen bij het zoeken naar vertalingen. Over de kwaliteit ervan in het algemeen was hij trouwens weinig te spreken (brief 2379). Een van diens werken kreeg nog een apart voorwoord (brief 2359a). Voor een uitgave van de werken van Aristoteles en van Livius verzorgde Erasmus slechts het voorwoord - brief 2431 aan John More, zoon van Thomas, en 2435 aan Charles Blount, zoon van William. Of John More de hele brief aandachtig heeft gelezen valt te betwijfelen. Een opdrachtbrief schreef Erasmus ten slotte ook voor een vertaling die zijn vriend Pirckheimer van een werk van Gregorius van Nazianze had gemaakt (brief 2493, gericht aan hertog Georg van Saksen).

Nadat in 1530 een ongeautoriseerde versie van *Paraphrasis in Elegantias Laurentii Vallae* was verschenen, publiceerde Erasmus snel een geautoriseerde versie, waar hij in het voorwoord ‘aan de lezer’ uitgebreid aangaf wat er in de ongeautoriseerde versie niet deugde (brief 2416). De *Enaratio psalmi 33* droeg hij op aan de bisschop van Augsburg, Konrad von Thüngen (brief 2428), aan wie hij kort tevoren ook de Chrysostomusuitgave had opgedragen. De opdrachtbrief van de *Apophthegmata* was gericht aan hertog Willem V van Kleef (brief 2431). De presentexemplaren die Von Thüngen en hertog Willem kregen toegezonden, gingen vergezeld van een begeleidende brief (resp. brieven 2457 en 2458).

Zoals ook in eerdere delen spelen theologische onderwerpen en meningsverschillen met zowel katholieken als reformatoren een grote rol. Opnieuw beklaagt hij zich omdat hij van katholieke theologen - hij noemt hen in brief 2445 - geen steun ontving. Aangezien hij naar zijn zeggen door pamfletten werd ‘gestenigd’, schreef hij enkele verweerschriften, die hij zonder voorwoord publiceerde. Trouwe vrienden hadden hem overigens op het hart gedrukt daaraan geen tijd te besteden. In september 1530 verscheen zijn *Epistola ad fratres inferioris Germaniae*, gericht aan de reformatoren van Straatsburg; in handschrift had dit werk al eerder gecirculeerd. Het was een reactie op de in mei 1530 verschenen *Epistola apologetica* van Martin Bucer, een van de Straatsburgse reformatoren. Tegen Heinrich Eppendorf, sinds 1523 een gezworen vijand, schreef Erasmus zijn *Admonitio adversus mendacium* (oktober 1530), een uitgebreide versie van brief 1992. Eppendorf reageerde daarop met zijn *Iusta querela* (februari 1531). Aan katholieke zijde werd Erasmus aangevallen door Alberto Pio, die in zijn *Tres et viginti libros in locos lucubrationum Erasmi* passages had verzameld, waarin Erasmus het zogenaamd met

Luther eens was. Twee weken na Pio's dood verscheen dit werk in maart 1531. Erasmus reageerde snel hierop met zijn *Apologia adversus rhapsodias Alberti Pii* (juni 1531) en beschreef vol spot de begrafenis van Pio (zie brieven 2441, 2443 en 2466). Daarnaast verscheen in december 1531 zijn colloquium *Exequiae seraphicae* (‘Serafijnse begrafenis’), waarin hij Pio's begrafenis in franciscaanse pij opnieuw op de hak nam.

Terwijl in dit deel de meeste brieven aan Bonifacius Amerbach zijn gericht of van hem afkomstig (totaal zeventien), is Erasmus' langste brief geadresseerd aan Agostino Steuco (brief 2465). Steuco had in 1529 zijn *Recognitio Veteris Testamenti ad Hebraicam veritatem* gepubliceerd. Dit werk bevatte niet alleen aanvechtbare opvattingen over het gezag van de Vulgaattekst van het Oude Testament, maar ook bedekte kritiek op Erasmus als bron van de ketterij van Luther. Omdat Steuco op dat moment bibliothecaris was van de familie Grimani, haalt Erasmus eerst de herinnering op aan zijn bezoek aan kardinaal Grimani in 1509. En hoewel hij daarna zegt vooral als welwillende raadgever te willen optreden, levert hij forse, uitvoerige en ook langdradige kritiek op Steuco's *Recognitio.* De zin aan het einde: ‘Als u zo vriendelijk wilt zijn mij met een even grote bescheidenheid te adviseren, zal ik u zeer dankbaar zijn’ komt daardoor onwaarachtig over. Steuco's reactie hierop (brief 2513) is de meest uitvoerige brief die Erasmus in deze periode ontving. Op enkele punten kon hij Erasmus' kritiek weerleggen, maar over het geheel genomen verdedigde hij zich met zwakke argumenten. De briefwisseling is niet voortgezet. Wel komen in latere brieven verwijzingen naar Steuco en diens kritiek op Erasmus voor.

Voor de vertaling van de brieven is de tekst gebruikt van deel 9 van *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, uitgegeven door H.M. Allen en H.W. Garrod (Oxford, 1938). De tekst van brief 2359a is te vinden in *Patrologia Graeca* 56, 601-601.* Voor de noten is naast de editie van Allen gebruik gemaakt van deel 9 van *La correpondance d'Érasme* (Brussel, 1980) en vooral van de delen 17 en 18 van *The Correspondence of Erasmus* (Toronto, resp. 2016 en 2018). Tenslotte ben ik Robin Buning bijzonder erkentelijk voor het zorgvuldig nalezen van mijn tekst.

Jan Bedaux

Op 28 november 2018 overleed Chris Heesakkers, lid van de redactieraad en vanaf het allereerste begin nauw betrokken bij de uitgave van *De correspondentie van Desiderius Erasmus.* Door zijn uitmuntende kennis van Erasmus

(hij had bovendien al talloze brieven in hun oorspronkelijke vorm gelezen) en zijn rijke ervaring met vertalingen is hij voor het project van niet te onderschatten betekenis geweest. De redactieraad zal hem daarvoor steeds erkentelijk blijven.

Ruim anderhalve maand eerder, op 7 oktober, twee dagen na een redactievergadering, was Willem Donker, de uitgever van deze reeks, onverwacht heengegaan. Zonder zijn vakkundige en enthousiaste medewerking zou *De correspondentie van Desiderius Erasmus* nooit van de grond zijn gekomen. Met veel vasthoudendheid, geduld en humor heeft hij zijn opus magnum, zoals hij het steeds noemde, uitgegeven. Het is spijtig dat hij de voltooiing ervan niet heeft kunnen meemaken. Het spreekt voor zich dat de redactieraad ook hem zeer veel dank is verschuldigd. Gelukkig is zijn uitgeverij nog steeds in goede handen en kan de publicatie van *De correspondentie* zonder problemen worden voltooid.

De redactie

2357 *Van Philipp Melanchthon*
Augsburg, 1 augustus 1530

Philipp Melanchthon aan Erasmus van Rotterdam

Ik zou nooit hebben geloofd dat zoveel onstuimigheid en zoveel woede bij iemand terecht kunnen komen als ik bij Eck en enkelen van zijn aanhangers waarneem. Want de vorsten zelf verkondigen erg lankmoedige en gematigde opvattingen. Toch proberen die lieden hen met opvallende kunstgrepen daarvan af te brengen.

Ik hoor dat jij per brief de keizer aanspoort geen gewelddadige besluiten te nemen. Naar het mij voorkomt laat hij zich door een aangeboren goedheid ook tot gematigdheid en vrede leiden.[1.] Daarom hoop ik dat je brief bij hem zeer veel gewicht zal hebben, en ik vraag je dat jij de weldaad waarmee je voor het algemeen belang bent begonnen, voltooit en jij doorgaat de keizer onafgebroken aan te sporen. Je kunt niets doen dat beter bij je wijsheid en gezag past, niets dat jou bij al het nageslacht meer roem bezorgt dan met jouw toewijding deze woelingen tot bedaren te brengen.

Wij hebben onze zaak[2.] eenvoudig en zonder iemand te beledigen naar voren gebracht. Hoewel iemand spottend kan opmerken dat een gematigde opstelling te laat komt, willen wij toch laten zien dat wij voor een vredesoverleg niet terugdeinzen, als er billijke voorwaarden worden voorgesteld. De huidige situatie laat zien dat een algehele verandering op handen is. Mogen de machthebbers haar zo sturen dat de kerk door een onverhoedse aanval niet instort! Daarom vraag ik je, voor zover ik daartoe in staat ben, door Christus dat je niet ophoudt de keizer aan te sporen om geen oorlog tegen zijn burgers te beginnen, die billijke voorwaarden niet weigeren te aanvaarden. Want onze mensen zijn er niet op uit om het bestuur van de kerk te ontwrichten.

1. Dit bericht is onjuist; zie brief 2358, noot 3.
2. De Augsburgse Confessie, opgesteld door Melanchthon, door hem voorgelezen op de Rijksdag te Augsburg op 25 juni 1530.

Op Daniel Stiebar[3.] ben ik erg gesteld. Hoewel ik weet dat hij jou bijzonder aanstaat, vraag ik je toch om ter wille van mij iets aan jouw sympathie voor hem toe te voegen. Het ga je goed.

Augsburg, 1 augustus 1530

2358 *Aan Philipp Melanchthon*
Freiburg, 2 augustus 1530

Een brief van Erasmus van Rotterdam aan Philipp Melanchthon

Gegroet. Ik heb de jonge man uit Portugal[1.] royaal met eigen geld betaald. Jouw brief en Stiebar[2.] waren nergens te bekennen.

Dat ik aan de keizer heb geschreven, is verkeerd overgebracht.[3.] Tijdens deze Rijksdag heb ik hem geen woord geschreven. Ik schreef alleen een brief aan kardinaal Campeggi,[4.] waarin ik met uiterste inspanning hem dringend verzocht niet met een oorlog over geloofswaarheden te beslissen. Soortgelijke woorden schreef ik aan de bisschop van Augsburg[5.] en enkele andere vrienden; en jij vraagt me daarmee niet op te houden! Waarom vraag je die lieden niet liever dat ze ophouden om met hun koppigheid en geschreeuw de gemoederen van de vorsten tot oorlog op te hitsen? Ik heb niet alleen nu, maar voortdurend de woede van de theologen naar beste kunnen gekalmeerd en de gemoederen van de vorsten voor geweld laten terugschrikken. Je ziet hoe dankbaar zij mij zijn.

Een dronkaard, een zekere Gerard uit Nijmegen[6.] die ik in mijn *Epistola* fatsoenshalve Vulturius Neocomus noem, is naar Straatsburg verhuisd. Vroeger was hij bijzonder op mij gesteld, maar nu gaat hij tegen mij tekeer alsof ik zijn moeder, vader, grootvader en beide grootmoeders met een zwaard had gedood.[7.] Onder zijn eigen naam heeft hij al vier werkjes gepubliceerd; het

3. Stiebar lijkt de bezorger van deze brief te zijn; op 12 augustus keerde hij met brief 2363 naar Augsburg terug.
1. Niet geïdentificeerd.
2. De bezorger van brief 2357; zijn komst wordt in brief 2363 vermeld.
3. Dit onjuiste bericht was blijkbaar wijd verspreid.
4. Brief 2328.
5. Christoph von Stadion; zie brief 2332.
6. Gerard Geldenhouwer, aan wie Erasmus' *Epistola contra pseudoevangelicos* was gericht; zie ook brief 2219, noot 3. ‘Vulturius’ is als grap afgeleid van de eerste lettergreep van Gerard die als ‘gier’ klinkt; ‘Neocomus’ is een variatie op ‘Noviomagus’.
7. Vgl. brief 2353a, p. 310.

vijfde,[8.] een en al beledigingen en huichelarij, verscheen onder de naam van Straatsburgse dienaren van het woord. Niets is zo opruiend. Daarom ben ik vanaf nu niet van plan het geschil bij te leggen, omdat zij zelf niet alleen niets terugnemen, maar ook naar een bloedig handgemeen lijken te verlangen. Moge de Heer voor een goede afloop zorgen en jou ongedeerd en voor ons in goede gezondheid bewaren.

Freiburg, 2 augustus 1530

Erasmus van Rotterdam

2359 *Aan Christoph von Stadion*
Freiburg, 5 augustus 1530

De brief vormt het voorwoord bij de Latijnse vertaling van de werken van Chrysostomus, die in 1530 in vijf delen bij Froben verscheen.

Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde vader en zeer illustere heer Christoph von Stadion, bisschop van Augsburg

Een tijd geleden hebben wij, zeer illustere bisschop, een uitgave laten verschijnen van de meest welsprekende kerkleraar Hieronymus,[1.] de zeer misvormde tekst van fouten ontdaan, van wat overal verspreid was een geheel gemaakt en van wat onverzorgd was iets schitterends en prachtigs. Met evenveel waardigheid lieten wij die klankrijke bazuin van de katholieke kerk Hilarius[2.] verschijnen. Wij verzorgden een uitgave van de felste verdediger van het katholieke geloof, Augustinus.[3.] Wij publiceerden de even dapper als verfijnd sprekende martelaar Cyprianus.[4.] Nu verschijnt de heilige Johannes Chrysostomus, de honingzoete prediker en onvermoeibare heraut van Christus, aan wie volledig terecht de bijnaam Guldenmond[5.] is toegekend vanwe-

8. De *Epistola apologetica* van Martin Bucer, maar gepubliceerd namens alle reformatoren van Straatsburg, onder wie Geldenhouwer; zie ook brief 2312, noot 1.
1. Brief 396; deze en drie hierna genoemde brieven zijn opdrachtbrieven.
2. Brief 1334.
3. Brief 2157.
4. Brief 1000.
5. Chrysostomus betekent letterlijk ‘met gouden mond’.

ge zijn zeer wijze welsprekendheid en zeer welsprekende wijsheid. Sommigen noemen hem Maximus, ‘de grootste’.

Naar ik hoop zullen honderden geleerden hem met des te meer enthousiasme ontvangen omdat de onvergelijkelijke bisschop onder de gelukkige bescherming van de meest geprezen prelaat het licht ziet. Want tussen u beiden bestaan veel overeenkomsten - een integere levenswijze, liefde voor de Heilige Schrift, de gave van een juist oordeel, onafhankelijke verkondiging van de waarheid en een niet alledaagse toewijding aan Christus' bruid de kerk. Met verscheidene andere deugden die bij een bisschop passen, onderscheidt u zich zelfs zo dat te midden van al uw luister de roem van uw geslacht en de glans van de overige zegeningen van het geluk, waarvan het veronachtzamen mooier is dan het bezit ervan, het kleinste aandeel vormen. Zelfs de gaven van uw geest verminderen uw buitengewone bescheidenheid niet, omdat u terdege beseft dat het gratis geschenken van God zijn, aan u toevertrouwd om te gebruiken.

Intussen zou iemand kunnen zeggen: ‘Ach, wat voor belangrijks geeft u ons als u Chrysostomus geeft, die al zo vaak is gedrukt?’ Ik zal mij niet met het gebruikelijke excuus verdedigen dat al wat door drukkers met een luisterrijke en vriendelijke naam wordt uitgebracht, zichzelf aanbeveelt. Ik zal niet vermelden hoeveel aanzien de delen hebben gekregen door het grote papierformaat en de sierlijke en statige letters. Zoals deze zaken drukkers nauwelijks te geloven kosten bezorgen, zo verlenen zij aan zo'n uitmuntende leraar niet weinig aanzien en nodigen zij de anders verwaande lezer als met een zeker lokmiddel uit. Dat zijn uiterlijkheden, geef ik toe, maar ik zal pas dan toegeven dat ze geen enkele waarde hebben, als een smerig gewaad, een ongewassen gezicht en ongekamde haren het aantrekkelijke van een mooie gestalte niet verbergen en als verzorging en achtenswaardige elegantie geen enkele aanbeveling daarvoor vormen. Maar deze zaken zal ik, zoals ik zei, op dit moment niet ter sprake brengen; ik zal het over zaken hebben die voor het onderwerp meer van belang zijn.

In de eerder verschenen werken van de heilige Chrysostomus hebben de vertalers die zijn overgebleven ieder hun eigen editie zorgvuldig uitgegeven, wat ik ook met alle aandacht heb gedaan. Onder de oude vertalers zijn er velen die onvoldoende Grieks en Latijn kenden. Hun vertaling is door geleerden na het collationeren van Griekse handschriften op zeer veel plaatsen verbeterd. Een voorbeeld hiervan is Anianus,[6] die bij de vertaling van de commentaren op Matteüs direct over de drempel struikelde[7] doordat hij *deuteron ploen* vertaalde met ‘tweede rijkdom’,[8] terwijl het in het Grieks ‘tweede

6. Zie brieven 1558, p. 68, en 2263, p. 131.
7. *Adagia* 477.
8. Zie brief 2263, p. 131-132.

vaart' of 'scheepsreis' betekent. Zo ook de passage bij Francesco Aretino[9.] direct bij het begin van de commentaren op de eerste brief aan de Korintiërs, waar hij *oiêsis* vertaalde met 'mening' in plaats van met 'hoogmoed'. Laat dit als voorbeeld voldoende zijn, want het is hier niet mijn bedoeling alle fouten van de vertalers op te noemen; het aantal is ontelbaar.

Voor de zes ongelukkig vertaalde boeken *De dignitate sacerdotali* ('Over de waardigheid van het priesterschap') hebben wij de zorgvuldige vertaling van Germain de Brie[10.] daarvoor in de plaats gezet; zijn *Babylas* hebben wij daar ook aan toegevoegd. Ten slotte hebben wij alles wat tot nu toe in druk was verschenen, van een belangrijke uitbreiding voorzien, zoals de commentaren op de eerste brief aan de Korintiërs die Francesco Aretino tot aan de twintigste homilie had voltooid. Dat deel kregen wij toegestuurd van John Fisher, bisschop van Rochester, in deze tijden voor de kerk een juweel zonder weerga.[11.] Wat ontbrak vulde Simon Gryneus aan, een man die in beide talen zeer bedreven is. Op dezelfde manier de commentaren op de tweede brief aan de Korintiërs, die ik tot aan de achtste homilie heb vertaald en waarmee ik graag verder was gegaan, als het taalgebruik bij mij niet het vermoeden had gewekt dat dit geen echt werk van Chrysostomus was.[12.] Wat overbleef heeft een ander, die niet ongeletterd is, vertaald.[13.] Aan de commentaren op de Handelingen hebben wij twee homilieën toegevoegd naast degene die wij eerder hadden gepubliceerd.[14.] Maar ook hier bracht dezelfde reden die ik zojuist noemde[15.] mij ertoe van mijn plan af te zien.

Er zijn vrienden die ons uit Italië ook andere werken van Chrysostomus beloven.[16.] Als het lukt deze te verkrijgen - en ik verwacht zeker dat het lukt en dat op korte termijn - zullen wij deze voor degenen die zich op de christelijke filosofie toeleggen, beschikbaar stellen. Ik stel vast dat de onverschilligheid voor, of liever de ondergang van de christelijke vroomheid als

9. Zie brief 2263, p. 131.
10. Zie brieven 1733 (*De sacerdotio*) en 2062, p. 304 (*De Babyla martyre*).
11. Zie brieven 2226, p. 64, en 2263. Aretino had in feite 29 van de in totaal 44 homilieën vertaald.
12. Latere geleerden hebben deze opvatting niet gedeeld, hetgeen ook voor de homilieën op de Handelingen geldt.
13. Johannes Oecolampadius.
14. In de *Chrysostomi lucubrationes* uit 1527 (zie brieven 1801 en 2263, p. 130) waren drie homilieën opgenomen. In brief 2291, p. 190, zegt Erasmus dat hij een vierde heeft toegevoegd.
15. De overtuiging dat het werk niet van Chrysostomus was; zie brieven 2263, p. 130, en 2291, p. 190.
16. Onder wie Agostino Trivulzio.

oorzaak heeft dat het volk niet voortdurend met Gods woord wordt gevoed en dat degenen aan wie deze taak is opgedragen helemaal zwijgen of de Schrift anders behandelen dan ze zouden moeten doen. Zij doen dat uit onwetendheid of omdat zij de winst uit tienden belangrijker vinden dan die van zielen. Is er niemand in onze tijd om deze prediker na te volgen terwijl Thomas en Scotus zoveel navolgers hebben? Toch is deze beminnelijke kerkleraar door zoveel rukwinden heen en weer geslingerd, door zoveel stormen geteisterd, uitgewezen, teruggeroepen en met meer ophef weer in ballingschap gestuurd. Maar uit hetgeen ik u voorleg zult u de levensloop en de uitmuntende gaven van Chrysostomus uitvoeriger te weten komen.

U hebt nu een lange en een vervelende mengelmoes van een voorwoord, hooggeachte bisschop. Maar het aangename taalgebruik van Chrysostomus zal deze tegenzin moeiteloos laten verdwijnen. Ik zal u niet langer daarvan afhouden. Moge de Heer uwe eerbiedwaardige eminentie altijd bewaren en beschermen.

Freiburg im Breisgau, 5 augustus 1530

2359a *Aan de lezer*
[Freiburg, ca. 5 augustus 1530]

De brief dient als voorwoord van de *Eruditii commentarii in evangelium Matthaei*, opgenomen in deel 3 van de Chrysostomusuitgave van Froben.

Allereerst lijdt het geen twijfel dat dit werk niet van Chrysostomus is. Wij wilden dit niet weglaten, omdat het tot nu toe vaak onder zijn naam is uitgegeven en vooral omdat het van een geleerde en welsprekende man afkomstig is, in de goddelijke geschriften zo bedreven dat hij althans naar mening in dit opzicht niet voor Chrysostomus onderdoet. Ik vermoed dat hij in het Latijn heeft geschreven, hoewel hij ook Grieks kende. Zijn taal is wat de woorden betreft onzuiver. Dat was toen de kerkelijke stijl, en voor het volk gangbaar en welgevallig. In andere opzichten is dit het werk van een welbespraakt iemand. Daarom zou het een misdaad zijn geweest als dit werk, dat niettemin in oude kopieën met gevarieerde inhoud en op verschillende manieren in verminkte vorm bewaard is gebleven, verloren was gegaan. Wij hebben de laatste editie gevolgd die de beste was, maar haar met oudere kopieën vergeleken. Het heeft geen zin te gissen wie de auteur is geweest of in welke tijd hij heeft geleefd. Zelf verklaart hij te hebben geschreven nadat de kerk onder christelijke keizers door talloze ketterijen door elkaar was geschud.

Naast het feit dat hij bij de uitleg van de Schrift soms iets van de vrijmoedigheid van Origenes heeft, zijn er enkele uitspraken in verspreid die niet veel van verworpen geloofswaarheden afwijken. Enkele hiervan zal ik de lezer aanwijzen zodat hij bij de lectuur voorzichtiger is.

Het zijn geen homilieën, maar iemand heeft het werk zo in stukken verdeeld.[1.] In homilie 1 lezen wij: 'De Heilige Geest zal over u komen.' Hij wil dat daaronder Christus, niet de Heilige Geest wordt verstaan, hoewel de passage mij corrupt lijkt.[2.] In dezelfde homilie legt hij de passage 'Hij had geen gemeenschap met haar' geforceerd uit, namelijk dat hij van haar waardigheid voor het baren niet op de hoogte was, en haar voortreffelijkheid na het baren kende.[3.] Aan het eind van homilie 3 zegt hij dat ongelovigen van nature geen kaf zijn, maar uit eigen wil,[4.] alsof geloof in onze eigen wil zou bestaan en niet eerder een geschenk van God was, en alsof wij allen als zonen van de toorn niet zonder genade worden geboren.[5.] Toch kan hem dit worden vergeven. Aan het einde van homilie 4 (Er staat: 'Maar zo komt het in deze homilie niet voor') ontkent hij openlijk de gelijkheid van de Zoon en de Heilige Geest, die hij een dienaar van de Zoon noemt.[6.] Ik denk dat dit iets van Origenes is. In enkele handschriften had iemand geprobeerd deze passage te verbeteren, maar tevergeefs, omdat hij op andere plaatsen duidelijk dezelfde uitspraak doet. Bijvoorbeeld in homilie 20.[7.] Daar geeft hij weliswaar een onderscheid in personen toe, maar ontkent hij openlijk hun gelijkheid; en dat herhaalt hij even verderop. Ook rekent hij in homilie 48 de homoousiosgelovigen[8.] tot de ketters. En in homilie 45 spreekt hij als volgt over ketters: 'Wanneer u ketters ziet die zeggen dat de drie personen, in alles gelijk, van dezelfde substantie zijn, van hetzelfde gezag, en allen zonder begin en in een enkel opzicht onderling verschillend, moet u niet verbaasd zijn. Want zij vullen de maat van hun vaderen etc.'[9.] Iemand had geprobeerd

1. Deze verdeling was een latere toevoeging, die gemakshalve was aangebracht.
2. N.a.v. Matteüs 1:20.
3. N.a.v. Matteüs 1:25.
4. N.a.v. Matteüs 3:12.
5. Efesiërs 2:3.
6. N.a.v. Matteüs 3:16.
7. Dit moet homilie 28 zijn, n.a.v. Matteüs 11:27.
8. N.a.v. Matteüs 24:7. Homoousiosgelovigen volgden de geloofsbelijdenis van Nicea, in tegenstelling tot de Homoiousiosgelovigen, de Arianen. 'Homoousios' betekent 'van dezelfde substantie', 'homoiousios' 'van soortgelijke substantie'.
9. N.a.v. Matteüs 23:32.

deze passage te verbeteren door tweemaal ‘niet’ toe te voegen: ‘niet van dezelfde substantie, niet van hetzelfde gezag.’ Maar deze lezing spreekt zichzelf tegen. Want wie kunnen in alles gelijk zijn, als ze niet van hetzelfde gezag zijn? Het handschrift waarmee ik het heb vergeleken, had de ontkenning niet. In homilie 22 lijkt hij de Zoon minder dan de Vader te maken wanneer de centurio tot Christus zegt: ‘En hoewel u onder de macht van de Vader bent, hebt u toch de macht uw engelen te bevelen.’[10.] Ook deze passage probeerde iemand als volgt te verbeteren: ‘Hoewel u onder de macht van de vader bent voor zover u een mens bent.’ Maar deze toevoeging was niet in de oudste versie opgenomen. In homilie 11 lijkt hij te ontkennen dat in de eucharistie het ware lichaam van Christus is, maar zegt hij dat slechts het mysterie van het lichaam aanwezig is.[11.] Over dezelfde kwestie spreekt hij in homilie 19 op een verdachte manier door de eucharistie een offer van brood en wijn te noemen.[12.] In homilie 12 lijkt hij iedere eed te veroordelen omdat hij zelfs een diaken bedreigt die het evangelieboek overhandigt aan iemand die een eed gaat afleggen.[13.] In homilie 18 lijkt hij het huwelijk te beschimpen, wanneer hij spreekt over een brede weg die tot de dood leidt, waarlangs mannen met hun echtgenotes, en zelfs echtbrekers, wandelen.[14.] Toch noemt hij in homilie 19[15.] het huwelijk de tweede graad van kuisheid; daarbij lijkt hij de brede weg als de weg van de vergeving te hebben opgevat. Op dezelfde manier spreekt hij in homilie 42 dubbelzinnig over de gemeenschap van echtelieden.[16.] In homilie 19 spreekt hij dubbelzinnig over de doop door ketters alsof degenen, die door hen verkeerd zijn onderwezen, door hun dopen niets meer ontvangen dan wat zij van hun onderricht kregen.[17.] Maar dit is toch niet kwalijk te nemen. In dezelfde homilie[18.] veroordeelt hij duidelijk een tweede huwelijk, waar hij het met Tertullianus eens is. In homilie 21[19.] veroordeelt hij handeldrijven en meent hij dat kooplieden uit de kerk verdreven moeten worden. Maar nu verdrijven deze de geestelijken. De passage die naar men aannam door de Lutheranen werd misvormd, komt in homilie

10. N.a.v. Matteüs 8:9; het zijn niet de woorden van de centurio, maar eerder een parafrase van de auteur.
11. N.a.v. Matteüs 5:22.
12. N.a.v. Matteüs 7:15.
13. N.a.v. Matteüs 5:34-35.
14. N.a.v. Matteüs 7:13.
15. Niet in homilie 19, maar in homilie 32 n.a.v. Matteüs 19:3.
16. N.a.v. Matteüs 22:29.
17. N.a.v. Matteüs 7:15.
18. Niet in homilie 19, maar in homilie 32 n.a.v. Matteüs 19:8.
19. Niet in homilie 21, maar in homilie 38 n.a.v. Matteüs 21:12.

19 voor.[20.] In een oud handschrift dat ik voor het collationeren gebruikte, ontbraken de volgende woorden: ‘Hoewel het onmogelijk is dat het ene ding zonder het andere kan worden gevonden. Want zoals het ongehoord is dat vuur zonder hitte brandt, is het ook ongehoord dat het geloof zonder goede werken bestaat.’[21.] Ik weet niet of deze woorden in een andere versie zijn aangetroffen. Het is mogelijk dat er enkele varianten bestaan. Wij hebben aangegeven wat we toevallig tegenkwamen. Iemand zal zeggen: ‘Waarom hebt u dit waarvan u wist dat het niet van Chrysostomus is, in zijn werken opgenomen?’ Was dit maar de enige passage die *nothos* (‘een bastaard’) is! Maar zoals wij bij Hieronymus en Augustinus niets achterwege hebben gelaten, hoewel we goed wisten hoever de meningen uiteenlopen, hebben wij besloten hier hetzelfde te doen. Verworpen of verdachte opvattingen hebben wij van aantekeningen voorzien, niet om het boek te verwerpen, maar om te zorgen dat men het veiliger leest als dat met kennis van zaken gebeurt, zoals wij Tertullianus en Origenes lezen. Want als we alle auteurs verwerpen bij wie iets voorkomt dat afwijkt van de geloofsopvattingen van onze tijd, zullen Cyprianus, Ambrosius, Chrysostomus, Augustinus en Hieronymus niet worden gelezen. Het ga u goed.

2360 *Van Johann von Vlatten*
Augsburg, 9 augustus 1530

Hartelijke groeten in Christus. De brief die ik onlangs van u ontving was mij zeer welkom; daardoor begreep ik dat u, een man die mij zeer dierbaar is, na een lange ziekte langzamerhand herstelt.[1.] Ik twijfel er niet aan dat u van deze bijeenkomst van zoveel vorsten,[2.] die ons of een volledige vrede of de meest bloedige opstanden voorspelt, niet de meest onzinnige drama's, geen gemene bedriegerijen en geen tirannie die erger is dan die van Phalaris verwacht,[3.] maar zaken die kunnen leiden tot rust voor het christendom, groei van het onderricht in het evangelie en het welzijn van ons Duitsland. Maar ik

20. Een verwijzing naar een passage n.a.v. Matteüs 7:18. Omdat die met de leer van Luther overeenstemt, nam iemand aan dat de Lutheranen de tekst hadden misvormd.
21. Niet in de tekst van de *Patrologia Graeca* opgenomen.
1. Erasmus was van maart tot juli 1530 ernstig ziek geweest en voelde nog steeds de nawerkingen daarvan; zie ook brief 2320.
2. De Rijksdag van Augsburg (20 juni-19 november 1530).
3. Beruchte tiran van Agrigentum (570-555 v.Chr.).

vrees dat de Babylonische hoer[4] met haar beker een flinke portie voor de vorsten bereidt. Het hart van de vorsten is in de hand van God.[5] Hij zal het wenden waarheen hij wil. Ik hoop dat de almachtige God met ons lot medelijden wil hebben en via hen door hun harten te verlichten als door openbare bewijsmiddelen zijn vrede aan ons wil overbrengen. Maar ik ben erg bang dat sommigen de uitmuntende pogingen van hen verstoren en naar de verkeerde kant slepen. De meest onoverwinnelijke keizer Karel is van mening dat men aan de concilies, de besluiten van de vaderen en aan de ceremoniën die tot nu toe door de kerk worden gehanteerd, geen afbreuk mag doen. Hoeveel geloof de Lutheraanse vorsten en degenen die door een verdrag met hen zijn verbonden, hechten aan besluiten, concilies en ceremoniën, is meer dan voldoende bekend.

Ik adviseer u niet over een verhuizing[6] na te denken voordat u een haven hebt die voor uw zaken geschikt is en vrij van onlusten. Daarom vraag ik u opnieuw mij te berichten of er naar uw mening een plaats in het gebied van mijn vorst is die aan uw voorwaarden voldoet. Uit uw brieven is voor mij duidelijk dat Aken te veel ouderwetse boersheid en dwaas bijgeloof bezit,[7] dat in Keulen de monniken heersen,[8] dat het niet goed uitkomt in de buurt van de kardinaal van Luik te wonen,[9] dat u bang bent voor burchten[10] en vorstenhoven schuwt.

Hermann, graaf van Neuenahr, is ernstig ziek, maar ik hoop dat de Heer hem in zijn waardigheid kracht zal geven en voor ons zo lang mogelijk zal laten leven.[11] U met uw grote verdiensten voor mij wens ik het beste toe; wees mij toegenegen zoals u doet.

Augsburg, 9 augustus 1530. In haast geschreven

Uw Johann von Vlatten etc.

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, mijn achtenswaardige vriend

4. Openbaring 17:1-5.
5. Spreuken 21:1.
6. Erasmus spreekt in deze periode herhaaldelijk over zijn verhuisplannen.
7. Vgl. brief 2146.
8. Vgl. brief 2222.
9. Érard de la Marck; vgl. brief 2222, noot 5.
10. Vgl. brief 2222.
11. Hermann von Neuenahr overleed op 2 oktober 1530.

2361 *Aan Konrad von Thüngen*
Freiburg, 11 augustus 1530

Erasmus van Rotterdam groet de zeer eerwaarde vader in Christus en zeer illustere vorst Konrad von Thüngen, bisschop van de kerk van Würzburg en hertog van Oost-Franken

Geen aanbeveling is ooit, hooggeachte bisschop, met meer succes verlopen dan degene waarmee ik aan uwe hoogheid in enkele woorden de prediker Marius en Stiebar, kanunnik van uw kapittel, heb aanbevolen.[1.] Want uit uw brief leid ik niet alleen af dat zij u dierbaarder zijn geworden, maar ook dat ik, die eerder een onbekende was,[2.] zoveel aanzien heb verkregen dat u zo goed bent geweest degene die aanbeveelt tot uw meest aanbevolen personen te rekenen. U beschouwde het als onvoldoende om mij met zo'n prachtige brief te bedanken - anders dan wat doorgaans gebeurt, want het is gebruikelijk dat degenen van wie de aanbeveling gunstig is ontvangen zelf degenen bedanken bij wie de aanbeveling succes had - als u niet een teken van en een herinnering aan uw buitengewoon vriendelijke gezindheid bij mij zou afleveren. Want een dergelijke brief, door zo'n voortreffelijke vorst zo hoffelijk en minzaam geschreven, kan voor mij als een geweldig geschenk gelden. Voor uw gevoelens was een willekeurig geschenk niet voldoende, maar u wilde een waarlijk koninklijk geschenk[3.] geven. Daarbij overwoog u meer wat voor u geschikt was om te geven dan voor Erasmus om te ontvangen.

Het feit dat u in uw welwillendheid spontaan een geschenk aan iemand hebt gegeven die dat niet heeft verdiend, die daar niet naar streeft en het zelfs niet verwacht, vergroot de waarde ervan. Ik zeg eerlijk dat ik u om die reden meer dank ben verschuldigd. Want wat aan degenen die zich verdienstelijk hebben gemaakt wordt gegeven, verdient eerder de naam beloning dan weldaad; wat men met smeekbeden afdwingt is voor een hoge prijs gekocht, zoals Seneca[4.] schreef. Beloften die lang geleden een bepaalde verwachting hebben gewekt, hebben een groot deel van hun aantrekkelijkheid verloren. Maar pas aan weldaden die eerder zijn gekomen dan de ontvanger vermoedde dat ze zouden komen, zijn wij oprechte dank verschuldigd. Zelfs

1. Brief 2303.
2. Erasmus' eerste poging in contact te komen (brief 1124) bleef zonder resultaat.
3. Een gouden beker met de waardigheidstekenen van bisschop Konrad; zie brief 2314, p. 242.
4. *De beneficiis* 2, 1, 4; 2, 5, 3.

als ze bescheiden zijn, maakt de intentie van de gever deze toch bijzonder kostbaar. Homerus[5] schrijft dat men geschenken van de goden niet moet afwijzen. Ik van mijn kant houd spontane geschenken van dergelijke vorsten als heilige herinneringen graag in mijn huis en laat ze als bewijzen zien waarmee ik mijns inziens buitengewoon ben geëerd. Daarmee troost ik mijzelf soms tegen de verdorvenheid van bepaalde onheilspellende lieden, die niet gunstig kunnen spreken over degenen die zich verdienstelijk hebben gemaakt en geen weldaad kunnen bewijzen aan hen door wie zij door een weldaad zijn uitgedaagd.

Wat blijft er daarom anders over, hooggeachte bisschop, dan ieder van ons van harte geluk te wensen? Marius en Stiebar met het feit dat de genegenheid van zo'n grote vorst is toegenomen; mijzelf omdat mijn stoutmoedigheid zo gunstig is uitgevallen dat ik niet alleen met mijn onbeschaamdheid u niet heb beledigd, maar ook veel aanzien heb gekregen, aangezien ik tot de groep van hen ben uitverkozen die u uw vriendschap waard acht. Ook u, achtenswaardige bisschop, wens ik niet minder geluk met uw houding; bij zo'n hoge waardigheid bent u zeer bescheiden, bij zo'n grote toegeeflijkheid van het geluk onbedorven, en tussen de golven van zoveel moeilijkheden gaat niets u zo ter harte als de belangen van de katholieke kerk. Omdat zij nu door zoveel golven heen en weer wordt geslingerd, heeft zij duidelijk stuurlieden als u nodig, die graag bereid zijn de glorie van Christus boven hun persoonlijke belangen te stellen.

Moge uwe hoogheid daarom ervan overtuigd zijn dat Erasmus volledig tot uw beschikking staat en niets liever wenst dan dat hem een gelegenheid wordt geboden waarmee hij van zijn kant op wat voor manier dan ook de gevoelens van een dankbare beschermeling kan bewijzen. Want naar mijn mening ben ik door uw weldaad niet minder belast dan geëerd. Toch wil ik van deze verplichting niet worden bevrijd, omdat ik een dergelijke bisschop graag verplicht ben of omdat ik merk dat ik absoluut niet in staat ben deze verplichting na te komen, ook als ik al mijn talenten en zelfs mijn hoofd bij opbod zou verkopen Tevreden zal ik zijn als ik met een of ander bewijs kan laten zien, dat de wil mij niet ontbreekt de weldaad terug te betalen.

Moge de Heer Jezus uwe zeer eerwaarde hoogheid bewaren en in alles succes bezorgen, vooral in het bedwingen van de huidige onlusten in de kerk. We moeten niet wanhopen. Ernstigere onlusten heeft zij vroeger ten tijde van de heilige Hieronymus doorstaan, en nog altijd leeft Christus, die de zee met één woord tot bedaren brengt,[6] hoe onstuimig deze ook is en met de ondergang dreigt. Laten wij hem slechts met gebeden aanroepen en met

5. *Ilias* 3, 65.
6. Matteüs 8:26, Marcus 4:39 en Lucas 8:24.

goede werken prikkelen, totdat hij ontwaakt en deze storm beveelt te gaan liggen. Hij wil dat deze glorie aan hem wordt toegekend, niet aan onze wijsheid.

Freiburg im Breisgau, daags na de feestdag van de heilige Laurentius

2362 *Aan Christoph von Stadion*
Freiburg, 11 augustus 1530

Erasmus van Rotterdam groet Christoph, bisschop van Augsburg

Op dezelfde dag waarop ik de laatste brief[1] van uwe hoogheid ontving, had ik een bode naar u gestuurd die ik met eigen geld juist hiervoor had gehuurd. Iemand van het platteland bezorgde mij uw brief die op 3 augustus was geschreven,[2] en zei dat hij hem in Augsburg van de zoon van een visser had gekregen. Ik weet niet door welk toeval dit is gebeurd. Ik vrees dat de rest is onderschept, want de Coryceeërs[3] zijn overal waakzaam.

Geleidelijk aan kom ik weer op krachten, ware het niet dat de brutaliteit van vlooien mij door slaapgebrek bijna doodt. Uw terechtwijzing dat ik had geschreven dat ik voor u geen lastige beschermeling zou zijn,[4] was mij zeer welkom. Want zij liet uw zeer standvastige houding bij vriendschap duidelijk zien. Ik hoop dat ik in enig opzicht daaraan kan beantwoorden. De pamfletten die de aanvoerders van de sekten laten verschijnen,[5] bedreigen ons ook, laat staan dat ze vrede bevorderen. Aan de drie voorwaarden die u noemt, kon men naar mijn mening zonder verlies voor de godsdienst tegemoetkomen.[6] Maar ik geloof helemaal niet dat de leiders van de sekten daarmee tevreden zullen zijn. Wat de onbesuisde en bedrieglijke lieden betreft, weet ik dat uwe hoogheid buiten het bereik van de beten van reptielen is.[7] Toch is er niets wat die horzels niet in hun schild voeren, en als wij fabels mogen geloven

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Deze brief is evenmin bewaard gebleven.
3. Een Coryceeër was een spion; zie *Adagia* 144.
4. Zie brief 2332, p. 265.
5. Vgl. brief 2329, p. 260.
6. Zie brief 2353a, p. 308.
7. Een verwijzing naar katholieke fanatici die Von Stadion van toegeeflijkheid aan de Lutheranen beschuldigden; zie ook brief 2353a, p. 308.

heeft zelfs een kever,[8] toen hij hoog in de lucht vloog, op een adelaar wraak genomen. Het voorwoord bij Chrysostomus[9] heb ik al afgemaakt.

Ik vermoed dat wat u over Jacques Lefèvre d'Étaples bericht een verzinsel is, tenzij het onlangs is gebeurd. Want rond Hemelvaart[10] kreeg ik brieven uit Parijs, en geen enkel alarmerend gerucht over hem heeft Freiburg of Bazel bereikt. Heel wat maanden geleden[11] hebben ze een zekere Louis de Berquin verbrand - een voortreffelijk iemand naar men beweert - maar hij was geen Lutheraan. Zijn haat tegen theologen en monniken, zijn vrijmoedige tong, zijn naïviteit en in combinatie hiermee zijn zelfvertrouwen hebben de man de dood bezorgd. Naar ik vermoed was dat de aanleiding tot het gerucht.[12] Want Lefèvre is zoals Enoch door de koning van Frankrijk in bescherming genomen; die heeft verboden dat iemand tegen of voor hem schreef.[13] Ik denk dat dit door de bisschop van Lodève,[14] zijn beschermheer, is geregeld. Moge de Heer u in alles voorspoed bezorgen.

Freiburg, daags na de feestdag van de heilige Laurentius

8. *Adagia* 2601.
9. Brief 2359.
10. 26 mei 1530. Geen brieven zijn bewaard gebleven. Waarschijnlijk circuleerde het gerucht dat Lefèvre op de brandstapel was gezet; zie het eind van brief 2379.
11. Op 17 april 1529; zie brieven 2158, p. 211-212, en 2188.
12. Zie voor het verband tussen de zaken van Berquin en Lefèvre brief 2188, p. 279-280.
13. In augustus 1526 verbood Frans I de verkoop van Beda's *Annotationes*, gericht tegen Erasmus en Lefèvre.
14. Guillaume (II) Briçonnet, die ook bisschop van Meaux was.

2363 *Aan Philipp Melanchthon*
Freiburg, 12 augustus 1530

Brief van Erasmus van Rotterdam, gericht aan Philipp Melanchthon te Augsburg tijdens de Rijksdag

Hartelijk gegroet. Op dezelfde dag waarop ik de koerier[1.] die door mij was gehuurd, had laten vertrekken, verscheen na het middagmaal Stiebar,[2.] een jongeman van goud. Ik zie dat de situatie duidelijk op een oorlog uitdraait; de predikers[3.] schrijven zulke dreigende pamfletten terwijl ze het onderling het toch niet erg eens zijn. Ik vermoed dat de keizer pas zal vertrekken wanneer de inleidende discussies over de kwesties zijn beëindigd.

Een gerucht doet voortdurend de ronde dat de vorst van Hessen[4.] zich in het geheim heeft teruggetrokken. De inwoners van Bazel hebben bekend gemaakt dat de kanunniken, als ze wat aan bezittingen in hun huizen hebben, dit binnen acht dagen moeten weghalen.[5.] Wat is dit anders dan voorspel tot oorlog? Wij kunnen, beste Philipp, alleen maar het beste hopen. De Duitsers zullen een schouwspel opvoeren dat de paus niet onwelgevallig is, wanneer zij elkaar in een bloedbad afmaken. Het ga je goed.

12 augustus 1530

2364 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 13 augustus 1530

†

Hartelijk gegroet. De brieven die je mij op 1 juni hebt gestuurd, heb ik via Goclenius op de twintigste van de afgelopen maand ontvangen, tegelijk met enkele brieven die naar Engeland gestuurd moesten worden.[1.] Deze heb ik kort daarna veilig naar Luis de Castro verzonden. Ik wacht op zijn antwoord met de bevestiging van de ontvangst van het jaargeld[2.] uit Canterbury. Wanneer ik het heb ontvangen, zal ik het direct overhandigen aan de agenten van Anton Fuger, tegelijk met de 65 gulden die de heer Johan de Hondt opdroeg mij te geven als de helft van het jaargeld uit Kortrijk. Je dient te weten dat,

1. Niet geïdentificeerde koerier die niet bewaard gebleven brieven naar kardinaal Campeggi, Christoph von Stadion en anderen in Augsburg bracht. De datum van zijn vertrek moet kort na 2 augustus 1530 zijn geweest (zie brief 2358); op 18 augustus was hij teruggekeerd met alleen een brief van Von Stadion (zie brief 2366, p. 30).
2. Zie brieven 2357, noot 3, en 2358, noot 2.
3. Bedoeld zijn hier de reformatoren uit Straatsburg; zie brieven 2329, p. 260, en 2341.
4. Landgraaf Filips van Hessen verliet Augsburg in het geheim op 6 augustus.
5. Een document van dit besluit is niet bekend; wat er achter dit bericht schuilt is eveneens onbekend.
1. De brieven, waarvan een aan William Warham was gericht, zijn niet bewaard gebleven.
2. Het jaargeld (£35), betaald door William Warham, aartsbisschop van Canterbury.

wanneer de aartsbisschop dit bedrag van jouw jaargeld aan Luis zal hebben gegeven, dit via zijn handen in de mijne terecht zal komen en uit mijn handen via die van Fugger jou veilig en onaangetast zal bereiken.

De Fries Haio Cammingha vertelde mij, toen hij hier voorbijkwam, niets over de schuld die hij bij jou heeft.[3.] Het is een behoorlijk bedrag. Ik zal ervoor zorgen dat vrienden in Friesland hem hieraan herinneren en hem om het geld vragen. Naar ik heb gehoord is hij als raadsheer van de provincie daarheen gegaan.[4.]

Je hebt nu de keizer in de buurt. Het zal gemakkelijk zijn om zijne majesteit jouw inspanningen en materiële noden te beschrijven, zodat hij jou op jouw leeftijd te hulp komt en wat jou tot nu toe aan jaargeld is geweigerd, alsnog betaalt.[5.]

Dagelijks bereiken ons tegengestelde geruchten over de gevaarlijke situatie waarin de Rijksdag te Augsburg verkeert. Het zal voor de wereld een ramp zijn als zij in een oorlog overgaat. Want nooit was een situatie zo onrustig als deze. Laten we hopen dat, zolang het over het geloof gaat, er eerder op katholieke wijze oorlog wordt gevoerd, dat wil zeggen met het zwaard van de geest,[6.] dan met geweld en het zwaard waar beide partijen zich op lijken voor te bereiden! Moge God ervoor zorgen dat de afloop van deze bijeenkomst betere resultaten laat zien dan ik vrees. Het ga je goed, mijn dierbare Erasmus, en reken op mij als je vriend.

Antwerpen, 13 augustus 1530

In alle opzichten jouw Erasmus Schets

Aan de buitengewoon geleerde heer Erasmus van Rotterdam, mijn belangrijkste vriend en beschermer. Te Freiburg

3. Zie brief 2325.
4. Het bericht is onjuist; het betrof Haio Herman; zie brieven 2403, p. 108, en 2413, p. 133-134.
5. Landvoogdes Margaretha van Oostenrijk liet de betaling afhangen van Erasmus' terugkeer naar Brabant; zie brief 2192, p. 293.
6. Efesiërs 6:17.

2365 *Aan Philipp Melanchthon*
Freiburg, 17 augustus 1530

Erasmus van Rotterdam aan Philipp Melanchthon te Augsburg

Als mijn brieven enig gewicht hadden, zou alles eerder kunnen gebeuren dan dat men aan een oorlog begon. Dat ik bij jou mijn ergernis over de aanhangers van Zwingli heb laten blijken, deed ik niet alleen terecht, maar ik hinderde daarmee ook jouw zaak niet. Voor de vorsten zing ik hetzelfde lied, namelijk dat niets minder belangrijk is dan de zaak met het zwaard te beslissen. Er zijn mensen die zelfs enige hoop op vrede laten zien, maar ik vrees dat deze ijdel is, zoals het voorspel van het drama tot nog toe laat blijken. Had Luther hieraan maar op tijd gedacht! Maar hij is een slaaf van zijn karakter. De andere predikers[1.] willen liever oorlog voeren dan de twist bijleggen. Zij beloven zichzelf een gegarandeerde overwinning en zullen vluchten als er iets anders gebeurt. Als men tot afspraken komt zal het met hun heerschappij zijn gedaan.

Tijdens deze bijeenkomst[2.] heb ik niets aan de keizer en Ferdinand geschreven om te voorkomen dat ik mij uit mezelf in een gevaarlijke zaak zou mengen. Velen schreven ‘Was je hier maar aanwezig!’ Niemand beval mij in de naam van de keizer aanwezig te zijn.[3.] Ik weet heel goed dat dit gebeurt naar de wens van bepaalde lieden die mij niet erg welgezind zijn. In ieder geval heeft Eck[4.] enkele opvattingen van mij bij die van de ketters ondergebracht, behalve dat hij in plaats van Erasmus ‘iemand’ zegt. Dit had ik van hem nooit verwacht. Bucer, een onvoorspelbaar iemand, heeft met zijn vriend Vulturius,[5.] een drankzuchtig en onstuimig leeghoofd, zijn wijsheid laten zien. Toch zal geen persoonlijk ondergaan onrecht mij er toe aanzetten om de aanstichter van een oorlog te zijn. Terwijl ik al lang verlangde uit Duitsland te vertrekken heeft nu de noodzaak mij hiertoe aangezet. Wij hebben hier nauwelijks iets te eten of te drinken; wat zou er in een oorlog gebeuren? Toch zie ik nergens een veilige haven.[6.] Het evangelie[7.] heeft voor ons deze tijd voortgebracht.

Ik heb al via Stiebar geschreven, maar kort.

Het ga je goed, Freiburg, 17 augustus 1530

Ik heb de brief niet nagelezen, het spijt me.

1. Zie brief 2363, noot 3.
2. De Rijksdag van Augsburg.
3. Zie brief 2353a, p. 309.
4. In *Articulos 404* [...] *partim ex scriptis pacem Ecclesiae perturbantium extractos* [...] (Ingolstadt, 1530). In de nummers 399-402 herkende Erasmus zijn opvattingen; vgl. brief 2371, p. 39.
5. Gerard Geldenhouwer; zie brief 2358, noot 6.
6. Zie brief 2360, noot 6.
7. Erasmus bedoelt hiermee de evangelischen.

2366 *Aan Lorenzo Campeggi*
Freiburg, 18 augustus 1530

Erasmus van Rotterdam groet kardinaal Campeggi hartelijk

Hoogeerwaarde heer, mijn koerier[1] was sneller teruggekeerd dan ik wilde, want ik verwachtte vooral een brief van u, hoogeerwaarde. Wellicht zal ik hier langer verblijven dan ik zou willen. De eerwaarde heer bisschop van Augsburg[2] schrijft dat hij een eigen dienaar hierheen zou sturen. Via hem verwacht ik uw brief.

Als de keizer met oorlogsdreigingen[3] zijn tegenstanders angst aanjaagt kan ik zijn wijsheid allen maar prijzen. Maar als hij serieus naar oorlog verlangt zou ik geen onheil voorspellende vogel willen zijn, maar bekruipt mij huiver telkens als ik de vorm van de gebeurtenissen overdenk, die volgens mij plaats zullen vinden wanneer men eenmaal naar de wapens heeft gegrepen. Zo sterk heeft dit kwaad zich naar alle kanten uitgebreid. Ik geef toe dat de keizer de hoogste macht bezit, maar niet alle volkeren erkennen deze titel. De Duitsers erkennen hem weliswaar onder bepaalde voorwaarden, namelijk dat ze liever heersen dan gehoorzamen. Want ze willen liever regeren dan onderworpen zijn. Daar komt nog bij dat zijn eigen gebieden veel te lijden hebben gehad van voortdurende veldtochten en foerageringen en dat de brand van de oorlog nu al in het naburige Friesland is aangestoken. Naar men zegt verkondigt zijn leider[4] het evangelie van Luther. Veel gebieden tussen de oosterlingen en de Denen zijn zo; de keten van rampen strekt zich van hier tot aan Zwitserland uit. Als nu de keizer in zijn vroomheid laat zien dat hij alles volgens de wens van de paus zal doen, bestaat het gevaar dat hij niet zo veel mensen heeft die hem steunen. Voeg daar nog aan toe dat iedere dag een inval van de Turken[5] wordt verwacht. Hun macht zullen wij nauwelijks kunnen vernietigen, zelfs als we in eendracht alle middelen bijeenbrengen. Verder hebben de verwoesting van Rome[6] en onlangs de gebeurtenissen in Wenen[7] laten zien wat oorlog voeren tegen de wil van de soldaten betekent.

1. Zie brief 2363, noot 1.
2. De brief van Christoph von Stadion is niet bewaard gebleven; de brief van Lorenzo Campeggi evenmin.
3. De dreiging gold met name voor Straatsburg; zie brief 2330, p. 262.
4. Enno II Cirksena, graaf van Oost-Friesland.
5. Zie brief 2285, p. 180-181.
6. De ‘Sacco di Roma’ in mei 1527.
7. Zie brief 2313, p. 239.

Het lijdt voor mij geen twijfel dat het hart van de vorst tot vrede, mildheid en rust geneigd is. Maar ik weet niet door welke lotsbeschikking, zijn gevoelens daargelaten, de ene oorlog steeds op de andere aansluit. Hoe lang en hoe ellendig is Frankrijk geteisterd! Door hoeveel meer rampspoed is Italië getroffen! Daar is ook zelfs een nieuwe oorlog in hevigheid toegenomen.[8.] Nu lijkt de situatie erop te wijzen dat het grootste deel van de wereld in het bloed zal baden. Zoals het waagstuk van alle oorlogen onzeker is, moeten we vrezen dat dit tumult tot vernietiging van de hele kerk leidt, vooral omdat het volk ervan overtuigd is dat deze kwestie alleen op gezag van de paus kan worden opgelost, grotendeels via bisschoppen en abten. Ik vrees zelfs dat de keizer persoonlijk helemaal niet vrij van gevaar zal zijn. Mogen de goden dit onheil verhoeden!

Ik ken en vervloek de onbeschaamdheid van degenen die de sekten leiden of steunen. Maar men moet in deze situatie eerder bekijken wat de rust voor de hele wereld verlangt dan wat de schaamteloosheid van die lieden verdient. We moeten niet zo erg wanhopen aan de situatie van de kerk. Vroeger werd zij onder Arcadius en Theodosius door veel zwaardere stormen heen en weer geslingerd. Wat was toen de toestand in de wereld! Dezelfde stad had Arianen, heidenen en orthodoxen. In Afrika gingen de Donatisten en de Circumcellionen[9.] tekeer. Op veel plaatsen heersten nog de waanzin van de Manicheeërs en het vergif van Marcion, nog afgezien van de invallen van barbaarse stammen. Toch hield de keizer bij zo grote meningsverschillen zonder bloedvergieten de teugels vast en sneed hij geleidelijk aan de monsterlijke ketterijen weg.

De tijd zelf bezorgt soms een middel tegen ongeneeslijke kwalen. Als sekten onder bepaalde voorwaarden werden toegelaten (zoals de Bohemers[10.] dit doen zonder het kenbaar te maken) zou het, zeg ik eerlijk, een grote ramp zijn, maar minder erg dan een oorlog, en vooral een dergelijke oorlog.

In deze omstandigheden zou ik nergens liever dan in Italië willen zijn, maar de lotsbeschikkingen slepen mij naar elders. Zij mogen slepen waarheen ze maar willen, als ze maar niet weg van het gezelschap van de duif slepen.[11.] Ik hoor dat enkele lieden die mij helemaal niet gunstig gezind zijn, bij de keizer intrigeren.[12.] Toch vertrouw ik erop dat u, zeer eerwaarde heer, zichzelf trouw blijft. Ik wens u alle voorspoed toe.

8. Karel V en Clemens VII voerden gezamenlijk oorlog tegen Florence.
9. Zie brief 2157, noot 14.
10. Verwezen wordt naar de *modus vivendi* tussen katholieken en ultraquisten (gematigde hussieten), die de communie in twee gedaantes (hostie én wijn) ontvingen.
11. Bedoeld is de kerk.
12. Het gaat om een franciscaan; zie brief 2371, p. 39.

Freiburg, 18 augustus 1530

Ik heb in alle haast geschreven, de bode drong hierop aan. Neemt u mij niet kwalijk.

Erasmus van Rotterdam, zeer toegewijde dienaar van uwe eerwaarde hoogheid

2367 *Aan Charles Blount*
Freiburg, 25 augustus 1530

Erasmus van Rotterdam groet Charles Mountjoy

Ik zou nauwelijks onder woorden kunnen brengen hoe groot mijn vreugde is, hooggeachte jongeman Charles, omdat ik mijn mecenas, jouw vader,[1] de meest oprechte, edele en vriendelijke man die ik tot nog toe heb ontmoet, in jou weer jong zie worden. Jouw brief[2] is vervuld van zo'n welwillende houding en zo'n bijzondere genegenheid dat ik er hetzelfde innerlijk in herken, maar dan levendiger en openhartiger. Ik twijfel er niet aan dat dit jouw vader een groter genoegen bezorgt dan mij. Maar geloof me, voor mij is het een buitengewoon genoegen. Verscheidene vaders krijgen zulke kinderen dat zij jaloers zijn op degenen die kinderloos zijn. Maar het genoegen is dan pas groot en echt, wanneer men een erfgenaam krijgt die niet alleen met zijn gelaatstrekken, maar ook met zijn ware geestesgaven op zijn vader lijkt.

Wat je uiterlijke verschijning betreft ben je voor mij volledig onbekend, behalve dat mijn Quirinus[3] vertelde dat jij ook in dit opzicht verbazingwekkend veel op je vader lijkt. Je brief gaf je geestesgaven weer als in een spiegel. Als deze eigenhandig door jou is geschreven, wat volgens mij ongetwijfeld is gebeurd, laat hij een bijzonder en uitmuntend talent zien en belooft ons niets middelmatigs over jou.

Naar mijn mening heeft jouw zeer illustere vader onder zoveel uitmuntende kwaliteiten waarmee hij is getooid, niets mooiers dan zijn bijzondere bescheidenheid. Het valt nauwelijks te zeggen hoeveel charme zij aan al zijn luisterrijke kwaliteiten verleent. Zijn bescheidenheid gaat vergezeld van beschaafd en vriendelijk gedrag. Doordat jij ook je best doet haar als een hoogtepunt aan je voortreffelijke eigenschappen toe te voegen, laat je niet toe dat wij iets van de roem van je vader bij je missen. Bescheidenheid is de meest be-

1. William Blount.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. Quirinus Talesius; zie brief 2222, noot 7.

trouwbare bewaakster van andere deugden. Verder zul je een bewaker van je bescheidenheid hebben, als je nagaat dat al wat je aan geest, lichaam en materiële goederen hebt verkregen, van Gods vrijgevigheid afkomstig is. Al wat ons in dit leven aan geluk overkomt dienen wij volledig aan hem toe te kennen. Maar een deel van de dankbaarheid is ook dat iedereen zijn eigen zegeningen kent, niet zoals bij Narcissus wiens eigenliefde tot zijn ondergang leidde.

Hij die zijn gaven als schulden beoordeelt, beziet ze op een nuttige manier en leidt uit de overdenking van zijn gaven niets anders af dan dat hij vaststelt hoeveel hij aan de edelmoedigheid van God verplicht is. Hoe meer hij haar overvloed bij zichzelf gewaar wordt, des te nederiger dient hij tegenover haar te zijn; hoe meer hij Gods overvloedige welwillendheid jegens zichzelf herkent, des te zorgvuldiger dient hij te zijn bij het bewaren en goed ordenen van wat hij heeft ontvangen. Als hij iemand met een ongelukkiger lot heeft gezien, denkt hij niet: ‘Hoeveel minder is hij dan ik!’, maar: ‘Daarom heeft de vrijgevigheid van de Heer meer aan mij verleend om hem via mij te hulp te komen.’ Denk niet dat het een alledaagse weldaad van God is dat je van zulke voorvaderen afstamt, dat je een erfgenaam bent die met zo'n omvangrijk kapitaal is toegerust en dat je van zoveel gaven van lichaam en geest bent voorzien. Vergelijk het met het lot van anderen bij wie hun deugden hinder ondervinden van een onaanzienlijke afkomst, een schaars familiekapitaal, lichamelijke zwakte en geestelijke armoede. Maar wie op hen neerkijkt, realiseert zich niet dat wat hij heeft ontvangen, een kosteloze vrijgevigheid is. Wie geen hulp biedt beseft niet voor welk gebruik dat wat hij heeft ontvangen, aan hem is toevertrouwd.

Daarom spoor ik jou, mijn meest dierbare Charles, aan je best te doen dit genoegen voor mij en al je dierbaren van dag tot dag te vergroten door met jezelf te strijden om iedere dag beter dan jezelf te worden. Graag koester ik je buitengewone genegenheid jegens mij, je zeer aangename welwillendheid waardeer ik bijzonder. Weliswaar heeft je zeer illustere vader, als ik hem enige dienst had bewezen, hem heel royaal terugbetaald. Zelfs als hij dit minder had gedaan, gelden dit genoegen dat ik uit jouw vorderingen haal en je bereidwilligheid hem ook aan mijn vrienden terug te betalen, als de mogelijkheid om terug te betalen jou toevallig later wordt geboden dan het einde van mijn leven, toch als een heel ruime beloning. Zij zal evenveel bij mij groeien als jij aan je schitterende beginfase zult toevoegen.

Dat ik jouw brief wat laat beantwoord is het gevolg van mijn slechte gezondheid; de hele zomer heeft zij me gekweld.[4.] Dat ik nu ook nauwkeurig antwoord, heeft als oorzaak dat ik je brief, die ik opzij had gelegd om zodra

4. Zie brief 2360, noot 1.

ik gelegenheid zou hebben te antwoorden, niet kon vinden. Maar dit zal bij een andere gelegenheid worden goedgemaakt. Moge de Heer Jezus, mijn meest dierbare zoon Charles, zich verwaardigen zijn vrijgevigheid ten opzichte van jou te handhaven en steeds met nieuwe toevoegingen uit te breiden. Moge hij ook je huwelijk[5.] zegenen.

Freiburg im Breisgau, 25 augustus 1530

2368 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 28 augustus 1530

Hartelijk gegroet. Zasius heeft jou een onsterfelijke naam bezorgd door de uitgave van zijn boek.[1.] Als jij of onze vriend Simon[2.] mij van iets op de hoogte wil stellen, laat hij dan via deze koerier schrijven. Maar zijn handschrift is zo slecht[3.] dat ik wat hij schrijft niet veel gemakkelijker lees dan ik zijn woorden versta. Mijn vrienden aan het hof dwingen mij hier te blijven, weliswaar tegen mijn zin.[4.] De keizer lijkt een groot deel van de winter in Duitsland te zullen verblijven. Ik hoop dat alles succesvol verloopt! Het ga je goed.

Freiburg, 28 augustus 1530

Je herkent de hand van je vriend.

Aan de zeer illustere hoogleraar in de rechten Bonifacius Amerbach

Te Bazel

2369 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 28 augustus 1530

Hartelijk gegroet. Het is ongelooflijk wat de mensen hier verwachten van de afloop van de Duitse Rijksdag. Niemand twijfelde eraan dat jij daar ook aanwezig bent geweest, omdat er mensen waren die beweerden dat zij tegelijk met jou voor een diner in Augsburg waren ontvangen.[1.] Dit bericht beurde mij om buitengewoon veel redenen op, omdat het een heel betrouwbare aan-

5. Charles, net veertien jaar oud, trouwde met zijn stiefzuster.
1. *Defensio novissima contra Petrum Stella*m (Freiburg, 1530) met een voorwoord gericht aan Bonifacius.
2. Simon Grynaeus.
3. Zie brief 1657, p. 304.
4. Zie brief 2360, noot 6.
1. Erasmus had geweigerd de Rijksdag in Augsburg bij te wonen, omdat hij geen uitnodiging van de keizer had ontvangen en hij te ziek was; vgl. brief 2353a, p. 309.

wijzing was voor het herstel van je gezondheid.[2] Daarna hadden wij een stellig vermoeden dat de zeer turbulente situatie van het christendom tot een zekere rust zou terugkeren, wanneer degenen die aan het roer staan zouden beginnen om onder jouw wijsheid de koers uit te zetten. Bovendien koesterden wij al de zekere hoop op je terugkeer en wij twijfelden er niet aan dat jij de keizer, die naar men algemeen aanneemt in deze regionen de winter zal doorbrengen,[3] hierheen zou vergezellen, als je eenmaal over de drempel van de Duitse gastvrijheid had kunnen springen. Maar uit een brief die Episcopius aan je vriend Erasmius[4] schreef leid ik af dat de vreugde ongegrond was, wel met één uitzondering, dat hij bevestigt dat je in een wat betere gezondheid verkeert. Moge God willen dat dit voor jou blijft voortduren.

Ik weet niet of wij op Jacob[5] die ik onlangs naar jou heb gestuurd, moeten wachten. Ik heb hem alleen maar verplicht naar jou toe te gaan; de rest moest hij naar jouw goeddunken doen. Maar als jij geen reden had hem hierheen terug te sturen, kon hij wat mij betreft blijven of naar elders gaan zoals hij zelf zou willen. Intussen is hier niets gebeurd dat je oren verdient, tenzij je zou willen horen wat ik in ieder geval als een fabel beschouw. Maar omdat het onderwerp vooral met jou te maken heeft en ik de mogelijkheid heb gekregen van een koerier die naar hij zegt rechtstreeks naar Bazel gaat, zal ik toch schrijven waarover het gaat, zodat je eerder een fabel dan een nietszeggende brief krijgt bezorgd.

Gisteravond, juist toen het begon te schemeren, kwam iemand bij mij met leren beenkappen, overdekt met modder en stof en ook met alle andere kenmerken van een reiziger die mij nadrukkelijk wenste te spreken. Toen ik hem vroeg wie hij was en waar hij vandaan kwam, antwoordde hij dat hij uit Luik kwam, door Paschasius[6] was gestuurd en voor mij zaken van groot belang had. ‘Maar om geen tijd te verliezen,’ zei hij, ‘hebt u hier een herinneringsbrief van Berselius waarin het belangrijkste van mijn zaak met u volledig staat beschreven.’ Aanvankelijk was ik na het horen van de naam Paschasius zeer verbaasd, omdat ik na zijn vertrek uit Leuven zelfs niet in de klein-

2. Zie brief 2360, noot 1.
3. Na afloop van de Rijksdag van Augsburg in november 1530 vertrok Karel V inderdaad naar de Nederlanden.
4. Erasmius Froben, die bij Goclenius in huis woonde; zie brief 2352, p. 303.
5. Zie brief 2352, noot 25.
6. Paschasius Berselius.

ste zaak met hem te maken had gehad. Toch nam ik het papier ter hand waarin ongeveer het volgende stond: 'Jij moet tegen Conradus Goclenius zeggen dat hier een kanunnik is, die alle geschriften van onze Erasmus volledig verwijdert en ze iedereen afhandig maakt. Hij heeft uit het huis van de broeders (het is de belangrijkste school in Luik),[7] nadat hij bij alle leraren een onderzoek had gedaan, alle boeken van Erasmus weggehaald en de jeugd en zelfs de docenten het lezen ervan verboden. Bovendien heeft hij de boekhandelaren behalve met beslagname van hun koopwaar ook met een zeer zware boete gedreigd, als zij hierna iets van Erasmus durfden te importeren. Hij moet Erasmus hiervan zo snel mogelijk op de hoogte stellen.'

Toen ik het papier had gelezen, zei ik: 'Wie is die kanunnik die zo'n grote misdaad pleegt?' 'Theodoricus Hezius', antwoordde hij 'kanunnik bij de Sint-Lambertuskathedraal.'[8] 'Is wat op dit papier staat geschreven waar?' 'Absoluut,' zei hij. 'Ik kan het papier niet geloven,' zei ik, 'hoewel het door Paschasius zelf lijkt te zijn geschreven, en jou evenmin omdat je zegt dat Hezius dit heeft gedaan. Naar mijn mening is hij een grote vriend van Erasmus en daarnaast met een buitengewone eerlijkheid en wijsheid toegerust. Want als hij aan iets aanstoot nam, zou hij dat zelf ongetwijfeld voor alles aan Erasmus laten weten. Ik geloof niet dat hij op eigen gezag zou verbieden wat noch de paus, noch de keizer noch enige universiteit[9] verbiedt.' 'Ik weet niet,' zei hij, 'welke redenen hem hiertoe hebben gebracht, maar ik weet dat dit de feiten zijn en ik heb alleen maar de opdracht gekregen u dit te berichten.' 'Wanneer Berselius,' zei ik, 'van de hele zaak nauwkeurig op de hoogte is, zou hij er daarom beter aan doen om eerder zelf te schrijven. Ongetwijfeld zal hij bij Erasmus, die dit tot zijn grote nadeel niet weet, veel dank oogsten.' Ik vroeg hem hetzelfde te doen en zei dat alle moeite zou doen om ervoor te zorgen dat de brief zo snel mogelijk naar Erasmus werd gebracht en dat het op dit moment vanwege kooplieden die naar Frankfurt gaan de beste gelegenheid was.

En zo heb ik deze bode van Paschasius weggestuurd. Maar ik weet niet wat of wie ik moet geloven, behalve dat zo'n grote dwaasheid en schaamteloosheid naar het lijkt niet aan Hezius kunnen worden toegeschreven. Ik wacht op een brief van Berselius; tegelijk zal ik zelf de kwestie nauwkeuriger onderzoeken. Maar omdat naar het schijnt er een geschikte bode beschikbaar is, wilde ik je niet onwetend laten van dit verhaal. Als er verder

7. De school van de Broeders van het Gemene Leven, gesticht in 1495.
8. Aanvankelijk vriend en bewonderaar van Erasmus, steunde vanaf 1525 de Leuvense theologen in hun strijd tegen Erasmus; zie brief 1717, p. 132.
9. De universiteit van Parijs had werken van Erasmus al verboden; zie brieven 1902 en 2006, p. 176.

nog iets gebeurt zal ik ervoor zorgen dat je zo snel mogelijk wordt geïnformeerd.
Het ga je goed, Leuven, 28 augustus 1530
Van ganser harte je Conradus Goclenius
Aan Erasmus van Rotterdam. Te Freiburg im Breisgau

2370 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 29 augustus 1530

Gegroet. Als ik had geweten dat het lastig voor je was, had ik graag tot de jaarmarkt gewacht. Maar ik dacht dat het voor jou niets uitmaakte, wanneer je dat geld zou terugsturen. Ik heb je uitgeknepen. Er blijft niets anders over dan de spons opnieuw te vullen.[1.] Ik schreef[2.] je dat ik van mijn Engelse jaargeld tot aan afgelopen Pasen twintig pond sterling tegoed had. Nu is men mij bij de komende feestdag van Michael[3.] vijftien pond sterling verschuldigd. In totaal vijfendertig. Ik hoop dat Luis[4.] het geld van de aartsbisschop[5.] ontvangt.

Een voortreffelijke jongeman uit Portugal[6.] was bij mij thuis. Van hem vernam ik waarom de opdracht[7.] niet succesvol was. Over de genealogie van de koning was ik verkeerd geïnformeerd en de vermelding van het monopolie stond hun niet aan.[8.] Daarom durfden zij de koning het werk niet aan te bieden. Met die opdracht zou ik van iedere belangrijke vorst de hoogste erkentelijkheid hebben gekregen. Voor een gering werkje over de brief aan de Galaten[9.] betaalde de kardinaal van Lotharingen tweehonderd gouden kronen.[10.] Dus vaarwel voortaan aan het Joodse volk.[11.] Hetzelfde werk is zonder voorwoord opnieuw uitgegeven.[12.]

1. Beeldspraak, vaker gebruikt in de correspondentie met Schets.
2. Zie brief 2325.
3. 29 september.
4. Luis de Castro.
5. William Warham, aartsbisschop van Canterbury.
6. Niet geïdentificeerd; vgl. het begin van brief 2358.
7. Zie brief 1800, de opdracht aan Johan III van Portugal van de *Chrysostomi lucubrationes* (1527).
8. Brief 1800, noot 5.
9. Zie brief 1841.
10. Zie brief 2027, p. 216.
11. Een venijnige aanduiding voor de Portugezen.
12. De nieuwe Latijnse uitgave van Chrysostomus; zie brief 2359.

Het scheelde heel weinig of ik zou in deze maand september bij jullie hebben vertoefd. Maar mensen aan het hof van de keizer dragen mij op hier te blijven totdat het resultaat van de Rijksdag bekend is.[13.] Daarom blijf ik hier, hoewel mijn hart protesteert. Het ga je goed.

Freiburg, 29 augustus 1530

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de achtenswaardige heer Erasmus Schets. Te Antwerpen

2371 *Aan Willibald Pirckheimer*
Freiburg, 29 augustus 1530

Aan Willibald Pirckheimer

Hartelijk gegroet. Tot nu toe ben ik door artsen en chirurgen vreselijk gemarteld en ben ik nog niet sterk genoeg.[1.] Toch bereid ik een vlucht voor en zie ik geen enkele rustige en veilige haven.[2.] Italië schrikt mij af vanwege een lange en gevaarlijke reis. In Frankrijk lijken mensen als Béda mij met rust te laten, maar ik ben bang dat de oorlogsbrand zich ook daarheen uitbreidt. Ik durf zelfs nauwelijks te hopen dat Brabant voor een oorlog gespaard zal blijven. Er woedt al een oorlog met de Friezen.[3.] Ik vermoed dat in de artikelen van het verdrag[4.] staat, dat de Fransen het naburige Zwitserland binnenvallen, als zij daar niet zo verstandig willen zijn van de ketterij terug te komen. De koning heeft hen al gewaarschuwd en 'voegt op de wijze van een koning dreigementen bij zijn verzoeken.'[5.] De keizer lijkt alles te zullen doen zoals de paus voorschrijft; deze godsdienstigheid van de beste vorst is een grote ramp voor de inwoners van Florence,[6.] en ik vrees ook voor Duitsland. De leiding is in handen van Johannes Fabri en Eck. De bisschop van Sevilla[7.] is er aanwezig, naar men zegt een streng iemand. Toch heeft hij mij bij het rumoer

13. Zie brief 2360, noot 6.
1. Zie brief 2360, noot 1.
2. Zie brief 2360, noot 6.
3. Zie brief 2366, p. 30.
4. De Vrede van Kamerijk.
5. Ovidius, *Metamorfosen* 2, 397; de bron van deze onjuiste verdenking is niet bekend.
6. Zie brief 2366, noot 8.
7. Alonso Manrique de Lara.

van de Spaanse monniken[8.] goed geholpen. Ook een andere man van Spaanse afkomst is aanwezig, van beroep hoogleraar aan de Sorbonne,[9.] een broer van de dominicaan die in Spanje de vaandeldrager tegen mij was.[10.] Verder is er een franciscaan, prediker van de keizer, die mij slecht gezind is.[11.] Eck rangschikt, wat ik niet had verwacht, enkele uitspraken van mij onder die van ketters, behalve dat hij in plaats van Erasmus 'iemand' noemt.[12.] Hij beledigt jou met name omdat hij zich zijn oude rancune herinnert.[13.] Veel mensen hebben mij per brief naar Augsburg uitgenodigd, maar nog niet namens de keizer.[14.] Ik had besloten bij de komende jaarmarkt naar Brabant te gaan. Maar Fabri en de bisschop van Konstanz[15.] raden mij aan[16.] geen voet te verzetten voordat het resultaat van de Rijksdag bekend is. Maar dan zal het wellicht voor mij te laat zijn een vlucht te beramen, wanneer er oorlog is uitgebroken en de winter dreigt.

Een zekere Gerard uit Nijmegen, uit Brabant weggevlucht en van een dierbare vriend plotseling een aartsvijand geworden, heeft in Straatsburg een nieuwe tragedie ontketend; hij is een schurk en een geboren oproerkraaier. Hij is het met de verzonnen naam 'Vulturius'.[17.] Mijn pamfletten[18.] zullen je duidelijk maken waar het om gaat. Het boek dat op naam van de Straatsburgse dienaren van het woord is verschenen, is naar men zegt van de hand van Bucer,[19.] daarbij door de man uit Nijmegen geholpen. Ik heb nooit iets gelezen dat zo opruiend en vervalst is. Ook Alberto Pio[20.] heeft opnieuw

8. Zie brief 1879.
9. Francisco de Vitoria; met 'Sorbonne' is de theologische faculteit bedoeld.
10. Pedro de Vitoria.
11. Wellicht bedoelt Erasmus de franciscaan Medardus, hofprediker van koning Ferdinand en felle tegenstander van Erasmus; zie ook brief 2408, noot 3.
12. Zie brief 2365, noot 4.
13. Eck had in zijn *Articuli* (nrs. 236 en 245-246) Pirckheimer aangevallen.
14. Zie brief 2369, noot 1.
15. Balthasar Merklin.
16. In brieven die niet bewaard zijn gebleven; vgl. brief 2360, noot 6.
17. Erasmus gaf hem deze verzonnen naam; zie brief 2358.
18. Erasmus doelt waarschijnlijk op zijn *Epistola contra pseudoevangelicos* en *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae*, waarvan de laatste op dat moment werd gedrukt; zie ook brief 2219, noot 3.
19. Zie brief 2358, noot 8.
20. Zie voor het werk van Alberto Pio (*Tres et viginti libri in locos lucubrationum D. Erasmi Roterodami*, Parijs, 1531) en de zogenaamde rol van Girolamo Aleandro ook brief 2329, p. 260-261.

via enkele mensen die hij heeft ingehuurd, een enorm werk tegen mij geschreven. Daarin zijn alle plaatsen uit de werken van Erasmus die zich lenen voor aantijgingen, verzameld. Aleandro verblijft in Venetië en leest naar men zegt al mijn werken heel nauwkeurig door, naar ik vermoed met het doel om zijn vriend Alberto van belastend materiaal te voorzien. Er heerst een grote eensgezindheid onder de slappelingen.[21.] Brabant heeft zijn Frans Titelmans, een jonge kletskous en een grote opschepper. In Spanje gaat Carvajal die tot hetzelfde gezelschap behoort,[22.] als een gladiator tekeer. Maar voor dergelijke praatjesmakers zal ik voortaan stom zijn.

Ik erken mijn lompheid, hooggeachte Willibald, omdat ik zo vaak door je vrijgevigheid ben uitgedaagd en geen erkentelijkheid daarvoor betuig. Ik had de werken van Augustinus[23.] naar je moeten sturen. Maar dat kwam toen niet bij me op. Nu heb ik opdracht gegeven jou Chrysostomus[24.] te sturen. Als jij iets van hem hebt dat door jou is vertaald, zou ik graag hebben dat je het mij laat weten.[25.] Wij hebben zijn commentaar op de brief aan de Romeinen.[26.] Maar degenen aan wie wij de vertaalopdracht hadden gegeven, hebben ons misleid.[27.] Toch zullen wij ervoor zorgen dat het tegen Pasen[28.] eraan toegevoegd wordt. Giambattista Egnazio heeft ons ook enige hoop gegeven. Ik hoop dat je in goede gezondheid verkeert, jij die onsterfelijkheid[29.] ten volle verdient.

Freiburg, 29 augustus 1530

Je herkent de hand van jouw Erasmus.

Aan de hooggeachte heer Willibald Pirckheimer, raadsheer van zijne majesteit de keizer

21. Juvenalis, 2, 47.
22. Nl. de orde van de franciscanen.
23. Zie brief 2157.
24. Zie brief 2359.
25. Herhaling van een verzoek, gedaan in 1525; zie brief 1558, p. 70.
26. Zie brief 2258, p. 109-110, en het eind van brief 2448. Zie voor Chrysostomus brief 2359.
27. Erasmus had in eerste instantie Conradus Goclenius benaderd, en hem gevraagd anders Frans Cranevelt, Lieven van der Zande of Nicolaus Clenardus voor de vertaling te vragen. Goclenius trok zich terug en de anderen weigerden de opdracht.
28. 9 april 1531.
29. Pirckheimer overleed op 22 december 1530; deze brief is Erasmus' laatste aan hem.

2372 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 31 augustus 1530

Hartelijk gegroet. Op dit moment heb ik, zeer illustere Erasmus, niets te schrijven, tenzij je tijd hebt om iets over de militaire heldendaden van Oecolampadius te horen. Onlangs hebben de consul van het afgelopen jaar en de tribuun[1.] op bevel van het stadsbestuur een leger gerekruteerd van burgers die gewapend naar een kerkwijding in Liestal - een stadje in ons gebied - wilden optrekken. Op de afgesproken dag[2.] was hij ook aanwezig om te zorgen dat zijn volgelingen in de stoet werden opgenomen. Als je aanwezig was geweest had je hem een legeraanvoerder genoemd, omdat hij midden tussen de consul en de tribuun door de hele stad op de heen- en terugweg het voetvolk te paard volgde. Maar bij zijn terugkeer na de avondmaaltijd betrad hij onder trommelgeroffel en begeleid door consuls als eerste de markt. Terwijl de evangelische heraut[3.] naar de spelen keek die tot diep in de nacht voortduurden, liet hij een opvallend schouwspel van zichzelf zien, omdat hij zogezegd in toga[4.] het masker van een danser voor zich hield.

Capito[5.] is gisteren gearriveerd. De reden hiervan kon ik nog niet achterhalen. Nu wordt bericht dat hij met Oecolampadius op weg is naar Zürich. Het werkje van Oecolampadius *Quid veteres tum Graeci tum Latini de Eucharistia senserint*[6.] stuur ik je toe, want ik twijfel of je het al hebt gezien. Als ik me niet vergis, is er een reden waarom het door jou gelezen moet worden. Voor de *Apologia*[7.] van Zasius betuig ik je mijn dank, en wel de grootst mogelijke. Het ga je goed, zeer vermaarde Erasmus. In haast, te Bazel, 31 augustus 1530

Je toegenegen Bonifacius Amerbach

1. Resp. burgemeester Adalberg Meyer en gildedeken (*Oberzunftmeister*) Marx Heidelin of Balthasar Hiltbrand.
2. 21 augustus 1530.
3. Oecolampadius.
4. Iets dat tegen alle fatsoen indruist; zie *Adagia* 1428.
5. Capito had de Rijksdag in Augsburg bijgewoond.
6. Het werk (*Quid de Eucharistia veteres tum Graeci tum Latini senserint dialogus* [...]), in juli 1530 in Bazel verschenen, was Oecolampadius' antwoord op Melanchthons *Sententiae veterum aliquot scriptorum de coena Domini* (Wittenberg, 1530).
7. Zie brief 2368, noot 1.

2373 *Van Karel Sucket*
Bourges, 31 augustus 1530

Ik heb nu geleerd, zeer beroemde Erasmus, dat het absoluut waar is wat men doorgaans zegt, namelijk dat in een moeilijke situatie een goede geesteshouding de meeste hulp biedt.[1] Want toen onlangs uit een onbekende bron het gerucht zich hier had verspreid, dat u uw leven voor de dood had gewisseld[2] en de monniken, zoals het spreekwoord luidt,[3] ver vóór de overwinning met stemmen sterker dan die van Stentor hun triomflied zongen, bleef er voor ons[4] niets anders over dan ons hart, dat buitengewoon bezorgd om u is, met de hoop op een beter lot te sterken en te troosten. Toch nam intussen ons verdriet sterk toe, omdat u nu de gelegenheid had gekregen iets voor het gemeenschappelijk heil van iedereen te doen. Wanneer de ouden het wispelturige en vluchtige ervan wilden aanduiden, beschreven zij haar als kaal op het achterhoofd.[5] Daarom hadden wij grote angst dat, als u door een ergere ziekte werd gekweld of door kwaadwillendheid van uw tegenstanders werd afgeschrikt en had toegestaan dat deze gelegenheid u werd ontnomen en voorbijging, wij wellicht tevergeefs zouden wensen dat zij u opnieuw een keer werd geboden. Vervolgens, toen onze harten in verwarring tussen hoop en vrees heen en weer werden geslingerd en herhaaldelijk tot uiteenlopende meningen werden gedreven - deze gevoelens maakten ons om beurten neerslachtig - en wij alle roddels opvingen om te achterhalen welke gerucht juist en welk vals was, volgde plotseling de grootste kalmte op de storm.

Wij hebben een brief ontvangen van Wolfgang Rem,[6] een voormalige, zeer dierbare studiegenoot, waarin hij meedeelde dat u de enige in de hele wereld bent aan wie paus Clemens en mensen van de tegenpartij de beslissing over een zaak van het christelijk geloof durfden over te laten en toe te vertrouwen. Wat kon u overkomen dat eervoller voor u of bevorderlijker

1. *Adagia* 2368.
2. Erasmus had dergelijke geruchten al uit een andere bron gehoord; zie brief 2379, p. 67.
3. *Adagia* 655.
4. De overgang van ‘ik’ naar ‘wij’ geeft aan, dat Sucket de mening van de hele groep rondom Alciati weergeeft.
5. Vgl. Phaedrus 5, 8.
6. Rem verwijst in zijn brief mogelijk naar geruchten omdat Campeggi en Gattinara Erasmus om zijn mening hadden gevraagd over het beëindigen van de godsdiensttwisten in Duitsland; zie voor Campeggi brief 2328, p. 255-256.

voor de hele wereld is dan dit? Want doordat de strijdende partijen u als rechter prijzen, veroordelen zij hun eigen opvatting waarmee zij u vroeger aanklaagden - sommigen noemden u een aanhanger van Luther, anderen een aanhanger van de paus - en maken zij haar ongeldig. Want zoals een rechter vrij van haat dient te zijn en niet gebonden door vriendschap, behoort hij voor geen van beide partijen een voorkeur en sympathie te hebben. Daarom wissen zij met deze opvatting als met een spons hun smerige lasterpraat uit.

Ik heb begrepen dat de keizer u een voorstel[7.] heeft gedaan dat weliswaar ver beneden uw goddelijke kwaliteiten ligt, maar toch eervol en werkelijk prestigieus is. Als dat het geval is ben ik verheugd dat dit wapen tegen het waanzinnige geschreeuw van branieschoppers ons is gegeven. Maar het christendom dat door stormrammen van tegengestelde meningen aan het wankelen is gebracht, wens ik geluk omdat u zijn verdediger en vernieuwer bent. Verder bid ik dat de almachtige Christus zo goed wil zijn met u als arts de geesten te verlichten en te genezen van hen die van de weg van de rechtvaardigheid zijn afgedwaald. Tenzij het lastig is, zou ik graag van dit alles op de hoogte worden gesteld.

De bezorger van deze brief[8.] doceert hier de humaniora. Hij is ons zeer dierbaar omdat hij een hoge dunk van u heeft en dit laat weten. U kunt hem alles veilig toevertrouwen. Onze vriend Viglius[9.] wacht ongeduldig op een brief van u; een paar dagen geleden is hij naar Parijs vertrokken. Het ga u goed, sieraad van de letteren en toevluchtsoord van het katholieke geloof.

Bourges, 31 augustus 1530

Uw meest toegewijde Karel Sucket

Aan Erasmus van Rotterdam, belangrijk hersteller van de ware theologie en alle vakken. Te Freiburg

2374 *Van Johannes Fabri*
Augsburg, 1 september 1530

Gegroet. Ik vraag mij vol verwondering af, zeer geleerde Erasmus, of je nog zo bang bent voor de woelingen in Duitsland.[1.] Wat mij betreft dien je ervan overtuigd te zijn dat, als er iets dergelijks te vrezen viel, ik mij meer over Eras-

7. Van een dergelijk voorstel is niets bekend.
8. Wellicht een Zwitser die een uur per dag Grieks doceerde.
9. Viglius van Aytta was op 21 augustus nog in Bourges en daar weer op 6 oktober teruggekeerd.
1. Vgl. brief 2360.

mus zorgen zou maken dan over mijn eigen zaken. Want ik zou je niet alleen op tijd aansporen, maar ook adviseren waar jij je veilig moet terugtrekken, niet op eigen kosten maar op die van zijne hooggeachte majesteit.[2.] Zet daarom je mening over de situatie hier ver van je af. Heb goede hoop, want alles lijkt algemene rust uit te stralen.

Ook de mensen uit Kafarnaüm[3.] beginnen nu hun verstand terug te krijgen. Zij schamen zich over hun onbezonnenheid en goddeloosheid; ze overwegen van de goddeloosheid van anderen afstand te nemen. Zij zijn in elk geval bang omdat ze zich medeplichtig voelen, en deinzen ervoor terug na zo'n grote misdaad verder in het zicht van de adelaar te verschijnen.[4.]

Het ga je goed. Augsburg, 1 september 1530

Je oprechte vriend Fabri

2375 *Aan Andrzej Krzycki*
Freiburg, 1 september 1530

Erasmus van Rotterdam groet Andrzej Krzycki, bisschop van Płock

Eerwaarde bisschop, Marcin Słap, een jongeman met een onberispelijk karakter, heeft de brief van uwe hoogheid tegelijk met uw boekje over de mis getrouw bezorgd.[1.] Het werkje heb ik met vrucht en met genoegen helemaal genezen. Hoeveel zaken staan er in zo'n klein deel! Het strijdt tegen de geloofsopvattingen van ketters, het legt ons de prediking van de Heer uit, het verklaart de betekenis van de mis en geeft terloops aan wat er tijdens het misoffer op ongepaste wijze gebeurt. Het sprak mij aan dat u de stijl enigszins aan het niveau van eenvoudige mensen hebt aangepast en u liever als bisschop dan als redenaar wilde optreden. In Brabant heeft een tijd geleden een franciscaan met de publicatie van een boek uiteengezet wat de betekenis is van hetgeen daar door een priester wordt gedaan.[2.] Hier zijn twee boekjes

2. Koning Ferdinand.
3. De Straatburgse afvaardiging bij de Rijksdag, die de werkelijke aanwezigheid van Christus bij het avondmaal ontkende.
4. Bucer en Capito verschenen met tegenzin in het openbaar in Augsburg; zie brief 2392, p. 86-87.
1. De brief is niet bewaard gebleven; het boek was *De ratione et sacrificio missae* (Krakau, 1528).
2. Frans Titelmans met *Tractatus de expositione mysteriorum missae* (Antwerpen, 1528).

verschenen, een van Guitmondo en een ander van Alger;[3] beide behandelen de waarheid van het lichaam en bloed van Christus in de eucharistie, naar mijn mening niet zonder succes. Dezelfde drukker[4] zou ook uw werk uitbrengen, als hij niet had gevreesd dat uw drukkers met hun koopwaar naar Frankfurt zouden komen.

Verder heeft dezelfde Marcin ook een ring afgegeven, een geschenk van uwe hoogheid.[5] Ik vrees dat hij door een overdreven genegenheid voor mij iets heeft gezegd dat ik hem niet had opgedragen. Mij leek het een symbool van een gunstig voorteken en het was mij juist heel aangenaam, omdat het mij uitnodigt u na te volgen. De gouden ring had een edelsteen in de vorm van een hart met een vuurrode kleur. Wat zou men voor een christenmens meer kunnen wensen dan dat hij een hart heeft dat straalt van wijsheid en gloeit van naastenliefde? Ik zal naar dit voorbeeld zo goed als ik kan mijn best doen. Het is al iets om een dergelijke hardloper zelfs op grote afstand te volgen, als het niet mogelijk is hem in te halen.

Bijna deze hele zomer heb ik tegen een heel vervelende en tegelijk hardnekkige ziekte gevochten.[6] In de maanden april en mei woeien er bijzonder verleidelijke briesjes die echter, zoals feitelijk is vastgesteld, heel schadelijk waren. Veel mensen hebben zij een slechte gezondheid bezorgd waarvan zij ternauwernood konden herstellen.

Andrzej Zebrzydowski is volwassen.[7] Ik twijfel er niet aan dat zijn weloverwogen besluit vaststaat en hoop dat het pad, dat hij heeft gevolgd, voorspoedig zal verlopen.[8] Niet bij alle karakters verloopt alles hetzelfde; langs verschillende wegen komt men tot wijsheid. Voor mij was in ieder geval het verblijf van de man bij mij heel aangenaam. Maar hoewel bij een jongeman zijn roemzucht een tekortkoming is, laat dit toch een edel karakter zien waaraan men beslist niet moet wanhopen.

Tenzij ik me in alles vergis zullen wij hier bloedige onlusten zien. De geloofsopvattingen van de ketters zijn bekend gemaakt en ook het antwoord van de katholieken.[9] De keizer die naar ik meen alles op voorschrift van de paus doet, staat niet toe dat er iets van wat de kerk heeft aanvaard wordt ver-

3. Zie brief 2284, noot 6.
4. De Freiburgse drukker Johannes Faber Emmeus.
5. Zie brief 2174, noot 7.
6. Zie brief 2360, noot 1.
7. Op dat moment ongeveer 34 jaar oud.
8. Zebrzydowski was naar Polen teruggekeerd en zou uiteindelijk bisschop van Krakau worden; zie ook brief 1826.
9. De lutheraanse *Confessio Augustana* was op 25 juni voorgelezen, de katholieke *Refutatio* op 3 augustus.

anderd. Toch belooft hij dat hij in de tekortkomingen van de leiders van beide standen een verbetering zal aanbrengen. Steden worden nu al aangemaand om wat zij bisschoppen en priesters hebben afgenomen terug te geven. De ongebreidelde arrogantie van bepaalde lichtzinnige lieden moest in elk geval worden beteugeld. Ik denk niet dat de situatie verslechtert, wanneer de keizer in overeenstemming met zijn geloof al wat de paus opdraagt trouw uitvoert, en de paus niets beveelt wat niet in het belang van de katholieke kerk is. Overal groeit het aantal kardinalen. Ik weet niet of ik de kerk hiermee geluk moet wensen. De ouden hebben niet zonder reden met zoveel ijver geprobeerd een menigte kardinalen te vermijden. Er was genoeg arrogantie in het huis van God, er waren meer dan voldoende mensen die abdijen, bisschopszetels en hoge ambten gretig tot zich namen, ook als deze talrijke schare er niet bij was gekomen. Vroeger was kardinaal de naam voor een functie, nu is het de naam voor een machtsgebied. Maar op deze manier versterkt de paus naar het schijnt zijn heerschappij en hebben de vorsten illustere dienaren die door de kerk worden betaald.

Ik bereidde een reis van hier naar Brabant voor, maar bepaalde vrienden aan het hof van de keizer adviseerden mij geen voet te verzetten voordat het resultaat van de Rijksdag bekend was.[10.] Ze schrijven dat er nog enige hoop op vrede over is. Maar mijn gezondheid laat niet toe in de winter te vluchten, ook als het evangelie[11.] het niet zou verbieden. Hoewel de keizer vooral vrede wil, lijken de evangelischen al een tijdlang naar oorlog te verlangen. Van alle kanten komen geschriften op de keizer en andere vorsten af met vreselijke dreigementen, als zij niet spoedig een eind maken aan het vervolgen van de waarheid van het evangelie. Sommigen hebben in een beledigende afbeelding de keizer met zeven hoofden weergegeven, maar het stadsbestuur heeft haar tegengehouden.[12.]

Tegen mij gaan zij mateloos tekeer omdat ze al zes pamfletten[13.] tegen mij hebben uitgegeven. Dit is niets anders dan een schermutseling, ik verwacht veel gruwelijkere aanvallen. Deze ellende is nog te verdragen omdat daarmee troost is verbonden. Ik word aangevallen, maar door degenen die vanwege ketterij zijn veroordeeld. Lastiger te verdragen is het feit dat de partij die ik verdedig, ergere vijanden bevat. In Spanje gaat een franciscaan van de

10. Zie brief 2360, noot 6.
11. Matteüs 24:20.
12. Deze spotprent, ongetwijfeld gebaseerd op Cochlaeus' *Lutherus septiceps* (Leipzig, 1529) en een verwijzing naar het zevenkoppige monster uit Openbaring 17:7-10, is niet geïdentificeerd.
13. Een toename, vergeleken met het vijftal dat in brief 2329, p. 260, wordt genoemd.

strikte observantie[14.] heftig tekeer. Brabant heeft een andere die erg op hem lijkt, een jongeman die een even grote opschepper is als Thraso.[15.] Alberto Pio, voormalig vorst van Carpi die nu door de welwillendheid van de Franse koning wordt begunstigd, was niet tevreden met het boek dat hij een tijd geleden tegen mij heeft gepubliceerd. Daarom heeft hij een tweede boek gereedgemaakt dat drie keer zo groot is als het eerste. Met behulp van enkele mensen die hij heeft ingehuurd, heeft hij gezorgd dat uit al mijn boeken passages zijn geplukt die verwant lijken aan de leer van Luther of tot laster verdraaid kunnen worden. In zijn huis onderhoudt hij naar men zegt ene Sepúlveda, een Spanjaard wiens hulp hij gebruikt om zijn stijl te verfraaien. Ik vraag me verbaasd af hoe die man op die gedachte komt, zij het dat ik vermoed dat hij dit doet op instigatie van een of andere mijterdrager met wie hij nauwe betrekkingen onderhoudt.[16.] Groot is de eendracht onder de slappelingen, zegt de satirendichter.[17.] Tegenover de franciscaanse kraaien zal ik voortaan stom zijn.[18.] Alberto zal ik misschien antwoorden.[19.] Met mensen als Cousturier en Béda is er een wapenstilstand.[20.] In de omgeving van de keizer bevinden zich theologen van wier mening het bestuur grotendeels afhankelijk is en die mij bepaald niet welgezind zijn. De dood van Gattinara[21.] heeft mij een bijzondere vriend ontnomen.

De naam paus heeft tot nu toe veel haatgevoelens opgewekt, zelfs als er niets bij zou komen. Men kan zich nauwelijks voorstellen hoeveel op dit moment de hardnekkige belegering van Florence,[22.] dat, als het gerucht niet loos is, door Clemens weinig zachtmoedig wordt bestookt, aan de vijandigheid toevoegt. Als hij erop uit is dat hij eerder wordt gevreesd dan bemind en dat hij met geweld optreedt, vrees ik dat angst een slechte bewaker is voor een duurzame vrede. Een aanzienlijk deel van de haat tegen hem komt terecht bij de keizer die zelf, als hij een fout maakt, dat niet door zijn wreedheid, maar uit gehoorzaamheid doet. Bij hem heeft de paus afgedwongen

14. Luis de Carvajal; zie brief 2110, noot 10.
15. Frans Titelmans; Thraso is een pochende soldaat in Terentius' *Eunuchus*.
16. De mijterdrager was Girolamo Aleandro; zie brief 2329, p. 261.
17. Juvenalis 2, 47.
18. Zie brief 2275.
19. Met *Responsio ad epistolam Alberti Pii* (Bazel, 1531).
20. De wapenstilstand was tijdelijk. Cousturier zou zijn aanvallen in 1531 en 1534 hernieuwen; met Béda werd in 1531-1532 een laatste discussie gevoerd.
21. Gattinara overleed op weg naar Augsburg op 5 juni 1530.
22. Zie brief 2366, noot 8.

dat hij toestemming kreeg Florence te belegeren, van hem heeft hij gedaan gekregen dat hij heerser werd over de burcht van Hadrianus.[23.] Ongetwijfeld heeft hij bij deze heel persoonlijke ontmoeting veel andere zaken bij hem bedongen.[24.] Maar ik hoop dat de situatie beter is dan wat de geruchten in het algemeen verspreiden. Ik leid hier inderdaad uit af dat God om de misdaden van het volk diep vertoornd is, want hoewel wij twee broers hebben, Karel en Ferdinand, die met evenveel liefde voor de godsdienst en evenveel zachtmoedigheid zijn begiftigd, worden wij toch onder hun bestuur door zoveel rampen geteisterd. Eerst brak er een opstand in Spanje uit, waardoor Ferdinand naar Brabant werd overgebracht.[25.] Toen ons gebied door zoveel expedities, een inhuldiging, optochten, huwelijken en belastingheffing was uitgeput, kwam daar het 'keizerschap' bij,[26.] een naam voor veel geld gekocht, maar met een geringe opbrengst. Hoeveel jaren heeft vervolgens Frankrijk in ellende doorstaan! Hoe zwaar is bijna heel Italië verwoest.[27.] Tenzij God dit verhindert, blijft er voor Duitsland over dat het door wederzijdse slachtpartijen verscheurd raakt. Iedereen weet wat Hongarije en Oostenrijk onder de Turken hebben geleden.[28.] Het is onzeker wat de landen zullen lijden. Waarom zou ik nu de heftige opstanden van de boeren noemen?[29.] Waarom de namen van zoveel ziektes en epidemieën, zelfs nieuwe soorten die nog geen naam hebben gekregen?[30.] Waarom het gebrek aan of hoge prijzen voor zaken die voor het levensonderhoud nodig zijn? Toch weet ik niet of men te midden van zoveel ellende de eerste plaats niet aan meningsverschillen moet toekennen die door ketterijen zijn veroorzaakt. Of zoveel ellende onder de beste vorsten! Maar God zal ook hieraan een eind maken,[31.] als wij afscheid

23. Op 6 december 1527 hadden de troepen van Karel V deze burcht (Engelenburcht) verlaten.
24. Een verwijzing naar de onderhandelingen tussen de paus en Karel V; zie brief 2240, noot 7.
25. De opstand in Aragon begon in 1519, in Castilië in 1520; Ferdinand was al in mei 1518 naar de Nederlanden gezonden.
26. De verkiezing van Karel V in 1519 tot keizer van het Heilige Roomse Rijk.
27. Aan de oorlogen tussen Karel V en Frans I, grotendeels in Italië gevoerd, kwam een tijdelijk einde door de Vrede van Kamerijk (augustus 1529).
28. O.a. door de slag bij Mohács (augustus 1526), de verovering van Boeda en het beleg van Wenen (september-oktober 1529).
29. De Boerenoorlog van 1524-1525.
30. Vgl. brief 2209, p. 34-37.
31. Vergilius, *Aeneis* 1, 199.

nemen van onze zonden en onze toevlucht tot zijn barmhartigheid zullen zoeken. Ik bid dat uwe eerwaarde hoogheid alle voorspoed en geluk toekomt.

Freiburg im Breisgau, 1 september 1530

2376 *Aan Krzysztof Szydłowicki*
Freiburg, 2 september 1530

Erasmus van Rotterdam groet Krzysztof Szydłowicki, kanselier van Polen

Zeer illustere heer, Marcin Słap van Dąbrówka is een jongeman die mij om vele redenen zo dierbaar is en zo op mij gesteld dat hij, als hij mijn zoon was, mij geen grotere genegenheid had kunnen bieden en ik hem niet om meer diensten had kunnen vragen. Toen hij hier was teruggekeerd, maakte hij dat ik minder naar een brief van u verlangde. Zo zorgvuldig vertelde hij mij over uw onophoudelijke sympathie voor mij. Daardoor is het mij duidelijk dat u ons niet op een alledaagse wijze, maar van harte en met een vaststaand oordeel welgezind bent. Want zaken die zijn vervalst, zijn niet bestendig en gevoelens die niet op een oordeel zijn gebaseerd, kennen geen lange duur.

Vier maanden lang moest ik strijden tegen een zeer hardnekkige ziekte.[1] Op kolieken in mijn ingewanden volgde een abces. En toen artsen mij bijna om het leven hadden gebracht, heeft een chirurg mij zelfs met nog meer wreedheid gemarteld. Maar dankzij Christus herstel ik geleidelijk aan en hervat ik mijn studies.

Ik weet en ben mij ervan bewust, achtenswaardige heer, wat ik aan de welwillendheid van de koning te danken heb en wat aan de uwe.[2] Mijn goede wil staat al een tijdlang gereed voor de strijd en wacht op wat u opdraagt. Als u van mening bent dat ik iets kan doen wat het hart van de koning niet onwelgevallig is, geldt het voor mij als een weldaad als u mij er attent op maakt.

Wij wachten hier al een tijdlang op het resultaat van het overleg van de vorsten.[3] De keizer, een bijzonder godsdienstig iemand, lijkt alles te zullen doen zoals de paus voorschrijft. De zaak is gered als de paus niets anders gelast dan wat Christus welgevallig is. Ik denk dat dit beslist zal gebeuren,

1. Zie brief 2360, noot 1.
2. Zie brieven 1952, p. 69, en 2034, p. 232.
3. De Rijksdag van Augsburg duurde van 20 juni tot 19 november.

als wij het tenminste verdienen. Moge de Heer uw zaken in alles begunstigen, omdat u voor het algemeen welzijn bent geboren.

Freiburg, 2 september 1530

2377 *Aan Piotr Tomicki*
Freiburg, 2 september 1530

Erasmus van Rotterdam groet Piotr Tomicki, bisschop van Krakau

Uw brief,[1.] eerwaarde bisschop, stemde mijn hart blij, omdat hij laat zien dat uwe eerwaarde hoogheid nog in leven is, aan mij denkt en tenslotte mijn oprechte intentie bij de opdracht van Seneca[2.] welwillend heeft aanvaard. Maar de woorden van Marcin Słap hebben deze vreugde getemperd, aangezien hij berichtte dat u van een langdurige en gevaarlijke ziekte nog niet voldoende bent hersteld. Maar van toekomstige brieven van vrienden verwacht ik gunstigere berichten.

In deze lentemaanden hebben hier bijzonder verleidelijke, maar verderfelijke briesjes gewaaid. Bij veel mensen hebben zij een vermoeidheid veroorzaakt die niet zo zwaar, maar wel hardnekkig was. Met kolieken in mijn buik hebben zij mij bijna om het leven gebracht. Op een langdurige kwelling volgde een abces bij mijn navel. De zorg van de artsen had verkeerd uitgepakt, maar de ijver van de chirurg maakte het nog erger. Hij behandelde het harde abces, dat met gematigd koude kompressen verwijderd moest worden, zo met gloeiend hete kompressen dat ik geroosterd vlees leek te hebben. Na vier maanden begon ik met moeite weer tot leven te komen en tot op de dag van vandaag voel ik dat mijn beperkte krachten geleidelijk aan weer toenemen.[3.]

Deze zomer was voor mij nagenoeg onvruchtbaar, zij het dat ik in één boekje met de pseudo-evangelischen[4.] een strijd voer en Chrysostomus[5.] heb uitgegeven met dezelfde aandacht als waarmee ik dat eerder met Augustinus[6.] heb gedaan. Er zijn veel werken bijgekomen die nooit eerder zijn ge-

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Zie brief 2091.
3. Zie brief 2360, noot 1.
4. Het boekje is de *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae*, dat in september 1530 zou verschijnen.
5. Zie brief 2359.
6. Zie brief 2157.

publiceerd, zoals de commentaren op beide brieven aan de Korintiërs en andere geschriften. Als ik het geluk heb een rustige winter te hebben, zal ik iets uitgeven dat als hulp voor de studies geschikt is.[7.]

Marcin Słap heeft voortdurend zulke gevoelens voor mij laten zien dat ik, als ik zijn vader was, bij een zoon niet meer genegenheid had kunnen wensen. Hij heeft een karakter dat ingetogen, rustig, geduldig, vriendelijk, betrouwbaar en bescheiden is.[8.] Ik weet niet van wie hij afstamt; brachten echtgenotes van vorsten maar zulke kinderen voort! Eens zal hij, als ik me niet volledig vergis, zich als een voortreffelijk man voor uw Polen bewijzen. Ik meende dit te moeten schrijven in de hoop dat, wanneer een geschikte gelegenheid zich aandient, uwe hoogheid zijn belangen steunt. Als u wilt dat ik hetzelfde doe, dient u dat uw dienaar op te dragen. Ik wens u alle voorspoed toe.

Freiburg im Breisgau, 2 september 1530

2378 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, september 1530]

Hartelijk gegroet. Als jouw bijzondere wijsheid mij niet door en door bekend was, zou ik je adviseren je vrijmoedige taalgebruik te matigen, wanneer je althans in je woonplaats spreekt zoals je me schrijft. Het is nog niet duidelijk waar de situatie toe zal leiden.[1.] Er gloort enige hoop, weliswaar niet op vrede maar op het vermijden van oorlog. Eck heeft in Augsburg een misdaad begaan die bij hem past;[2.] daarover een andere keer. Ik wens jou en degenen die je dierbaar zijn alle goeds toe.

Mijn Quirinus[3.] heeft de naam Melchior vervangen voor die van Meltinger;[4.] hij is wel een verstandig iemand, maar niet op alle tijdstippen. Ik wacht af hoe mijn boek in de smaak valt.[5.] Opnieuw wens ik je het beste toe.

Ik stuur je opnieuw een exemplaar van de brief aan Alciati, omdat ik begrijp dat hij de eerdere niet heeft ontvangen. Ik vraag je ervoor te zorgen dat hij hem krijgt.

7. Erasmus doelt onder andere op de *Apophthegmata* (brief 2431) en de *Enarratio psalmi 33* (brief 2428), die beide in maart 1531 zouden verschijnen.
8. Vgl. het begin van brief 2376.
1. De situatie bij de Rijksdag van Augsburg.
2. Zie brief 2365, noot 4.
3. Quirinus Talesius.
4. Voormalig burgemeester van Bazel.
5. *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae.*

Je herkent het handschrift van je vriend.

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2379 *Aan Germain de Brie*
Freiburg, 5 september 1530

Erasmus van Rotterdam groet Germain de Brie

Jouw brief, zeer geleerde Brie, van 6 juli heb ik op 4 september ontvangen; daarom moet je bij mij niet klagen dat je tot nu toe geen antwoord hebt ontvangen. Het feit trouwens dat je bijna een toneelstuk van een reis opvoert - nu eens als stedeling, dan weer als iemand van het platteland en dan weer als functionaris aan het hof - maakt dat ik sowieso in het schrijven nogal terughoudend ben.

Mogen alle heiligen de bisschop van Verona[1.] zegenen, die met eigen middelen voor het algemeen welzijn zorgt en op eigen kosten zo'n bijzondere weldaad voor alle geleerden verricht. Volgden onze gefortuneerde bisschoppen en abten dit voorbeeld maar na! Ik vermoed dat hij dezelfde is die bij paus Clemens eens de functie van datarius[2.] heeft vervuld en mij herhaaldelijk met brieven heeft geëerd.[3.] Daaruit kon ik de bijzondere waardigheid en wijsheid van de man afleiden, die met een buitengewone vriendelijkheid gepaard gingen. Als ik mij niet vergis is zijn naam Gian Matteo Giberti. Ik heb ooit, maar tevergeefs, geprobeerd de bazen van de drukkerij van Aldus hiertoe over te halen. Over dezelfde kwestie heb ik vaker met de Frobens gesproken, maar tot nu toe was het aan dovemansoren[4.] gericht. Des te groter is mijn vreugde, dat God een voortreffelijk iemand deze gedachte aan de hand heeft gedaan en ervoor heeft gezorgd dat door hem onze gebeden zijn verhoord. Een poos geleden is Chrysostomus in het Latijn bij de drukkerij van Froben verschenen.[5.] Als de Griekse tekst zoals jij bericht weer moet worden gedrukt, vrees ik dat deze zaak ons met langer wachten kwelt. Je weet dat voor een vurig verlangen elke vertraging lang duurt.

1. Gian Matteo Giberti, organiseerde en financierde een (nooit voltooide) Griekse uitgave van Chrysostomus; zie het begin van brief 2340.
2. Een datarius was verantwoordelijk voor de toekenning van prebenden.
3. Zie brieven 1443a, 1509 en 1650a.
4. Vgl. *Adagia* 387.
5. Zie brief 2359.

Het gebrek aan handschriften voer je nu als excuus aan waarom je een deel van Chrysostomus niet hebt vertaald. Maar kopieën hadden niet ontbroken, mijn beste Brie, als je een teken zou hebben gegeven dat jij voor dit werk niet terugdeinsde.[6] Ik had in elk geval twee kopieën van het commentaar op de brief aan de Romeinen en één kopie van de eerste brief aan de Korintiërs, waarvan Francesco Aretino een deel had vertaald.[7] Maar ik meende te merken dat je voor deze taak niet erg enthousiast was en hield bovendien rekening met jouw aangeboren traagheid (of nauwkeurigheid als je dat liever zo wilt noemen) en met het feit dat de drukkerij van Froben, die met niet weinig persen werkt, heel veel delen onder handen had. Daarom heb ik het commentaar op de brief aan de Romeinen naar Brabant gestuurd, dat heel wat mensen heeft die tegen een dergelijke taak zijn opgewassen, maar zich meer op hun genoegens dan op de meest eervolle werkzaamheden toeleggen. Daarom hebben degenen aan wie ik de taak had opgedragen, mij bedrogen en pas na zes maanden stuurden zij het Griekse handschrift terug.[8] Anders had ik een deel van dit werk op mij genomen, omdat Froben hier sterk op aandrong.

Doorgaans zegt men dat niets schadelijker is dan valse hoop. In ieder geval heeft deze hoop ervoor gezorgd dat ook dit deel van Chrysostomus niet bij de voorjaarsmarkt verscheen, en bracht het mij de fabel van de leeuwerik[9] weer in herinnering. Liever had ik dubbel zoveel arbeid aan zijn echte werken willen besteden. Omdat dit niet mogelijk was, had ik een begin gemaakt met de vertaling van enkele homilieën over de tweede brief aan de Korintiërs. Maar naarmate ik daar langer mee doorging, werd mijn weerzin groter om mij voor onechte werken in te zetten. Daarom heb ik deze fakkel graag aan een ander[10] overhandigd. Toch lijkt deze niet in de gaten te hebben dat de aard hiervan volledig anders is, of houdt hij dit in ieder geval mooi verborgen. Bovendien had ik op instigatie van de eerwaarde heer Cuthbert Tunstall, nu bisschop van Durham, het commentaar op de Handelingen van de apostelen weer ter hand genomen om wat nog ontbrak aan te vullen. Daar-

6. Erasmus gebruikte slechts twee vertalingen van Brie (*De sacerdotio* en *Babylas*). Zijn vertaling van *Monachus* verving Erasmus door die van Oecolampadius.
7. Zie brieven 2258, p. 109-110 (Romeinen), en 2226, p. 64 (Korintiërs).
8. Zie brieven 2258, noot 5, en 2371, p. 40.
9. Zie Aulus Gellius 2, 29 (*Apologus Aesopi Phrygis memoratu non inutilis*), met de moraal dat als je iets gedaan wilt hebben, je het beter zelf kunt doen.
10. Zo goed als zeker Oecolampadius; het woord 'fakkel' (*lampas*) lijkt een woordspeling op deze naam.

bij kende ik aan zijn oordeel meer waarde toe dan aan het mijne.[11.] Maar dezelfde tegenzin die ik eerder had, maakte dat ik van dit plan afzag.[12.] Daarnaast had ik je laten zien waar je Griekse handschriften kon krijgen, ook als ik niets had gestuurd. Maar aan degene die een afkeer van iets heeft adviseert welk excuus dan ook om niets te doen.

Zelfs als Chrysostomus in het Grieks verschijnt - iets dat ik om een of andere reden nog niet durf te beloven - is er voor jou geen reden om minder toegewijd te vertalen, omdat je deze taak niet omwille van jezelf maar met het oog op het algemeen belang op je hebt genomen. Ik denk echter dat wanneer een Griekse uitgave uitkomt een Latijnse editie hierdoor beter verkoopbaar zal zijn. Je weet immers dat er heel weinig mensen zijn, vooral onder theologen - want vooral voor hen wordt dit werk uitgevoerd - die zo bedreven zijn in de Griekse taal dat zij niet aan het Latijn de voorkeur geven, vooral als zij haast hebben. Daarom zal het voor hen prettig zijn het Grieks te raadplegen, als er een passage voorkomt die corrupt is of niet betrouwbaar door de vertaler weergegeven. Het is immers een uitgemaakte zaak dat de meeste geschriften van deze man zijn vertaald door degenen het Latijn en het Grieks onvoldoende beheersten. Als hier geen ander nut werd nagestreefd dan dat wij met dit soort werk onze geest en stijl zouden oefenen, is het voor mij weliswaar te laat om mij met deze exercities af te beulen, maar zou jij je wellicht liever met een ander onderwerp bezig willen houden.

In Bazel hebben wij een man getroffen die buitengewoon geleerd en even bescheiden is, Simon Grynaeus, aan wie wij een deel van de taak hebben overgedragen, Hij is wel in alles goed onderlegd, maar ik weet niet of hij evenzeer in de heilige schrijvers is geschoold. Verder was Froben niet zozeer op zoek naar geleerdheid als naar naamsbekendheid. De naam van Germain de Brie is al befaamd en beveelt op zich zelf het boek bij de lezer aan. Een auteur die aanzien geniet, is een groot lokmiddel. Oecolampadius heeft zijn medewerking niet geweigerd, maar bij veel mensen drijft zijn naam de koper zelfs van goede koopwaar weg.[13.]

De monacho is niet van zo'n groot belang, zij het dat de drukker, voor wie winst zijn doel is, verlangde dat er zo weinig mogelijk van Oecolampadius in voorkwam.[14.] Want Polidoro[15.] had hetzelfde werkje deskundig vertaald. De

11. Zie brief 2226, p. 63.
12. Zie brieven 1801, 2263, p. 130, en 2359, p. 17.
13. Zie brief 2226, p. 63-64.
14. Omdat de vertaling van Brie lang op zich liet wachten, gebruikte Froben toch de vertaling van Oecolampadius.
15. Polidoro Vergilio had zijn vertaling *De monarcho regis et monachi* aan Erasmus opgedragen; zie brief 2019 en het begin van brief 2311.

schuld voor de vertraging geef je een of andere koerier van mij.[16.] Of verwachtte je dat wij vanwege twee bladzijden een gezant naar Frankrijk stuurden? Hoezo zouden wij iemand sturen, wanneer het voor ons niet vaststond of je had vertaald of niet, en niet zeker wisten waar je verbleef. Want je had te kennen gegeven dat je tamelijk lang en ver van Parijs zou verblijven. En hoe zit het met het feit dat ik de weg had aangewezen waarlangs, als zich iets belangrijks voordeed, dit tussen ons op tijd uitgewisseld kon worden? Een koerier zal je steeds vier kronen kosten. Ik zal de helft ervan betalen; voor jou zal de helft geen bezwaar zijn, vooral omdat ik hoor en uitermate verheugd ben dat je privé allesbehalve armlastig bent, maar ruime middelen bezit die ook voor een gulle gift voldoende zijn. In een brief van Budé aan jou staat te lezen dat jij bij het organiseren van maaltijden een echte Lucullus bent.[17.] Ik, die vergeleken met jou behoeftig ben, kan er niet aan ontkomen om ieder jaar ongeveer zestig kronen aan koeriers en boodschappers te besteden.

Wat de kardinaal-kanselier betreft[18.] weet ik nog niet of ik een juiste voorspelling heb gedaan; in ieder geval heeft hij nooit een teken van een minder vriendelijke houding tegenover mij gegeven. Alleen voor het verzoekschrift[19.] van Froben was hij een beetje doof. Ik heb zijn zaak per brief gesteund, waarmee ik eerder aan een wens van een vriend dan aan mijn eigen verlangen tegemoetkwam, en wel zo dat ik voldoende duidelijk maakte dat deze zaak niets met mij te maken had.

Het is ook niet helemaal duidelijk welke vreemdeling wij beiden uiteindelijk bedoelen.[20.] Want degene tegen wie toen de verdenking rees, vertelde mij in Leuven[21.] dat zijn twistgesprek met Budé zo fel was geweest, dat het bijna tot een steekpartij was gekomen. Wat voor zin had het dan dat hij over de reputatie van Budé bezorgd was, tenzij hij wellicht bij Budé weer in de gunst wenste te komen en met deze dienst Budé voor zich wilde winnen? Of hij was met een laaghartig verlangen er op uit ons tegen elkaar op te zetten en te genieten van het kwaad dat we elkaar zouden aandoen. Deze strategie stemt volkomen met zijn karakter overeen. Ik twijfel er niet aan dat dezelfde man Alberto Pio[22.] tegen mij opzet en stof daarvoor levert. Men zegt immers dat hij in Venetië al mijn geschriften nauwkeurig doorleest.[23.]

16. Zie brief 2340, p. 280.
17. De brief van 5 april 1520 is nr. 67 in *Répertoire* [...] *de la correspondance de Guillaume Budé* (Parijs, 1907).
18. Antoine Duprat.
19. Verzoek om een koninklijk privilege; zie brief 2291, p. 190.
20. Zie brief 2340, p. 280; bedoeld is Girolamo Aleandro.
21. In oktober 1521; zie brieven 1244 en 1342, p. 304.
22. Vgl. brieven 2328, p. 255, en 2329, p. 260-261.
23. Aleandro verbleef van 1529-1530 in Venetië.

Maar, vraag ik je, met welke kunstgrepen heeft die *Italiotes*[24.] zo'n storm veroorzaakt? Hij heeft in mijn boeken enkele passages aangewezen. Welke? Passages die kritiek leveren op Budé? Nergens maak ik melding van die man, tenzij zo eervol mogelijk (wat ik dikwijls doe). Maar hij heeft in de *Colloquia* een plaats aangewezen waar ik een of ander iemand laat zeggen: 'De Fransen houden van wat weinig kost.' Verder waar ik terloops vermeld wat Hilarius en Hieronymus over het karakter van de oude Galliërs hebben meegedeeld, en andere nogal onbelangrijke plaatsen. Want dit was de meest dodelijke beschuldiging van alles. Wil je liever, mijn beste Germain, dat dit niet ter zake doet of dat Budé als zo weinig standvastig en serieus wordt beschouwd, dat hij vanwege dergelijke futiliteiten onze oude vriendschap niet langzaam heeft laten bekoelen, maar deze heeft verbroken en een vijandige houding heeft aangenomen? Het dient een afschuwelijke misdaad te zijn, dat hij een verdrag verbreekt dat onder toezicht van de Muzen is gesloten. Of zullen we onze toevlucht zoeken tot het feit dat Budé en Bade op dezelfde bladzijde staan genoemd?[25.] Dat dit onderwerp door jou wordt verworpen, wekt geen verbazing; verbazingwekkender is het feit dat iemand op de gedachte is gekomen zo'n onbeduidende onzin openlijk bekend te maken. Waar komt nu die wonderbaarlijk storm vandaan, die ons zogezegd[26.] meer dan de Tyrische zeeën door elkaar heeft geschud? Welke Aeolus heeft zulke harde winden losgelaten, die 'als na het vormen van een colonne, wanneer een doorgang is gegeven' aanstormend 'zich op de zee storten en als oosten- en zuidenwind tegelijk vanuit de diepte de zee volledig opwoelen, ook de wind uit Africa met zijn talrijke rukwinden. Daarop volgt het geschreeuw van mannen' etc.[27.] Waar kwam deze wind van Typhon vandaan die zeilen verscheurt, touwen laat knappen en masten en balken verbrijzelt? Vanwaar kwamen dicht opeen hoge golven aangerold die iedereen met een onvermijdelijke ondergang dreigden? Want het moet een geweldige storm zijn geweest die jou, zo'n waakzame stuurman, het roer en de touwen uit handen heeft geslagen en waardoor je uiteindelijk na van de koers te zijn afgeweken met moeite je bestemming hebt bereikt. Wat mij in je brief, beste Germain, genoegen deed, is je karaktereigenschap om te overdrijven. Maar wanneer ik je groot-

24. Italioot was de naam voor de Griekse inwoners van Zuid-Italië; Aleandro was bisschop van Brindisi.
25. In de eerste editie van de *Ciceronianus*; zie brief 2021, p. 274-275.
26. *Adagia* 3373; bedoeld is een verwarde en gevaarlijke situatie.
27. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 1, 82-87.

spraak met de werkelijkheid vergelijk, kan ik nauwelijks mijn lachen bedwingen en lijk ik iets te lezen dat op de *Batrachomyomachia* lijkt.[28] Ontstaan uit zulke nietszeggende bombast zulke sterke wervelwinden en zware stormen van gebeurtenissen?

Wat je over Toussain schrijft[29] was mij juist hierom welkom omdat dit je vriendelijke en vredelievende karakter toont. Maar wat mij betreft was dit niet nodig omdat alle versregels spontaan bij me waren opgekomen, ware het niet dat jij door je advies om dit te vergeten de herinnering[30] had teruggeroepen en de gedachten hieraan hernieuwd. Tussen Toussain en mij heeft nooit een vertrouwelijke omgang bestaan; we waren niet persoonlijk door enige weldaad aan elkaar verplicht, afgezien van het feit dat ik de man, die zowel geleerd is als de humaniora ijverig bevordert, welgezind was. Omdat hij hierin met zichzelf niet tevreden is, maar iedere dag zichzelf overtreft, kan het niet anders of mijn welwillendheid tegenover hem neemt voortdurend toe. Dat ik mijn aandacht niet richtte op een confrontatie met hem, blijkt verder uit het feit dat ik vrienden, die mij over geruchten en dit soort verdenkingen schreven, absoluut niet bedankte. Ik vond zelfs dat zij een berisping verdienden, omdat zij uitspraken van willekeurige praatjesmakers en onzin van schoolmeesters naar mij stuurden, want die dienden geen ander doel dan meningsverschillen te veroorzaken en in stand te houden. Ik heb het Toussain niet kwalijk genomen dat hij mij in een openbare lezing weinig vriendelijk had vermeld, zoals zij zelf meenden. Ik verklaarde tevens dat ik wat Budé betreft geen enkele verdenking in mijn hart kon toelaten, die een standvastige, rechtschapen en geleerde man, kortom Budé, onwaardig zou zijn. Wat kan ik verder zeggen? De aard van mijn brieven aan hen was zo dat sommigen die zich beledigd voelen, zich volledig aan de plicht mij te schrijven lijken te onttrekken. Er is geen sprake van dat ik iemands hulp heb ingeroepen om hen van mijn kant met beschimpende verzen te hekelen; toch ontbrak het niet aan mensen die dit wilden en konden doen. Waarlijk vredelievend is degene die al wat welwillendheid kan verminderen, van zijn ogen en oren vandaan houdt.

Ik vond dat zij van dit uiterlijk vertoon afgeschrikt moesten worden, omdat ik de geheimen van deze zaak veel beter ken dan de meesten denken; maar ik wil liever niet weten wat ik weet. Toch geef ik eerlijk toe dat ik van de Franse ontwikkelde lieden wat meer ernst en eerlijkheid had verwacht

28. Letterlijk ‘strijd tussen kikkers en muizen’, een parodie op Homerus' *Ilias* uit de hellenistische tijd.
29. Toussain had een gedichtje geschreven ter verdediging van Budé, op wie Erasmus in zijn *Ciceronianus* kritiek had geleverd; zie brieven 2291, p. 190-192 en 2340, p. 281-282.
30. Erasmus maakt hier een woordspeling met de Griekse woorden *amnêstia* (‘vergeten’) en *anamnêsis* (‘herinnering’).

dan degenen hebben laten zien, die vanwege de vermelding van Budé en Bade op dezelfde bladzijde zoveel onrust veroorzaakten, dat het geluid van een werkelijk panisch gerucht als met de rinkelende bekkens van Dodona[31.] zich verspreidde over de beide Duitslanden, over Brabant, over Italië en ten slotte tot in het paleis van de koning. De vergelijking van Budé met Bade verdiende het natuurlijk om aan de koning bekend te zijn. Overal vlogen de meest ongegronde uitspraken rond: 'Erasmus is jaloers op Budé,' 'Erasmus wilde op Budé wraak nemen.' Al van oudsher heeft het Franse volk in het algemeen vanwege zijn dwaasheid en lichtzinnigheid een slechte naam. Ik heb deze opvatting altijd geprobeerd te weerleggen om geen andere reden dan dat ik haar als volkomen omwaar beschouwde. Maar dat er om een zaak van niets zulke mensonwaardige onlusten tussen geleerden zouden uitbarsten, zou ik zelfs van Cato[32.] niet hebben geloofd. Wat voor een voorbeeld is het om - natuurlijk om Budé een genoegen te doen - met grappige hekeldichten[33.] de reputatie aan te vallen van hem die in zoveel werken die hij heeft uitgegeven, Budé tegelijk heel vriendelijk en heel eervol heeft geprezen en prijst? Hier verschijnt voor mij de Indische olifant[34.] die niets merkt van muggen. Maar als ik jou de namen van de verzenmakers onthul, zouden zij niet voor muggen aangezien willen worden.

Maar laat het Jan en alleman zijn vergeven als zij in een openbaar oproer iets hebben misdaan. Waar sliepen toen de echte vrienden van Budé die de wanordelijke onlusten van onbelangrijke mannetjes konden bedwingen? Want misschien wist Budé niets hiervan af omdat hij door belangrijkere zaken in beslag werd genomen. Trouwens, gesteld dat Budé dit wist en niet heeft verhinderd, met welk voorwendsel zul je dan zijn oprechtheid en rechtschapenheid verdedigen, omdat hij toestond dat dit bij een vriend gebeurde waarvan ik niet toestond dat dit mijn vijand Lee[35.] overkwam? Want toen in Leuven het drama zijn hoogtepunt bereikte en mijn sympathisanten, zonder dat ik aanwezig was, hem met pamfletten en bespottingen beledigden, dreigde ik iedereen met vijandschap als zij doorgingen mij met dergelijke dwaasheden vijandigheid te bezorgen en mijn overwinning met onbetamelijke handelingen zwart te maken. Ik heb opdracht gegeven die brief[36.] door Vives in het openbaar vanaf de katheder te laten voorlezen.

31. Vgl. *Adagia* 7.
32. Vgl. *Adagia* 3461.
33. Zie brief 2027, p. 216.
34. *Adagia* 966.
35. Zie voor de vete met Lee in 1518-1520 brieven 765, 998 en 1061.
36. De brief is niet bewaard gebleven; het voorval is verder niet bekend.

Sommigen waren verontwaardigd over mijn handelwijze en beëindigden hun vriendschap. Op dezelfde manier heb ik, toen Duitsers[37.] mij een enorme verzameling brieven hadden gestuurd waarin Lee werd verguisd, na amper een of twee brieven te hebben gelezen, het pakket naar More[38.] gezonden om het te achter te houden. Iedereen wist wat de bitsheid van Lee verdiende, maar ik wilde liever rekening houden met wat bij Erasmus paste. Ik heb dit met deze bedoeling gedaan, omdat ik zelfs niet tegen een vijand krachten van buiten wilde gebruiken, en het was uit beleefdheid. Of het was een voorbeeld van bedachtzaamheid om te voorkomen dat een voorbeeld van arrogantie weer op mijn hoofd terechtkwam. Beoordeel nu hoeveel anders ik tegenover Budé was dan Lee tegenover mij. Toch hebben vrienden van Budé gemeend tegen mij te moeten doen, waarvan ik niet toestond dat het tegen een verklaarde vijand gebeurde. Toen er een aangrijpend drama tegen Maarten van Dorp[39.] was opgevoerd, tegen wie Jérôme van Busleyden en Thomas More[40.] heel fel hadden geschreven, heb ik opnieuw alle onrust gekalmeerd door de pamfletten waarin ik werd verdedigd en geprezen, zorgvuldig achter te houden. Hetzelfde heb ik gedaan toen de onenigheid tussen More en jou[41.] op een hevig conflict leek uit te lopen. Al wat More tegen jou had geschreven, heb ik laten verdwijnen, ook dat was al was gedrukt; More heb ik dringend verzocht mij zijn gevoelens in deze kwestie toe te vertrouwen.[42.] Is er van de vele vrienden van Budé niemand geweest om de beginnende brand te blussen? Hij was slechts de enige die gekalmeerd moest worden. Want zoals er nooit enige vijandigheid in mijn geest heerste, heb ik nooit een teken gegeven van een kwaadwillige houding. Wat ik aan Dorp, door wiens pen ik was uitgedaagd, heb toegekend, heeft niemand van jullie met een vriend gedaan, hoewel het niet aan lieden ontbrak die olie op het vuur gooiden.[43.] Want ik weet zeker dat Budé, als hij hier zichzelf niet was, dit op instigatie van anderen heeft gedaan. Als zij meenden dat zij mij deze dienst niet moesten bewijzen, hadden zij dit beslist met de reputatie van Budé moeten doen, en hadden zij deze dienst aan onze gemeenschappelijke studies en ten slotte aan zichzelf moeten bewijzen. Wat is er misdadiger of

37. Zie brief 1083, inleiding.
38. Mogelijk in augustus 1520; zie brief 1129.
39. Zie voor de controverse van Erasmus met Van Dorp, die in vriendschap eindigde, brieven 304, 337, 347 en 438.
40. De aanval van Busleyden is niet bewaard gebleven, wel die van More (brief aan Dorp van 21 oktober 1515).
41. Zie brieven 620, 1045 en 1087.
42. Zie brieven 1093, p. 274, en 1096, p. 288.
43. *Adagia* 109.

verfoeilijker dan dit voorbeeld? Je brengt hier mijn verhevenheid ter sprake en mijn geweldige wetenschappelijke roem die ik met mijn inspanningen heb vergaard. Ten slotte spoor je me aan Alexander de Grote na te volgen die zei: 'Het is des konings een slechte naam te hebben wanneer je een weldaad hebt bewezen.'[44.] Je wijst mij erop dat vijandigheden sterfelijk, vriendschappen onsterfelijk moeten zijn. Met veel andere argumenten probeer je te bereiken dat ik door de brutaliteit van schaamteloze lieden te negeren mijn gemoedsrust hervind, nadat die storm is gaan liggen en de ijsvogels zijn teruggekeerd.

Ik geef weliswaar toe dat jij dit alles welsprekend en als een goed redenaar zegt, maar ik zie niet wat voor zin het had dit lied voor mij te zingen. Met geen enkel teken heb ik aangegeven dat ik door dergelijke versregels werd gegrepen. Toont degene die zelfs het lezen niet de moeite waard vindt - laat staan dat hij op wraak zint - niet genoeg zijn minachting? Welke vijandigheden beveel jij me te beëindigen, terwijl ik niemand tot mijn vijand heb verklaard? Als het vertrouwen dat mijn verdiensten geven of een verheven geest die lijkt op die van Alexander deze verdraagzaamheid niet verleent, wordt zij beslist door het karakter van een ezel geleverd. Want ik denk dat men met moeite een pakezel kan vinden waarvan de rug voor een knuppel zo gevoelloos is geworden, zoals mijn geest voor dergelijke aantijgingen. Iedere dag word ik met lasterlijke boekjes gestenigd. Je zou dit het kwaad van het noodlot kunnen noemen. Maar deze pest diende ver van de humaniora verwijderd te zijn.

Verder ben je, zoals ik zei, te laat als advocaat voor de zaak van Toussain verschenen, want mijn woede op hem was een tijd geleden al gezuiverd. En hoewel ik eerder met die man geen enkel vriendschapsverdrag heb gesloten, weiger ik toch niet te doen wat je verlangt, als hij opnieuw een gevecht in welwillendheid met mij wenst aan te gaan, naar ik hoop nu met grotere eerlijkheid. Budé heb ik altijd als een rechtschapen en beleefd iemand beschouwd en ik zou geen enkele argwaan tegen zijn *Commentarii*[45.] hebben gekoesterd, als ik niet door brieven van vrienden was gewaarschuwd.[46.] Ik verwachtte niet dat hij niet ergens met mij van mening zou verschillen. En ik verklaarde dat, als hij dit zonder arrogant te zijn zou doen, het voor mij ook heel aangenaam zou zijn. Misschien zou het wel van grotere eerlijkheid getuigen om met een respectvolle inleiding ergens van mening te verschillen dan om met voortdurend zwijgen zijn minachting voor zich uit te dragen.

44. Plutarchus, *Alexander* 41, door Erasmus geciteerd in *Apophthegmata* 4, Alexander 32, ASD IV, 1, p. 302.
45. *Commentarii linguae Graecae* (Parijs, 1529).
46. Zie brief 2027, p. 216.

Als het is toegestaan al wat men in zijn hart heeft, in de boezem van een vriend uit te storten ben ik, mijn beste Brie, met een argeloze geest geboren; dit feit heeft mij vaak aanzienlijke schade bezorgd. Ik heb zo'n fijne neus dat ik ergens in die *Commentarii*, die ik slechts selectief heb gelezen nadat ze in Bazel waren gedrukt (want eerder was mij geen gelegenheid geboden), de ergernis van Budé wel heb gevoeld. Bijvoorbeeld op degenen die kritiek hebben op het talent en de stijl van afzonderlijke schrijvers, op degenen die formuleringen voorschrijven die later zijn dan die van Lorenzo Valla en op hen wier geschriften geen zon en tijd kunnen verdragen, omdat ze iets aan betekenis hebben verloren, en veel soortgelijke opmerkingen. Zij zullen ontkennen dat dit tegen mij is gericht.[47.] Met minder moeite zouden zij mij ervan overtuigen, als Budé niet al lang geleden in zijn *De asse*, telkens als hij wilde uitweiden, zijn ergernis met dit soort kunstgrepen tegen anderen had geventileerd zonder hen te noemen. Hij wil liever het vermoeden van de lezer testen dan een naam prijsgeven, hetzij omdat hij het niet veilig vindt geen ruimte voor ontkenning over te laten, hetzij omdat hij meent dat degene die hij op het oog heeft, de eer om genoemd te worden niet verdient. Want met deze bedoeling heb ik zelf de namen van bepaalde mensen achterwege gelaten of veranderd.[48.]

Laten we toegeven dat Budé dit met het volste recht heeft gedaan. Omdat jij echter de beschuldiging niet weerlegt, maar lof voor zijn oprechtheid daarna opeist, was het eerlijker en meer in overeenstemming met zijn deugdzaamheid om de lezer deze bron voor argwaan te ontnemen. Het paste beter bij zijn hoffelijkheid niet alleen geen enkele aanwijzing voor een gekrenkte geest over zijn *Commentarii* te verspreiden, maar ook met een overduidelijk getuigenis elke verdenking weg te nemen - niet voor mij, maar voor anderen die minder eerlijk dan ik de geschriften van Budé uitleggen. En dat vooral omdat ik hem dit per brief[49.] had gevraagd, niet omdat ik naar een beetje roem verlangde, want ik ben al lang van beroemdheid verzadigd, maar omdat ik meende dat het op deze manier voor de rust van de wetenschap bevorderlijk was. Ik zag duidelijk welke pest zich van het onderwijs in de christelijke filosofie meester had gemaakt; ik zag dat de geesten van mensen door een rampzalig kwaad tot meningsverschillen waren geneigd; ik vreesde dat deze besmetting zich over de humaniora zou verspreiden; het was al begonnen met medewerking van dezelfde opschepper[50.] die, naar jij meent, Budé

47. Erasmus wordt in de *Commentarii* nergens vermeld.
48. Bijvoorbeeld door Geldenhouwer Vulturius Neocomus te noemen; zie brief 2358.
49. Brief 1794, p. 282.
50. Warschijnlijk Girolamo Aleandro.

tegen mij heeft opgehitst. Maar deze verdenking die ik ongedaan wilde maken, had niemand van mij aangenomen, maar zij hadden haar gedeeltelijk ontleend aan de brief van Budé aan mij,[51.] die naar hun mening nogal onbehouwen, mijns inziens echter openhartig was, en gedeeltelijk aan geruchten die hij onder diverse mensen had verspreid. Budé weigerde niet deze verdenking weg te nemen; hij zei alleen te vrezen dat het niet het geschikte moment was om mijn naam te noemen. Ik heb daarentegen in mijn geschriften vaak naar een geschikt moment gezocht om Budé eervol te vermelden. Maar terwijl hij in dit werk vanwege het voorkomen van één woord sommige mensen eervol vermeldt, diende zich op veel plaatsen de gelegenheid aan Erasmus ten minste met twee of drie woorden te vermelden. Wanneer hij zijn vroegere mening over het woord *parêkoloethêkoti* dat bij Lucas[52.] voorkomt, herroept en de mijne overneemt, omdat hij als ik me niet vergis door mijn *Annotationes in Lucam* hiertoe was aangespoord, heeft zich zeker een gelegenheid voorgedaan.[53.] Verder lijkt hij, wanneer hij uitlegt wat colofon is, niet weinig aan mijn *Adagia* te hebben ontleend.[54.] Niet dat hij dit onrechtmatig heeft gedaan (van wat gepubliceerd is mag men gebruik maken, geef ik toe), maar als hij een gelegenheid had gezocht, hadden zich er heel wat vanzelf aangediend. Misschien kon bij een ander onderwerp zich geen geschiktere gelegenheid voordoen. Maar ik had hem deze wederdienst (voor wat deze waard is) al bewezen voordat hij zijn werk liet drukken, hoewel ik dit voor de wetenschap en niet voor mijzelf nastreefde. Nooit ben ik bang geweest voor grappige lasterpraat van Budé, zelfs als hij op een of andere manier was getergd. Maar ik moest de mensen van hun verdenkingen genezen. Nu stel ik wel vast dat er in zijn *Commentarii* niets staat dat met mij verband houdt. Toch klagen degenen die mij welgezind zijn, intussen dat Erasmus onaangenaam getroffen is; en degenen die niet onpartijdig zijn vallen ook in de boeken die ze uitgeven, mij met zijn woorden aan die als het ware zonder mijn naam te noemen tegen mij zijn gericht. Danès heeft hem op één passage attent gemaakt en spoorde hem aan verdenkingen van mensen te vermijden.[55.] Hij weigerde halsstarrig, hoewel de zaak door het geringe verlies van één bladzijde kon worden hersteld. Wat is daarom de reden dat jij de oprechtheid van Budé in dit werk zo bewondert? Soms omdat hij mij niet met

51. Brief 1812, speciaal p. 59, over de geruchten en de noodzaak verdenkingen weg te nemen.
52. Lucas 1:3; zie brieven 403, p. 229, en 441.
53. Zie *Commentarii linguae Graecae*, p. 561; Erasmus wordt hier niet genoemd.
54. *Ibidem*, p. 430.
55. Over de interventie van Pierre Danès is niets nader bekend.

name heeft aangevallen? Maar zoals ik dit niet had verdiend, verwachtte ik het niet van een dergelijk iemand. Eerlijkheid is niet toelaten dat iemand die in geen enkel opzicht heeft beledigd geen beledigingen ontvangt, maar eerlijkheid is vriendelijk over iemand spreken ook als hij het niet verdient. Laat Budé mij welgezind zijn en ik hiervan overtuigd, wat doet het er dan toe dat zijn woorden zo gematigd zijn dat vrienden en vijanden tegelijk merken of in ieder geval vermoeden dat Erasmus is aangevallen? Daarom heb je, als je de situatie beoordeelt, geen reden om althans in dit opzicht de eerlijkheid van Budé zo op te hemelen. Als je rekening houdt met de schaamteloosheid van opruiers die er genoegen aan beleven geleerden tegen elkaar op te zetten, geef ik toe dat ik de oprechtheid herken van de man die meer om zijn eigen reputatie dan om hun sluwheid gaf.

Helaas, ook de geesteswetenschappen hebben hun plagen. Zelf heb ik ervaren hoe zij - wat Demosthenes is verweten[56.] - beide partijen van wapens hebben voorzien. Geen ander soort oefening beviel hun meer dan geleerden als gladiatorenparen bij elkaar te brengen, waardoor zij van andermans lijden konden genieten. Van mensen die niet zo oud zijn, kun je leren dat er vroeger in Parijs mensen waren die Fausto Andrelini nu eens tegen Tardif,[57.] dan weer tegen Delius, of Balbi, of Scopus[58.] of weer tegen een ander opzetten met geen ander doel dan om van hun dwaasheid te genieten. Opnieuw zul je lieden kunnen aantreffen die dermate naar roem verlangen dat zij, omdat zij zelf door rustige omstandigheden zich geen naamsbekendheid kunnen verwerven, datgene doen waarmee Androclides in een Grieks spreekwoord[59.] wordt verheerlijkt - namelijk conflicten veroorzaken. Nadat zij degenen die zij steunen goed hebben geholpen, jagen ze daar een dubbele roem na door de rol van vredestichters op zich te nemen en willen ze de indruk wekken dat zij de woelingen, waarvan zij de aanstichters waren, hebben gekalmeerd. Op dergelijke lieden zou ik met meer recht boos kunnen zijn dan op Budé. Zelfs als hun iets menselijks is overkomen, ben ik zo dat ik voor bepaalde fouten van vrienden een oogje dicht kan doen. De gedragingen van mensen zijn zelfs zo volledig ontaard, dat een zwarte zwaan of een witte raaf tegenwoordig een minder zeldzame vogel is dan een trouwe vriend. Zo groot is bij veel mensen de sluwheid om te veinzen of te ontkennen, zo groot de handigheid in het bedriegen; niets is gezond, alles is vol bedrog. En als je bij sommige mensen iets van een oprechte genegenheid

56. Plutarchus, *Demosthenes* 15.
57. Guillaume Tardif had geen onenigheid met Fausto Andrelini, maar met Girolamo Balbi.
58. Niet geïdentificeerde spotnaam.
59. *Adagia* 1191.

aantreft, is de onstandvastigheid van hun wil zo groot dat je hen een Euripus[60.] zou noemen. Een klein beetje jaloezie schrikt sommigen van vriendschap af, laat staan dat je nu op een geslacht van mensen kunt hopen die tegelijk met je sterven. Anderen veranderen door de minste of geringste belediging van vrienden in vijanden. Als je sommigen een weldaad bewijst krijg je een vederlichte dank. Als je hen in iets beledigt krijgen zij, zoals de bekende man zegt,[61.] woede van lood.

Deze overwegingen, die ik, mijn beste Brie, door zeer veel ondervindingen heb vastgesteld, maken dat ik rustiger naar vriendschappen met mensen verlang, deze minder zorgvuldig in stand houd en met minder verdriet verlies. Veiliger is het tot rust te komen in de vriendschap van Christus, die degene die hij eenmaal in vriendschap heeft opgenomen, nooit verlaat. Voor mij is het voldoende deze houding aan te nemen, namelijk dat ik mijn best doe alle mensen behulpzaam te zijn en, voor zover het in mij is, niemand te beledigen, om vriendschap met fatsoenlijke mensen niet af te wijzen, niemand een gegronde reden te geven van de vriendschap afstand te doen en mijzelf niet te kwellen als iemand buiten mijn schuld vertrekt. Want het verlies is licht als iemand die nooit echt een vriend is geweest, ophoudt een vriend te zijn. Op dergelijke vrienden ben ik met meer recht verontwaardigd dan op Budé. Maar, vraag ik je, wat voor lof zal ik verdienen zolang ik met alles tevreden ben en mijzelf blijf? Voor de mensen die mij minder welgezind zijn, zal ik angstig overkomen en als iemand die bang is voor strijd. Degenen die mij meer welgezind zijn, zullen mijn gematigde opstelling goedkeuren. Maar wat voor lof zal Budé verkrijgen bij degenen van wie ik voor mijn gematigdheid bijval ontvang? Liever wilde ik dat de lof voor mijn onschuld zo van mij werd weggenomen, dat Budé de hulde voor zijn vriendelijkheid en eerlijkheid werd gegund. Wanneer allesbehalve dwaze mensen in zijn geschriften een voortdurend verzwijgen van mijn naam als ook heel wat versluierde beledigingen aantreffen en daarentegen in mijn boeken niets van verborgen kunstgrepen tegenkomen, maar merken dat hij met name en zogezegd in alle toonaarden[62.] zo vaak is geprezen, wat zullen zij dan bij zichzelf denken? Wat zullen ze zeggen? Wat anders dan dat hij bijzonder oprecht is en dat ik bij zijn glans verbleek? Wij wachten hier al lange tijd op de uitgave van zijn brieven.[63.] Maar op een of andere manier stelt jouw Frankrijk zijn wetenschappelijke werken niet erg welwillend beschikbaar. Want

60. *Adagia* 862.
61. Plautus, *Poenulus* 812-813; Erasmus gebruikt hier een woordspel van *plumeus* (‘vederlicht’) en *plumbeus* (‘van lood’).
62. Letterlijk ‘met geopende fluitgaten’; *Adagia* 496.
63. Budé's *Opus epistolarum* zou in 1531 bij Bade in Parijs verschijnen.

de *Commentarii* van Budé kon ik nooit eerder in handen krijgen totdat Bazel het daar voor ons in druk uitgaf.

Maar om mijn brief te beëindigen - al lang geleden was ik opgehouden kwaad te zijn op Toussain en vriendschap met hem wijs ik niet af, als hij op jouw initiatief mij hiertoe uitnodigt. Ik ben zelfs niet een haartje minder vriendelijk voor hem, die in zo'n verschrikkelijke storm het roer niet voortdurend recht kon houden. Op de onzin van schoolmeesters heb ik altijd zo neergekeken, dat ik het zelfs niet de moeite van het bekijken waard vond, toen het mij was aangeboden. Het lijkt een noodlottige epidemie van deze tijden dat ieder hoogst onfatsoenlijk er niet voor terugdeinst tegen elke beroemdheid of geleerde met het uitgeven van smaadschriften tekeer te gaan. Omdat zelfs de keizer met zijn macht niet tegen deze vrijpostigheid wordt beschermd, zou ik te kleinzerig zijn als ik niet in staat was mijn lot te dragen. Laat het speciaal mijn ongeluk zijn, dat veel mensen tegen mij alleen in de pen klimmen - liever wil ik op deze wijze ongelukkig zijn dan wanneer ik zelf mijn pen met het bloed van velen had bezoedeld.

Dit moet je over Budé weten, mijn beste Brie. Ik heb zijn gunsten niet nodig - de hemel zij dank - en het is niet mijn bedoeling hem met enige plichtplegingen te belasten. Het kan nuttig zijn voor mijn goede naam - dat geef ik toe. Maar ik zal graag deze last van mij afwerpen, laat staan dat ik er iets aan toegevoegd wil hebben. Het kan voor mijn goede naam schadelijk zijn; aan beledigingen ben ik gewend geraakt en ieder moet zijn eigen lot dragen, hoewel ik voor iets dergelijks van zijn kant helemaal niet bang ben. Als het om een lichte belediging gaat, ben ik een mens. Ik heb geleerd iets aan menselijke gevoelens, meer aan vriendschap en het meest aan de algemene rust in de wetenschap op te offeren. Ik heb trouwens niet zo'n weinig verfijnde neus[64.] dat ik de retorische kunstgrepen niet begrijp; ik ben niet onervaren in het van repliek dienen als ik wil - wellicht zal het ook niet aan stof ontbreken. Maar het dient een meer dan smadelijk onrecht te zijn dat mijn pen tegen Budé gevechtsklaar kan maken. Liever zou ik op andere plaatsen welsprekend willen zijn. Ik van mijn kant denk dat Budé zo groot is, dat niemand van mijn klasse jaloers op hem kan zijn. Graag kennen wij hem de leidende positie in de geesteswetenschappen toe, wij applaudisseren als hij een schitterende triomf viert. Er is geen sprake van dat wij erop uit zijn hem de kroon[65.] die met veel roem aan zijn hoofd vast zit, af te nemen. Maar hoewel hij uitmuntende gaven bezit, hebben toch ook anderen hun talenten. Niet iedereen heeft hetzelfde onderricht en wat er niet op lijkt is niet onmiddellijk slechter.[66.] Niets

64. Horatius, *Epoden* 12, 3.
65. Horatius, *Satiren* 1, 10, 48-49.
66. Vgl. Tacitus, *Dialogus de oratoribus* 18.

zou de eendracht in de wetenschap meer bevorderen dan wanneer de ziekte van eigenliefde ontbreekt en iedereen een oprechte waardering heeft voor de andermans voortreffelijke eigenschappen.

Ik beschouw jullie Frankrijk om veel redenen als een gelukkig land, ten eerste omdat het krachtens het recht van terugkeer op de oude roem van de wetenschap aanspraak heeft gemaakt; vervolgens omdat het als het ware een republiek der letteren heeft opgericht waaraan het volledig terecht Budé als leider heeft gegeven, en omdat geleerden onderling elkaar bij hun werkzaamheden helpen. Bestond dezelfde mentaliteit maar in ons Duitsland! Daar schrijft ieder voor zich en kun je nauwelijks iemand vinden aan wie je de controle van zelfs een klein werkje kunt overlaten. Het gezelschap van de Gratiën en de Muzen is zo uiteengevallen dat, als er onder mensen overeenstemming bestaat, zij eerder door partijdigheid dan door oprechte welwillendheid bij elkaar worden gebracht. Maar ik zou wensen dat die republiek zich verder uitstrekte, zodat jullie iedereen die de heiligdommen van de Muzen vereert, als Fransen beschouwden en dat er een verbond van geleerden, en niet van gebieden bestond. Deze eendracht zou in sterke mate bijdragen aan de bevordering van de beste wetenschapsgebieden en aan het uitschakelen van de vijanden van de humaniora. Want het barbarendom is nog niet helemaal verslagen; het heeft nog zijn bolwerken en overweegt ergens opnieuw oorlog te voeren.

Rivaliteit onder geleerden is nuttig, maar iedere rancune dient daar ver vandaan te zijn. Hoe prettig is het dat er eendracht bestaat tussen Budé en Zasius, die in zijn laatst verschenen boek[67.] hem de prins van de letteren noemde. Ik hoor dat hij het ook met Alciati[68.] eens is geworden. Wat ik over Longueil moet zeggen weet ik niet, zij het dat het mij verdriet doet dat de jongeman met zulke grote verwachtingen, om het op de manier van Homerus te zeggen, *minunthadios*[69.] was. Het is niet voldoende dat er onder de geleerden eensgezindheid heerst, maar het is belangrijk dat dit voor iedereen duidelijk en bewezen is, vooral wanneer het degenen betreft tussen wie een of andere vorm van onenigheid heeft plaatsgevonden. Daarom zal Budé, als hij mensen van hun verdenkingen wil genezen, iets doen dat bij onze aloude vriendschap en zijn karakter past. Als hij een reden heeft dit niet te willen zal ik hiermee tevreden zijn, zelfs als hij meer boeken met enkele beledigingen van mij publiceert, mits deze maar met zo'n rijke vrucht aan geleerdheid zijn volgestopt.

67. In de tweede zin van zijn *Defensio novissima*; zie brief 2368, noot 1.
68. Zie brief 2329, p. 260.
69. 'Kort levend', zie *Odyssee* 19, 328; Christophe de Longueil overleed in 1522, 34 jaar oud.

Veel mensen hadden jouw brief in handen gehad; hij was niet alleen van het zegel ontdaan maar ook bijna aan slarden. Ik vermoed dat hij door onze evangelische broeders achterover is gedrukt. Doe Jacques Toussain de hartelijke groeten van mij. Breng ook Budé mijn beleefde groeten over, als hij tenminste degene is die aan mijn overtuiging beantwoordde, ook voordat jij hem voor mij ophemelde. Als jij hen beiden hiervan overtuigt en zij wat jij namens hen belooft zelf schriftelijk toezeggen, zul je met dezelfde dienst ons allen aan je verplichten. Laat hier als je wilt je gaven als redenaar zien. Je welsprekendheid had niets anders nodig, en mij lijkt dat dit tot het algemeen nut van de wetenschap dient. Hier had zich het gerucht verspreid dat Bade was overleden en Lefèvre op de brandstapel geplaatst. Het verheugt mij dat beide loos waren.[70.] Zo was in Bourges Erasmus verbrand.[71.] Maar ik ben zo vaak overleden, zo vaak weer tot leven gekomen dat ik denk dat iemand het nauwelijks zal geloven, zelfs als ik werkelijk ben heengegaan. Ik wens je, mijn meest dierbare Germain, onophoudelijk geluk toe.

Freiburg im Breisgau, 5 september, in het jaar van onze Heer 1530

2380 *Aan Guilhelmus Quinonus*
Freiburg, 6 september 1530

Erasmus van Rotterdam groet Guilhelmus Quinonus, mandator[1.]

Het doet mij genoegen dat uw oordeel over Montanus met dat van mij overeenstemt, en ik ben er volledig van overtuigd dat u alle weldaden die u hem bewijst, aan een uiterst betrouwbare man zult verlenen. Verder komt mijn wens ten aanzien van de bevordering van zijn studies weliswaar met die van u overeen, maar hebben wij beiden niet dezelfde middelen. Ten slotte weiger ik u niet voor hem garant te staan en vrees ik niet dat Ate[2.] mij bij deze garantie vergezelt.

Ik weet niet door welke boze geesten onze vriend[3.] wordt achtervolgd, maar hij lijkt zich van alle menselijk gevoel te hebben ontdaan. Ik wist dat hij wispelturig, een dronkaard en een nietsnut is. Maar ik heb nooit vermoed

70. Bade overleed in 1535; zie voor Lefèvre brief 2362.
71. Zie het begin van brief 2373.
1. Het is niet duidelijk om welke functie het gaat en ook niet om wie.
2. *Adagia* 597; Ate, godin van de verblinding, dreef mensen tot onverantwoorde handelingen.
3. Gerard Geldenhouwer; vgl. brief 2358, p. 14-15.

dat bij hem zoveel onbetrouwbaarheid en zoveel doortraptheid schuilgingen. Vier werkjes onder eigen naam heeft hij al naar mijn hoofd geslingerd, twee zijn er van een andere auteur, maar op zijn instigatie verschenen.[4.] Hij lijkt er nooit een punt achter te zullen zetten, totdat hij tegen zijn eigen kwade genius is opgelopen.

Men zou kunnen zeggen dat bij de keizerlijke Rijksdag de mysteriën van de Bona Dea[5.] worden behandeld; bijna niemand weet zelfs wat er gebeurt. Als de keizer iets aan de sekten toestaat zullen zij zich tot overwinnaars uitroepen, en ik zie niet hoe de anderen hun onbeschaamdheid zullen verdragen. Maar wie zal de dwingelandij van de monniken verdragen als de andere partij wint?

In uw aanbod niet alleen uw huis maar ook al uw middelen te delen herken ik een vriendschap als van Pythagoras.[6.] Was het maar mogelijk daar meer van dichtbij te genieten. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 6 september 1530

2381 *Aan ?*
[Freiburg, ? september 1530]

Hartelijk gegroet.[1.] Omdat ik van nature een lui iemand ben en druk bezet, wilde ik geen tijd verspillen met u te schrijven. Ik wist immers niet zeker of u daar ter plekke verbleef of vanwege zaken voor de keizer rondtrok. Als u iets over mijn privézaken of over wat er in het algemeen in Engeland of Nederduitsland gebeurt, wilt weten, kunt u dat van mijn secretaris Gilbert[2.] vernemen.

4. Zie brief 2375, noot 16.
5. Romeinse godin die jaarlijks in een nachtelijke en geheime ceremonie werd vereerd.
6. *Adagia* 2 en 1.
1. De geadresseerde is niet bekend, mogelijk is het Alfonso de Valdés; zie het begin van brief 2469.
2. Gilbert Cousin kwam in de zomer van 1530 bij Erasmus in dienst; de brief moet daarna zijn geschreven.

2382 *Aan Érard de la Marck*
Freiburg, 7 september 1530

Erasmus van Rotterdam groet Érard, bisschop en kardinaal van Luik

Degene die zeer druk bezette mensen stoort, wordt doorgaans als een lastig iemand beschouwd. Maar hij die degenen lastig valt die zich met zaken van vroomheid en geloof bezighouden, loopt terecht het risico dat hij niet alleen als brutaal, maar ook als goddeloos wordt beschouwd. Daarom zal ik, om een minder ernstige fout te maken, met een paar woorden weergeven wat ik wil.

Ik vraag uwe eminentie niet om bij het beschermen van Erasmus, uw oude protegé, onveranderd te willen blijven. Ik ken uw standvastige karakter, u weet dat ik geen dringende verlangens pleeg te hebben. Maar nu zal ik tegen mijn gewoonte als bedelaar optreden. Ik hoor dat u niet alleen uw eigen gebied, maar ook steden die onder zeggenschap van de keizer vallen, met prachtige gebouwen verfraait. Dit feit bezorgt u een niet alledaagse lof voor uw vrijgevigheid en vooral voor uw toewijding aan het algemeen welzijn. Want iedereen erkent dat zoveel middelen en ambten terecht bij één iemand bijeen zijn gebracht, die wat hij aan middelen en luister heeft verkregen, niet voor zichzelf opeist, maar tot algemeen nut aanwendt.

Naar ik aanneem is het u met al uw wijsheid bekend dat het Collegium Trilingue dat een tijd geleden in Leuven is gesticht,[1] niet de kleinste parel in het gebied van de keizer is. Maar de inkomsten vallen erg tegen en zijn nauwelijks voldoende voor de noodzakelijke uitgaven. Het was een koninklijke onderneming die Jérôme de Busleyden - iemand die een onsterfelijke herinnering bij de mensen verdient - had bedacht. Als zijn eigen middelen even groot waren als zijn welwillendheid, zou ondersteuning door anderen niet nodig zijn geweest. Al zijn vermogen besteedde hij aan deze schitterende onderneming. Als uwe eminentie zo goed wil zijn haar te steunen, zult u zich niet alleen voor de studies buitengewoon verdienstelijk maken, maar ook bij de mensen zeer veel ware roem verwerven en investeert u in een zaak die bij uitstek God welgevallig is. Want welk woord moet ik eerder gebruiken, wanneer een tijdelijke vrijgevigheid met de beloning van een leven in de hemel wordt vergoed? Soms dienen gelegenheden zich aan, waar u zonder schade aan uw bezittingen een grote weldaad kunt bewijzen. Op dit moment zou ik alleen maar willen dat u aan het Collegium Trilingue denkt. Aan wie zo'n instelling heeft dat hij zoveel als hij kan ook voor iedereen een weldoener wil zijn, bewijst diegene die hem op iets attendeert,[2] tot op zekere hoogte een dienst door hem te adviseren waar hij op een juiste wijze een weldaad kan verrichten. U weet hoezeer het niet mijn gewoonte is te bede-

1. De opening vond in 1518 plaats.
2. *Adagia* 640.

len. Daarom zult u het feit dat de liefde voor de studies mij tot een eiser maakt, in al uw vriendelijkheid eerder aan plichtbesef dan aan schaamteloosheid toeschrijven.

Ik word hier door smaadschriften van die lieden gestenigd. Zeven zijn er al op mij afgekomen, ik verwacht er nog veel meer.[3] Mijn laatste verdedigingsschrift[4] stuur ik uwe eminentie toe. Ik dien hun brutaliteit tegen mij in gunstige zin op te vatten, omdat zij ook zijne majesteit de keizer niet ontziet. Toch zal ik de moed niet verliezen, als de gunst van de vorsten niet ophoudt mij te steunen. Vurig hopen wij dat de Heer uit medelijden met ons door de godsdienstigheid en de wijsheid van de vorsten deze hoogst akelige storm aan gebeurtenissen voor ons in rust verandert. Moge de heer Jezus uwe eminentie beschermen en voorspoed bezorgen.

Freiburg im Breisgau, daags voor het feest van Maria Geboorte, 1530

2383 *Aan Bernhard von Cles*
Freiburg, 7 september 1530

Erasmus van Rotterdam groet Bernhard von Cles, bisschop en kardinaal van Trente

Wanneer zal ik u, hoogeerwaarde bisschop, buitengewoon vriendelijk als u bent, een gelijkwaardige dank betuigen, omdat u mij zo vaak uitnodigt een deel van uw huishouding te zijn?[1] Wat zou ik eerder moeten nastreven en bij wie zou ik liever willen leven, als mijn leeftijd en gezondheid niet zo waren dat ik ongeschikt ben met ongeacht wie samen te leven? Zelfs niet om te leven, als ik mijn arme lichaam, dat ik door langdurige ervaring ken, niet op mijn manier zou sparen. In het verleden had ik een zekere aversie tegen het hofleven. Maar sinds ik zie dat de koningen zelf filosoferen en aan de hoven van de vorsten studies en deugd de eer ontvangen die ze verdienen, zou ik geen enkel bezwaar hebben tegen een leven dat luister en waardigheid met eerzaamheid heeft verbonden. Wanneer Plato meent dat staten in zoverre gelukkig zullen zijn, als de koningen de filosofie in hun armen zouden sluiten of degenen die in de filosofie bedreven zijn aan het roer van de staten kwamen te staan, bedoelt hij niet zozeer kennis van verschillende vakken als

3. Vgl. brief 2375, noot 16.
4. *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae.*
1. Vanaf 1525 had Bernhard von Cles Erasmus herhaaldelijk uitgenodigd naar Trente te komen; zie brieven 2097, 2299, p. 202, en 2334.

wel een geest die vertrouwd is geraakt met de beste grondbeginselen, hoogstaand is en boven alle menselijke zaken verheven.[2.] Verreweg het grootste deel van deze filosofie is christelijke vroomheid. Een bewonderenswaardige voorliefde hiervoor zien wij bij keizer Karel en koning Ferdinand. Dit geeft mij niet weinig hoop dat door hun tussenkomst God deze storm aan gebeurtenissen tot bedaren brengt. Ook Caspar Ursinus beschouw ik om veel redenen als een gelukkig iemand. Naast zijn buitengewone gaven van intelligentie, geleerdheid en welsprekendheid heeft hij het geluk gehad in de bloei van zijn jonge jaren, met een uitstekende gezondheid en een aanbeveling van zijn hoge functie met de belangrijkste vorsten contact te hebben.[3.] En terwijl hij van hen zeer veel eerbewijzen ontvangt, is hij van zijn kant in staat degenen die hem hebben geëerd, met huldeblijken te overladen. Want tenzij ik mij vergis, zal hij eens de belangrijkste zijn van degenen die om hun geleerdheid, welsprekendheid en hun boeken bekend staan. Wat een snelheid van geest, wat een foutloos taalgebruik, zelfs als hij voor de vuist weg spreekt! Je zou denken dat hij een geschreven tekst voordraagt. Wat een gelukkige stijl, wat een veelzijdige kennis van zaken. Wat een voorkomendheid die bij uitstek een hoveling siert! Als ik u, hoogeerwaarde, een dergelijke huisvriend kon bezorgen, zou ik mij natuurlijk spontaan naar zo'n vriendelijke beschermheer spoeden, die veel meer aangezien geniet door zijn deugdzaamheid dan door zijn hoge positie. Nu wil ik tenminste anderen gelukwensen. Ik verkeer al in de laatste akte van het toneelstuk en mij past het vooral ervoor te zorgen dat ik zeg: ‘Vaarwel en applaudisseer’.[4.] Met een gerust hart zal ik van het toneel weggaan als - wat ik hoop - de vroomheid van de keizer, uw onbaatzuchtigheid en eendracht onder de vorsten deze golven van de kerk tot bedaren hebben gebracht en dat zonder zwaar bloedverlies hebben gedaan. Door wapens zijn de slechtste mensen vaak het sterkst, en doden getuigt niet van een grote intelligentie; maar de meest woelige storm met verstandige plannen tot bedaren brengen is uiteindelijk een daad die bij een uitmuntende vorst past. Wij wanhopen niet. Onder de christelijke keizers Arcadius en Theodosius werd de wereld door zwaardere meningsverschillen geteisterd, toen alles door Arianen, aanhangers van Origenes, Manicheeërs, Donatisten en Circumcellionen was verontreinigd en het heidendom nog op veel plaatsen leefde. Toch zijn door de besluiten van die vorsten zulke grote onlusten geleidelijk aan tot rust gebracht, en dat zonder een zware slachting onder de mensen.

2. Plato, *Politeia* 475 C-502 C.
3. Naast hoogleraar retorica aan de universiteit van Wenen was Caspar Ursinus Velius geschiedschrijver van koning Ferdinand.
4. *Adagia* 135.

Langzamerhand herstel ik van mijn ziekte,[5.] en intussen word ik door smaadschriften van de evangelischen gestenigd. Zes zijn er al naar mij geworpen[6.] en er zal geen eind aan komen. Ik verblijf hier nog tegen mijn zin, maar mijn vrienden willen het zo.[7.] Ik hoop dat hun advies gunstig voor mij is! Ik zou nauwelijks in leven kunnen blijven als het gezag van vorsten mij niet steunde. Moge de Heer u, eminentie, in alles voorspoed bezorgen.

Freiburg, daags voor Maria Geboorte, 1530

2384 *Van Johann Koler*
Augsburg, 10 september 1530

Hartelijk gegroet. U hebt heel verstandig gehandeld door aan de juiste adviezen van uw vrienden te gehoorzamen en in uw woonplaats te blijven, totdat wij de afloop van deze Rijksdag meemaken.[1.] Toch is het moeilijk te beoordelen hoe de afloop zal zijn. Tot nu toe is door beide partijen niets nagelaten dat tot eendracht zou kunnen leiden. Omdat onze hoogeerwaarde bisschop van Augsburg Christoph[2.] efficiënt als bemiddelaar optreedt, wordt hij ervan verdacht dat hij de Lutheranen te gunstig gezind is, hoewel hij in werkelijkheid niets meer dan vrede wenst en daarom het judaïsme niet kan billijken van bepaalde lieden, die niet toestaan dat ze ook maar een vingerbreed van het voorschrift van de oude ceremonies afwijken.[3.]

Ik heb u in mijn laatste brief geschreven[4.] dat de hele controverse over het geloof aan veertien mannen is overgelaten, maar dat hun aantal, omdat zij het niet eens konden worden, tot slechts zes is teruggebracht.[5.] Zelfs zij konden niet tot overeenstemming komen. Op dit moment wordt er alleen tussen de vorsten gesproken. Voor zover ik begrijp, richt de hele controverse zich nu alleen op de canon van de mis. Ik denk daar heel anders over, want wij lijken het in alle geloofsartikelen volledig eens te zijn als we het over de

5. Zie brief 2360, noot 1.
6. Zie brief 2375, noot 16.
7. Zie brief 2360, noot 6.
1. De Rijksdag van Augsburg; zie ook brief 2360, noot 6.
2. Christoph von Stadion.
3. Zie brief 2362, noot 7.
4. De brief die medio augustus geschreven zou zijn, is niet bewaard gebleven.
5. Vier juristen en twee theologen (Johann Eck en Philipp Melanchthon).

teruggave van ontnomen goederen[6] maar eens zouden worden. Want van dit belangrijke punt lijkt mij alles af te hangen, hoezeer men ook de canon van de mis als voorwendsel gebruikt.

Ik ben er volledig van overtuigd dat uw vrienden hier over het doen en laten van de hele Rijksdag schrijven. Maar om u te laten weten wat mijn mening hierover is, zeg ik het volgende: alle vorsten wensen hier niets minder dan vrede en onder hen vooral koning Ferdinand van Hongarije. Hij zal zijn beoogde doel in geen geval kunnen bereiken, tenzij de situatie in Duitsland volledig is geregeld en gekalmeerd. Beide partijen lijken maar één doel voor ogen te hebben, namelijk de kwestie voor lange tijd tot een toekomstig concilie of een andere Rijksdag te rekken, zodat intussen iedereen beter voor zijn eigen zaken kan zorgen. Ferdinand heeft één ding op het oog, namelijk dat hem hulp wordt toegekend in zijn strijd tegen de Turken en dat hij bij de eerstkomende Rijksdag tot rooms koning wordt gekozen. Hoe lastig dat is, beseft hij ten volle en hij ziet duidelijk dat hem dat niet kan lukken, tenzij in Duitsland vrede heerst en de meningsverschillen over het geloof zijn opgelost. Daarom zet men zich met alle ijver en middelen ervoor in dat een of andere overeenkomst met wat voor kunstgreep ook in elkaar wordt gezet, of dat de hele zaak tot de volgende Rijksdag of een concilie dat nooit zal plaatsvinden wordt uitgesteld, totdat intussen Ferdinands wens in vervulling is gegaan[7] en hij een ander plan maakt.

Het gerucht deed de ronde dat de keizer een andere Rijksdag op 1 maart te Keulen zou aankondigen. Ook heeft zich het gerucht (maar minder duidelijk) verspreid dat Johan de Woiwode[8] (zo noemen ze hem) onlangs alle troepen van Ferdinand in Pannonië heeft gedood en het grensgebied van Oostenrijk binnendringt. Wat absoluut zeker is, is dat overal in onze contreien soldaten worden gerekruteerd om als versterking naar Oostenrijk en vandaar indien mogelijk naar de Pannoniërs te worden gestuurd. Alles is een en al onrust. Sommigen voorspellen dat na het vertrek van de keizer alles chaotischer, lastiger en gevaarlijker zal worden. Ik ben daar ook het meest bang voor. Maar over staatszaken is dit meer dan genoeg. Ik heb besloten voor meer voorspoed te bidden en al wat gaat gebeuren rustig te ondergaan.

6. Kerkelijke bezittingen die in handen van de reformatie-aanhangers waren gekomen.
7. Zijn verkiezing tot rooms koning; Ferdinand werd op 5 januari 1531 gekozen en op 13 januari gekroond.
8. Johan Zápolyai; met hem werd in december 1530 een wapenstilstand gesloten en in mei 1531 voor een jaar verlengd.

Overigens heeft onze vriend Anton[9.] het aan mij overgelaten u mee te delen dat u hem geen groter genoegen kunt doen dan u eens hierheen te begeven; daarbij stelt hij niet alleen zijn vermogen ter beschikking, maar ook zijn eigen gereedstaande woning. Bij de laatste ontmoeting die ik met onze zeer eerwaarde bisschop van Augsburg had, beloofde hij u hetzelfde, en dat hebt u ook uit zijn talrijke brieven kunnen afleiden.[10.] Voor zover ik kan, garandeer en beloof ik u dat u nergens in de hele wereld gelukkiger kunt leven en gerieflijker oud kunt worden dan hier met ons in Augsburg, in een stad die zo lieflijk is met alles in overvloed aanwezig. Aan een schitterende woning, tuinen, plaatsen om u zo nodig terug te trekken en aan welwillende en ontwikkelde vrienden zal het u niet ontbreken. Bij iedereen zult u welkom zijn als u maar hierheen komt. U zult nooit spijt hebben van deze daad, want hoe gebeurtenissen ook zullen verlopen, in heel Duitsland zult u nergens veiliger zijn dan hier. Want ik kan me niet voorstellen waarom u naar Frankrijk of Brabant zou gaan; u weet immers heel goed hoe vroeger de gezindheid van de mensen van die gebieden jegens u was. Of denkt u dat zij een andere houding hebben aangenomen? Ik denk echter dat u met al uw wijsheid alles op een juiste manier zult beoordelen en zult besluiten wat, rekening houdend met de tijden, het beste is om te doen. Hier zult u ons steeds als uw meest behulpzame en toegewijde vrienden hebben. Als u een besluit neemt verzoek ik u ons hiervan tijdig op de hoogte te stellen.

Wat de nectar van de goden betreft: Anton zal zodra hiertoe gelegenheid is iets sturen. Van oude wijnen houden wij niet; binnen een maand zal er nieuwe wijn uit Italië komen. Wij zullen u een proefmonster sturen en als u het hebt geproefd en goedgekeurd, kunt u over de hoeveelheid beslissen, want onze vriend Anton wil niets liever dan u in ieder opzicht ter wille zijn. Bij mijn laatste brief heb ik een brief van Anton aan een of andere zakenman in Antwerpen ingesloten.[11.] Daarin schreef hij dat hij op verzoek van u of van uw mensen uw Engelse jaargeld veilig zou beheren. Als hij u verder met iets kan helpen, dient u te laten weten wat u gedaan wenst te hebben, en kunt u aannemen dat het zal gebeuren.

Ik heb onze vriend Anton uitvoerig bericht over de opstelling van die man[12.] tegenover u; met een paar woorden antwoordde hij mij dat hij wist

9. Anton Fugger, die Erasmus eerder had uitgenodigd naar Augsburg te komen; zie brieven 2145, p. 174, 2222, p. 56, en 2299, p. 202.
10. Het aanbod komt niet voor een in van de bewaard gebleven brieven van de bisschop, maar blijkt uit brieven 2029, p. 220, en 2145, p. 174.
11. Zie brieven 2364 en 2403, p. 106.
12. Heinrich Eppendorf, die in Augsburg zijn wraak tegen Erasmus voortzette.

dat die man een nietsnut was en dat hij het erg wispelturige karakter van de erg wispelturige man al lang geleden door en door had leren kennen; het leek hem niet verwonderlijk als hij iets verkeerds deed etc. U hebt dus een zeer eerlijke en nauwkeurige getuigenis over hem. Uw instelling heeft mijn goedkeuring, omdat hij naar uw mening als niet geboren moet worden beschouwd. Gisteren heeft hij mij geschreven over een affaire van hem met de gezant,[13.] waarbij hij zijn vijandigheid volledig verborgen hield. Ik kon me niet genoeg verbazen over zijn onstandvastigheid. Maar laat het hem vergaan zoals hij verdient; voor mij is hij wel een bekende, maar niet langer mijn vriend.

Eck lacht om uw protest, laat dit aan iedereen in het openbaar zien en beroemt er zich op iets uitmuntends te hebben gedaan.[14.] Maar u kent zelf het karakter van de man, want hij pleegt te lachen naarmate een gevaar groter is. Anton Fugger droeg mij op u de groeten over te brengen. Ik wens dat het u in Christus zeer goed gaat.

Augsburg, 10 september 1530

Uw vriend Johann Koler

2385 *Van Jacopo Sadoleto*
Carpentras, 17 september 1530

Jacopo Sadoleto groet Erasmus van Rotterdam

Met uw oordeel over mijn psalm[1.] hebt u mij een groot genoegen gedaan, omdat naar men zegt het van de allergrootste geleerde en een zeer belangrijk persoon afkomstig is. Maar omdat het gezag van uw naam, mijn beste Erasmus, zo groot is dat een korte aanbeveling van u tegen een bijzondere hulde van alle anderen moet opwegen, besefte ik moeiteloos dat, hoe meer lofprijzingen u aan mij richtte dan mijn armzalige talent kon verdragen, ik dit alles aan uw genegenheid voor mij en uw uitmuntende en uitzonderlijke vriendelijkheid te danken heb. Daarin lijkt u mij, zoals u dat doet in de beoefening en kennis van de belangrijkste vakken, boven ons allen te willen uitstijgen. Want hoe kon u, als u mijn eigen broer zou zijn, beter de blijdschap in uw hart die u uit de vrucht van mijn beperkte talent - wat deze vrucht ook is -

13. Lorenzo Campeggi.
14. Erasmus' brief aan Eck is niet bewaard gebleven.
1. *In psalmum 93 interpretatio* (Lyon, 1530); zie brieven 2272, p. 149, en 2312a, p. 232-233.

ondervond, of uw welwillendheid jegens mij aantonen? Met name uw rechtschapen karakter - in alle tijden iets zeldzaams - en uw buitengewone onbaatzuchtigheid die niet door enig verlangen naar laaghartige kritiek is aangetast, verschijnen juist hierin en vallen hierdoor op. Dit is kenmerkend voor ware en volmaakte deugd. Degenen die haar bezitten, plegen doordat zij zelfvertrouwen hebben ook andermans deugden te koesteren. Maar ik zal denken dat ik uw getuigenis over mij niet verdien, als ik u toestond dat u de hoofdrol speelt in uw genegenheid voor mij. Want ik ben niet met zo'n trage geest geboren, dat ik niet weet wat uw uitmuntende kwaliteiten verlangen, of zo ondankbaar dat ik aan uw buitengewone welwillendheid jegens mij geen gelijkwaardige dank betuig.

Maar laat, omdat dit beter met daden dan met woorden kan worden bewezen, tot hier voldoende daarover zijn gezegd. Uw psalm[2] die bij mij werd bezorgd toen ik mijn middagmaal nuttigde en enkele belangrijke mensen bij mij waren, heb ik gretig doorgelezen, natuurlijk in haast. Ik kon niet voorkomen dat het mij uit handen werd gerukt - zo groot is het verlangen van iedereen uw werken te lezen. Daarom wacht ik tot ik het opnieuw kan lezen. Maar voor zover ik bij de eerste oogopslag kon zien, hebben mij twee zaken daarin buitengewoon verblijd. Het eerste is dat ik op grond van uw woorden merkte dat mijn hart bijna overal en in alle passages door bepaalde aansporingen tot vroomheid en godsdienstigheid werd getroffen; zo aangenaam en vroom was de stroom aan woorden die alle gevoelens gunstig stemde. Het tweede is dat u met een dergelijk werk in ieder geval standvastiger bent geworden ten opzichte van de heel onaangename kletspraat van dwaze lieden, die men niet zozeer moet weerleggen als vooral trotseren.

Toen ik u in mijn laatste brief[3] hiertoe aanspoorde, deed ik dat, beste Erasmus, omdat mijn sympathie voor en bezorgdheid over uw aanzien mij hiertoe aanzetten. Want hoewel het, zoals u schrijft, soms noodzakelijk is feller uit te varen tegen degenen die te diep in hun ondeugden slapen, past het toch, zo iemand, dan in elk geval u, zo te handelen dat de terechtwijzing niet uit ergernis of woede lijkt te zijn voortgekomen. Het is bijzonder moeilijk of liever ongebruikelijk niet in woede te ontsteken, wanneer sommigen op een weerzinwekkende manier de meest vermaarde mensen storen en, om voor zichzelf iets van ijdele roem na te jagen, hen met nutteloze discussies - alsof het programmaboekjes voor de gladiatorengevechten zijn - lastigvallen. Maar het past u ook aan uw andere uitmuntende verdiensten deze toe te voegen, namelijk dat u hen negeert of, als zij een terechtwijzing verdienen, hen op een zekere vaderlijke manier vermaant. Want bij het terugbren-

2. *In psalmum 22 enarratio triplex* (Bazel, 1530); zie brief 2266.
3. Zie brief 2272, p. 150.

gen van de heilige letteren naar hun oude schoonheid en glans bent u de vader van ons allen en van deze tijd. Omdat bepaalde zaken die van nature zo'n geur van vroomheid hebben dat slechts wat te ver gaat een lichte berisping lijkt te kunnen krijgen (zoals de verering van bepaalde heiligen en de overvloed aan schilderingen), algemeen zijn aanvaard, zou mijn advies zijn de verlangens van het volk niet dwars te zitten. Niet dat het niet veel beter is alle overdenkingen op Christus te richten, maar die zaken zijn niet vreemd aan ons geloof, en niet iedereen kan gemakkelijk tot die hogere gedachten opstijgen.

Wellicht schrijf ik dit ondoordacht en houd ik te weinig rekening met wie aan wie schrijft. Maar neem mij, mijn beste Erasmus, mijn overmoed niet kwalijk. Mijn grote en niet te bevatten genegenheid jegens u dwingt mij vrijmoedigheid in vriendschap te gebruiken, bijna op het roekeloze af, hoewel u dit met uw buitengewone edelmoedigheid in gunstige zin opvat. Maar ik wil niet langer leven als ik iets anders op het oog heb dan uw rust, waardigheid en verhevenheid; ik heb die steeds beschermd en wilde dat zij, voor zover het in mijn vermogen lag, van beloningen werden voorzien en daarmee geëerd. Daarom herinner ik mij dat ik een poos geleden degene die nu paus is, heb geadviseerd om u een bijzondere priesterfunctie in Duitsland aan te bieden. In al zijn goedheid en met zijn sympathie voor geleerden zou hij dat doen, als bepaalde lieden[4.] geen bezwaar hadden gemaakt en met behulp van deze kwaadsprekerij over u de welwillende houding van de paus naar de andere kant hadden gebracht. Maar Zuñiga, een geleerde die enkele antwoorden tegen u voorbereidde, heb ik met mijn gezag en dringende verzoeken van zijn voornemen en zijn opvatting afgehouden. Zolang ik in Rome bleef durfde hij niets tegen u te schrijven.[5.]

En verder dit. Ik zie dat in de psalm die ik onlangs van u ontving van de twee punten die ik heb opgemerkt, het ene volledig was overgeslagen en het andere heel oppervlakkig aangestipt;[6.] bijzonder ingenomen was ik met uw mildheid en bedachtzaamheid. Uw andere kenmerken daarin zijn bewonderenswaardig en niet nieuw - de glans van het taalgebruik, de statigheid, de rijkdom aan woorden en de verscheidenheid en verhevenheid van zaken die daarin worden behandeld, en dat met een aaneenschakeling van drie delen

4. Volgens Erasmus Girolamo Aleandro en Alberto Pio; zie brief 2443, noot 26.
5. Sadoleto was van 1513 tot 1523 secretaris van Leo X. Dat hij publicaties van Zuñiga tegenhield is overdreven; zie brieven 1213, p. 267, en 1302, p. 118.
6. Zie brieven 2272, p. 150, en 2312a; in brief 2443, p. 217-224 zou Erasmus uitvoerig op deze punten ingaan.

- zodat het duidelijk is dat de schatten van de taal bij u niet zijn uitgeput alsof u ze ergens vandaan heeft gehaald, maar steeds opborrelen. En als ik mijn manier van spreken met die van u vergelijk, zie ik dat ik helemaal over de grond kruip en goddelijke zaken te veel alledaags behandel die u eerder tot mysterie maakt en in hun waardigheid en aanzien bewaart. Toch verkrijgen wij wat u en ik zijn, beiden volledig van God. Wij zijn verplicht Hem te danken, te prijzen en onafgebroken te gehoorzamen.

Wat uw vraag over Hesychius betreft:[7] ik had een boek met de psalmen in het Grieks, een bijzonder oud exemplaar. Daarin stond een schitterend geschreven voorwoord van Hesychius, in die zin dat hij probeerde te bewijzen dat alle psalmen door David zijn geschreven. Dat boek is met al mijn andere boeken verloren gegaan.[8] Wat bij mij bewaard is gebleven, is een Grieks verzamelwerk over de psalmen van een onbekende auteur. Het is eerder fraai dan uitvoerig geschreven en ik gebruik dit hoofdzakelijk. Soms wordt Hesychius hierin geciteerd. Maar sinds ik dat werk en enkele Latijnse auteurs van degenen die u noemt heb gelezen, volg ik niet zo zeer hun uitleg, maar vertrouw ik mij geheel en al toe aan de Heilige Geest en laat ik mij meenemen waarheen hij mij roept. Kon de lichamelijke man in mij maar een geschikte tempel voor hem zijn zoals de geestelijke man is. Maar wie weet of de almachtige God die u werkzaamheden, zorgen en een zwakke gezondheid geeft, dat met een groter voordeel voor u doet dan wanneer hij u rust en aangenaam nietsdoen zou bezorgen? Ik van mijn kant denk dat het zo is, en het lijkt me dat werkelijk niets gelukkiger kan zijn dan een leven vol werkzaamheden en zorgen, maar dat wel geheel en al met God is verbonden.

Ik hoop dat het de Duitse natie goed gaat; want ik houd van het hele volk en denk dat de Duitsers het ten volle verdienen, dat ze bij het beschermen en verbreiden van de godsdienst de roem van hun voorvaderen verkrijgen.

Uw opmerkingen over mijn psalm waren mij zeer welkom. Daarom ben ik van plan een groot deel van de fouten[9] te verwijderen. Want sommige steunen op de beste auteurs. Wat mij betreft wil ik, mijn beste Erasmus, dat u ervan overtuigd bent dat ik, hoewel ik niet bemiddeld ben en door het lot met zware verliezen gestraft,[10] toch niets heb waarvan ik zou willen dat het niet evenzeer van u als van mij is. Niet alleen hierin, maar ook bij het bewaren van al uw waardigheid en reputatie ben ik vastbesloten om zowel vanuit

7. Zie brief 2312a, p. 233.
8. Zie brief 2059, noot 5.
9. Bij brief 2312a had Erasmus een lijst met zetfouten gevoegd; zie aldaar p. 238, en brief 2443, p. 229.
10. Zie noot 8.

mijzelf als door u aangespoord u voor altijd de grootste trouw in vriendschap en welgezindheid te bewijzen. Het ga u goed.

17 september 1530, Carpentras

2386 *Van Johann von Vlatten*
Augsburg, 17 september 1530

Gegroet, Erasmus, van harte mij zeer dierbaar

Ook al heb ik niets zekers te berichten wat u dient te weten, wilde ik, toen ik zag dat onze Quirinus[1] hier bij ons gemakkelijk beschikbaar is, u intussen hoe dan ook toch een beschrijving van de Rijksdag geven. U weet dat het vagevuur, als ik mij niet vergis, al ongeveer twaalf jaar door een grote legermacht een zeer zware belegering ondergaat en dat degenen die geprobeerd hebben het vagevuur te beschermen, nu overal aan hun voet, hun hand en hun hoofd verminkt zijn geraakt. En wel in die mate dat zij, als hun laatste hoop hen in deze ramp niet op een gunstig moment had gesterkt, zij uitgeput door uitzonderlijke inspanningen en bedolven onder enorme ellende, nu hun doodsstrijd leken te strijden of gedwongen waren het vagevuur in de handen en de macht van hun tegenstanders te leggen. Maar nu hun de mogelijkheid is gegeven weer op adem te komen ziet men dat zij, gesteund door de bescherming van de belangrijkste bisschoppen en edelen, weer moed vatten en met hun zwaarden en pennen zwaaien, zodat het onzeker wordt welk van beide partijen de overwinning moet behalen; zo heftig wordt er aan beide kanten oorlog gevoerd.

Onze Polyphemus[2] werd bij dit beleg omsingeld en heeft, toen hij een verwonding had opgelopen, hier zwaar onder geleden. Maar het staat vast dat, als men in beide kampen zou toestaan dat een geneesmiddel voor hartstochten, gevoelens, persoonlijke verlangens en roemzucht werd verstrekt, de kwestie eenvoudig kan worden afgedaan. Intussen moeten we de afloop van de gebeurtenissen afwachten en onze redder Christus met heel ons hart smeken, dat hij zich verwaardigt ons na de onlusten, conflicten en oorlogen zijn vrede te schenken.

Het ga u goed, zeer verstandige heer; blijf op mij gesteld zoals u doet en zorg goed voor uw gezondheid.

1. Quirinus Talesius.
2. Felix Rex, Polyphemus genoemd omdat hij zijn talenkennis graag etaleerde, behoorde blijkbaar tot het gevolg van koning Ferdinand; over de aard van zijn verwonding is niets bekend.

Augsburg, in haast, 17 september 1530
Uw Johann Vlatten, schoolleider
Aan Erasmus van Rotterdam, zeer geleerde heer en mijn achtenswaardige vriend

2387 *Van Johann Eck*
Augsburg, 18 september 1530

Johann Eck groet de theoloog Erasmus van Rotterdam

Dat onze gemeenschappelijke vriend Ludwig Baer u, zeer geleerde Erasmus, de groeten van mij heeft overgebracht, deed hij goed en op mijn verzoek. Maar dat u te verstaan geeft dat er tussen ons een meningsverschil heeft bestaan, begrijp en herken ik niet. Ik geef toe dat het mij niet beviel dat u, terwijl u vruchtbaarder bent dan konijnen,[1] zo lang een aanval op de vijanden van het geloof hebt uitgesteld - iets wat aan u zoals u toegeeft nogal vaak was gevraagd. U beweert dat u het feit hebt genegeerd dat, zoals vrienden u meedeelden, ik u in een of ander werk ‘een brabbelende theoloog’[2] heb genoemd. Het verbaast mij hoe vrienden dat konden zeggen, omdat ik altijd heb verkondigd dat u de meest welbespraakte van de theologen bent. Misschien heb ik deze angel op een ander gericht, hoewel zij vermoeden dat u werd aangeduid. Maar voor zover het uw opvattingen betreft[3] (want zo verwijst u er naar en maakt u er aanspraak op) trek ik mijn beschuldiging niet in. Toen ik een uittreksel van drieduizend artikelen uit de werken van Luther en anderen had gemaakt, heb ik er vierhonderd uitgekozen om ze voor deze landdag te publiceren. Ik heb dit gedaan hoewel niemand met mij een debat wilde voeren, terwijl ik hier tweemaal in tegenwoordigheid van de Lutheraanse vorsten om vroeg, waarbij ook Lutheraanse predikers aanwezig waren. Ik kreeg ook die vier opvattingen bezorgd die ik bij de andere leerstellingen heb gevoegd.[4] Want ze leken me toen, zoals ook nu, lasterlijk.[5] Wanneer u boos op mij bent omdat ik dit naar voren breng, dient u vooral op uzelf boos te zijn, aangezien u die het eerst hebt uitgesproken. Maar wat mij

1. Erasmus gebruikt deze uitdrukking over zichzelf in brief 305, p. 32-33.
2. Eck schrijft *infantilis theologus.*
3. Zie brieven 2365, 2371, p. 39, en 2406, p. 118.
4. Zie brief 2365, noot 4.
5. Zie brief 2406.

bij deze vier boventallige opvattingen[6.] heeft geërgerd zal ik voor u, als ik van deze landdag ben bevrijd, niet verborgen houden. Ik ben niet uit op de gunst van de volgelingen van Zwingli en Luther. Ik ben eerder blij en heb liever dat ik hun ongenoegen heb bezorgd. Uw dienaar[7.] gaf mij een exemplaar van uw verdedigingsschrift tegen de Straatsburgse Kafarnaieten;[8.] neem van me aan dat het een zeer welkom geschenk is. Als u doorgaat de kleine vossen te vangen die de wijngaard van de Heer vernielen,[9.] kunt u op mij als een zoon en een zeer bereidwillige leerling rekenen. Ik wens u alle voorspoed toe in de Heer, onze heiland.

Augsburg, 18 september, in het jaar van de genade 1530

2388 *Van Pierre Du Chastel*
Arc-en-Barrois, 19 september [1530]

Hartelijk gegroet.

Toen ik al op het punt stond hier te vertrekken, meest illustere persoon van iedereen, en juist mijn paard zou bestijgen, maakte iemand mij er op attent dat Anton[1.] binnen acht dagen vanuit Parijs via deze plaats naar zijn geboortestreek zou terugkeren. Daarom wilde ik, hoewel ik veel minder tijd had om te schrijven dan uw waardigheid of de regeling van mijn zaken en plichten toestonden, u toch, zij het in alle haast, schrijven. Weliswaar hebt u met geen woord op verscheidene brieven die uw vriend Du Chastel naar u stuurde,[2.] geantwoord, hoewel u intussen toch vaak aan de Duitsers[3.] die in Bourges verblijven schreef, maar mijn genegenheid en mijn buitengewone hoogachting voor u kunnen niet toestaan, dat ik een gelegenheid voorbij laat gaan u te groeten. Bovendien kunt u nauwelijks geloven hoe belangrijk het voor me is te weten hoe het met u gaat en waar u mee bezig bent.

Ik behoor nu tot het gevolg van de bisschop van Poitiers,[4.] maar ik weet

6. In de Ingolstadt-editie (zie brief 2365, noot 4) zijn van de 404 artikelen de laatste acht (397-404) niet genummerd.
7. Quirinus Talesius.
8. Zie brief 2374, noot 3. Het ging vermoedelijk om de *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae.*
9. Hooglied 2:15.
1. Anton Bletz uit Zug, beroepskoerier.
2. De brieven zijn niet bewaard gebleven.
3. Viglius van Aytta en Karel Sucket; zie brief 2356.
4. Louis de Husson.

nog niet onder welke voorwaarden. Als u mij iets schrijft, moet u dat naar Parijs sturen en vandaar naar Blois, waar de koning van Frankrijk al vele jaren resideert. Er is niets dat ik ter wille van u niet doe, of u het nu hebt opgedragen of juist verboden, en niets aangenamers zou mij kunnen overkomen dan als wij elkaar konden zien. Maar dat ligt naar ik meen in de schoot der goden.[5.] Ten slotte bid ik de almachtige God dat u in goede gezondheid verkeert en u zich Du Chastel gedachtig bent. Het ga u goed.

Uit Arc-en-Barrois, 19 september [1530]

Uw Pierre Du Chastel

Aan de zeer illustere heer en mijn meester Erasmus van Rotterdam, te Freiburg im Breisgau

2389 *Van Pieter van Montfoort*
Augsburg, 20 september 1530

Hartelijk gegroet. Hoewel ik steeds bedenkingen heb gehad een brief aan u, zeer geleerde heer, te richten en wel omdat een bijna primitief schaamtegevoel mij zo adviseerde, heb ik toch op aansporing van onze vriend Quirinus[1.] zoveel moed gevat dat ik ook degene tegen wie de hele wereld opziet, durfde te schrijven. Het werkje van de man uit Trabzon[2.] dat u mij hebt gevraagd, heb ik hier niet, maar zodra ik in Mainz ben teruggekeerd zal ik het u sturen. In elk geval bewonder ik uw oprechtheid en uw zelfbeheersing, aangezien u zelfs bereid bent die werken uit te geven die met uw opvatting in tegenspraak zijn, zodat het iedereen vrij staat zich een mening te vormen en de lezer door het vergelijken van tegengestelde meningen beter wordt geïnformeerd. Maar ik laat dit voor wat het is en ga om niet de indruk te wekken meer vleiend dan vrijmoedig te spreken tot andere zaken over.

Toen ik kort geleden in Haarlem verbleef - ik was als afgevaardigde van mijn zeer genadige vorst, de kardinaal van Mainz[3.] naar Brabant gestuurd - en ik met de vroedschap verschillende gesprekken voerde, kwamen wij toevallig over het kiezen van een pensionaris (zoals zij hem doorgaans noemen) te spreken. Want degene die nu dit ambt vervult, is vanwege zijn ouderdom en omdat hij vaak aan verlamming lijdt, hiervoor minder geschikt. Daar-

5. Homerus, *Odyssee* 1, 267.
1. Quirinus Talesius.
2. Georgius van Trepizond (Trabzon); mogelijk een manuscript van diens Latijnse vertaling van Chrysostomus.
3. Albert van Brandenburg.

naast is een ander, een jongeman aan wie dit ambt was toegekend en in wiens levensonderhoud onze burgemeesters voorzagen om in Den Haag de praktijk van het recht te leren, overleden. Bovendien heeft een andere jongeman aan wie de burgemeesters op mijn advies hadden besloten dit ambt toe te wijzen, een wijding ontvangen; daarom komt hij voor deze functie, omdat zij natuurlijk werelds is, niet in aanmerking. Toen ik dit onze vriend Quirinus vertelde, begreep ik dat hij dit ambt, als het hem werd aangeboden, niet zou afwijzen. Integendeel, hij vroeg mij mijn vader Jacob van Montfoort de Hoeff, nu burgemeester in Haarlem,[4.] hierover te schrijven om na te gaan of de vroedschap dit ambt aan Quirinus wilde toewijzen. Ik denk - ik zou zelfs durven zeggen, ik weet - dat dit zonder problemen zal gebeuren, als Erasmus zo vriendelijk zou zijn Quirinus die hij al door en door[5.] kent, zelfs met een enkel woord bij mijn vader en Frans de Witte, de burgemeesters, aan te bevelen. Want zij zouden veel belangrijkere dingen doen om u een gunst te bewijzen. Ze waren immers van plan voor het vervullen van dit ambt een jongeman op hun kosten in Frankrijk te onderhouden, zodat hij daardoor met zijn kennis van het recht en het Frans beter geschikt zou zijn. Verder zal ik eerst mijn vader schrijven en alles onderzoeken om daarna Quirinus hiervan op de hoogte te stellen, zodat u door hem wordt geïnformeerd en u als u wilt met meer succes kunt schrijven.[6.] Want ik zou niet willen dat u iets tevergeefs aan onze stad vraagt. Het ga u goed en geef Quirinus de schuld dat ik u heb durven schrijven.

Augsburg, 20 september 1530

Van harte uw Pieter van Montfoort de Hoeff

Aan de meest geleerde heer in de heilige theologie en alle geesteswetenschappen Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn meester die de hoogste achting verdient. Te Freiburg im Breisgau

4. Onjuiste mededeling; Van Montfoort was sinds 1529 geen burgemeester meer.
5. Letterlijk ‘van binnen en op de huid’; Persius 3, 30.
6. Er is geen brief bekend waarin Erasmus Quirinus aanbeveelt voor deze functie. In 1532 werd Quirinus pensionaris.

2390 *Van Nicolaus Olahus*
Augsburg, 20 september 1530

Antwoord van Nicolaus Olahus aan Erasmus van Rotterdam

Ik kan niet anders dan u, hooggeachte Erasmus, gelukwensen met uw uitmuntende kwaliteiten en vriendelijkheid, omdat u zoals u schrijft hebt overwogen mijn naam in de lijst van uw belangrijke vrienden op te nemen. Door deze vriendelijkheid, deugdzaamheid en bijzondere edelmoedigheid hebt u al lang verdiend dat iedereen u eert, respecteert en adoreert. Ga daarom verder zoals u bent begonnen, beschouw mij als een van uw vrienden en maak dat ik voel dat ik u dierbaar ben.

Uit Augsburg, 20 september 1530

2391 *Van Nicolaus Olahus*
Augsburg, 21 september 1530

Gegroet. Het valt nauwelijks te zeggen, zeer vooraanstaande doctor, of ik meer ingenomen was geweest met een langere brief van u dan met deze kortere brief die Felix[1.] mij bezorgde. Want ook daaruit leidde ik af wat ik uit een langere brief had kunnen vernemen, namelijk dat ik op uw welwillendheid en buitengewone vriendelijkheid kan rekenen. Daarom was het mij zeer aangenaam dat u deze bondigheid tegenover mij had gebruikt. Naar mijn mening was de verontschuldiging die u in uw brief en Felix namens u mij aanboden, niet nodig geweest. Houd daarom, dierbare doctor, vast aan wat u belooft, namelijk dat u mij tot uw belangrijke vrienden zult rekenen. Ik zal ook mijn best doen dat u geen spijt krijgt van uw vriendschap met mij.

De koningin[2.] is ook nu u even toegenegen en welgezind als zij vroeger vanwege uw uitmuntende kwaliteiten steeds is geweest. Voor zover ik kan zal ik met toewijding ervoor zorgen dat haar gevoelens toenemen. Toen uw Quirinus[3.] naar u terugkeerde en mij al vaarwel had gezegd, wilde ik niet dat hij zogezegd met lege handen[4.] terugkeerde, zodat u bij uw middag- en avondmaaltijd aan mij denkt.

Het ga u goed, wees mij toegenegen en weet dat ik de uwe ben.

Uit Augsburg, 21 september in het jaar van de Heer 1530

Uw Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, secretaris en raadsheer van de koningin etc.

Aan de meest voortreffelijke heer Erasmus van Rotterdam, doctor in de heilige theologie etc., mijn meester en hooggeachte vriend

1. Felix Rex; bedoeld is brief 2345.
2. Maria van Oostenrijk; zie brief 2345.
3. Quirinus Talesius.
4. Het geschenk was een zilveren lepel en vork; zie brief 2393, p. 88-89.

2392 *Van Johann Henckel*
Augsburg, 1 oktober 1530

De naam van Heinrich Eppendorf, die mij trouwens onbekend was, heb ik niet anders dan uit uw geschriften, zeer geleerde Erasmus leren kennen. Caspar Ursinus Velius, die hem al lang kende, bracht hem naar mijn gastverblijf, omdat het huis waar hij verbleef aan mijn stulp grenst. Veel mensen plegen mij, wanneer ik mij thuis schuilhoud, te bezoeken; aan sommigen beleef ik genoegen, anderen verdraag ik lijdzaam. Zodoende word ik soms gedwongen een dwaas onderhoud te slikken. Het karakter van die man heb ik meer door zijn opschepperige woorden dan door iets anders leren kennen. Vaak heb ik zijn woede opgewekt, omdat ik aan uw oordeel en geleerdheid boven de wetenschappelijke prestaties van alle anderen de voorkeur gaf; want ik weet van de omgang met dergelijke mensen eerder gebruik dan misbruik te maken. Toch dient u ervan overtuigd te zijn dat niemand ooit bij mij zoveel vertrouwen zal genieten, dat hij de reputatie van Erasmus en de mening die ik mij over hem heb gevormd, zou kunnen veranderen. De hele controverse met hem waarover u schrijft, heb ik van hem zelf gehoord, waarbij enkele punten waren veranderd (wat gebruikelijk is bij degenen die een onrechtmatige zaak tegenover de rechter verdedigen), zodat ik, als ik rechter over deze zaak had willen zijn, de mening die ik over u had gevormd, op grond van bepaalde vermoedens moeiteloos had kunnen handhaven. De brief die u over Polyphemus aan mij hebt geschreven,[1] heeft hij niet gezien, maar ik denk dat hij heeft gehoord dat ik die dingen over hem heb gezegd; want in veel opzichten lijkt die Cycloop op Thraso.[2] Hoe het ook zij, niemand zal ooit met zijn leugens uw naam bij mij kunnen bezoedelen. Maar genoeg hierover.

Met Eck heb ik slechts één keer gesproken en in dit ene gesprek heeft hij mij in aanwezigheid van Fabri zo behandeld, dat ik niet zonder meer probeer verder met hem te praten. Bij mij wekte hij toen ergernis door zijn woedend geschreeuw en beledigende woorden. Als ik niet geloofde dat hij dronken was, zou ik hem tegen mijn gewoonte in hebben geantwoord. Toch heb ik hem met een enkel woord geantwoord, en veel gematigder dan Fabri had verwacht. Zo heb ik het van de grofheid van de man gewonnen. Er was niets wat hij mij uiteindelijk kon verwijten, behalve dat ik met die aartsketter Philipp Melanchthon heel veel contacten had gehad. Bij geen enkele partij heb

1. Felix Rex; de brief is niet bewaard gebleven.
2. ‘Cycloop’ was Erasmus' spotnaam voor Rex, ‘Thraso’ voor Eppendorf.

ik mij ooit aangesloten en zal ik mij aansluiten. Maar als ik mij toch bij een partij moest aansluiten, zou ik dat liever bij Philipp willen doen dan bij de onverschrokken grofheid van Eck. Ik heb van iemand wiens betrouwbaarheid is bewezen,[3.] gehoord dat hij enkele honderden ketterse uitspraken van u heeft verzameld, waarvan hij het grootste deel uit de *Colloquia* heeft gehaald. Hij zou ze zo lang achterwege houden totdat hij iemand kon krijgen die hem de fouten die u in het Grieks hebt gemaakt, kon uitleggen. Want hij zegt dat u aantekeningen in het Grieks hebt gemaakt, zodat de meer geleerde en scherpzinnige Aristotelische theologen niet in staat zouden zijn deze fouten in een taal die met hun beroep geen verband houdt, zonder meer te begrijpen. Hij denkt wellicht dat deze fouten in gesprek van Echo[4.] verstopt zitten. Ik hoor dat hij ook een paar andere dingen over u heeft gezegd, die eerder bij verstandige mensen de lachlust konden opwekken dan dat zij het verdienden aan een dwaas te worden verweten. Ik heb het pamflet, of zoals zij liever willen de *Epistola apologetica*,[5.] van de Straatsburgers gelezen, dat mij zodra ik hier was aangekomen tegelijk met uw *Epistola adversus quosdam etc.*[6.] werd overhandigd. Ik realiseerde me niet dat het door Bucer was uitgegeven. Toen ik beide brieven thuis aandachtig doorlas, bracht iemand Capito en Bucer naar mij, van wie hij verzon dat zij burgers van Neurenberg waren en zij bij bepaalde zaken van mijn advies en medewerking gebruik wilden maken. Aan het begin van het gesprek had ik de list door; toch vertelden zij niet wie ze waren. Toen zij op de tafel beide brieven tegenover mij zagen liggen, vroegen zij wat mijn oordeel daarover was. Ik antwoordde dat de *Apologia* honingzoet vergif bevatte en dat ik het betreurde dat Erasmus door dergelijke leugens en spotternijen van nuttigere zaken die wij van hem verwachtten, werd afgehouden. Beiden glimlachten; nadat ze een of andere kwestie voor de schijn ter sprake hadden gebracht gingen ze weg. De volgende dag hoorde ik van degene die hen naar mij gebracht, dat het Capito en Bucer zelf waren geweest. Capito keerde daags daarna naar Straatsburg terug. Bucer kwam uiteindelijk naar mij toe, verontschuldigde zich met een omhaal van woorden voor het feit dat hij zich niet eerst aan mij had voorgesteld. Vervolgens begon hij uitvoerig zijn mening over de heilige eucharistie te ver-

3. Het is niet bekend wie wordt bedoeld.
4. Zie ASD I, 3, p. 555-558, speciaal p. 556. In het colloquium *Echo* geeft Echo op vragen van Juvenis (‘Jeugd’) korte antwoorden, waarvan veel in het Grieks. Vermoedelijk dacht Eck dat daarin ketterij schuilde.
5. Zie voor de volledige titel brief 2312, noot 1; Bucer was de auteur daarvan.
6. Bedoeld is de *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos*; zie brieven 1879 en 1967.

kondigen en wilde hij ook mijn mening over deze kwestie horen en begrijpen op welke geschriften ik de fysieke nuttiging van de hostie baseerde. Ik antwoordde hem korter dan hij verwachtte. Ten slotte ging hij weg en hoewel hij beloofde dat hij de volgende dag zou terugkomen (ik moest toen namelijk naar het hof gaan), is hij verder niet meer verschenen.

De waarheid van de gebeurtenissen waarover de *Epistola*[7.] vertelt, kan ik niet achterhalen, omdat ik niet eerder in deze streek ben geweest. Toch lijkt wat wordt verteld niet veel anders te zijn dan onlusten en conflicten etc. Daarom is het uw taak niet in te gaan op de onzin waarmee zij zich aan de wereld presenteren, maar met nuttigere studies uw onsterfelijke naam in oprechtere geschriften aan het nageslacht aan te bevelen en uw gedane belofte in te lossen. 'In welke?' zult u zeggen. Wij wachten op het al lang gewenste commentaar op de brief aan de Romeinen,[8.] ook op de *Modus concionandi*[9.] en op enkele psalmen die voor preken geschikt zijn en op psalm 85 lijken[10.] (ik weet wat voor nut zij voor degenen die het volk vroom willen onderrichten, hebben en brengen). Wij wachten ook op uw kleinere werken die in delen zijn verzameld; de grotere werken behouden afzonderlijk hun rangschikking en gezag. Maar als u de kleinste werken niet rangschikt, wie zal dan zo succesvol zijn dat hij dat op een geschikte manier kan doen? Wij dienen een enkel exemplaar te hebben dat ook het nageslacht zou kunnen gebruiken. En als u dat voor al uw werken niet wilt doen, doe dat dan slechts bij die werken die naar uw mening het vroomst zijn.[11.] Voor een geleerde moet dit voldoende zijn.

Ik kreeg een kopie van uw brief aan Lorenzo Campeggi die op 18 augustus was geschreven.[12.] Ik heb haar aan de koningin laten zien. Over uw voorspellingen raakte zij niet ontstemd en met uw advies was zij bijzonder ingenomen. Wat u in een brief die aan mij was gericht[13.] haar toevertrouwde, zal zij graag doen. Het gerucht gaat dat wij naar Brabant verhuizen.[14.] Zodra ik hierover meer zekerheid heb zal ik het u laten weten. Moge de Heer u in goe-

7. Bucers *Epistola apologetica.*
8. Erasmus publiceerde geen ander commentaar dan de *Paraphrasis* (1517); zie brief 710.
9. De *Ecclesiastes sive de ratione concionandi* zou pas in 1535 verschijnen.
10. Erasmus' commentaar op psalm 85 was in de vorm van een preek geschreven; zie brief 2017.
11. Zie brief 2283, noot 9.
12. Brief 2366.
13. De brief is niet bewaard gebleven.
14. In 1531 werd Maria landvoogdes van de Nederlanden, maar Henckel werd ontslagen, omdat hij volgens Karel V te veel sympathie had voor de Lutheranen.

de gezondheid bewaren tot troost van veel goede mensen, mijn meester en zeer dierbare vriend in Christus.

Augsburg, 1 oktober in het jaar des heren 1530

Johann Henckel, van harte uw vriend

Vertrouw deze brief na lezing aan het vuur toe.

2393 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 7 oktober 1530

Erasmus van Rotterdam aan Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, secretaris en raadsheer van hare koninklijke majesteit

Het biedt mij geen geringe troost, mijn beste Nicolaus, dat er in deze eeuw die ons overal zoveel monsterlijke mensen baart en waarin geloof, naastenliefde en menselijkheid niet alleen zijn verslapt maar ook volledig lijken te zijn uitgedoofd en begraven, nog enkele onbedorven en eerlijke mensen worden gevonden; daardoor bestaat de hoop dat eens het gouden geslacht van mensen weer tot leven komt. Ik heb enkele vrienden gehad die mij zo toegewijd en verplicht waren, dat zij zelfs ten koste van hun eigen leven mijn belangen leken te behartigen, als de situatie dat met zich mee had gebracht, en die ik nu als meer dan mijn doodsvijanden ervaar. Ze zijn zo opgehouden mijn vrienden te zijn, dat ze zich ook niet meer als mensen gedragen. Geen enkele herinnering aan de vroegere vriendschap en mijn weldaden, geen ontzag voor trouw en geen gevoel voor menselijkheid houdt hen van misdaden af. Zoals dit ervoor zorgt dat oude vrienden die mij trouw zijn gebleven, mij dierbaarder zijn, geeft het ook nieuwe vrienden, voor het geval ik die krijg, een grotere aanbeveling.

Zelf beleef ik, simpel van geest, genoegen aan oprechte vrienden. Ik meen zowel uit uw brief als uit wat mijn Quirinus[1] heeft verteld, duidelijk te hebben begrepen dat u zo iemand bent, zodat uw kleine geschenken[2] die trouwens zeer fraai en aangenaam zijn, niet nodig waren geweest. Het beeld van Olahus staat in mijn geest te sterk gegrift dan dat het daaruit verwijderd of uitgewist kan worden. Toch was uw onnodige bezorgdheid mij uitermate aangenaam, omdat ik besef dat zij uit een overvloed aan genegenheid voortkomt. Uw lepel en vork zullen mij het genoegen bieden dat ik zeker op deze wijze Nicolaus als tafelgenoot zal hebben en daarna tegen mijn vrienden kan

1. Quirinus Talesius.
2. Zie brief 2391, noot 4.

zeggen: dit is mijn goede vriend Olahus, aangezien de lotsbeschikkingen mij een verdere dagelijkse omgang hebben geweigerd.

Voor ons beiden is het aangenaam verheugd te zijn over ons geluk; voor u omdat het u is overkomen een eervolle positie te hebben bij de degene die onder de vrouwelijke vorsten het meest menslievend is en de heiligste levenswandel heeft; voor mij omdat ik zo'n oprechte vriend heb bij een zeer machtige vrouw, bij wie ik zeer gaarne aanbevolen zou willen zijn en wier gunst ik voor altijd zou wensen. Daarbij weet ik uit ervaring al een tijd lang met zekerheid hoeveel invloed een welwillende persoon in haar omgeving heeft. En als het oude Griekse spreekwoord[3.] niet liegt - soort zoekt soort - twijfel ik er niet aan dat u haar vanwege uw oprechte handelwijze en uw eerlijke karakter buitengewoon dierbaar bent. Ik weet heel goed hoe groot haar invloed is bij haar broers keizer Karel en koning Ferdinand. Als hun steun mij in de steek laat, weet ik niet hoe ik tegen zoveel monsters stand kan houden. Wat ik van zeer toegenegen vorsten mocht verwachten, hebben zij tot nog toe zeker gedaan.

Ons resteert om onder de bescherming van de Gratiën deze schitterende strijd met elkaar te voeren, waarin onze vriendschap des te sterker zal zijn naarmate wij ons met grotere wedijver inspannen. Ik bid om het meeste geluk voor de meest heilige koningin. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 7 oktober 1530

2394 *Van Andrea Alciati*
Bourges, 7 oktober 1530

Andrea Alciati groet Erasmus van Rotterdam

Het is, mijn beste Erasmus, zoals u schrijft: Fortuna tilt de meesten die zij lijkt neer te drukken, op en degenen die door haar branding heen en weer worden geslingerd, maakt zij beter. Maar zoals ik het zie ondergaat iedereen van ons zijn doodslot.[1.] Ik heb de hebzucht van soldaten ondervonden,[2.] u de giftige en meest bittere beledigingen van bepaalde geleerden. Maar wellicht is uw situatie beter, omdat u de mogelijkheid tot wraak in handen bent. Ik kon tegen mijn doodslot niets anders doen dan mij met het oude vers te troosten: 'Wij moeten de dwaasheden van machthebbers verdragen.'[3.]

3. *Adagia* 121.
1. Vergilius, *Aeneis* 6, 743.
2. Vgl. het begin van brief 2276.
3. Euripides, *Phoenissae* 393.

Maar vooruit, mijn meest oprechte Erasmus, laten we onderzoeken hoe ook u deze Rhamnusia[4.] hoe dan ook als meer welwillend kunt ervaren of althans negeren. Want ik zie dat u door haar vaak wordt getroffen, zelfs zo dat van de brieven die u de afgelopen vier jaar hebt gepubliceerd, er nauwelijks een is waaruit duidelijke bewijzen van deze bezorgdheid niet tevoorschijn komen. Maar waarom zou ik uw brieven noemen, terwijl u al zoveel verweerschriften gereed hebt gemaakt en uitgegeven, met zo'n overvloedige oogst, dat u een tweede Alcinous lijkt te zijn in wiens tuinen dergelijke appels op appels groeien.[5.] Maar, vraag ik u, wat voor voordeel hebt u daarmee behaald? Zijn daarom uw concurrenten tegengehouden? Niets minder dan dat, zoals horzels wanneer ze worden opgejaagd.[6.] Waarom leert u dan niet door ervaring dat u een zwaarder afschrikmiddel moet vinden of dat zelfs dit hen niet laat ophouden? Maar een zwaarder middel kunt u niet vinden, omdat ook beroemde oude schrijvers als Tertullianus, Cyprianus, Hieronymus en Augustinus het niet konden. Waarom houdt u dan niet op met dit overbodige werk en laat u niet iedereen die graag met één tand op een andere bijt,[7.] uw middelvinger zien?[8.] U hebt iedereen het grootste bewijs van uw eerlijkheid geleverd, namelijk dat u niemand als eerste met uw pen hebt aangevallen, dat u zich tot nu toe slechts tegen een aanval van degenen die u beledigen, hebt beveiligd en voor niemand lastig bent geweest, behalve voor degene die, zoals men zegt,[9.] de maan naar zich toe heeft gehaald. Waarom is het nodig, als nieuwe vijanden verschijnen, nieuwe verdedigingen op te stellen en uw critici het recht te geven dat zij naar believen u de ene inspanning na de andere bezorgen? Hoe voortreffelijk zei P. Scipio het, toen hij zijn aanklagers achter zich had gelaten: ‘Vandaag heb ik over mijn vijanden gezegevierd; daarom is het gerechtvaardigd van ruzies en beledigingen af te zien.’[10.] Iedere dag behaalt u een overwinning op uw vijanden, omdat u zoveel voortreffelijke delen hebt gepubliceerd - zoals de *Adagia* waarmee u hebt geleerd hoe barbaren die komen om het Grieks en Latijn te aan te vallen verdreven kunnen worden; zoals het *Novum Testamentum* en de *Paraphrases* waarmee u de ware fundamenten van de theologie tegen die slechte theologen hebt gelegd; zoals de commentaren op Hieronymus waarmee u de ogen

4. Ander woord voor Nemesis, godin van de vergelding.
5. Homerus, *Odyssee* 7, 120.
6. *Adagia* 60.
7. *Adagia* 1532, gezegd van iemand die men niet kan beledigen of die een belediging niet voelt.
8. *Adagia* 1368.
9. *Adagia* 3059, gezegd van een arrogant iemand.
10. Livius 38, 51, 7-8.

van enkele kraaien die een monnikskap dragen, hebt uitgestoken[11.] - en u hebt aangetoond dat degenen die zich bij het volk als zeer scherpzinnig aandienden, zuivere Phineusen waren.[12.]

Waarom daalt u na het behalen van zo'n grote overwinning naar de arena af? Met instemming van alle geleerden hebt u al lang geleden uw ontslag verdiend. Als u uw leeftijd niet als verontschuldiging wilt gebruiken, hoeveel beter is dan een ander argument dat u kunt aanvoeren? Er zal geen gebrek aan iets zijn waarmee u zich tot groter algemeen nut kunt bezighouden dan met deze verweerschriften, waarvan de belangrijkste wens is, zoals de dichter zegt,[13.] die paljas Pantolabus met een hekeldicht te beledigen. Want wat moet ik over het pamflet waarvan u klaagt dat het tegen u als proeve van een leerling is verschenen,[14.] anders zeggen dan dat het niet veel met u te maken heeft? Het blijkt eerder tegen Luther te zijn geschreven met wie u een dubbel octaaf[15.] van mening verschilt. Want wat hij uit uw geschriften verzamelt om aan te tonen dat daarmee ketters een kans is geboden, zal degenen die de werken van u beiden hebben gelezen heel weinig overtuigends bieden. Ook al geven wij toe dat dit ooit misschien is gebeurd, welke schuld hebt u daar dan uiteindelijk aan? Juist de evangeliën bieden hun ongetwijfeld een veel betere gelegenheid, omdat geen enkele geloofsopvatting zo verkeerd is dat zij de Heilige Schrift niet valselijk naar voren brengt. Waarom gaat hij niet op dezelfde manier tegen de auteurs daarvan tekeer? Niets is zo heilig dat het door hen niet tot verkeerd gebruik kan worden aangewend, zoals een slechte redenaar de wetten minacht.[16.] Daarom had u dat pamflet zonder gevaar kunnen laten zwerven, zoals ook de meeste andere van dit soort, die de schrijvers ervan last en geen eer bezorgen. Want wie zou het handelen van welke bevelhebber dan ook goedkeuren, die tijdens een gevaarlijke buitenlandse oorlog op een ongelegen moment een burgeroorlog voert? Mij lijken de oude theologen de volgende regel in acht te hebben genomen: als bepaal-

11. *Adagia* 275; bedoeld is duidelijk te maken dat vroegere generaties niets wisten en niets zagen.
12. Thessalische koning, vanwege zijn wreedheid door de goden met blindheid gestraft.
13. Horatius, *Satiren* 2, 1, 21-22. Met Pantalabus is Luis de Carvajal bedoeld, zo genoemd in Erasmus *Responsio adversus febricitantis cuiusdam libellum*; zie brief 2110, noot 10.
14. Alberto Pio's *Responsio paraenetica*, geschreven in 1526, circuleerde in handschrift en werd pas in januari 1529 gedrukt; zie ook brief 2329, p. 260-261.
15. *Adagia* 163.
16. Euripides, fragm. 597 (Nauck).

de werken tegen hen werden uitgegeven die het gezag en het aanzien van de orthodoxe wet verminderden, schreven zij daarop terug om te voorkomen dat eenvoudige mensen door kunstgrepen van aanklagers werden bedrogen. Als hun iets was verweten dat op persoonlijke belediging betrekking had, vonden zij het niet de moeite waard te antwoorden. Het is bekend dat de rivalen van Cyprianus door een letterverandering hem Coprianus[17.] hebben genoemd. Toch bestaat er geen enkel verweerschrift van die heilige man tegen deze lieden. Palladius beschuldigde Hieronymus met naam en toenaam ervan, dat hij te vaak onder ongetrouwde vrouwen verkeerde; toch liet deze een dergelijke criticus onweersproken gaan, tevreden als hij was met alleen een zuiver geweten.[18.] Laten we daarom dergelijke *Anticatones*[19.] aan de heidenen overlaten; laten we dergelijke controversen met hun overtuigend karakter maar over aan redenaars die, als zij geen echte onderwerpen hebben, over een verzonnen onderwerp een voordracht houden. Laten wij het voorbeeld van onze Heer Christus navolgen en bidden voor degenen die ons vervolgen.[20.] Welke mening denkt u dat serieuze en geleerde mensen hebben, wanneer zij boeken in handen krijgen van lieden die u op deze manier beschuldigen - als zij ze tenminste ooit krijgen? Heeft iemand, zeggen zij, de echte Erasmus een zware slag toegebracht, omdat Erasmus over heilige zaken een verkeerd oordeel heeft? Absoluut niet, omdat zelfs afgunst dit de meest rechtzinnige man niet kan verwijten. Vaart iemand omdat hij eerder was beledigd, tegen hem uit? Integendeel, er bestaat geen enkel bijtend stuk van hem, tenzij hij was uitgedaagd. Daaruit volgt dat zij dit hebben geschreven, terwijl zij door een bepaalde vruchteloze en heidense ambitie werden gedreven, en dat zij zelf hun goddeloosheid verraden terwijl ze die van een ander proberen te onthullen. U vergist zich, Erasmus, als u over de verhevenheid van uw naam en de grote waardering van geleerden voor u zo'n verkeerde mening hebt, dat u denkt dat u door dergelijke aantijgingen uit de burcht der geleerdheid en rechtschapenheid, waar u zo lang hebt verbleven, verdreven kunt worden. Integendeel, hoe geleerder degenen zijn die tegen u hebben geschreven, des te meer zijn ze gebrandmerkt, omdat zij voor de gemeenschappelijke studies zo weinig eerbied hebben dat zij het kunnen opbrengen u ondanks uw buitengewone verdiensten daarvoor onrecht aan te doen. Wat moeten we denken dat simpele en ongeletterde mensen zeggen, wanneer ze zien dat dergelijke controversen tussen de coryfeeën van de

17. Het Griekse woord *kopros* betekent ‘poep’.
18. Palladius, *Historia Lausiaca* 36.
19. Polemiek van Julius Caesar als antwoord op Cicero's lofzang op Cato Minor.
20. Matteüs 5:44.

verschillende leerstellingen zo heftig worden uitgevochten? ‘Heel goed,’ zeggen ze, ‘er is een goede reden dat wij ons met onze onwetendheid troosten, wanneer die wijzen zich zaken laten ontvallen waarover iedereen bij ons zou lachen.’ U ziet dus hoeveel beter het is hierover voor eens en voor altijd te beslissen en in de toekomst door te zwijgen op hen wraak te nemen; hoe zal deze zaak anders aflopen? Wraak heeft wraak voortgebracht, en schade veroorzaakte schade.[21.] U ziet hoe het kleinste pamflet zaad voor enorme boekdelen heeft, hoe uit één draak zoveel broers van Cadmus[22.] tevoorschijn komen, hoe één iemand een gedaanteverwisseling van alle kerkleiders voorspelt. Aan geleerden hebt u laten zien wat u kon, toen u meende dat u een dergelijk onderwerp moest behandelen. Laat nu zien wat de grootsheid van uw geest is, hoe groot uw onverschilligheid ten opzichte van beledigingen en hoe groot uw gelijkmoedigheid; u zult, neem dat van me aan, alle Zoïlussen[23.] schaamte bezorgen.

Ik schrijf u dit, meest vriendelijke Erasmus, niet omdat ik u een advies wil geven - dat wil zeggen Minerva onderwijzen[24.] -, maar omdat ik u mijn mening, voor wat die waard is, wilde laten weten. Want het is mogelijk dat er andere redenen zijn die ik niet ken, waardoor u noodgedwongen aan de krijgstrompet gehoor geeft. Ik vraag u, als ik vrijmoediger met u heb gesproken dan mijn hoogachting voor u lijkt toe te staan, dit gunstig op te vatten. Mensen hebben mij ook uitgedaagd zoals u schrijft, maar de ondeskundigen heb ik in stilte voorbij laten gaan; de grootste geleerden heb ik met vriendelijkheid en respect aan mij verplicht zodat zij zich met mij verzoenden. Als Longueil[25.] nog leefde en het lot ons die man niet voortijdig had ontnomen, twijfel ik er niet aan dat hij zich met die raadsels en allegorieën, voor zover zij onze goede naam konden schaden, zou matigen. Waarom was het nodig dat hij zich tot rechter tussen mij en Budé benoemde, terwijl wij elkaar uitstekend verstaan? Hij was trouwens niet de enige die aan onze wederzijdse welwillendheid een einde probeerde te maken, ook anderen deden dat. Maar toen ik hier kwam ontdekte ik dat alle beschuldigingen vals waren, en door onweerlegbare bewijzen ontdekte ik dat de gevoelens van Budé heel openhartig en eerlijk waren. Daardoor zou ik op mijn erewoord durven garanderen, dat er geen reden is te betwijfelen of hij u ook welgezind is. Ik vraag u

21. Zenobius, *Paroemiographi Graeci* 3, 28.
22. Cadmus, koning van Thebe, zaaide tanden van een draak die door hem was gedood; daaruit groeiden soldaten die elkaar bestreden.
23. De naam Zoïlus was spreekwoordelijk voor een scherpe criticus; vgl. *Adagia* 1408.
24. Vgl. *Adagia* 40: ‘Het varken onderwijst Minerva.’
25. Zie brief 2329, p. 261.

daarom het niet zover te laten komen dat u de indruk wekt, dat u meer uw mensen hebt geloofd, wanneer zij u tegen hem opzetten, dan hij zijn eigen mensen gelooft. Het is niet te voorkomen dat er juist tussen de grootste geleerden enkele meningsverschillen ontstaan, maar het is in het algemeen belang dat deze niet in vijandigheden overgaan en niet te lang duren.

Uw leerling Karel Sucket zal ik zo spoedig mogelijk het doctorale laureaat toekennen, wat op kosten van de gemeenschap zal gebeuren. Dit is immers door de stad Bourges aan zijn geleerdheid en aan mijn aanbeveling toegekend, wat tot nu toe zeer weinigen is overkomen. Viglius[26.] zou liever in zijn Duitsland doceren. Had Zasius maar een dergelijke opvolger aangewezen. U prijst hem omdat hij zich zeer toegewijd op de studiën van de Muzen heeft toegelegd; ik prijs hem omdat hij zich met even grote ijver ook aan de rechten heeft gewijd, wat heel zeldzaam is. Daarom is het aan u tussen hem en Karel te kiezen; beiden zijn voorzichtig, beiden bekwaam en beiden welbespraakt. Geen wonder dat beiden geschikt zijn.[27.] Ik zou deze vlooien die er de oorzaak van zijn dat u niet kunt slapen, heel veel kwaad toewensen, als ik niet wist dat zij tegelijk met de Korintiërs[28.] door het noordelijke klimaat waren gestraft, en dat tot verzadiging toe. Het ga u goed, wees op uw Alciati gesteld zoals u doet.

Bourges, 7 oktober 1530

2395 *Aan Julius Pflug*
Freiburg, 10 oktober 1530

Erasmus van Rotterdam groet Julius Pflug, raadsheer van hertog Georg

Op verstandige wijze is door de ouden gezegd, zeer illustere heer, dat als er iets goeds in kwaad schuilt, wij dit moeten aangrijpen. Uit de kwestie Dorp[1.] waarover u schrijft, haal ik, hoewel zij in andere opzichten veel moeilijkheden veroorzaakt, dit voordeel dat ik kennis met u heb gemaakt. Want ik lijk

26. Viglius van Aytta.
27. Erasmus steunde Alciati's (niet gelukte) plan Viglius een benoeming in Freiburg te bezorgen; zie brieven 2418, 2468, p. 307, en 2484.
28. Aristophanes, *Wolken* 634; de Korintiërs waren vijanden van de Atheners. Alciati maakt hier een woordspeling met *koris* (‘wandluis’), *Korinthios* (‘Korintiër’) en *koros* (‘verzadiging’).
1. Bedoeld is de controverse met Eppendorf; zie brieven 2384, noot 12, en 2400.

in uw brief,[2.] als in een spiegel, uw innerlijk duidelijk waargenomen te hebben, dat een verblijfplaats van de Gratiën, de Muzen en alle achtenswaardige geleerdheid is. Maar ik heb vooral zowel de bijzondere oprechtheid van uw geest als ook uw buitengewoon gezond verstand bewonderd. Dit bewijst mij uw woordgebruik, dat in alle opzichten samenhangend is en nergens iets heeft dat onbeschaafd, onlogisch, gekunsteld of door ongepaste opmerkingen ondeugdelijk is. U kunt zich nauwelijks voorstellen hoe ontevreden ik met mijzelf was, terwijl ik over uw voortreffelijke kwaliteiten nadacht. Maar hierover een andere keer. Gaarne ben ik u verplicht vanwege uw welgezindheid jegens mij, omdat u zo oprecht over mijn rust bezorgd wilt zijn. Kon u maar gedaan krijgen wat wij beiden in gelijke mate hopen. Want ik houd bij deze nietsnut de wolf zogezegd[3.] helemaal aan zijn oren vast, en ik weet niet hoe ik hem moet loslaten en hoe vast te houden. Was hij maar een even grote vriend voor zichzelf als ik voor hem ben. Maar hoe de dobbelsteen van die affaire ook valt, ik vertrouw erop dat de vriendschap die tussen ons is ontstaan, blijvend zal zijn. En indien u met uw buitengewone vriendelijkheid een arme vriend van de laagste rang niet afwijst, zal ik eerlijk mijn best doen dat ik niet iets bega wat uw gunsten onwaardig is. Maar ik moet u vooral vragen deze in haast geschreven papieren[4.] welwillend te bezien. Ik heb ze aan de prefect van Breisach[5.] toevertrouwd; toch heb ik enige angst dat zij u in Augsburg niet aantreffen. Als u daar wat langer verblijft, zal ik u wat gedetailleerder schrijven. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 10 oktober 1530

2396 *Van Nicolaus Olahus*
Augsburg, 13 oktober 1530

Aan Erasmus van Rotterdam

Ik twijfel er niet aan dat u van de wreedheden hebt gehoord die de Turk Mehmed Bey, gouverneur van de burcht van Belgrado die wij in de afgelopen jaren met een enorme ramp voor het christendom hadden verloren,[1.] de

2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. *Adagia* 425.
4. Mogelijk een schets voor de *Admonitio versus mendacium*; zie brief 2400, noot 11.
5. De persoon is niet bekend.
1. Het beleg van Belgrado duurde van 25 juni tot 29 augustus 1521.

afgelopen dagen in Hongarije heeft begaan. Want men zegt dat hij met ongeveer tienduizend Turken uit Belgrado zo snel daar waar hij een slachting aanrichtte en plunderde, is aangekomen dat hij binnen zeven dagen deze tocht, die meer dan vijftig Hongaarse mijlen bedraagt,[2] aflegde. Daar vernietigde hij met vuur het complete deel van het rijk dat onze mensen het land van Máté noemen, en stuurde hij meer dan vijftienduizend mannen en jongens van een sterke en vitale leeftijd, die hij gevangen had genomen, naar Turkije. Naar men zegt had hij drie wachtposten in enkele districten van Alexis Thurzo. Deze heeft, toen hij na het vertrek van de Turken eropuit was gegaan om hun wreedheid vast te stellen en bij de tweede van hun wachtposten was gekomen, daar meer dan vijfhonderd dode kinderen aangetroffen, die deels met het zwaard waren omgebracht, deels op de grond gesmeten. Uit medelijden met nog half levende kinderen en geschokt door de wreedheid van de Turken heeft hij er vijftig uitgezocht die nog nauwelijks ademhaalden, en hen met twee wagens naar zijn bolwerk Sempthe[3] laten brengen in de hoop dat zij door enige verzorging hun gezondheid konden terugkrijgen.

Zie, beste Erasmus, hoe zwaar de tirannie is waarmee het christelijke volk wordt onderdrukt, en hoe groot de slavernij is waaronder Hongarije, dat vroeger door grote triomfen bloeide en door grote dapperheid en illustere daden van zijn mensen schitterde, nu gebukt gaat, zodat het overdag en 's nachts niet veilig is voor de vernielingen en plunderingen van de vijanden van het geloof.

Het ga u goed, uit Augsburg, 13 oktober 1530

2397 *Aan Léonard de Gruyères*
Freiburg, 17 oktober 1530

Erasmus van Rotterdam groet Léonard, officiaal te Besançon

Hoewel sommigen mij uit jaloezie een redenaar noemen, heb ik werkelijk alle retorische middelen gebruikt om mij voor mijn onbeschaamdheid te verontschuldigen, omdat ik niet ophoud mensen die anders heel druk zijn bezet als ook degenen voor wie ik mij nooit verdienstelijk heb gemaakt, met bedelbrieven te storen. Maar welke plaats is er voor schaamte, wanneer die noodzaak ons dwingt die vaak ertoe leidt dat de ene mens de andere eet?

2. Een Hongaarse mijl was in die tijd 1,13 km.
3. In het comitaat van Nyitra, in het huidige Slowakije.

Mijn maag verdraagt geen Duitse wijn. Homerus schrijft dat sterven van de honger de onaangenamste vorm van de dood is.[1] Maar ik denk dat sterven van dorst onaangenamer is; ik ben nu heel dicht bij dat gevaar. Een paar maanden geleden had ik een jonge Poolse edelman[2] naar u toe gestuurd; omdat hij u daar niet heeft aangetroffen is hij met lege handen teruggekeerd. Nu stuur ik u de steunpilaar van mijn armzalige huishouding.[3] Ik zou u niet met enige kosten willen belasten; zo vaak heb ik al uw vrijgevigheid ondervonden; ik heb hem genoeg geld gegeven. Ik moet ervoor zorgen wijn te krijgen die voor mij geschikt is, wat door uw dienaar kan worden geregeld. In Montbéliard heb ik niemand die ik ook maar een beetje ken; anders zou ik uw stad niet lastig vallen.

Op 1 september was ik gereed om naar Brabant terug te keren, maar door de hovelingen van de keizer werd mij opgedragen tot aan de afloop van de Rijksdag te blijven.[4] Van mijn gehoorzaamheid heb ik niet voor de eerste keer spijt gekregen. Nu is de winter ophanden en het is niet veilig uit het nest weg te vliegen. Daarom vraag ik u om nu alleen Erasmus te redden. Ik zal u niet verder ophouden. Over het laatste nieuws heb ik de thesaurier François[5] geschreven. Ik wens u het beste, mijn onvergelijkelijke beschermheer.

Freiburg, daags voor het feest van Lucas, 1530

2398 *Van Andreas von Trautmannsdorf*
Augsburg, 19 oktober 1530

Een aanbeveling. Wees niet verbaasd, zeer geleerde heer, dat ik u, de prins der letteren, met mijn brief lastigval hoewel ik een weinig beschaafde Minerva ben,[1] zonder talent, met heel weinig ambitie, maar uiterst overmoedig en ook niet minder onbezonnen. Want als u de reden hebt vernomen zult u niet langer verbaasd zijn.

Iemand van onze dienaren heeft mij verteld dat u nu de hulp van een secretaris nodig hebt, omdat u het zonder hun gebruikelijke aantal moet stellen. Uw geleerdheid, uw grote talenkennis, uw ongelooflijke roem en andere talloze gaven van uw goddelijke geest waarvan de hele wereld weer-

1. *Odyssee* 12, 342.
2. Marcin Slap Dąbrówski; zie voor zijn vergeefse reis brief 2348.
3. Quirinus Talesius.
4. Zie brief 2360, noot 6.
5. François Bonvalot; de brief is niet bewaard gebleven.
1. *Adagia* 37.

klinkt, hebben mij ertoe gebracht, dat ik mij ertoe verplicht uw belang naar beste kunnen te dienen, mits u dit wilt en mijn medewerking en tevens mijn toewijding u aanstaan. Er is nu in Augsburg een dienaar[2] van Georg Rithaimer etc. Hij is assistent-schoolmeester van adellijke kinderen die tot nu toe van hem onderricht hebben ontvangen, ijverig, met een goed karakter, ook latinist en - wat vooral van hen wordt verlangd - betrouwbaar, zwijgzaam, zeer goed bestand tegen inspanningen en de opvliegendheid van zijn heer, bovendien nederig, en omdat hij nog geen twintig jaar oud is kan hij zich eenvoudig naar uw wil schikken. Als hij u aanvaardbaar lijkt (ik hoop dat hij u natuurlijk van groot nut zal zijn), dient u snel terug te schrijven. Hij zal u in Freiburg bezoeken onder de voorwaarde dat, wanneer u hem persoonlijk hebt gezien en hij aan uw vereisten beantwoordt, u hem tot alle zelfs nederigste diensten volledig bereid zult vinden; zo niet, dat hij naar degenen door wie hij was aanbevolen zal terugkeren. U zult meer personen hebben die voor hem garant staan. Ik zou graag hebben dat u mijn vurig enthousiasme voor u in goede zin opvat. Als dat gebeurt zult u mij niet hierin, maar in veel belangrijkere zaken als een zeer toegewijde dienaar hebben. Ook nu beveel ik mij speciaal bij u aan. Het ga u goed. Moge de bestuurder van het hemelse bouwwerk zich verwaardigen u voor de gehele schare geletterden zo lang mogelijk in goede gezondheid te laten leven.

Augsburg, aan het hof van mijn hoogeerwaarde heer, kardinaal en aartsbisschop van Mainz,[3] 19 oktober in het jaar van het christelijk heil 1530

Andreas von Trautmannsdorf etc., uw meest dienstwillige dienaar

Aan de meester van alle literatuur Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn leermeester

2399 *Van Nicolaus Olahus*
Augsburg, 25 oktober 1530

Aan Erasmus van Rotterdam

Ik heb de brief die u aan mij hebt gericht aandachtig en liefdevol gelezen. Daarmee kwam ik op de hoogte van de verwarring waardoor u buitengewoon getroffen lijkt vanwege de trouweloosheid van uw vrienden, die u dankbaar dienden te zijn. Het is niet zo, beste Erasmus, dat hun wandaden en trouweloosheid alleen u kwellen. Want hoewel men veel vrienden kan vinden die

2. Van de man is niets bekend.
3. Albert van Brandenburg.

van vastberadenheid, rechtschapenheid en andere geestelijke gaven zijn voorzien, hoe gering is toch hun aantal vergeleken met degenen die een en al boosaardigheid, verdorvenheid en trouweloosheid zijn? Daarom kunnen niet alleen u, maar ook alle anderen terecht over trouweloze vrienden klagen. Tenzij ik mij vergis zult u van vriendschap met mij geen spijt hebben. Integendeel, ik ontleen aan mijn vriendschap met u zoveel genoegen, dat ik haar voor geen enkele schat zou ruilen.

Ik neem aan dat u op de hoogte wilt zijn van de toestand in Hongarije dat vroeger door grote wapenfeiten uitmuntte, maar nu erger dan met woorden valt uit te drukken is vernietigd. Wat de Turken daar kort geleden hebben aangericht, heb ik u een andere keer uitvoerig geschreven.[1] Onze koning heeft onlangs een leger van naar ik meen twaalf of veertienduizend soldaten daarheen gestuurd. Men zegt dat het, goed voorzien van alles wat voor zijn veldtocht noodzakelijk is en versterkt met een vloot, tot aan Esztergom is opgerukt.[2] Wat het daar al heeft bereikt, is nog onzeker. Voor één ding ben ik bang: dat het leger door het zware weer verzwakt en ontmoedigd raakt, en dat de vijandelijke krachten, omdat zij in hun eigen land kunnen zijn en beter tegen de heftige kou en andere hindernissen zijn beschermd en toegerust, het sterkst uit de strijd komen (wat de almachtige God verhoede). Als dit gebeurde en hun nog een ander gevaar zou overkomen, zouden wij daarna geen enkele hoop hebben Hongarije te heroveren. Want zoals u weet zijn de Turken zeer sterke vijanden en hun kracht bestaat vooral uit snelheid. Terwijl de vorsten van het rijk iets tegen hen willen ondernemen, zullen zij intussen Duitsland te vuur en te zwaard kunnen verwoesten, en ik heb grote vrees dat vanwege de binnenlandse onenigheid en onachtzaamheid van de christelijke vorsten de wijdverbreide voorspelling[3] in onze tijd waarheid wordt, namelijk dat de Turken tot aan Keulen zullen komen en daar overwonnen moeten worden. Er bestond zeer veel hoop dat de keizer, de koning en andere vorsten van Duitsland tijdens deze Rijksdag besluiten zouden nemen, die naar men meende tot het verdrijven van de Turken uit Hongarije zouden leiden. Toch gebeurde het anders dan wij dachten. Want bijna het hele overleg werd besteed aan ruzies, en onder het voorwendsel van het bewaren van ons geloof en onze godsdienst is al het andere zo verwaarloosd dat men kan zeggen, dat in deze bijeenkomst niets grondig is behandeld of besloten, behalve dat veertigduizend voetknechten en achtduizend ruiters

1. Brief 2396.
2. Eind september 1530 stuurde Ferdinand een leger om Boeda te heroveren. De stad werd heroverd, maar niet de citadel. Het beleg werd aan het eind van het jaar opgeheven.
3. Van deze voorspelling is niets naders bekend.

voor een toekomstige algemene expeditie tegen de Turken werden beloofd - weliswaar op voorwaarde dat de keizer Duitsland vrede bezorgde en in de zaak van het geloof eendracht onder de vorsten bracht. Maar er is niemand die weet wanneer dit gebeurt en of het nu kan gebeuren. Zo groot is de verscheidenheid aan meningen, zo tegengesteld zijn de bedoelingen van de vorsten. Omdat de zaken er zo voor staan en alles eerder op een binnenlandse oorlog dan op wederzijdse vrede wijst, wat kunnen wij dan anders verwachten dan een gevaar voor het christendom en na het verlies van Hongarije de ondergang van heel Duitsland?

Het plotselinge vertrek van de koerier overrompelde mij, terwijl ik nog meer wilde schrijven. Vat het daarom niet verkeerd op, beste Erasmus, als u niet de verzorgde brief leest die u zou willen.

Het ga u goed, uit Augsburg, 25 oktober 1530

2400 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 26 oktober [1530]

Hartelijk gegroet. Als je mijn beslissing niet helemaal goedkeurt, verbaast het mij geenszins. Ik heb haar niet gekozen, maar werd daartoe gedwongen. Ik had besloten in stilte de brutaliteit van die nietsnut en losbol[1] te slikken. Maar hij maakt er geen eind aan en schaamt zich nergens voor. Zodra hij in Augsburg kwam, vroeg hij om een gesprek met hertog Georg. Via een tussenpersoon antwoordde de hertog dat hij erover zou nadenken. Na heel wat dagen kwam hij terug en deed hetzelfde verzoek. De hertog antwoordde dat hij de zaak aan Simon Pistoris had overgedragen met de opdracht te luisteren naar wat hij te zeggen had. Woedend antwoordde Eppendorf dat hij met Pistoris niets te maken had en dat hij een onderhoud met de hertog wilde hebben bij wie hij valselijk was beschuldigd; daarna ging hij verontwaardigd weg. En zo bleef hij rustig totdat Pistoris en Carlowitz voor zaken naar hun moederstad[2] terugkeerden. Toen hij opnieuw aandrong, droeg de hertog de zaak over aan Julius Pflug met de opdracht de klacht van Eppendorf aan te horen. Omdat deze van de hele zaak niets wist, vulde Eppendorf zijn beide oren[3] met hoogst ongeloofwaardige verhalen, zelfs zo dat de hertog, als het ware bezorgd om mijn rust, schreef[4] dat ik aan de brief van Julius geloof

1. Heinrich Eppendorf.
2. Leipzig.
3. *Adagia* 1227.
4. De brief van de hertog is niet bewaard gebleven.

moest hechten. Julius zelf stuurde een geleerde en vriendelijke brief,[5] die bewees dat hij van Eppendorf niets dan pure leugens had gehoord. Tegelijk stuurde hij mij een kopie van het voorwoord dat ik had beloofd,[6] en voegde eraan toe dat, als ik het herkende, het de hertog verstandig leek dat ik door het boek aan Eppendorf op te dragen mijn rust terug kreeg. De hertog vroeg mij zo snel mogelijk te antwoorden omdat hij zelf al zijn vertrek voorbereidde. Want Cochlaeus zei dat ik niet naar hem in Augsburg moest schrijven, omdat hij dacht dat de vorst drie dagen later zou vertrekken. Ik heb via de prefect van Breisach[7] geantwoord, maar ik heb nog geen antwoord ontvangen. Deze oplichter heeft met opzet ervoor gezorgd dat er geen tijd was om voor het vertrek van de vorsten te antwoorden. Hij mengde zich in het gezelschap van enkele vrienden van mij om te achterhalen of hij van hen iets over zichzelf te weten kon komen. Hij zag de brief die ik Johann Fabri had geschreven. Hij zag die aan Henckel,[8] hoewel hierin niets over Eppendorf stond. Ik twijfel er niet aan dat hij bij veel anderen hetzelfde heeft gedaan.

Direct na Eppendorfs aankomst had zich het gerucht verspreid dat ik door het boek van de Straatsburgers[9] zo beledigd was, dat ik tot waanzin was vervallen en daardoor was omgekomen.[10] Ik twijfel er niet aan dat het door zijn manipulaties is verspreid. Daarna beweerde hij bij veel mensen dat ik hem in Bazel ten overstaan van het stadsbestuur op mijn knieën vergiffenis had gevraagd. Daarom heb ik dit werkje laten drukken waarin Eppendorf toch met geen enkel woord wordt beledigd.[11] Maar nu zij de waarheid hebben vernomen, zullen degenen die hem hebben gehoord of zijn brieven hebben gelezen, beseffen hoe groot de leugenachtigheid van die man is. Het ga je goed.

Freiburg, daags voor het feest van Simon en Judas

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

5. De brief is niet bewaard gebleven, wel Erasmus' antwoord hierop (brief 2395).
6. Zie brief 1941, de opdrachtbrief bij het boek dat Erasmus aan Eppendorf zou opdragen maar weigerde uit te brengen, en verder brief 2406, p. 119-120.
7. Zie brief 2395, noot 5.
8. De brieven aan Fabri en Henckel zijn niet bewaard gebleven.
9. Bucers *Epistola apologetica* (Straatsburg, 1530).
10. Vgl. brief 2324.
11. *Admonitio adversus mendacium et obtrectationem* (Freiburg, 1530), een uitgebreide versie van brief 1992.

2401 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg, 26 oktober 1530

Gegroet. Ik kan het, grote Erasmus, alleen maar in hoge mate betreuren dat jij door mensen van gering aanzien zo wordt gekweld, dat je gemeend hebt tot arbitrage te moeten overgaan.[1] Want wie zou niet degenen vervloeken die om je serene rust te verstoren niet zozeer jou een proces willen aandoen als wel doorgaan geld af te persen, terwijl jij van vrede houdt en überhaupt bij niemand een aanleiding wil laten ontstaan - om niet te spreken van aanleiding geven jou lastig te vallen. Maar deze tijden van grote onrechtvaardigheid zijn zo, dat hoe brutaler iemand is, hij met des te meer verering in zijn verdorvenheid wordt aangemoedigd, en dat goede mensen daarentegen meer worden vernederd, lastiggevallen en met de smerige mond van schurken bespuugd.

De arbitrage waarmee jij hebt geprobeerd je van de hinder van die rusteloze man te bevrijden, keur ik niet alleen maar goed, maar juich ik ook bijzonder toe. Want ook onze Ulpianus[2] prijst de bescheiden gedachte van degene die processen verfoeit en eerder bereid is zijn vermogen en bezittingen kwijt te raken dan processen tegen hemzelf te accepteren. Laten de slechteriken echter, die beroemde mensen van wie jij de belangrijkste bent, zonder gegronde reden lastig vallen, dit inzien. Maar waarom, grote Erasmus, bekommer jij je dermate om die beruchte lieden of ben je zo bang voor hen? Als degenen die jou slecht gezind zijn, tegen mij tekeer gingen, zou ik van mijn kant zo sterk op hen neerzien dat ik hen geen gesprek waard achtte, laat staan dat zij over mijn drempel kwamen of mijn gastvrijheid genoten. Maar jij verkeert niet in gevaar en hebt zo'n uitmuntende reputatie dat degene die jouw naam wil aanvallen, met instemming van alle geleerden direct als met een voorlopig vonnis moet worden afgewezen. Laten jouw vastberadenheid, je uitmuntende geleerdheid en je onbaatzuchtige rechtschapenheid je troosten, moed bezorgen, opbeuren, steunen en aanmoedigen; trek je helemaal niets aan van de leugens van de schurken.

Ik die jou als een godheid vereer, zou hierover meer schrijven, maar ik wil je niet langer met mijn kletspraat vermoeien. Het ga je goed. Wees niet bang voor degene die een procedure wegens onrecht tegen je dreigt aan te spannen; laat hem komen als hij tenminste durft te komen, en hij zal ondervinden dat Zasius jouw advocaat tot zijn nederlaag is. Je woont in Freiburg, niet in Bazel, en je leeft onder de meest rechtvaardige vorst.[3] Laat je tegenstan-

1. Bedoeld is de ruzie met Heinrich Eppendorf; zie brieven 2400 en 2406.
2. *Digesta*, 4, 7, 4, 1.
3. Ferdinand van Oostenrijk.

der ervoor zorgen dat hij geen kik geeft. Opnieuw zeg ik: het ga je goed en wees verzekerd van mij als de meest toegewijde dienaar van iedereen; ik heb zelfs nooit een woord over de controverse van jouw tegenstander gehoord; anders had ik niet zo lang gezwegen.

Vanuit mijn huis, 26 oktober 1530

Van harte je vriend Zasius

Aan de grote Erasmus van Rotterdam, mijn zeer geëerde patroon en meester

2401a *Van Léonard de Gruyères*
Besançon, 27 oktober 1530

Gegroet, zeer geleerde heer Erasmus. Uw dienaar die hier is, bezorgde ons uw buitengewoon aangename brief,[1] want ik al wilde al lange tijd weten hoe het met u gaat, wat u doet en hoe alles voor u in Freiburg verloopt. Uw dienaar heeft dit alles zelf op een even welsprekende als prettige wijze verteld. Maar het was vervelend dat u zich aan het begin van uw brief voor uw onbeschaamdheid verontschuldigt. Kan bij de onsterfelijke goden Erasmus onaangenaam voor mij zijn? Erasmus, zeg ik, wiens geschriften de koningen persoonlijk en alle aanzienlijken vanwege hun bijzondere leerinhoud en geleerdheid gretig lezen en in hun armen sluiten. Maar zou ik, een onbelangrijk iemand, zo druk bezet zijn dat ik geen gelegenheid heb de een of twee brieven die ik eenmaal per jaar ontvang, te lezen? Wees ervan overtuigd, mijn geliefde Erasmus, dat u mij zeer dierbaar bent en dat er niemand bestaat die uw naam meer is toegewijd dan ik. Bovendien beschouw ik het ook, telkens als u zo goed bent mij te schrijven, als een zeer grote eer. Gebruikt u daarom in het vervolg alstublieft een dergelijke verontschuldiging niet.

Nu wat de wijn betreft. Ik heb u een vat nieuwe wijn geschonken, omdat ik geen oude lichtrode wijn had en weet dat deze bij uw smaak past. Ik vraag u dit gunstig op te vatten. Als de oogsten bij ons rijker waren geweest had ik u met een groter geschenk, zoals u hebt verdiend, kunnen eren. Maar wij hebben de afgelopen twee of drie jaren werkelijk zo'n schaarse oogst gehad, dat nieuwe wijn, die bij ons 'helder' heet, heel moeilijk te vinden is en iedereen, ook de aanzienlijken, rode wijn gebruikt die men 'stevig' noemt. Ik hoop dat de nieuwe wijn lekkerder zal zijn dan de oude. als u deze na het kerstfeest gebruikt. Uw dienaar berichtte dat hij oude lichtrode wijn had gevon-

1. Quirinus Talesius bezorgde brief 2397.

den, die te koop was dankzij de schoolleider Étienne Desprez, iemand die beslist zeer op u is gesteld en een zeer hoge achting voor u heeft. Deze wijn zal voor u in uw toestand geschikt zijn. U kunt hem gebruiken zolang de jonge wijnen rijpen. Toen uw bode, een jongeman uit Polen,[2] hier kortgeleden kwam, was ik niet in de stad. Anders had ik ervoor gezorgd dat hij niet met lege handen naar u terugkeerde. Ik verbleef toen bij de koning van Frankrijk als gezant van de keizer. Nu vervult de thesaurier François[3] deze functie. Als hij hier aanwezig was, zou hij u omdat hij een grote vriend van u is een of ander vat wijn hebben geschonken. Ik zal ervoor zorgen dat uw brief bij hem wordt bezorgd tegelijk met uw werkje, te weten uw antwoord op het verweerschrift van de Straatsburgers.[4]

U schrijft tot slot dat, als de hovelingen van de keizer u niet hadden tegengehouden, u op 1 september naar Brabant zou zijn gegaan. Ik zou het beslist onaangenaam vinden als u zo ver van ons vandaan ging. Het gerucht deed de ronde dat u vanuit uw woonplaats naar Dijon zou gaan. Des te meer verheugd was ik hierover, omdat ik hoopte dat u, als dat zo was, hier langs zou komen en ik intussen de mogelijkheid had u te zien. Wat er ook gebeurt en waar ter wereld u ook maar verblijft, altijd zult u uw zeer toegenegen vriend Léonard hebben, van wie u kunt verwachten dat hij u alles belooft en alle vriendendiensten bewijst. Het ga u goed, glorie van de letteren en bij uitstek sieraad van onze tijd.

Besançon, daags voor het feest van Simon en Judas 1530

2402 *Van Matthias Kretz*
Augsburg, 29 oktober 1530

†

Hartelijk gegroet. Als ik, hooggeachte Erasmus, niet kon rekenen op uw vriendelijkheid die zo sterk door al uw bekenden wordt geprezen, zou het brutaal van mij zijn dat ik u, zo'n belangrijk iemand die ik bovendien nooit heb gezien, durfde te schrijven. Ik had helemaal geen andere reden u te schrijven dan dat ik u mijn beslist grote toewijding en genegenheid voor u kenbaar wilde maken - iets dat bijna heel Augsburg weet, omdat het zeven jaar geleden de regels van uw christelijke soldaat[1] in een openbare kerk van

2. Zie brief 2397, noot 2.
3. Zie brief 2397, noot 5.
4. De *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae.*
1. Het *Enchiridion militis christiani*, dat 22 regels bevat.

mij heeft gehoord, naar ik meen met veel profijt. Daarnaast getuigt het werkje ‘Of Erasmus van Rotterdam een Lutheraan is’ van mijn hoogachting voor u. Zes jaar geleden wilde ik het uitgeven, toen velen u nog naar de partij van Luther probeerden te slepen. Nu is een dergelijk verdedigingsschrift niet nodig, omdat natuurlijk de hele wereld ziet dat Erasmus door en door katholiek is, ja zelfs de Hieronymus van onze tijd, de wagen en wagenmenner van ons katholieke geloof en zijn dapperste verdediger. Ik heb Lieven[2.] en Polyphemus[3.] dit werkje laten lezen, toen ik hen kort geleden uit achting voor u voor een maaltijd had uitgenodigd. Als er geen verdenking van vleierij was, zou ik nu melden met wat voor bewondering mijn zeer eerwaarde meester in Augsburg, de vicaris-generaal Jakob Heinrichmann, en ik uw geschriften lezen, hoeveel wij ervan houden en hoe groot onze verering hiervoor is.

Het moet bij u, hooggeachte heer, geen argwaan wekken, als u toevallig te weten komt dat ik tijdens deze Rijksdag gastheer ben geweest van Eck. Want ik was ook gastheer van Fabri, bisschop van Wenen, Cochlaeus, Ursinus en vele anderen die grote vrienden van u zijn. Mijn huis was als het ware een openbaar logement voor geleerden. Hoewel Eck vroeger mijn leermeester was heb ik hem moedig het hoofd geboden, waarbij ik hem ter wille van u heftige verwijten maakte. Maar genoeg hierover. Als ik merk dat uw oren, meest geleerde van iedereen, aan mijn gestamel geen aanstoot nemen, zal ik u hierna met meer durf schrijven. Ik bid de almachtige God, dat hij u voor de hele christelijke wereld zo lang mogelijk in goede gezondheid laat leven. Amen.

Augsburg, 29 oktober in het jaar 1530 van onze verlossing

Matthias Kretz, doctor in de theologie, prediker te Augsburg, kapelaan, u, eerwaarde heer, zeer toegenegen

Aan de beroemdste en meest geleerde man van iedereen, Erasmus van Rotterdam, theoloog in de ware zin van het woord, sieraad van Duitsland, zijn voor altijd achtenswaardige meester. Te Freiburg im Breisgau

2403 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 30 oktober 1530

Hartelijk gegroet. Ik heb je brief ontvangen die in Antwerpen op 13 augustus was gedateerd, maar vanuit Augsburg hierheen is gestuurd. Ik bedank je omdat je zo vriendelijk was de brieven naar Engeland te sturen. Maar het verbaast mij hoe jouw brief zo lang bij Goclenius is blijven steken.

2. Lieven Algoet, die op dat moment in Augsburg was.
3. Felix Rex.

Ik wil graag weten voor welk halfjaar Jan de Hondt 65 gulden heeft gestuurd. Want Pierre Barbier was een betaling van zes maanden verschuldigd, die hij enkele jaren geleden had onderschept.[1] Bovendien moesten twee betalingen worden gedaan van het feest van Sint-Jan[2] 1529 tot het feest van Sint-Jan 1530. Nu moet ook een derde betaling worden gedaan vanaf het feest van Maria Lichtmis.[3] Of Barbier hier ook iets heeft achtergehouden weet ik niet. Want omdat hij schulden had, had hij aan Jan de Hondt mijn jaargeld verpand totdat hij zijn schuld had afbetaald. Zijn schuld bedroeg vierhonderd gulden. Ik heb je hierover geschreven via mijn dienaar Kan, maar hij treuzelde lang onderweg en ging niet zoals hij had beloofd naar Kortrijk. Daarna schreef hij dat hij de brieven naar jou had gestuurd. Ik weet niet of dit waar is.

Wat je over de Fuggers schrijft, begrijp ik niet helemaal. Ik heb de Fuggers niets toevertrouwd. Ik heb alleen maar aan Quirinus[4] gezegd dat hij moest bekijken of ik via de Fuggers mijn geld zonder verlies kon krijgen. Want ik heb een hechte vriendschap met Anton Fugger. Maar zijn agenten hebben arrogant geantwoord. Nu heeft Anton hen geschreven, maar ik zie niet wat dit mij aan voordeel zal brengen. Dat ik dit toch deed had als reden, dat de Engelsen in Luis de Castro niet veel vertrouwen lijken te hebben. Een grotere vriend dan jij bent zal ik niet kunnen vinden. Als het geld via Luis in jouw handen komt, via jou in handen van de Fuggers, via hen in handen van Anton Fugger in Augsburg en van Augsburg naar mij, met gevaar en verlies, wat had het dan voor nut om van handelaren te veranderen? Mij lijkt het verstandiger dat je bewaart wat je is toevertrouwd, totdat de gelegenheid zich aandient dat het aan mij wordt bezorgd. Ik weet wat ik mijn dienaar Quirinus heb opgedragen, maar ik weet niet wat hij heeft gezegd. Hij is erg met zichzelf ingenomen, en het is het noodlot van geleerden dat zij nooit betrouwbare dienaren hebben. Als er een reden is dat je niet met deze taak belast wilt worden, ligt het niet in mijn aard te veel van mijn vrienden te vergen. Hoeveel Luis eraf knabbelt weet ik niet; jij weet dat beter. Ik heb het gevoel dat mijn vrienden hem niet gunstig gezind zijn of eerder hem niet vertrouwen.

Met Haio Camminga moeten we verstandig omgaan. Hij is een jongeman met een onstuimig karakter en heeft bij veel mensen schuld. Als men hem op een vervelende manier behandelt, zal hij woede veinzen en niets betalen. Dat hij raadsheer is geworden is niet waarschijnlijk, want hij heeft niet lang in Leuven gewoond.[5] Ik zou eerder geloven dat hij ergens naar een

1. Zie voor de moeilijkheden met Barbier brief 2404.
2. 24 juni.
3. 2 februari.
4. Quirinus Talesius.
5. Zie brief 2364, noot 4.

oorlog is gegaan. Ik stuur een brief naar zijn broer die ik eigenhandig heb geschreven. Jij kunt zijn naam, omdat die mij onbekend is, aan de achterkant van de brief toevoegen, de brief verzegelen en hem verzenden.[6.]

Omdat ik wat de betaling van de keizer betreft geen enkele hoop zie, dacht ik niet dat er iets moest worden gedaan.

Tijdens de Rijksdag is niets gedaan, behalve dat er aan beide kanten overeenstemming bestond de Turken aan te vallen als de keizer Duitsland in vrede verlaat. Anders kan er tegen de Turken geen oorlog worden gevoerd.[7.] Ferdinand is met plechtige ceremoniën aartshertog van Oostenrijk etc. gemaakt. In Frankfurt[8.] zal hij de kroon van Rooms koning *extra muros* ontvangen.[9.]

Er is lang gediscussieerd over een soort overeenkomst tussen Lutheranen en katholieken. In veel artikelen waren zij in elk geval tot overeenstemming gekomen. Maar aan het eind bevielen aan de beslissing van de keizer[10.] twee zaken niet; ten eerste het woord 'sekte' en vervolgens dat eraan was toegevoegd dat de fundamenten van de Lutheranen door de geschriften van de evangeliën en de apostelen afdoende waren verzwakt. Toen de keizer dit niet wilde veranderen, zeiden zij hoogst aanmatigend ten overstaan van de keizer dat zij niet alleen geloofden maar ook wisten dat de leer van Luther op het evangelie was gebaseerd. Daarom zijn zij naar huis teruggekeerd onder grote verontwaardiging van de keizer. Men verwacht een strenge slotconclusie, die nog niet openbaar is gemaakt. Maar zij zal volledig naar de zin van de paus en de priesters zijn. Met de Zwinglianen heeft men zich helemaal niet bezig gehouden, want ze zijn niet in een hoorzitting toegelaten. Moge God alles een beter einde geven dan het voorgevoel dat mijn hart heeft.

Naast enorm hoge prijzen woedt hier ook een pest. Voor alles wordt meer dan tien keer zoveel betaald.[11.] Ik zou willen dat het geld dat Pieter Gillis

6. De brief is niet bewaard gebleven; de naam van de broer is niet bekend.
7. Vgl. brief 2399, p. 99-100.
8. De verkiezing vond niet in Frankfurt, maar in Keulen plaats; zie brief 2384, noot 7.
9. Daarmee werd Ferdinand tot rechtmatige opvolger van de keizer aangewezen en kon hij bij afwezigheid van de keizer met keizerlijk gezag handelen.
10. De eerste versie van de artikelen bij de opschorting van de Rijksdag, vrijgegeven op 22 september 1530 en pas op 19 november gepubliceerd; zie voor een uitvoeriger verslag brief 2410, p. 126-127.
11. De pest was in de lente van 1530 uitgebroken; Erasmus klaagde vaak over de hoge kosten van levensonderhoud.

heeft, bij jou was zodat de bedragen samengevoegd kunnen worden. Ik wens dat jij, mijn goede vriend, het met je meest dierbaren zo goed mogelijk stelt.

Freiburg im Breisgau, zondag voor Allerheiligen, 1530

Je Erasmus van Rotterdam

Ik vermoed dat jij je vergist in de namen van de Haio's. Het zijn er twee. Haio Herman is raadsheer in Leeuwarden. Haio Camminga is degene die een schuld bij mij heeft; toch moet men hem niet provoceren. Met zijn broer moet je zaken doen.

Aan de achtenswaardige heer Erasmus Schets, zakenman. Te Antwerpen

2404 *Van Pierre Barbier*
Doornik, 1 november [1530]

†

Gegroet, zeer geleerde heer, mijn Erasmus. Een uur geleden heb ik je brief ontvangen, degene die min of meer op 29 augustus van dit jaar en niet eerder is verzonden.[1] Want zoals de bode vertelde, bleef hij door een of ander toeval zes weken of meer bij de deken van Brugge[2] liggen. Om te antwoorden: jij zegt dat ik over de Spanjaard veel en uitvoerig schrijf, maar ik heb werkelijk niet uitvoeriger geschreven dan de huidige stand van zaken is. Maar nu andere onderwerpen.

De kanselier[3] had zich in mijn bijzijn garant gesteld, zoals je zegt, en als garantsteller gaf hij opdracht van zijn eigen rekening te betalen, ongeacht of de Spanjaard hem iets gaf of niet, en hij beval niet een deel van het jaargeld, maar het volledige bedrag te betalen. Wat hij ook maar had opgedragen te betalen en wat niet - hij gaf mij slechts tweehonderd gulden, die ik jou terstond hebt betaald - ik neem aan dat je dat niet zult ontkennen - en dat in het huis van Antonius Clava zoals je toegeeft. Jij voegt eraan toe dat ik zei: ‘Meer wilde hij niet geven’, of dat hij het niet heeft gegeven. Dat zeg ik nu ook, maar ik zal nooit toegeven dat ik heb gezegd: ‘We zullen de rest over een uur brengen.’ Hoe het ook zij, ik vraag mij verbaasd af of ik mij al dan

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Marcus Laurinus.
3. Jean le Sauvage. Het voorval speelde zich in 1517 af. Erasmus had Barbier ervan beschuldigd geld te hebben achtergehouden en bleef hem als schuldig beschouwen; zie brieven 1548 en 2239, p. 80.

niet over een transactie van vijftien jaar geleden[4.] heb vergist. Toch is een ding zeker: al wat De Hondt heeft betaald, heeft hij volledig betaald, omdat hij in deze zaak mijn gevolmachtigde was.[5.] Het is niet verwonderlijk als hij, zorgvuldig als hij is, jou heeft betaald omdat hij de volledige zorg hiervoor van mij had gekregen, tenzij je misschien gedurende die periode[6.] van mij wilde verlangen wat ik zelf nooit heb ondernomen. Ik maak een uitzondering voor één termijn die De Hondt zelf voor mijn zaken gebruikte,[7.] en ik geloof niet, zoals ik ook weiger te geloven dat het op mijn verzoek[8.] is gebeurd. Ik zeg het omdat jij in jouw voortreffelijkheid mij schreef dat dezelfde De Hondt jou mijn brief hierover had gestuurd. Maar hoe het ook moge zijn, het moet jou niet wonderlijk overkomen, als met jou door de zorgvuldigheid van degene die dit namens mij behandelde, een verrekening heeft plaatsgehad. Het moest op jou immers wrang overkomen als ik tweemaal moest betalen.

Wat de geldwisseling betreft heb ik in een vorige brief al duidelijk gemaakt dat ik op geen enkele manier, zoals jou wellicht is meegedeeld, dezelfde De Hondt voor altijd voor het jaargeld aansprakelijk heb gesteld, zoals ik dit eenvoudig zou kunnen uitleggen als je hier was.[9.] Maar ik zie mensen tussenbeide komen die willen dat er tussen jou en mij meningsverschillen bestaan. Je zegt dat nu een nieuwe leugen is gevonden, namelijk dat ik heb gezegd dat ik aan jou niet financieel gebonden wil zijn - noch op het gebied van de rechtbank, noch op het gebied van je geweten. Dit is geen nieuwe leugen, maar de waarheid zelf. Jij hebt het gehoord en voordat je besloot dat de prebende van Kortrijk aan mij werd gegeven, heb je de voors en tegens afgewogen, heb je erover geslapen en ben je ervoor wakker gebleven. De zaak kon volgens het canonieke recht niet anders worden geregeld; de prebende kon immers niet het equivalent van zo'n groot jaargeld zijn en ik had geen priesterinkomsten met de vruchten waarvan ik je kon betalen. Ik heb nooit

4. Bedoeld is de zomer van 1517.
5. De Hondt deed alle betalingen als agent voor Barbier; zie brieven 751, p. 197, en 1245.
6. De periode 1516-1517, voordat Barbier en de Hondt een regeling troffen voor de betaling van het jaargeld van Kortrijk aan Erasmus.
7. Uit brief 2407 blijkt dat het om een verwijzing gaat naar het halve jaar (zomer 1524), waarin het jaargeld van Kortrijk werd gebruikt voor de kosten van de kleding van Barbier als deken in Doornik; zie brieven 1458 en 1470.
8. Volgens Erasmus zei Barbier toen dat De Hondt zonder zijn instructies had gehandeld; zie brief 1471.
9. Erasmus had de regeling niet goed begrepen; De Hondt was voor de eerste twee jaar voor de betaling verantwoordelijk, daarna Barbier.

gevraagd dat van de priesterinkomsten die ik als vergoeding heb ontvangen en alle andere die over de hele wereld bestaan, iets aan mijn dekenaat werd verbonden. Jij weet dat er niets is betaald; er is twee jaar daarna geen ontvangstbewijs van jou aan mij getoond, maar ook nu niet. Het geld voor bijna heel deze periode was tot de maand juni bij dezelfde De Hondt bewaard. Op dat moment was mijn broer[10.] zeer ernstig ziek geworden; jij wilde dat hem een deel van de priesterinkomsten werden toegekend. Uit angst dat hij zou overlijden heeft dezelfde De Hondt toen het geld beschikbaar gesteld. Het is uitgegeven en kan nu niet worden uitbetaald, maar het is omstreeks kerstmis mogelijk, althans voor een aanzienlijk deel, zoals ik Morillon heb geschreven en hij naar ik hoop jou zal schrijven.[11.] Want hij had mij twee maanden of tenminste een maand geleden geschreven, dat jij aan hem een brief had gericht met bepaalde klachten die ik bij mijzelf niet herken, behalve dat ik dezelfde man heb geschreven met het verzoek aan jou te vragen tevreden te willen zijn met mijn antwoord aan hem (ik had je brief nog niet ontvangen en ik wist niet dat je mij had geschreven). Dat vraag ik je nu ook met klem, meester Erasmus. Zelfs als ik duizend keer had gezworen kon ik je niets anders antwoorden.

Wat mijn neven betreft kan ik nu niets anders berichten dan wat ik toen heb geschreven.[12.] Wat jouw duizend dukaten betreft, waarvan jij zegt dat ik daarover grappen maak, heb ik slechts het volgende gezegd: dat een man die helemaal geen gebrek lijdt, een man die in bittere armoede leeft, niet meer dan gerechtvaardigd is lastig zou mogen vallen, en vooral een dienaar die eerlijk belooft alle schulden die hij heeft, gedwee te zullen betalen. Ik heb voor zover ik weet geen andere brief van jou ontvangen na degene waarop ik (met de hand van een ander zoals je schrijft) heb geantwoord[13.] en waarvan jij de inhoud naar het lijkt beperkt tot enkele nieuwsfeiten. Niemand heeft de afgelopen anderhalf of zelfs twee jaar hier namens jou om geld gevraagd. Als iemand hier was geweest, had hij in ieder geval vernomen dat een aanzienlijk deel van het geld tot de afgelopen maand juni voor jou was gereserveerd, en had ik ervoor gezorgd dat aan dezelfde persoon werd betaald en hem een ontvangstbewijs werd gegeven.

De bode heeft grote haast en wij waren op deze heilige dag door godsdienstige taken zo in beslag genomen, dat het niet mogelijk was de brief over te schrijven en hem naar behoren te verbeteren.

Tenslotte dit. Jij trekt je tegen je zin terug uit de strijd voor een christelij-

10. Nicolas Barbier.
11. Een dergelijke brief van Morillon is niet bekend.
12. Zie het begin van brief 2239.
13. Brief 2239, geschreven op 7 december 1529.

ke vrede, ik zou liever willen sterven dat toestaan dat ik van haar word losgerukt, ook als het mij duidelijk vijanden oplevert. Maar ik vraag je, meet de situatie niet alleen naar je eigen oordeel af, maar laat ook dat van een ander toe.

Molinier heb ik van jou de hartelijke groeten overgebracht. Hij houdt je dienaar Quirinus[14] voor een diner vast. Ik zou hem morgen voor een middagmaal vasthouden, maar hij is bang dat jij bij zijn terugkeer de dagen van zijn vertraging tweemaal, uur per uur, zult tellen. Daarnaast ben ik uit vrees voor de pest uit mijn huis gevlucht zoals hij weet. Wanneer hij een andere keer van jou terugkeert, zal hij vriendelijker worden ontvangen. Moge de ene en almachtige God jou met lichaam en geest lang in goede gezondheid laten.

Uit Doornik, 1 november

Pierre Barbier, jouw dienaar

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam. Te Freiburg

2405 *Van Germain de Brie*
Van het hof [Blois], 8 november 1530

Germain de Brie aan Erasmus van Rotterdam

Deze dagen leken mij, meer dan alle dagen ooit, het meest eervol en het mooist, en niet alleen voor mij maar ook voor jou. Want in de eerste plaats vernieuwden zij de oude vriendschap met een heel belangrijke man - of moet ik zeggen prins? In elk geval met een prins en met een belangrijke prins -, een vriendschap die in Rome is gesloten toen we beiden jongemannen waren, maar die in een periode van ongeveer twintig jaar door afwezigheid van elkaar eerder sluimerend is dan uitgedoofd. Verder hebben dezelfde dagen, terwijl zij voor ons - dat wil zeggen de zeer illustere prins en mij - de aangenaamste gesprekken over vooraanstaande personen van onze eeuw voortbrachten, zo'n roemrijke en eervolle vermelding van je gemaakt dat ik nauwelijks kan beoordelen voor wie van ons beiden zij het meest aangenaam, welgevallig en heuglijk was. Want dezelfde man toont zo'n welgezindheid en zo'n sterke sympathie voor jou, dat hij niet alleen in zijn genegenheid, maar ook in het prijzen, ophemelen en bewonderen van jou zelfs voor mij (ik denk dat ik verder niets kan zeggen) niet onderdoet. Daarmee heeft hij bij mij bereikt dat ik aan de ene kant op dit moment erkende dat ik niet minder

14. Quirinus Talesius.

in jouw dan in mijn eigen naam hem zeer verplicht ben (waarom zou ik dat niet zijn? Een aanzienlijk deel van jouw reputatie, goed of slecht, die je bij iedereen hebt, komt op een of andere manier vanwege onze wederzijdse en goede onderlinge vriendschap bij mij terecht!). En aan de andere kant heeft hij bereikt dat ik bij mezelf besloot om bij mijn eerste brief aan jou zijn warme gevoelens die hij voor je heeft, niet verborgen te houden. Want ik dacht dat het in jouw belang was, dat je hiervan wist en dat je tegelijk een brief aan hem zou richten als je tijd hebt. Deze brief zou een aanwijzing zijn en op een bepaalde manier een blijvende getuigenis van jouw wederkerige welwillendheid en genegenheid jegens hem. Ik wist heel goed dat jij dit ook uit eigen beweging zou doen (openhartig als je pleegt te zijn), als je hiervan anders dan uit mijn brief op wat voor manier dan ook toevallig lucht had gekregen. Jouw brief aan hem moet des te meer helder en duidelijk zijn, omdat jij hetzelfde bericht via Brie te weten bent gekomen, dat wil zeggen iemand die met jou in een oude en uitermate trouwe vriendschap nauw is verbonden en daarom niets verzint. Ik zou denken dat je een zonde en zelfs een zware misdaad had begaan, als je de genegenheid niet zou beantwoorden van degene die zo op je is gesteld, zo'n hoge dunk van je heeft, met lof over alles van je spreekt en dit zo veel mogelijk goedkeurt, aanbeveelt en bewondert.

Maar om je niet langer in onzekerheid te laten: het gaat om Agostino Trivulzio, kardinaal van de kerk van Rome, een man die niet alleen bekend is om zijn hoge adellijke afkomst (alleen al de naam van de familie bewijst dit voldoende), maar ook vermaard door zijn beminnelijkheid, zijn geleerdheid en zijn wijsheid. Ik heb als heel jonge man in Rome lang geleden ten tijde van paus Julius hem in zijn jonge jaren (we zijn leeftijdgenoten) leren kennen en mijn best gedaan, hoewel ik dit niet hoefde te doen, via de hogere studies (waar hij zich toen al hartstochtelijk op toelegde) vriendschap met hem te sluiten en omgang met hem te krijgen. Want hij bezat toen ook de vriendelijkheid die hij nu heeft, die niet door enten was aangebracht, maar zo echt en natuurlijk dat hij haar aan iedereen - ik heb het vooral over de studerenden - duidelijk en openlijk liet zien. Zijn geleerdheid, wijsheid en andere voortreffelijke eigenschappen die bij hem in groten getale bloeiden, heeft hij daarna zo ontwikkeld, verbeterd en vergroot, dat hij door paus Leo tot het zeer illustere college van kardinalen werd uitverkoren en als leider van dat allerheiligste college al zijn collega's vooral tot genegenheid, bewondering en verheerlijking van hem bracht.

Ik weet dat, zoals alleen een kunstenaar een juist oordeel over een schilder en beeldhouwer kan hebben, een geleerde en wijze alleen maar door een geleerde en een wijze echt herkend kunnen worden. Maar voor zover het mij gegeven is dit met mijn beperkte kennis en oordeelsvermogen te bevatten,

verschijnen, blinken en schitteren er bij kardinaal Trivulzio beslist zoveel en zulke grote deugden, en glanzen zij dusdanig dat juist degene met een beperkte wijsheid daardoor het heftigst wordt gegrepen. In de paar dagen waarin ik met hem omging, verlokten, raakten en boeiden zij als het ware mij persoonlijk, zodat nu geen ander dan hij alleen mij meer aan zich bindt, in zijn greep houdt en in zijn bezit heeft. Bij Hercules, zijn vriendelijkheid is groot, zeldzaam is zijn hoffelijkheid bij het spreken, zeldzaam is ook de beminnelijkheid juist van zijn gezicht en zijn ogen; en dat alles (wat ik als even moeilijk als belangrijk beschouw) in combinatie met een even grote serieusheid. Voeg daar nog een onberispelijk leven aan toe en een manier van optreden die buitengewoon aangenaam, vriendelijk, oprecht, prijzenswaardig is en bij ieder soort aanbeveling naar het voorbeeld van de Oudheid gevormd. Wat moet ik verder zeggen over zijn hoogstaande, verheven, aangename, afwisselende, intelligente, inschikkelijke en geleerde geest? Wat over zijn scherp, verfijnd, smetteloos en fijnzinnig oordeelsvermogen? Hieraan onderwerpt hij op de meest nauwkeurige wijze zoals Aristarchus de geschriften van zowel oude als recente schrijvers. Des te meer moet jij de bijzondere welwillendheid tegenover jou van de vorst, die door zoveel en zulke deugden veel aanzien geniet, eren en waarderen, vooral omdat zij uit niets anders is voortgekomen dan uit een zuivere liefde voor je talenten en bewondering voor je geleerdheid. Ik zou mij van mijn kant kunnen vergissen, maar ik denk toch dat het logisch is dat degene die door zo'n grote genegenheid voor andermans deugden wordt gedreven, zelf van veel deugden overvloeit. En naast deze deugden die ik zojuist heb opgesomd en die bewezen en bekend zijn, bezit hij ook zeer veel andere die ik nauwelijks zou kunnen weergeven - om maar niet te spreken over zulke grote onderscheidingstekens van deugd die hij draagt. Hoewel velen deze ook zonder deugd hebben verkregen, zijn die van hem toch altijd door de mensen van deze tijd zo hoog gewaardeerd dat zij hem aan wie die tekenen waren toegekend, in aanzien aan de belangrijkste koningen gelijk stelden.

Je zou nu wellicht denken dat ik mij door mijn genegenheid voor Trivulzio heb laten gaan en hem meer losprijzingen heb toegekend dan de waarheid toestaat. Maar ik garandeer je in alle eerlijkheid dat zijn deugden zelfs veel groter zijn dan ik hier heb beschreven. Ik heb inderdaad respect en genegenheid voor hem, want wie zou niet op een kardinaal zijn gesteld die door zoveel en zulke grote deugden uitmunt? Maar het is juist het kenmerk van een goede vriend hem met persoonlijke losprijzingen te overladen en niet met die welke voor anderen zijn bedoeld te belasten. Daarom spoor ik je, mijn beste Erasmus, aan en als je me toestaat bid en smeek ik je om zo'n grote welwillendheid jegens jou, niet van een willekeurige kardinaal, maar

van Trivulzio, zogezegd[1] met open armen te ontvangen en haar zo snel mogelijk met een brief die hem en jou volledig past, tegemoet te treden.[2] Als je de brief naar mij stuurt zal ik die hem overhandigen, want hij verblijft nog een paar maanden bij ons. Geloof me, je zult niet alleen een liefdevolle en aangename vriendschap met zo'n belangrijke kardinaal hebben, maar ook een heel belangrijke en eervolle bescherming van hem ontvangen. Want hij geniet (ik wilde beslist dat je dit weet) zoveel aanzien en gezag in zijn college dat je maar enkelen van zijn collega's met hem kunt vergelijken (ik wil niets overdrevens over de zeer bescheiden man zeggen) en aan niemand boven hem de voorkeur kunt geven. Vol verlangen zie ik naar je brief uit.

Uit het hof van de koning, 8 november 1530

Toen ik deze brief had geschreven en al had verzegeld, kreeg ik in een keer drie brieven van je, een die meer dan bondig was, een tweede met een normale lengte en een derde die meer dan Aziatisch was (hoewel de stijl zelf meer een Attische geur heeft),[3] alle ongeveer op dezelfde dag in Freiburg gedateerd.[4] Tegelijk daarmee ontving ik talloze handgeschreven homilieën in het Grieks van Chrysostomus op de brief aan de Romeinen, die nog door niemand waren vertaald en die je mij had toegestuurd met de bedoeling dat ze door mij in het Latijn vertaald naar je terugkeerden en spoedig via je vriend Froben tot nut voor de geletterden werden uitgegeven.[5] Want je bepaalt en bakent voor mij de periode af, waarbinnen jij wilt dat ik deze taak afmaak. Maar ik zal je hierover een andere keer uitvoeriger schrijven als ik meer vrije tijd heb, want ik verkeer hier in het lawaai van het hof, op het platteland, niet in een stad, zodat je begrijpt dat ik minder vrijheid en minder rust tot mijn beschikking heb. Om je intussen te laten weten (want dat vraag je vooral) hoe mijn gevoelens voor deze taak zijn: ik ben natuurlijk niet alleen genegen, maar ook gereed aan jouw wensen in dit opzicht te voldoen, als mijn krachten tenminste tegen het vervullen van deze taak zijn opgewassen, zoals ik vertrouw dat het zo zal zijn. Of het moet zijn dat zich iets diepers of meer verborgens in andere homilieën schuilhoudt dan in de eerste twee, die ik onmiddellijk in één adem heb doorgelezen tegelijk met het voorwoord van de auteur, dat door mij al is vertaald en met enkele eerste schetsen

1. *Adagia* 1854.
2. Met brief 2423 voldeed Erasmus aan dit verzoek.
3. In de klassieke retorica werd de eenvoudige en directe stijl als ‘Attisch’ aangeduid, de meer bloemrijke stijl als ‘Aziatisch’.
4. Slechts een van de brieven (2379, gedateerd 5 september 1530) is bewaard gebleven.
5. De homilieën op de Romeinen waren niet opgenomen in Frobens Latijnse uitgave van Chrysostomus (brief 2359).

van mij naar jou toe zal komen. Zodoende zul je merken dat ik met dit weefsel al ben begonnen[6] en kun je bij de proeve van het vertaalde voorwoord ook de rest verwachten. Want ik heb mij al lang geleden zo volledig aan jouw wil, mijn beste vriend Erasmus, aangepast en mij geheel en al zo ingesteld om ook aan al jouw wensen tegemoet te komen dat er niets meer is, vooral in dit soort diensten, dat ik niet zodra jij erom hebt gevraagd met alle moeite met handen en voeten[7] op mij zal nemen om er zorg voor te dragen en uit te voeren.

Ik zal beslist in deze zaak jou in je verwachting niet teleurstellen. Het zou trouwens voor mij volstrekt onmogelijk zijn zonder opvallende schade aan mijn reputatie van die vertaling af te zien. Want ik heb de hele zaak aan de koning[8] meegedeeld, namelijk dat jij mij deze Griekse homilieën had toegestuurd om ze in het Latijn te vertalen. Hij moedigde mij herhaaldelijk aan deze taak op mij te nemen vanwege zijn belangstelling voor Chrysostomus - geen alledaagse, maar een buitengewone - en hij moedigde mij zo aan, dat hij eraan toevoegde dat hij mijn werk met een passende vergoeding zou compenseren. Daarom zal dit werk waarmee ik niet alleen door jouw aanmoediging, maar ook vanwege een vergoeding van de koning ben begonnen, het aandurven binnenkort in de handen van mensen te komen. Wat mij betreft is de enige vergoeding die mij motiveert de glorie (niet die van mijzelf, maar die van Paulus en Chrysostomus die ik zeer bereidwillig ten dienste sta) en bovendien de eer en de bevordering van de gewijde letteren.

Ik zal dit werk met des te meer toewijding en enthousiasme op me nemen, deels omdat ik door mijn dagelijkse omgang met de andere geschriften van Chrysostomus jouw mening deel en met zekerheid vaststel, dat die homilieën echt, niet onecht, zijn en deels omdat ze nog niet eerder door iemand eerder in het Latijn zijn vertaald. Mijn vrienden (vooral degenen voor wie door een eigenaardige fout van de natuur de glans van andermans reputatie gewoonlijk afschuwelijk en onaangenaam is) willen dat het tot mijn eer bijdraagt dat er een vertaling verschijnt, die volledig van mij is en niet gezamenlijk met anderen gemaakt, zodat aan hen een keer wordt bewezen dat ik ook in een arena kan optreden die niemand met zijn voeten heeft betreden. Ik ben niettemin tot de opvatting gekomen dat degene die een boek dat door een ander slecht is vertaald, verbetert, zich niet veel minder voor de wetenschap verdienstelijk maakt dan degene die een boek begint te vertalen dat nog niet een Latijnse vertaling heeft gekregen. Want in het laatste geval heb je slechts de zuivere bedoeling van de auteur, terwijl in het eerste geval

6. *Adagia* 1568.
7. *Adagia* 315.
8. Zie voor de belangstelling van Frans I het begin van brief 1795.

degenen die het Grieks met het Latijn willen vergelijken, een dubbele vrucht plukken, als zij nog geen uitstekende kennis van het Grieks hebben (hoe weinig mensen hebben dit bereikt?). Ze begrijpen immers de bedoeling van de auteur en worden tegelijk gewaarschuwd de vergissingen van de eerste vertaler te vermijden, als zij misschien ooit met soortgelijk vertaalwerk waren betrokken. Het kan je vervolgens in de praktijk telkens weer overkomen - de betekenis van Griekse woorden is soms zo dubbelzinnig dat, als je niet heel zorgvuldig oplet en niet de grootste voorzichtigheid, gecombineerd met een even grote geleerdheid en scherpzinnigheid, in acht neemt, het op elkaar lijken van Griekse uitdrukkingen je juist in die vergissingen terecht laat komen waaraan een ander vóór jou op een bespottelijke manier zich heeft gestoten. Maar het is tegelijk aangenaam en het helpt, wanneer je ziet dat door een latere vertaler de ogen van de kraaien zoals men zegt zo zijn uitgestoken,[9.] dat je bij dezelfde of soortelijke woorden je niet verder kunt vergissen en struikelen. Doorgaans zegt men dat een gewaarschuwd man voor twee telt. Daar komt nog bij dat op deze manier, tenzij ik me vergis, die bedriegers minder snel tot vertalen overgaan - we zien ze zonder enig schaamtegevoel of onderscheidingsvermogen met grote schade voor de wetenschappen komen toesnellen om de helderheid van deze of gene Griekse schrijvers met de donkerte van hun onverstaanbaarheid en onwetendheid (om geen ergere woorden te gebruiken) te verduisteren, terwijl zij door het voorbeeld van de bewezen schaamteloosheid van een ander beginnen te vrezen, dat ooit op hun vertalingen een dergelijk brandmerk van ontering en onwetendheid wordt aangebracht.[10.]

Maar een andere keer meer hierover. Want ik haast mij nu naar het deel van je uitgebreide brief[11.] waarin je voor mij op een subtiele wijze het werk van de homilieën gemakkelijker maakt. Wat bedoel je? Je zegt: ‘De naam van Germain de Brie is al befaamd en beveelt op zich zelf het boek bij de lezer aan. Een auteur die aanzien geniet, is een groot lokmiddel.’ Leek ik jou zo naar een beetje roem te verlangen dat jij mij met deze kunstgreep wilde aansporen en als het ware met deze verlokking naar de plaats slepen die je voor mij had bestemd? Zoals ik mij tegen ongeacht welke aansporing van jou niet verzet, vooral om dat soort werk op me te nemen waarmee ik de wetenschap enige hulp kan bieden, zo herken en omarm ik beslist niet de loftuitingen die je mij voor beide talen toekent. Wat is de reden dat je wilt dat ik als het ware jouw compagnon ben? Terwijl je mij een deel van de te vertalen homilieën toevertrouwt, schrijf je dat je een deel ervan voor jezelf reserveert, zo-

9. Zie brief 2394, noot 9.
10. Opmerking vooral tegen Oecolampadius gericht.
11. Brief 2379, p. 54.

dat de inspanning die ik moet leveren minder zwaar is. Ben ik een compagnon van jou, Erasmus, die in beide talen zo bedreven bent dat je daarin meer lijkt uit te munten bij al wat je schrijft of zegt? Ik zal het eerlijk zeggen en mij niet schamen het te bekennen: zeker wanneer ik jouw geschriften lees, merk ik door te vergelijken duidelijk hoe slecht ik schrijf. Desondanks raakt het mij dat jouw achting voor mij zo groot is, dat je niet weigert mij voor het delen in je roem en de samenwerking bij zo'n eervolle arbeid uit te nodigen. Nooit zal ik mijzelf ervan overtuigen dat ik deze samenwerking die jij mij heel aardig (met je gebruikelijke vriendelijkheid) hebt aangeboden, in dit geval om de reden die ik heb genoemd moet aanvaarden. Ik vrees immers (ik herinner mij dat ik je dit een andere keer schreef)[12.] een combinatie en een vergelijking van een roos met een anemoon. Daarom zou ik graag de vertaling van de homilieën in hun geheel op mij nemen. Ik zou liever willen dat je mij dit toestaat dan dat ik met jou in de samenvoeging van het werk of de roem als in het paard van Troje[13.] word opgesloten. Als je mij de volledige roem niet misgunt zou mijn wens zijn dat de termijn die je hebt genoemd, wordt verlengd. Ik geef wel toe dat ik het werk hoe dan ook binnen de vastgestelde termijn voor jou gereed kan hebben. Maar toch wil ik de zorgvuldigheid (jij verwijt me, als het de Muzen behaagt dat die daarom met traagheid samengaat) bewaren waarmee ik op jouw initiatief en aansporing de andere geschriften van Chrysostomus heb vertaald. Want zo ben ik gewoon te werken, omdat ik onvoldoende op mijn geleerdheid en welsprekendheid vertrouw. Als ik bij het vertalen van de homilieën door onzorgvuldigheid wellicht een fout heb gemaakt, zal zelfs, geloof me, een grotere zorgvuldigheid van mij worden verlangd en zal mijn verlangen om jou ter wille te zijn niet als excuus dienen. Trouwens, telkens als ik iets ga publiceren, komt meestal in mijn herinnering de spreuk 'Een hond met veel haast brengt blinde jongen voort'[14.] voortdurend naar boven. Daarom zou ik graag hebben dat je bij deze ene voorgeschreven beperking van tijd toestaat, dat ik tegen jou met dezelfde kracht protesteer waarmee ik jou in alles tegemoet pleeg te komen. Want ik wil liever mijn eigen reputatie dienen dan de belangen van je vriend Froben; een late publicatie van mijn werken maakt die steviger dan een overhaaste. De woorden van Homerus[15.] zijn je bekend: 'Laat, laat in vervulling gaan, waarvan de roem niet zal gaan vergaan.'

Ik wens je opnieuw het beste.

Aan Erasmus van Rotterdam, zonder meer de prins van de welsprekendheid in beide talen van deze tijd

12. Brief 1045, p. 152-153; vgl. *Adagia* 1541.
13. *Adagia* 3101.
14. *Adagia* 1135.
15. *Ilias* 2, 325.

2406 *Aan Johann Koler*
Freiburg, 12 november 1530

Erasmus van Rotterdam groet de uitmuntende heer Johann Koler, proost van Chur

Veel is mij vaak geschreven en meegedeeld over de ijdelheid, verwaandheid, lichtzinnigheid en drankzucht van Eck. Ik heb nooit vermoed dat hij zulke venijnige gevoelens tegen mij had, vooral omdat hij mij enkele keren de groeten overbracht en wij Ludwig Baer en Johannes Fabri als gemeenschappelijke vrienden hebben. Zijn antwoord heeft niets verstandigs! Hij spreekt op zo'n manier alsof de artikelen naar hem zijn gebracht als was hij de keizer, en zegt dat hij ze zelf niet heeft gelezen en niet wist van wie ze waren voordat ik het hem dringend vroeg. Hij noemt ze schandelijk alsof de Rijksdag voor dergelijke onzin bijeen is gekomen. Hij heeft kritiek op mij omdat ik ze 'meningen' heb genoemd, alsof ik openlijk toegeef dat ik er zo over denk; het was veiliger ze 'artikelen' te noemen.[1] Wat is schaamtelozer dan wat je niet hebt gelezen en waarvan je niet weet wie de auteur is, schriftelijk te veroordelen? Ik heb hem dringend verzocht de passages aan te wijzen. Tot nu toe heeft hij gezwegen. Ik heb hem erop gewezen dat er twee artikelen zijn die nergens in mijn geschriften voorkomen. Daarop heeft hij tot op heden niet geantwoord, hoewel hij dit vooral had moeten doen; hij beloofde alleen maar dat hij zou aangeven wat daarin aanstoot had gegeven, als hij van de Rijksdag was bevrijd, alsof de Rijksdag van hem afhankelijk is. Hij belooft dat hij een heel respectvolle zoon van mij zal zijn als ik mijn strijd tegen Luther voortzet, alsof hij niets heeft gehoord over de *Diatribe*,[2] de *Hyperaspistes* en andere werken en brieven van mij. Hij weet niet of hij de belediging 'kinderlijke theoloog' naar mij heeft geslingerd of naar een ander.[3] Wat beschouwt deze man als belangrijk? Ik kan ook niet raden waarom hij dit vergif tegen mij heeft gericht, of het moest zijn dat Eck in mijn geschriften nergens met gouden letters is verheerlijkt. Ik vermoed dat de man door Heinrich Eppendorf is opgehitst.[4] Die lijkt vooral naar Augsburg te zijn gekomen om in deze menigte mensen zijn leugens te verspreiden, die hij niet anders uit zichzelf

1. Zoals Eck had gedaan in zijn pamflet *Articulos 404*; zie brief 2365, noot 4.
2. Bedoeld is *De libero arbitrio*.
3. Erasmus gebruikt hier het woord *infantulus*, terwijl Eck over een *infantilis theologus* spreekt; zie brief 2387, noot 2.
4. Het verslag van Eppendorfs optreden is in wezen hetzelfde als wat brief 2400 meldt.

produceert dan een spin zijn draad. Ik ben verbaasd dat hij niet tot u is doorgedrongen, omdat hij overal is binnengekropen; hij is zo bedreven in leugens dat zijn woorden behalve bij ondeskundigen nergens geloof vinden. De man die geen cent waard is, denkt dat hij beroemd is als men zegt dat hij een geschil met Erasmus heeft. Hij heeft om een onderhoud met hertog Georg gevraagd. De hertog antwoordde dat hij erover zou denken. Een paar dagen later kwam hij terug en zong hij hetzelfde liedje. De hertog liet de man niet toe, waarbij hij zei dat hij de man die zijn vader niet erkende, niet wilde erkennen (want hij beroemde zich erop een edelman te zijn, hoewel hij een burgerman is).[5] Maar hij droeg de taak hem aan te horen over aan Simon Pistoris, aan wie ik over de hele zaak uitvoerig had geschreven. Toen zei Thraso:[6] 'Ik heb met Pistoris niets te maken. Ik wil mij bij de hertog zelf van schuld vrij pleiten.' En zo vertrok hij hevig ontstemd; hij hield zich rustig totdat Pistoris met Carlowitz naar zijn vaderland terugkeerde. Ten slotte kreeg hij, brutaal als hij is, gedaan dat de hertog de zaak aan Julius Pflug overdroeg. Onze Eppendorf had diens oren met talloze leugens gevuld, wat voor hem gunstig en eenvoudig was omdat Julius Eppendorf niet kende en van de zaak niet op de hoogte was. Daarom schreef de hertog mij dat ik de brief van Julius moest vertrouwen.[7] Julius schreef mij uitvoerig op een heel vriendelijke en geleerde manier, waarvan het belangrijkste punt was, dat ik aan het voorwoord een werk dat aan Eppendorf was opgedragen moest toevoegen, zogenaamd op grond van de overeenkomst, hoewel hij op veel manieren de overeenkomst had geschonden voordat hij uit Bazel vertrok. Daarna was hij niet opgehouden vijandig over mij te schrijven en te spreken; herhaaldelijk las hij het boek voor, dat hij tegen mij had geschreven en dat een en al woede was.[8] Hij wilde het boek om geen andere reden dan om zich erop te beroemen tot welke voorwaarden hij Erasmus had gedwongen. Hij hoopte bij de beslissing van de scheidsrechters enige buit te behalen; omdat hij hierin werd teleurgesteld werd hij van een vijand een nog grotere vijand. En hoewel iedereen wist dat hij alles tegen de afspraken in had gedaan, probeerde hij toch verhaal te halen alsof hij alles had gedaan, en hij schaamt zich nergens voor. Ik had besloten liever alles te doorstaan dan mijn papier met de naam van deze onbeduidende man te bevuilen, maar omdat hij met zijn leugens niet ophield, heb ik door een boekje te publiceren[9] de hele zaak in het

5. Zie brief 1934, p. 33-34.
6. Zie brief 2392, noot 4.
7. Geen van beide brieven is bewaard gebleven.
8. Blijkbaar de *Iusta querela* in handschrift; het werk zou in februari 1531 in druk verschijnen.
9. *Admonitio adversus mendacium*, kort tevoren verschenen; zie brief 2400, noot 11.

kort behandeld om mijn secretarissen niet zo vaak lastig te hoeven vallen. Mijn stijl heb ik gematigd om Eppendorf niet te beledigen en toch ervoor te zorgen dat degenen die de man hadden gehoord, beseffen wat een schaamteloze leugenaar hij is. Hij zorgde ervoor dat de brieven van de hertog en Julius mij op een tijdstip bereikten dat er geen tijd was voor een antwoord. Ik heb geantwoord via de prefect van Breisach, aan wie ik ook brieven aan anderen had toevertrouwd[10.] waarop ik geen enkel antwoord heb ontvangen. Ik vrees dat die oplichter ze heeft onderschept. Over Eck pleegt hij altijd heel negatief te spreken; toch wilde hij van zijn naam misbruik maken.

Hoe veel onheilspellende gebeurtenissen in Duitsland! Voor de buitengewoon vriendelijk aangeboden gastvrijheid dank ik u en de heer Anton.[11.] Maar hoe valt het te rijmen dat u mij naar Augsburg uitnodigt, omdat u vreest en het heel waarschijnlijk is dat er daar na het vertrek van de keizer ernstige onlusten zullen ontstaan? Niemand is zachtmoediger en godsdienstiger dan de keizer, maar ik vrees dat bepaalde doortrapte lieden zijn goedheid misbruiken. Ik zie dat onbelangrijke zaken serieus en belangrijke zaken niet serieus worden behandeld. Bij de pauselijke ceremoniën heeft men niets overgeslagen, en nu spreekt men over de titel van rooms koning.[12.] Laten zij maar berekenen hoe groot de opbrengst is die deze schitterende titels hun jaarlijks bezorgen. Maar ik houd op omdat klagen in deze tijd niet veilig is. Dank de heer Anton namens mij en vraag hem ervoor te zorgen dat de brief aan Brassicanus[13.] naar Wenen wordt gebracht en, als de Rijksdag is ontbonden, Polyphemus[14.] of Johann Henckel hem ontvangen.

Het ga u goed, mijn dierbare vriend in de Heer.

Freiburg, daags na Sint Maarten 1530

Verspreid de zaken die ik u heb toevertrouwd niet.

U herkent de hand van uw Erasmus van Rotterdam

2407 *Van Jean Molinier*
Doornik, 14 november 1530

Hartelijk gegroet. Als ik wat later op jouw brief[1.] antwoord, in alle opzichten zeer geleerde Erasmus, moet je mij niet de schuld geven, waarvan ik mij hele-

10. Zie brieven 2395 en 2400.
11. Anton Fugger; zie brief 2384, noot 9.
12. Zie brief 2384, noot 7.
13. De brief is niet bewaard gebleven.
14. Felix Rex.
1. De brief is niet bewaard gebleven.

maal niet vrij pleit, maar onze vriend Barbier, onze deken die de afgelopen zomer in deze stad vaak en langdurig afwezig was. Toen ik hem er attent op maakte dat hij Erasmus moest schrijven weigerde hij dat nooit, maar zei daarentegen: ‘Als ik bepaalde zaken heb afgehandeld zal ik beslist schrijven.’ Dat heeft hij ook gedaan en ik heb zijn brief[2] gelezen. Hij lijkt mij een uitvoerig antwoord op jouw brief te geven. Toch weet ik niet hoe het met de kwestie zelf is gesteld, hoewel hij plechtig beweerde dat wat hij jou had geschreven volstrekt waar en zeker is, omdat jij bij mij vooral over drie zaken klaagde. De eerste betrof de halfjaarlijkse betaling die Jan de Hondt uit eigen beweging had gestuurd. Zij was gebruikt toen er hier onenigheid was over het dekenaat van Doornik.[3] Barbier was op dat moment in Rome bij paus Adrianus. Hij schreef mij toen dat hij jou het geld voor een half jaar volledig zou terugbetalen, wat hij ook nu niet ontkent. Toch zegt hij dat het wrang is dat je hem niet toestaat een klein deel van de betaling, die hij jou al vijftien of zestien jaar genereus heeft gedaan en die hij voor zich zelf had kunnen bewaren, voor eigen gebruik te bestemmen. De overige twee betroffen de Spanjaard en een ander geldbedrag dat onlangs door de heer Johan de Hondt was ontvangen. Aangezien hij heel uitvoerig met jou hierover heeft gesproken, zal ik het op dit moment niet vermelden om geen vergeefse moeite te doen. Ik vraag je mij dit niet kwalijk te nemen, omdat ik van alle zaken die onder kanselier Le Sauvage zijn behandeld niet op de hoogte ben.

Maar ik kom op je brief terug, de aangenaamste die ik dit hele jaar heb ontvangen en die ik vol verlangen als een kostbaar geschenk aan mijn vrienden had laten zien, als ik met de waardigheid van een buurman geen rekening had hoeven houden. Als ik je, mijn beste Erasmus, de afgelopen drie of vier jaar niets heb geschreven, is er voor jou geen reden mij daarom van vergeetachtigheid, nalatigheid of kwaadwilligheid te beschuldigen, want ik ben van ganser harte en oprecht op jou als enige van alle geleerden gesteld; ik waardeer je, heb respect voor je en koester jouw geschriften stuk voor stuk zo dat zij mijn grootste genoegens zijn. En ik zou je vaak schrijven, maar, geloof me, ik schaam me jou, zo'n grote held en kampioen van alle literatuur, deze erg onverzorgde futiliteiten toe te sturen. Wanneer ik hoor dat jij deze met jouw buitengewone vriendelijkheid tegenover iedereen welwillend aanvaardt, zal ik mijn best doen dat je binnenkort dwazere dingen leest als ik tot iets beters niet in staat ben. De ziekte waaraan ik de afgelopen maand heb geleden maar die nu toch minder is geworden, is de reden dat ik niet langer met je kan verkeren.

2. Brief 2404.
3. Zie brieven 2404, noot 7, en 2487.

Het ga je goed, zeer beroemde Erasmus.
Doornik, 14 november 1530
Jean Molinier, van harte je vriend
Aan de bij iedereen zeer beroemde Erasmus, te Freiburg

2408 *Van Adriaan Wiele*
Augsburg, 16 november 1530

Hartelijk gegroet. Vaker zou ik met mijn nutteloze futiliteiten uw oren hebben lastiggevallen, als mijn dwaze onnozelheid en uw oprechte geleerdheid, die niets toelaat dat niet verzorgd en nauwkeurig is uitgevoerd, mij niet hadden afgeschrikt. Want wat zou ik, die de literatuur zelfs niet vanaf de drempel heb begroet,[1.] als een kauw voor een papagaai zingen?[2.] Toch maken mijn genegenheid en respect voor u - ik was en zal altijd een vereerder en een beschermer van uw reputatie zijn, zelfs zo dat ik mij gehaat maak - dat ik u laat weten wat de befaamde minderbroeder Medardus[3.] (ik zou hem Mostardicus noemen), hofprediker bij de koning van Hongarije voor openbare bijeenkomsten en lasterpraat etc., vanaf de preekstoel tegen u heeft uitgekraamd om u van laster te beschuldigen of op een of andere manier te verraden. Ten overstaan van een grote menigte noemde hij u niet Erasmus, maar met zijn gebruikelijke onbezonnenheid en kwaadaardigheid 'Herr Asinus',[4.] alsof u fantaseerde toen u bij het vertalen van 'Respexit humilitatem ancillae suae'[5.] in het Magnificat *humilitas* verving door *vilitas*. Daarbij riep hij luid dat u de aanstichter en aanleiding was van alle huidige ellende en meningsverschillen - en dat niet zonder verontwaardiging en gemor van geleerden. Om te zorgen dat die nietsnut eindelijk zijn zeilen reeft[6.] moet u daarom een pot scherpe mosterd[7.] door zijn keel duwen of als u dat liever wilt, de man met minachting behandelen.

1. *Adagia* 891; bedoeld is een leek tegenover een kenner.
2. Vgl. *Adagia* 337.
3. Door Erasmus opgevoerd in zijn colloquium *Concio sive Medardus* (ASD I, 3, p. 653-666).
4. Woordspeling van Erasmus met *Herr Asinus* ('Heer ezel').
5. 'Hij heeft omgezien naar de lage staat van zijn dienstmaagd', Lucas 1:48. Erasmus had met *vilitas* ('lage sociale status') veel kritiek geoogst, hoewel het anders dan *humilitas* ('deemoedigheid') een correcte vertaling is van het Griekse *tapeinôsis*.
6. *Adagia* 4032.
7. Toespeling op de eerder genoemde naam Mostardicus.

Daarnaast weet ik dat, telkens als u over het jaargeld dat zijne majesteit de keizer u al lang was verschuldigd, schreef, u vergeefse moeite hebt gedaan.[8.] Het gevaar bestaat dat u ook de rest van het verschuldigde bedrag verliest, tenzij u ervoor zorgt dat er via een bevriend iemand op aan wordt gedrongen. Wanneer u mij de opdracht geeft, garandeer ik u in deze kwestie mijn eerlijkheid en beloof ik mijn medewerking die voor alle rechtschapen en geleerde mensen beschikbaar is.

Hier is geen nieuws behalve dat deze Rijksdag in barensnood ons uiteindelijk onlusten en onuitblusbare oorlogsbranden heeft voortgebracht, als men eenmaal (wat God verhoede) tot wapengeweld is gekomen. Ik wens u het beste toe.

In haast uit Augsburg, 16 november 1530

Als u mij iets wilt opdragen moet u een brief naar Antwerpen sturen naar het huis van ons beider vriend Pieter Gillis.

De biechtvader[9.] van koningin Maria, een vriend van mij beveelt zich bij u aan. Van uw bekende *Vidua* maak ik een Franse vertaling om deze uiteindelijk aan hare majesteit aan te bieden.[10.]

Uw meest toegenegen Adriaan Wiele uit Brussel, secretaris van zijne majesteit de keizer bij de Raad van Brabant, al geruime tijd weduwnaar en met acht kinderen opgescheept (wat een last!), met name vier huwbare dochters die binnenkort uitgehuwelijkt moeten worden.

Aan de uitmuntende en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, mijn zeer gerespecteerde meester

2409 *Van Nicolaus Olahus*
Augsburg, 19 november 1530

Al dertien dagen hebben wij, beste Erasmus, geen bericht uit Boeda ontvangen. Het is inderdaad verbazingwekkend dat wij uit de stad waarvan ons heil volledig afhangt, zo lang niets hebben kunnen vernemen dat zeker is. Toen we onlangs hoorden dat het beleg rond Boeda was geslagen,[1.] hadden we na de eerste aanval de stellige hoop gekregen dat we de stad snel zouden veroveren en Johan[2.] tegelijk met degenen die in de burcht waren ingesloten in

8. *Adagia* 362.
9. Johann Henckel.
10. Een dergelijke vertaling is niet bekend.
1. Zie brief 2399, noot 2.
2. Johan Zápolyai.

handen zouden krijgen. Nu zijn we ver van deze hoop beland. We twijfelen niet alleen of we dat doel zullen bereiken, maar vrezen ook dat door zo'n grote vertraging onze zaak bij dat beleg er slecht voor staat. Maar, zult u zeggen, kapitein Wilhelm von Roggendorf heeft tot nog toe niets geschreven, omdat hij het einde van de operatie afwacht zodat, als de zaak voorspoedig verloopt, hij onverwacht een meer verheugend bericht kan schrijven. Wellicht is dit de reden van zijn langdurig zwijgen. Maar wij zouden liever alles, of het nu ongunstig of gunstig is, op tijd willen weten zodat wij op tijd kunnen zorgen voor wat in beide gevallen moet worden geregeld. Als de situatie gunstig was, zouden we verheugd zijn. Als zij ongunstig was, zouden we nadenken over de manieren en middelen, waarmee we al die zaken konden helpen. Maar hoe de zaak ook verder verloopt - we moeten wachten op de wil van de almachtige God, van wie de zaken van alle stervelingen afhankelijk zijn. Indien ons iets overkomt dat verheugend en gunstig is, moeten we hem danken. Als het ongunstig is, moeten we onszelf de schuld geven, omdat hij ons deze ellende vanwege onze zonden terecht heeft bezorgd. Wilt u, die terecht als de verstandigste van alle mensen van deze tijd wordt beschouwd, mij op de hoogte houden van de zaken[3.] waarover ik u onlangs heb geschreven?

Het ga goed en beschouw mij als uw toegewijde dienaar.

Augsburg, 19 november in het jaar des Heren 1530

2410 *Aan Antoine d' Albon*
Freiburg, 27 november 1530

Erasmus van Rotterdam groet Antoine d'Albon, abt van l'Île-Barbe

Toen iemand zich aandiende die naar Lyon ging en hierheen zou terugkeren, vond ik niet dat ik het moest toelaten, dat hij zonder een brief van mij naar u toe kwam. Daarom heb ik, toen ik uw brief[1.] die de theoloog Maillard mij bezorgde opnieuw las, van de oude brief een nieuwe gemaakt en daaraan een dubbel genoegen beleefd. Want hij was geheel en al vervuld van uw grootste vriendelijkheid en buitengewone oprechtheid - om niets over mijzelf te zeggen, omdat Maillard met zijn gebruikelijke welwillendheid u ervan overtuigde dat ik iets ben. Voorts heb ik wat u over mijn geschriften verkondigt niet zonder te blozen gelezen; toch zou ik vurig wensen dat zij zo zijn, dat

3. De godsdienstige en politieke situatie; zie brief 2399, p. 100.
1. Er is geen brief van d'Albon aan Erasmus bewaard gebleven.

zij op de oren en ogen van mensen zoals u niet geheel en al ongepast kunnen overkomen.

Er zijn nu twee zaken waarvoor ik mij, naar ik meen, niet uitvoerig hoef te rechtvaardigen, als ik uit uw brief uw karakter voldoende heb ontwaard. Ik heb Maillard, zo'n voortreffelijk iemand en zo nadrukkelijk door u aanbevolen, heel afstandelijk ontvangen - ik weet het. Maar de toestand van mijn gezondheid dwingt me om me volledig van dit soort plichtplegingen te onthouden, zelfs zo dat, toen Christoph von Stadion, bisschop van Augsburg - een man die niet alleen door zijn afstamming veel aanzien geniet, maar ook door zijn volmaakte geleerdheid en andere deugden die een bisschop passen zeer wordt geëerd - hier kort geleden was gekomen enkel en alleen om Erasmus te zien[2.] en een eergeschenk meebracht waarvan het niet ongepast zou zijn dat een machtige koning het aan een machtig iemand gaf, ik hem veel afstandelijker heb ontvangen dan Maillard. Want ik heb hem niet voor een maaltijd en voor een beker wijn uitgenodigd en hem niet meer dan tweemaal de gelegenheid gegeven mij te ontmoeten. Ik verafschuw niet deze onvriendelijkheid, maar deze schijn van onvriendelijkheid. Ik moet echter dit ongemak voor lief nemen of mijn leven niets waard achten. Soms probeer ik met al mijn bijeengeraapte moed een vriendelijk iemand te spelen, maar weldra is dan Ate[3.] aanwezig.

Wat de andere zaak betreft: neem van mij aan dat de verontschuldiging meer gerechtvaardigd is dan u zou willen - ik weet het heel goed. Er zijn al zeven maanden verstreken waarin ik uwe hoogheid geen brief heb gestuurd. Was het maar mogelijk geen andere reden op te geven dan gebrek aan koeriers of mijn studieuze bezigheden. Maar ik was tegen april nauwelijks hersteld van de loomheid die mij trof toen Maillard hier was, toen plotseling heel milde, maar schadelijke winden mij weer ziek maakten. Eerst waren het kolieken, een kwelling wreder dan de dood. Daarop volgde een abces onder de navel. Vervolgens kreeg ik met artsen en een heel wrede chirurg te maken. Er zou geen einde aan komen, als we geen insnijding in de maag hadden gemaakt. Met dit soort dood volbracht de heilige Erasmus zijn martelaarschap. Ongeveer vijf maanden heb ik met deze kwaal geworsteld, waarvan ik ten slotte zo ben ontslagen dat hij mij zwakker heeft gemaakt.[4.]

Was het maar mogelijk uw Tempe[5.] en uw l'Île-Barbe,[6.] meer in naam dan

2. Zie brief 2277.
3. Godin van het onheil en de overmoed.
4. Zie brief 2360, noot 1.
5. Een door dichters verheerlijkte vallei in Thessalië.
6. Woordspeling met *Insula Barbarae* (Île-Barbe) en het adjectief *barbara* (‘onbeschaafd’).

in werkelijkheid, te bezoeken. Want ik kijk al lang uit naar een dergelijke woonplaats waar mijn hoge leeftijd, vermoeid door inspanningen en twisten, tot rust kan komen. Veel mensen nodigen mij uit, maar mijn hart neigt door een onbestemd gevoel naar Frankrijk,[7.] niet alleen vanwege de wijn,[8.] hoewel dit een rol speelt. Want deze zomer scheelde het weinig of ik was van dorst omgekomen, terwijl ik helemaal geen drankzuchtig iemand ben. Ik zou naar Besançon zijn verhuisd, maar dat was niet raadzaam vanwege een conflict dat, naar men zei, toen tussen het stadsbestuur en kanunniken voortwoekerde.[9.] Dikwijls verlangde ik naar Lyon, maar ik werd deels door de lengte van de reis afgeschrikt, deels door het feit dat daar voor mij niets gereed was en deels door de oorlog, die er naar men zei tussen de inwoners van Savoie en de mensen uit Bern bestond. Ik was vastbesloten op 1 september daarheen te verhuizen,[10.] want hier woedt naast een hoge prijs voor of een gebrek aan al wat nodig is een verderfelijk pest en men vreest voor een evangelische oorlog - want zo wil men hem noemen. Maar op dat moment kwam er een brief van het hof van de keizer, die mij adviseerde vóór de afloop van de Rijksdag nergens heen te gaan. Als er gevaar voor een oorlog bestond, zouden ze mij op tijd waarschuwen.[11.] Omdat veel mensen hetzelfde liedje zongen, gehoorzaamde ik en ik heb spijt van mijn inschikkelijkheid. Want ondertussen is de winter ingevallen, de pest gaat heel meedogenloos tekeer en het is nog niet erg duidelijk wat de afloop van deze Rijksdag zal zijn. De Zwinglianen hebben niet gedaan gekregen dat naar hen werd geluisterd.[12.] De Lutheranen kregen toestemming hun artikelen te presenteren en als hun een kort antwoord hierop was gegeven, zou de keizer zijn besluit bekend maken. Omdat men niet tot overeenstemming kwam, werd de zaak aan enkele vorsten die uit beide partijen waren gekozen, overgedragen in de hoop dat zij, als het mogelijk was, het meningsverschil zouden bijleggen. Toen men met meer mensen niets bereikte, werd de zaak aan zes vooraanstaande personen overgelaten.[13.] Men was met de zaak bijna tot een akkoord gekomen, behalve dat de lutherse vorsten niets wilden horen van

7. Erasmus had overwogen naar Frankrijk te gaan; zie brieven 2371, p. 38 en 2384, p. 74.
8. Zie voor Erasmus' voorkeur voor Bourgondische wijn brieven 2348 en 2397.
9. Vgl. brief 2112, p. 99.
10. Erasmus had in feite besloten naar Brabant, niet naar Frankrijk te vertrekken.
11. Brief 2374.
12. Zie brief 2403, p. 107.
13. Zie brief 2384, p. 72 en noot 5.

een teruggave en het wegsturen van vrouwen van priesters. Uiteindelijk besloot de keizer dat steden die de nieuwe leerstellingen hadden aanvaard, zich moesten aanpassen aan de riten van de andere kerken. Hiervoor werd een periode van zes maanden gegeven, dat wil zeggen tot aan de Idus van april.[14.] De evangelische vorsten namen aanstoot aan twee bepalingen van de keizerlijke beslissing. De ene was dat daarin hun gemeenschap een sekte werd genoemd, de andere dat eraan was toegevoegd, dat de leer van de Lutheranen op basis van de Heilige Schrift voldoende was weerlegd. Zij aanvaardden dit niet en zeiden dat ze niet alleen geloofden, maar ook wisten dat hun leer op de fundamenten van de evangeliën en de apostelen steunde, en dat met groot zelfvertrouwen in aanwezigheid van de keizer. Zeer verontwaardigd ontving de keizer deze uitspraak. Zij keerden naar hun woonplaatsen terug.[15.] De laatste beslissing is nog niet bekend gemaakt, hoewel het geen geheim is wat deze zal zijn.[16.] Want nu al worden de vorsten en de steden geteld die bij de keizer of bij de sekten willen blijven.

Waarop dit zal uitlopen weet God, maar intussen gebeurt toch in alle ernst het volgende. De keizer heeft van de paus de kroon ontvangen waarbij geen enkel deel van de ceremoniën achterwege is gebleven, behalve dat de gebeurtenis niet in Rome heeft plaatsgevonden.[17.] Ferdinand is tot aartshertog van Oostenrijk uitgeroepen en moet binnenkort tot rooms koning worden gekozen, met plechtige ceremoniën.[18.] De Turken[19.] hebben Oostenrijk erbarmelijk behandeld en onlangs ook Moravië; ze zullen grotere wreedheden begaan als God het niet voorkomt. Sommigen bedreigen ook de koning van Engeland, omdat hij van plan is van zijn vrouw te scheiden. Ik ben verheugd dat uw Frankrijk vrij van deze rampen is, en moge dit altijd zo blijven. Er is beslist geen laatste woonplaats voor mijn ouderdom die ik liever zou krijgen. Geldgebrek heb ik niet erg, want ik ben iemand die met weinig tevreden is. Ik verlang naar een rustige haven aangezien alleen God een einde aan de onlusten in Duitsland kan maken. Als u zo vriendelijk wilt zijn deze brief te beantwoorden, zult u mij veel troost bieden. Laat Maillard, als hij klaagt dat hij geen brief heeft ontvangen, bedenken dat deze brief ook voor hem is geschreven, omdat bij dergelijke vrienden toch zeker alles gemeenschappelijk is. Moge de almachtige Christus u beiden in goede gezondheid bewaren.

Freiburg im Breisgau, 27 november 1530

14. 13 april; het reces duurde in feite tot 15 april.
15. Erasmus herhaalt wat hij in brief 2403, p. 107 schreef.
16. Zie brief 2403, noot 10.
17. De kroning van Karel V vond op 24 februari 1530 in Bologna plaats.
18. Zie brief 2384, noot 7.
19. Zie brieven 2396 en 2399.

2411 *Aan Lorenzo Campeggi*
Freiburg, [ca. eind november 1530]

Erasmus van Rotterdam groet kardinaal Lorenzo Campeggi

Wij hoopten eerder op rust in de kerk dan dat we hem verwachtten. Nu zie ik dat er niets rest, behalve dat de ontwaakte Christus beveelt dat deze golven aan gebeurtenissen bedaren.[1] Toch heeft mijn hart geen enkele hoop dat God vredesgedachten in de geest van de keizer plaatst. Hoe groot de wreedheid van de Turken is,[2] hebben we helaas al te vaak ervaren. Wat zij in hun schild voeren kan geen geheim zijn. Wat zal er, omdat wij met onze gezamenlijke middelen en troepen nauwelijks tegen hen zijn opgewassen, gebeuren als wij met een even machtige als wrede vijand een oorlog beginnen, terwijl wij op zoveel manieren het onderling oneens zijn? Wanneer Duitsland eenmaal door burgeroorlogen in onrust is komen te verkeren, zou ik geen onheilsprofeet willen zijn, maar moge God verhoeden waar dit het dreigende begin van is! Als wij, terwijl wij intussen de zaak van de sekten laten rusten, met gezamenlijke krachten doen wat het allerdringendst is, hoop ik dat de tijd zelf enige hulp zal bieden. In Bazel komt, naar ik hoor, het volk al weer bij zinnen en is niet bang om in het openbaar zijn kerkleiders met sarcasme en beledigingen te bestoken. Er is voor ongeneeslijke zaken geen succesvollere arts dan het gepaste moment, om niet als recent voorbeeld het bedwingen van ketters met wapens te noemen, vooral wanneer de oorlog zo wijd verbreid is. Hoewel het erg ouderwets is, moeten wij toch meer in gedachten hebben wat christelijke goedertierenheid past en wat voor iedereen van gemeenschappelijk belang is dan wat de schaamteloosheid van een minderheid verdient.

Ik zou niet geweigerd hebben daar bij u aanwezig te zijn nadat een verbetering van mijn gezondheid was ingetreden, als er enige hoop was geweest dat mijn aanwezigheid zou helpen.[3] Ik wist dat daar bepaalde lieden aanwezig waren die, omdat ze alles naar hun persoonlijke gezichtspunten beoordelen, zich verbeelden dat ze krachtige verdedigers van de kerk zijn, hoewel niemand haar meer schade toebrengt. Telkens als ik met eskadrons vijanden

1. Vgl. Matteüs 8:26.
2. Zie brieven 2396 en 2399.
3. Erasmus had eerder gezegd dat hij, tenzij door de keizer uitgenodigd, de Rijksdag niet zou bijwonen en in het geval van een uitnodiging zijn slechte gezondheid als excuus zou aanvoeren. Zie voor Erasmus' ziekte brief 2360, noot 1.

slaags raak, verschijnt er onmiddellijk iemand die mij van achter een dodelijke wond toebrengt. Ik schreef de *Diatribe*,[4] Zuñiga viel mij aan met zijn *Conclusiones*.[5] Ik schreef de *Hyperaspistes*,[6] Béda verscheen met zijn giftige aantijgingen.[7] Ik schreef tegen Vulturius[8] en Bucer[9] en ten slotte verscheen Alberto Pio, die aan zijn eerdere geschriften een volledig boek toevoegde, waarin hij uit al mijn geschriften passages had verzameld die verwant leken aan verworpen leerstellingen.[10] Als men op verwante zaken kritiek wil leveren verzeker ik u, omdat de grootste waarheid op valsheid lijkt, dat ik tweeduizend artikelen uit pauselijke verordeningen en geschriften van de meest toonaangevende kerkleraren zal verzamelen, zonder rekening te houden met wat lasterlijk en oneerbiedig is gezegd. Maar het onderwerp dat Pio heeft behandeld is zo dat ik, als ik de verdediging van mijzelf met alle krachten voortzet, bij gelegenheid schade toebreng aan de zaak die ik steun en ter wille waarvan ik mij de onverzoenlijke haat van twee sekten op de hals heb gehaald.

Als er tumult ontstaat zal ik tot de eerste slachtoffers van de Zwinglianen en Lutheranen behoren; toch zou ik dit eerder verdragen dan dat ik van het kamp van de katholieke kerk word losgescheurd. Ik heb geen leerlingen verzameld, ik heb mij bij geen enkele sekte aangesloten, ik wilde als oude man met een zwakke gezondheid liever zoveel vijandigheid en zoveel gevaren doorstaan dan een duimbreed van de gemeenschap van de orthodoxen afwijken. Hoewel ik toegeef dat ik in zoveel boeken wel iets onzorgvuldig heb geschreven, verdient mijn opstelling toch heel wat meer steun. Ik weet dat al wat Pio doet, op instigatie van en met behulp van Girolamo Aleandro gebeurt;[11] laatstgenoemde heeft geen reden mij slechtgezind te zijn, er zijn heel wat redenen waarom hij mij goedgezind moet zijn. Toen hij geen belangrijke

4. *De libero arbitrio* (1524).
5. *Conclusiones principaliter suspectae et scandalosae quae reperiuntur in libris Erasmi*; zie brief 1341a, p. 272.
6. *Hyperaspistes* 1 (1526) en 2 (1527).
7. *Annotationes* tegen Erasmus en Lefèvre (1526) en *Apologia adversus clandestinos Lutheranos* (1529); in geen van beide werken werd kritiek op de *Hyperaspistes* geleverd.
8. Zie brief 2358, noot 6.
9. *Epistola contra pseudoevangelicos* (1529) en *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae* (1530).
10. Pio's *Tres et viginti libri in locos lucubrationum Erasmi*, geschreven als antwoord op Erasmus' *Responsio ad epistolam Alberti Pii* (maart 1529), verscheen twee maanden na Pio's dood op 9 maart 1531 bij Bade in Parijs.
11. Zie brief 2371, noot 20.

positie had waren mijn aanbevelingen nuttig voor hem;[12.] daarna heb ik hem op verscheidene plaatsen eervol vermeld.[13.]

Het leek mij goed deze ontboezemingen te doen aan mijn bijzondere beschermheer wiens steun ik steeds heb ervaren, in de hoop dat u, omdat wat vroeger is gebeurd niet herroepen kan worden (het boek van Pio wordt al gedrukt), voortaan hun klachten of liever hun aantijgingen aan banden legt. Als ik zwijg zijn ze voor mij gevaarlijk en, als ik antwoord, niet bruikbaar om de ketterijen de kop in te drukken.

Ik dank u voor uw vriendelijkheid, dat u op grond van mijn aanbeveling de prediker uit Thann onmiddellijk hebt ontslagen,[14.] een vriendelijkheid die ik niet voor het eerst heb ondervonden. Ik zou u met deze brief niet bij uw zeer talrijke en drukke bezigheden storen, als u mij niet nogmaals had opgedragen u te schrijven.

Als ik hier een fout maak moet u mij mijn volgzaamheid of het vertrouwen dat ik al lang in uw buitengewone goedheid heb gesteld, door de vingers zien. Moge de heer Jezus uwe eerwaarde veilig en voorspoedig bewaren.

Freiburg im Breisgau, in het jaar 1530

2412 *Aan Hieronymus Froben*
Freiburg, 15 december 1530

Hartelijk gegroet. Als ik had gemeend dat de *Paraphrasis in Vallam* een uitgave verdiende,[1.] had ik je dat uit eigen beweging toevertrouwd. De alfabetische volgorde die een ezel heeft aangebracht, maakt dat het werk niet te verbeteren is. Bovendien is veel afkomstig van de grote dwaas Alaard.[2.] Ik zal het aan Emmeus toevertrouwen om geen andere reden dan Colines van een publicatie af te houden, omdat ik denk dat hij mij vijandig gezind is.[3.] Want hij

12. Zie brief 1195, p. 187.
13. Zie bijvoorbeeld *Adagia* 1034.
14. Van dit voorval is niets bekend.
1. Zie voor de niet-geautoriseerde publicatie van de *Paraphrasis in Elegantias Laurentii Vallae* brief 2260, p. 116-118, voor de geautoriseerde uitgave brief 2416.
2. Alaard van Amsterdam, verantwoordelijk voor de publicatie van de niet-geautoriseerde uitgave.
3. Erasmus verwart Simon de Colines met diens stiefzoon Robert Étienne, die de niet-geautoriseerde editie van de *Paraphrasis* uitgaf (november 1529). Emmeus publiceerde de eerste geautoriseerde editie in maart 1531.

heeft alweer een tweede boek van Pantalabus uitgebracht.[4] Wanneer mij tijd wordt gegeven zal ik het werk herstellen, waarbij ik de alfabetische volgorde achterwege laat.[5]

Niet alleen de *Laconica*, maar ook talloze andere werken zijn tot nu toe niet uitgegeven. Als je het werk drukt met het formaat waarmee je *De liberali institutione* hebt gedrukt, zullen het meer dan veertig katernen zijn.[6] Je hebt niet steeds tijd en je hebt niet altijd papier gereed. Er blijft nog over wat Glareanus voorbereidt en er resteren nog maar twee maanden. Op de vrije dagen rond Kerstmis zal ik een deel van het werk sturen zodat je kunt beginnen. Als het mogelijk is zou ik het graag met grote letters hebben. Want of ik vergis mij volledig, of het werk zal goed te verkopen zijn.

Als jouw drukkerij van mij afhankelijk is, hangt zij aan een verrot touw.[7] Als hier een oorlog uitbreekt moet ik vluchten. Ook al breekt zij niet uit - mijn leeftijd verlangt naar rust. Jij moet een ander zoeken. In mijn hart zal ik je beslist niet in de steek laten. Toch zou het niet vriendelijk zijn als het mij vanwege jou niet is toegestaan voor iemand anders vriendelijk te zijn, vooral als dit zonder enig nadeel voor jou gebeurt. Je wilde niet dat de Griekse brieven aan Bebel[8] werden toevertrouwd, maar je Griekse letters worden al tien jaar gereedgemaakt.[9] Ik zal toestaan dat je mij meer dan als vriend gebruikt, als het maar niet als slaaf is.

Goclenius heeft geen spijt van Erasmius, want hij schrijft dat hij omwille van mij bereid is alles te doen. Graag ben ik hem verplicht, omdat hij een verwaarloosd kind bij zich heeft opgenomen. Daar heeft hij duidelijk laten zien dat hij echt een vriend is. Ik weet niet wat men van zijn vorming moet verwachten.[10] Toch denk ik dat het beter is dat op deze manier moeite en kosten tevergeefs worden besteed dan dat hij bij een smerige handelaar in dienst is.[11] En hij zal in Leuven kunnen leven, ook al woont hij niet bij Goclenius.

4. Bedoeld is Carvajals *Dulcoratio* (Parijs, begin 1530).
5. Erasmus handhaafde feitelijk de alfabetische volgorde.
6. Bedoeld zijn de *Apophthegmata* die Froben in 1531 uitgaf (brief 2431); de eerste twee boeken bevatten de *Apophthegmata Laconica.* Het werk verscheen in hetzelfde formaat als *De liberali institutione*, beter bekend als *De pueris statim ac liberaliter instituendis.*
7. *Adagia* 872.
8. Het is niet duidelijk waarnaar wordt verwezen.
9. De voorbereiding begon in 1528; zie brief 2062, p. 304.
10. Zie brief 2352, p. 303.
11. De familie Froben wilde Erasmius in de leer doen bij de drukker Trechsel in Lyon. Erasmus verzette zich daartegen; zie brief 2231, p. 70.

Goclenius heeft trouwens tot nog toe helemaal niet over hem geklaagd. Als hij naar een zittend beroep moest worden geleid, zou ik liever willen dat hij klerk werd. Het is een nette functie die thuis wordt vervuld. Zij laat nooit toe dat een leerling vrije tijd heeft en het beroep heeft overal aanzien. Bij handelaren is het bederf van jongeren het grootst, totdat zij de Franse schurft[12.] oplopen.

In april stuur ik mijn Quirinus[13.] naar Holland en wellicht zal hij niet terugkeren. Als je wilt dat Erasmius deze zomer bij mij verblijft totdat een beslissing wordt genomen, zal hij bij mij minder uitgeven en evenveel als mijn dienaren leren. Toch denk ik dat het verstandiger is dat hij in Leuven blijft. Hij is niet de slechtste dienaar, ook al is hij een erg lastige leerling.

Grynaeus stuurde mij een jongeman Claude[14.] en voegde eraan toe dat hij van jou had gehoord, dat ik graag een dienaar wilde hebben. Maar ik vermoed dat hij een evangelische zwerver is. Want tegen Quirinus heeft hij toegegeven dat hij op weg was naar Wittenberg en dat hij hier niet is gekomen om dienaar te zijn, maar om reisgeld te krijgen. Ik heb hem meer dan twee goudguldens gegeven. Aan Grynaeus schreef ik[15.] dat hij hem drie maanden in Bazel moest laten verblijven, en ik beloofde hem voor elke maand een kroon. Als hij dat niet wilde, kon hij twee guldens als reisgeld toevoegen. Maar zoals ik begrijp, is de evangelische zwerver rechtstreeks naar Straatsburg en daarna naar Wittenberg gegaan. Ik ben niet boos op Grynaeus, want ik denk dat ook hij door hem is bedrogen. Moge een boze geest die evangelischen wegvoeren. Toch ben ik blij dat ik van hem bevrijd ben. Ik wens je het beste samen met onze gemeenschappelijke vrienden, en groet Bonifacius.

Freiburg, 15 december 1530

Antwoord zo snel mogelijk.

Je oprechte vriend Erasmus

Aan Hieronymus Froben. Te Bazel

12. Syfilis; zie brief 2209, noot 26.
13. Quirinus Talesius; zie brief 2389.
14. Waarschijnlijk Claudius Allobrox.
15. De brief is niet bewaard gebleven.

2413 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 18 december 1530

†

Hartelijk gegroet. Voor het laatst schreef ik je in de maand augustus.[1.] Of je de brief hebt ontvangen weet ik niet, want het is niet zo gemakkelijk brieven aan jou naar Freiburg te sturen als het naar Bazel was.

In twee of drie brieven krijg ik nu bericht van Luis de Castro dat hij niets van jouw Engelse jaargelden ontvangt, ook al heeft hij jouw brieven[2.] die hij al lang had ontvangen, veilig aan de aartsbisschop[3.] overhandigd en zichzelf beschikbaar gesteld om de betaling zo fatsoenlijk mogelijk te ontvangen. Die goede Luis vermoedt dat er een overeenkomst bestaat tussen de medewerkers van de aartsbisschop en die Italianen[4.] die door rente te berekenen aan jouw geld plegen te knagen, zodat zij dit liever aan hen dan aan Luis toevertrouwen. Maar dit staat Luis en mij beslist niet aan, omdat wij jou en je belangen, waar we kunnen en waar de mogelijkheid wordt geboden, graag zouden dienen. Als je wellicht via andere handen van deze gelden bent voorzien, verzoek ik je dat te melden. Ik heb niet nagelaten ook Luis te schrijven zodat hij ervan op de hoogte is.

Ik ben begonnen je spons opnieuw te vullen[5.] met het dubbele jaargeld uit Kortrijk; beide zijn betaald door meester Jan de Hondt, dat wil zeggen honderddertig Brabant- of Carolusgulden. Omdat je mij hebt opgedragen dit te beheren zal ik de uitvoering hiervan niet uitstellen. Een tijd geleden kwam er voor mij een pakket dat uit Frankfurt was verzonden en daar aan mijn agenten overhandigd om naar mij te sturen. Er zat geen enkele brief van jou bij, maar degene die het bezorgde beweerde dat het door jou was gestuurd. Toen ik het opende trof ik een pakket boeken van Chrysostomus[6.] aan, waarop het adres van de bisschop van Rochester was geschreven. Toen ik dit had gezien, heb ik het direct naar Engeland gestuurd om aan genoemde bisschop in jouw naam aan te bieden.

Een poos geleden heb ik onjuist over de Fries Haio[7.] geschreven, die in de raad van Friesland een zetel heeft en van wie ik dacht dat hij bij jou schuld

1. Brief 2364, beantwoord met brief 2403 die blijkbaar nog niet was bezorgd.
2. De brieven zijn niet bewaard gebleven.
3. William Warham, aartsbisschop van Canterbury; zie brief 2364, noot 3.
4. Zie brief 2243, p. 86.
5. Zie brief 2370, noot 1.
6. Waarschijnlijk de vijfdelige Chrysostomusuitgave (brief 2359) als geschenk voor bisschop John Fisher.
7. Haio Herman; de ander is Haio Cammingha; zie brief 2364, noot 4.

had. Maar daarna heb ik door nader onderzoek ontdekt dat het om een andere Haio gaat, blijkbaar degene die bij jou schuld heeft en in Leuven verblijft. Goclenius valt hem zoveel hij kan lastig om jouw geld, maar hij geselt de lucht.[8.] Dagenlang heb ik niets uit Leuven gehoord.

Hier is geen nieuws. De Rijksdag van Augsburg loopt naar men zegt op zijn eind,[9.] maar niet zo voorspoedig als de situatie van het christendom vereist, omdat hij geen of te weinig eendracht heeft voortgebracht. Toch lijken de meningsverschillen door de aankondiging van een algemeen concilie te zijn afgenomen. Maar of de paus hiermee zal instemmen weet ik niet. Het valt te vrezen dat, als dit te houden concilie niet zo snel mogelijk bijeen wordt geroepen, alle andere katholieke gebieden zich wereldwijd met een roerig tumult bij de evangelischen zullen aansluiten. In Gulik zijn evangelische predikers ontvangen die al overal door de hertog, de hertogin[10.] en alle aanzienlijken van het gebied worden onderhouden en aangehoord; ook door de inwoners van Kleef. Ik zie dat het verschijnsel zich overal verder verspreidt en bijna niet te vernietigen is, tenzij er hulp van boven komt.

Uit Engeland komt het bericht dat de kardinaal van York,[11.] die jaren lang zo'n gelukkig en roemvol leven heeft geleid, in heel ellendige omstandigheden is overleden. Nadat hij lang geleden uit de regering was verwijderd, lijkt hij wraak op de koning en het koninkrijk te hebben overwogen en met de Schotten, de grootste vijanden van het rijk, met acties die naar verraad ruiken te hebben samengezworen. Toen de zaak was ontdekt is hij op bevel van de koning samen met zijn volgelingen door enkele ridders gevangen genomen om naar het hof te worden gebracht. Men zegt dat hij vanwege de smadelijke dood die hij vreesde iets dodelijks heeft ingenomen, omdat hij zich wellicht van zijn misdaad bewust was. Want onderweg is hij in een draagstoel, waarmee hij vanwege een ziekte die hij voorwendde werd vervoerd, alleen en in stilte bezweken.

De koning[12.] verlangt nog steeds vurig naar een scheiding. Het schijnt dat hij enkele uitspraken van Franse universiteiten heeft gekregen, waarin is beslist dat het huwelijk waaraan hij tot nu toe gebonden was, met de goddelijke en menselijke wet in strijd is en dat het gezag van de paus niet de macht heeft dit met een dispensatie toe te staan. Wat er zal gebeuren weet ik niet. Toch vrees ik dat hij, als hij een poging onderneemt, de gruwelijkste vijandigheden en wellicht ook de ondergang van zijn rijk veroorzaakt.

8. D.w.z. doet vergeefse moeite; vgl. *Adagia* 2538.
9. Op 19 november was een reces aangekondigd.
10. Johan III van Kleef en Maria van Gulik en Berg.
11. Thomas Wolsey.
12. Hendrik VIII.

Het ga je goed, mijn beste vriend, in geluk en voorspoed. Je zult mij een plezier doen als je me terugschrijft en iets over je gezondheid laat weten.

Uit Antwerpen, 18 december 1530

In alle opzichten je Erasmus Schets

† Aan de onvergelijkelijke en wereldberoemde heer Erasmus van Rotterdam, mijn belangrijkste vriend. Te Freiburg

2414 *Aan Matthias Kretz*
Freiburg, 22 december [1530]

Erasmus van Rotterdam groet Matthias Kretz, prediker te Augsburg

Ik zou werkelijk niet alleen bijzonder onbeleefd zijn, maar ook de naam christen onwaardig als ik van mijn kant u, die als eerste mij tot vriendschap hebt uitgenodigd, mijn genegenheid niet zou laten blijken. Al verscheidene jaren hebben bepaalde lieden schaamteloos de leugen verspreid dat ik het in alles met Luther eens ben, niet omdat zij allen hiervan overtuigd waren, maar omdat zij dachten dat dit gerucht geschikt was om Erasmus te vernietigen. In deze hoop teleurgesteld, hebben zij nu een ander voorwendsel verzonnen, namelijk dat Erasmus de kweekplaats en bron van deze tragedie is. Hier houden zij zelfs nu verbeten aan vast.[1.] Alberto Pio, voormalig prins van Carpi, die twee jaar geleden over dit onderwerp de strijd is aangegaan,[2.] behandelt hetzelfde nu serieus nadat hij helpers heeft ingehuurd, die uit al mijn werken alles wat tot laster kan worden verdraaid, hebben verzameld. Als dezelfde man de sympathie die de paus voor mij heeft, niet heeft weggenomen, heeft hij haar zeker laten bekoelen. Het werk wordt door Bade gedrukt.[3.] Het is een oud verhaal dat iemand van een consul een redenaar wordt.[4.] Nu zien we dat iemand van een prins een, ik zou bijna zeggen, bedrieger wordt. Degene die dit orgel vooral in beweging zet is een zekere jood,[5.] gelukkig met zichzelf, maar rampzalig voor de kerk, terwijl Pio zichzelf en anderen geen geluk

1. Bedoeld zijn Noël Béda en Alberto Pio.
2. In de *Responsio accurata et paraenetica* (1529); zie brief 2066, noot 11.
3. Vanaf januari 1530 wist Erasmus dat Pio werkte aan zijn *Tres et viginti libri in locos lucubrationum variarum D. Erasmi* en hulp ontving van de Spanjaard Sepúlveda; zie brief 2375, noot 19.
4. Juvenalis 7, 198.
5. Girolamo Aleandro; zie brieven 2371, noot 20, en 2375, noot 19.

heeft gebracht. Ik ben vastbesloten voortaan voor dergelijke bedriegers doof te zijn.[6.]

Het meer dan gouden hart van de eerwaarde bisschop van Augsburg[7.] heb ik uit ondervinding leren kennen. Over onze vriend[8.] kan ik niet genoeg verbaasd zijn. Als hij dit vergif lang in zijn hart heeft gedragen, verwondert het mij dat hij het heeft kunnen verbergen. Als hij het onlangs heeft ontvangen, vraag ik mij verwonderd af waar hij het heeft ingenomen, omdat hij eerder geen enkel teken van een vijandige houding gaf, maar integendeel herhaaldelijk via gemeenschappelijke vrienden zijn groeten liet overbrengen. Door mij is hij zeker nooit beledigd; ik waardeerde zelfs eerder de capaciteiten van de man. Maar als het waar is wat vrienden schrijven, is nooit iemand tegen mij zo woest tekeergegaan. Bij u was een zeker iemand, de grootste van alle Thraso's.[9.] Naar ik vermoed heeft hij olie op het vuur gegooid. Het was mij nauwelijks mogelijk dit te schrijven, volmaakte heer; een andere keer zal ik uitvoeriger schrijven.

Freiburg, 22 december 1531[10.]

2415 *Aan Johann Koler*
[Freiburg], 22 december 1530

Hartelijk gegroet. Degene die uw laatste brief[1.] bezorgde had maar één hand. De beul heeft, denk ik, de andere. Mijn dienaar heeft hem twee zilverstukken gegeven die acht rappen waard zijn. Daarna wierp hij, alsof hij met een knuppel was geslagen, het geld verontwaardigd weg. Voor mij was dit een les. Je moet een willekeurig iemand niet vertrouwen. Ik ben blij dat u het pakket dat aan Polyphemus[2.] was geadresseerd, in handen hebt gekregen. Ik weet waar Polyphemus bij de bisschop[3.] op uit is; hij zoekt iemand die hem voor

6. Erasmus schreef daarentegen een lang antwoord op Pio's boek: *Apologia adversus rhapsodias Alberti Pii* (Bazel, 1531).
7. Christoph von Stadion.
8. Johann Eck; zie brief 2406, p. 118.
9. Heinrich Eppendorf; zie brief 2406, p. 118-120. Zie voor Thraso brief 2375, noot 18.
10. Het jaartal moet 1530 zijn, o.a. omdat brief 2430 het antwoord op deze brief is.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Felix Rex.
3. Christoph von Stadion.

zijn nietsdoen en zijn drankzucht geld geeft. Bij iedereen beroemt hij er zich op dat hij mijn dienaar en leerling is, hoewel het feitelijk heel anders is. Als hij niet ophoudt dit te doen, zal ik ervoor zorgen dat hij er spijt van heeft. Ik heb de man één keer ernstig gewaarschuwd; laat hij maar andere vrienden zoeken zonder mijn naam als lokmiddel te gebruiken. Ik vermoed dat hij daar Lieven[4.] heeft vastgehouden; van hem hoor ik dat enkele geschriften van mij zijn uitgegeven.[5.] Houd dit verborgen; spreek omwille van mij Polyphemus met vriendelijke woorden toe, verder niets. Ik ben zo op hem gesteld dat ik wilde dat hij in India was. Hij heeft de welwillendheid van de bisschop van Augsburg ervaren. Ik zou niet willen dat mijn vrienden geld aan dergelijke nietsnutten besteden. Mijn gevoelens houd ik verborgen, want soms moet ik van dergelijke praatjesmakers gebruik maken.

Matthias Kretz, prediker van Augsburg, heeft mij geschreven.[6.] Ik wil graag weten wat voor man hij is, want ik ben ooit met dergelijke brieven van dominicanen[7.] bedrogen. Ik zou verbaasd zijn als de vorsten geen goede wijn hebben achtergelaten, maar niet willen dat onze vriend Anton[8.] zich daar te veel zorgen over maakt. Het ga u goed.

22 december 1530. Verscheur de brief als u hem hebt gelezen.

Uw vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte heer Johann Koler, mijn zeer gewaardeerde vriend. Te Augsburg

2416 *Aan de lezer*
Freiburg, 31 december [1530]

De brief vormt het voorwoord van de geautoriseerde versie van Erasmus' *Paraphrasis in Elegantias Laurentii Vallae.*[1.]

4. Lieven Algoet.
5. Wellicht zag Lieven een exemplaar van *D. Erasmi Roterodami über Bäpstliche unnd Kaiserliche Recht von den Ketzern*, een Duitse vertaling van Geldenhouwers *D. Erasmi Roterodami Annotationes in leges pontificas et caesareas de haereticis* (Augsburg, 1529).
6. Brief 2402, beantwoord met brief 2314.
7. Kretz was geen dominicaan; zie voor de geruststelling van Koler brief 2437, p. 204.
8. Anton Fugger; zie brieven 2384, p. 74 en 2437, p. 203.
1. Het werk verscheen in maart 1531 bij Emmeus in Freiburg. Zie voor de niet-geautoriseerde uitgave brief 2260, p. 116-118, en het begin van brief 2412.

Erasmus van Rotterdam groet de lezer

Het gedrag van mensen, beste lezer, lijkt nu het punt te hebben bereikt dat iedereen meent dat hij kan doen wat hij wil, en dat de vrijheid om onrecht aan te doen zo groot is dat wij ons schamen vaak te klagen, terwijl anderen zich niet schamen onophoudelijk schade toe brengen. Toen ik een jongeman was van ongeveer achttien jaar, vroeg een schoolmeestertje mij uit de *Elegantiae* van Lorenzo Valla enkele stukken te verzamelen, die voor de nog onervaren geesten van kinderen geschikt waren. Ik heb met de dubbele voortvarendheid van mijn leeftijd en mijn karakter aan zijn verzoek voldaan en met overhaaste ijver wat mij geschikt leek opgeschreven. De tekst heb ik aan de schoolmeester overhandigd zonder voor mijzelf een kopie te bewaren, terwijl ik over het uitgeven ervan niet méér dacht dan over het ophangen van mijzelf. Ik zie dat het nu is verschenen en in talloze exemplaren verspreid.

Laten fatsoenlijke mensen beoordelen of dit geen afschuwelijk onrecht is, dat door de wet moet worden bestraft. En dit leek nog niet voldoende: zij hebben de titel *Paraphrasis* eraan toegevoegd, wat de indruk kan wekken dat het is gedaan is om mij belachelijk te maken. Het was te verdragen geweest om het *Epitome* te noemen. Zelfs dat leek hun niet onrechtmatig genoeg. Zij hebben er enkele dingen in gemengd die bij Lorenzo niet voorkomen en er door mij niet aan zijn toegevoegd. Daarentegen hebben zij bepaalde dingen weggelaten die niet overgeslagen konden worden. In zoverre kan het een onrechtmatige daad worden genoemd. Het is echter nu niet alleen een onrechtmatige daad, maar het getuigt ook van een buitengewone dwaasheid, omdat zij tegen de aard van de inhoud het werk in alfabetische volgorde heben ingedeeld.[2.] Maar dit was geen rangschikken, maar er een warboel van maken.[3.] Bijna de hele opzet van dit werk bestaat uit een vergelijking van gelijke en ongelijke woorden. Als zij worden gescheiden is de onderwijsmethode nutteloos. Als bijvoorbeeld Lorenzo laat zien wat het verschil is tussen *ut*, *sicut*, *velut*, *tamquam* en *quasi*, wat is er dan dwazer dan wanneer iemand deze woorden over afzonderlijke letters verspreidt? Zelfs direct aan het begin van dit werk vind je de betekenis van *abstinentia.* Maar *continentia* en *temperantia* trof vond ik zelfs niet bij hun beginletter aan. Maar Valla vergelijkt deze drie onderling, *continentia*, *abstinentia* en *temperantia.* Wat te zeggen van het feit dat bepaalde gedeelten over algemene regels gaan - over de dativus op -*abus*, het gerundium en gerundivum, de beide vormen van het supinum, de comparativus, de superlativus en wederkerige werkwoorden - die niet in alfabetische volgorde verdeeld kunnen worden, tenzij ik toevallig *asinabus* zocht

2. Zie brief 2260, p. 117.
3. *Adagia* 495.

onder de a, *filiabus* onder de f, *equabus* onder de e, *deabus* onder de d en zo ook bij andere onderwerpen. Daardoor is het duidelijk dat degene die dit heeft gedaan, tot geen enkel oordeel in staat was, zelfs zo dat hij ook een gezond verstand miste. Omdat ik zag dat een Franse drukker,[4.] nadat het boek al twee maal was verschenen, een derde druk voorbereidde, heb ik dus het enige dat mogelijk was gedaan. Ik heb onderzocht wat gedrukt was, en met zeer veel toevoegingen, weglatingen en wijzigingen ervoor gezorgd, dat de kinderen het aanzienlijk verbeterd in handen kregen. Want het kon niet ongedaan worden gemaakt.

Wat blijft er voor hen anders over dan ook die commentaren uit te geven die ik vijfendertig jaar geleden in Parijs heb geschreven,[5.] niet voor een mens maar voor een sukkel; hij beloofde onder ede deze aan niemand bekend te maken. Deze eed bewaarde hij zo alsof hij had beloofd deze wel bekend te zullen maken. Geen van beide boeken heb ik geschreven om ze uit te geven. Toch was dat wat ik op volwassen leeftijd schreef, veel acceptabeler dan wat ik als jongeman opschreef. Maar ik smeek om een betere geestesgesteldheid bij degenen die zich bij de geschriften en reputatie van een ander zoveel veroorloven. Laten zij, als zij geen menselijke en goddelijke rechten kennen, tenminste nagaan of zij zouden willen dat hun hetzelfde overkwam als wat zij mij aandoen. Het ga u goed, lezer.

2417 *Van Frans Titelmans*
[Leuven?, 1530]

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam[1.]

De afgelopen dagen overwoog ik, zeer geleerde Erasmus, na met Gods genade mijn commentaar op het boek van de psalmen[2.] te hebben voltooid, over

4. Étienne drukte het werk in Parijs in november 1529 (*Paraphrasis luculenta, iuxta ac brevis in Elegantiarum libros L. Vallae*) en verzorgde drie herdrukken in 1530.
5. D.w.z. de veel langere versie van de *Paraphrasis* die Erasmus in Parijs schreef, maar niet publiceerde; zie brief 2260, p. 116-117.
1. De brief vormt het voorwoord van Titelmans' *Libri duo de authoritate libri Apocalypsis* (Antwerpen, 1530).
2. *Elucidatio in omnes psalmos*; het werk zou pas in juni 1531 in Antwerpen verschijnen. Zie Titelmans' *Epistola apologetica* (brief 2245), fol. B verso.**

te gaan op de meest heilige Apocalyps van de heilige Johannes, apostel en evangelist. Omdat mijn medebroeders en vrienden mij om diverse redenen hiertoe adviseerden en al lange tijd vurig naar een commentaar op dit boek verlangden, besloot ik om juist bij het begin van het voorwoord het gezag van dit boek en de auteur zelf te behandelen, voordat ik naar het commentaar overging. Dit leek mij in dit boek des te meer noodzakelijk, omdat men ziet dat in deze tijd enkele schaamteloze vagebonden - die het oordeel van de heilige kerk naast zich neerleggen, zeggen wat hen zelf goed dunkt en met hun verdorven geest wat ze niet hebben begrepen als godslastering verkondigen - op veel manieren aan dit boek afbreuk doen en het alle geloofwaardigheid ontzeggen. Zij waren ook niet bang om in boeken die zij hebben uitgegeven te beweren, dat dit boek niet van een apostel en niet profetisch is en dat het zelfs een apostel en de Heilige Geest niet waard lijkt. Met hun geblaf en schaamteloze aantijgingen zijn zij zeker zover gegaan, dat er bij veel mensen twijfel aan de auteur en het gezag van dit boek is ontstaan, vooral omdat vanwege de verhevenheid van zeer hoogstaande zaken die in het boek liggen opgesloten aan zeer weinig mensen toegang tot het begrijpen ervan wordt verleend. En zo (zoals mensen meestal niet gunstig worden getroffen door wat ze niet begrijpen) begonnen velen het gezag van de meest heilige Schrift bijna te verwaarlozen en te verachten en het boek van de eer die het toekomt te beroven. Omdat ik (voor zover ik daartoe in staat was) het gezag van dit kerkelijk en waarlijk canonieke geschrift enigszins tegen hun dwaasheid wilde versterken, heb ik voordat ik met het commentaar begon, de meningen van oude schrijvers hierover nauwkeurig geraadpleegd. En wat ieder van oude schrijvers over dit boek en de auteur dacht, nam ik nauwkeurig en aandachtig door.

Welnu, toen ik door alles zorgvuldig te lezen de meningen en oordelen van oude en meer recente auteurs één voor één nauwkeurig onderzocht, kwam ik ten slotte (om niets dat van belang was over te slaan) bij het boek van uw *Annotationes* terecht.[3.] Toen ik dit zorgvuldig had doorgenomen, trof ik aan het einde van het werk een uitvoerige annotatie aan.[4.] Ik vond daarin, voor zover het zowel het gezag van het werk als de auteur betreft, veel materiaal bijeengebracht dat sterk tegen het gezag van dit boek en de auteur lijkt in te gaan. Op die plaats zag ik als het ware opeengehoopt al wat ooit aan bezwaren was aangevoerd of leek aangevoerd te kunnen worden. Een voor een leken deze bezwaren, ook die welke op grond van de mening van anderen werden aangevoerd, met opvallend heftige woorden en zwaarwichtige opvattingen overdreven en wonderbaarlijk opgetuigd. Zodoende kon iedereen die

3. De vierde (en definitieve) editie (Bazel, 1527).
4. In de editie van 1527, p. 709; zie ASD VI, 10, p. 612-618.

deze annotatie nauwgezet had gelezen, niet anders dan ernstig twijfelen aan het gezag van dit boek en aan de auteur. Ik zag dat bijna al deze bewijzen, die met zo veel mogelijk pracht en praal en overvloed aan citaten werden aangevoerd, door u onweerlegd zijn gebleven en dat niets tegen de bezwaren werd ingebracht. Ik stond versteld toen ik dat voor het eerst las, en bij de eerste aanblik als aan de grond genageld wist ik bijna niet wat ik moest doen. Er was zo'n opeenstapeling van argumenten en bewijzen uit de Oudheid, dat ik nauwelijks verwachtte mij daaraan te kunnen ontworstelen. De versiering met woorden was zo groot en de breedsprakigheid bij elk punt zo schitterend, dat het nauwelijks mogelijk leek datgene waartoe zij opriepen niet op te volgen - dat wil zeggen om een onjuiste opvatting over de auteur of het gezag van dit heiligste boek te hebben.

Maar toen ik die annotatie herhaaldelijk en zorgvuldiger doorlas, de zaken stuk voor stuk afwoog en alles grondiger onderzocht, ontdekte ik dat alles heel anders was dan op het eerste gezicht had geleken. Want toen ik een vergelijking had gemaakt met de meningen van de oudste kerkvaders, merkte ik dat bij u enkele zaken te berde waren gebracht die heel duidelijk hun meningen volledig tegenspraken. Ik ontdekte dat enkele passages die u op grond van het gezag van oude schrijvers had geciteerd, nadat ik de oorspronkelijke plaatsen had bekeken en zorgvuldig beoordeeld, duidelijk onjuist waren, en dat de passages bij hen niet zo waren zoals u ze in tegengestelde betekenis schaamteloos had geciteerd. Bepaalde passages waren met dubbelzinnige woorden zo ingekleed dat men niet volledig kon begrijpen wat de bedoeling of de betekenis was, en dat ze simpele mensen toch een eenvoudige reden tot twijfel en slechte mensen een gelegenheid voor kwaadwilligheid boden. Na een grondiger onderzoek en een nauwkeurigere beoordeling heb ik vastgesteld dat de rest zeer onwaarschijnlijk was, of dat wat op het eerste gezicht erg waarschijnlijk leek met heel weinig moeite redelijkerwijs kon worden weerlegd.

Maar omdat dit boek van uw *Annotationes* overal in handen was van studerenden, was het noodzakelijk (als ik mijn voorgenomen plan geheel en al wenste uit te voeren en verlangde dat het gezag van het boek volledig werd verdedigd) uw annotatie nog uitvoeriger te onderzoeken en de bewijzen tegen het gezag van het boek die daarin stonden, met een redelijk antwoord te weerleggen. Wij hebben dat een aantal dagen gedaan door de afzonderlijke delen van de annotatie een voor een te onderzoeken, de bewijzen te ontzenuwen en de conjecturen en vermoedens met getuigenissen van de oudste en meest gerespecteerde kerkvaders te weerleggen, voor zover ons door Gods genade de mogelijkheid werd geboden. Ik meende er goed aan te doen dezelfde punten die ik aan de toen aanwezige toehoorders mondeling heb

uiteengezet, ook schriftelijk als waarschuwing aan degenen die niet aanwezig waren mee te delen. Zoals ik bij mijn toehoorders had geprobeerd mondeling het verzwakte gezag van de canonieke Schrift te versterken, probeerde ik zonder aanwezig te zijn dit te bereiken bij degenen die tot een schadelijk twijfelen of een onterecht oordeel, dat was gebaseerd op een verkeerde opvatting, hadden kunnen vervallen, omdat uw geschriften sinds lange tijd wereldwijd zijn uitgegeven en wijd en zijd zijn verspreid. En omdat deze zaak meer in het bijzonder op u betrekking had, wilde ik u dit werk toesturen en aan u (voor wie de kwestie vooral van belang is) opdragen. Tegelijk ook om te voorkomen dat u (wat u soms pleegt te doen) zich erover beklaagt, dat wij in het geheim aan uw reputatie afbreuk doen of samenzweringen tegen u vormen. Daarom hebben wij de afzonderlijke delen van deze annotatie nog nauwkeuriger onderzocht, zodat u zelfs op grond van deze ene passage beseft hoe groot het gevaar is datgene in twijfel te trekken, wat het hele gelovige volk en de kerk van God als vaststaand en zeker beschouwen en wat de basis, de zuil en het fundament van de waarheid[5] is (ook op andere plaatsen hebben wij laten zien dat u meer dan voldoende hiertoe geneigd bent). Ik heb deze taak ook op mij genomen in de hoop dat u voor uzelf afweegt hoe groot de vijl is die het hele werk van uw *Annotationes* nodig heeft (hoewel het al voor de vierde keer is gedrukt), nadat u hebt ontdekt dat in één annotatie zoveel staat dat zwak is, sommige passages ook apert onwaar zijn, bepaalde delen zelfs volledig verkeerd zijn begrepen of een tegengestelde betekenis hebben.

Het leek mij goed de hele voortgang van ons onderzoek in twee boeken te verdelen. In het eerste boek zullen wij proberen de waarheid van het behandelde onderwerp op grond van getuigenissen van de oudste kerkvaders nauwkeurig te onderzoeken en als we haar hebben gevonden, te verstevigen, zodat iedere vrome gelovige van de kerk kan weten wat hij over dit boek van de Apocalyps moet denken en geloven en elke onzekere twijfel uit de harten van gelovige mensen (die zich aan de rede en het gezag hebben willen onderwerpen) kan worden verwijderd. In het tweede boek zullen wij, met de genade van God en vertrouwend op goedgunstige hulp van de Heilige Geest, proberen met passende argumenten de redeneringen die daartegen zijn ingebracht of kunnen worden ingebracht, en de conjecturen, vermoedens en gezaghebbende uitspraken, die zich op enigerlei wijze tegen de waarheid leken te verzetten, te weerleggen. En wel zo dat wij niets dat met het behandelde onderwerp verband houdt, bewust achterwege zullen laten, maar dit naar voren zullen brengen om volmaakte zekerheid over de waarheid duidelijk vast te stellen. En om de afzonderlijke punten duidelijker en hel-

5. 1 Timoteüs 3:15.

derder zichtbaar te maken heb ik besloten de boeken in hoofdstukken te verdelen. Maar omdat tegengestelde punten doorgaans helderder overkomen wanneer zij naast elkaar zijn geplaatst, leek het ons de moeite waard direct al aan het begin vóór alles uw volledige eerdergenoemde annotatie, geheel en onaangetast (zoals wij haar in de vierde en tot nog toe laatste editie hebben gevonden) aan de lezers voor te leggen, zodat zij die met een vrome geest en een eerlijke mening tot een nauwkeurig lezen van mijn werk zijn gekomen, in het vervolg van mijn behandeling de methode en de volgorde gemakkelijker begrijpen. Maar wanneer u, zeer geleerde Erasmus, dit hebt gelezen en zorgvuldig hebt overwogen, zult u, nu de waarheid u bekend en duidelijk is, doen wat een goed iemand die met de kerk en kerkelijke zaken het beste voorheeft, betaamt en zult u wat u ten onrechte hebt betwijfeld met een oprechte verklaring opnieuw bevestigen. Maar laten we nu allereerst de tekst van uw annotatie aanbieden.

2418 *Aan Udalricus Zasius*
[Freiburg, 1530-1531]

Hartelijk gegroet.

Hooggeachte heer, je hebt me een werkelijk Spartaanse scytale[1.] gestuurd. Wat voor een vriend heb ik verloren![2.] Bij de laatste jaarmarkt had ik hem vijf delen Chrysostomus[3.] als geschenk toegezonden en ik vermoedde dat hij, vrijgevig als hij was, een geschenk als tegenprestatie gereed had gemaakt. Maar wat heeft het voor zin te jammeren? Door zijn voorbeeld zal ik mij met mijn studies minder aftobben.

Alciati, de grootste bewonderaar van je voortreffelijke kwaliteiten, is in een eerste en een tweede brief verbaasd[4.] dat je niet iemand voorbereidt die, als jou wat overkomt (wij bidden dat dit pas laat gebeurt) in staat is je taak over te nemen. Je hebt hem zo vervuld dat niemand hem gemakkelijk over zal nemen, tenzij hij buitengewoon geleerd of buitengewoon brutaal is. Er zijn twee landgenoten[5.] die in aanmerking komen, van wie Karel Sucket al in het openbaar college geeft in Bourges, en dat met veel succes, zozeer dat het

1. Hier in de betekenis van ‘korte mededeling’.
2. Zo goed als zeker Willibald Pirckheimer, die op 22 december 1530 was overleden.
3. Zie brieven 2359 en 2413, p. 133.
4. Zie brief 2394, p. 94, de enig bewaard gebleven brief.
5. Zie brieven 2394, p. 94, en 2468, p. 307.

stadsbestuur met publieke middelen de kosten voor een doctorstitel zal betalen of naar ik meen al heeft gedaan. De ander, Viglius,[6.] afkomstig uit Friesland, heeft naast een even grote ervaring op jouw vakgebied zich met veel succes in het groen van de Muzen opgehouden. Hij schrijft brieven geheel en al in de stijl van Poliziano, en dat voor de vuist weg. Als je erom vraagt zal ik je een voorbeeld laten zien. Hij lijkt zelfs hierheen te komen om jou te zien; kon hij ook maar met aangename boeien[7.] worden vastgehouden. Want als we Alciati kunnen vertrouwen en ik op grond van zijn brief tot een oordeel kom, zou die jongeman deze school niet alleen meer roem bezorgen, maar ook maken dat zij drukker wordt bezocht. Ik hoor dat door de dood van een professor een leerstoel vacant is. Ik leid hier een leven van een slak.[8.] Kort geleden, toen ik als de spreekwoordelijke ezel[9.] alleen mijn hoofd naar buiten stak, was ik bijna omgekomen,[10.] omdat ik een heel misdadige wind had ingeademd...[11.]

Aan de zeer illustere doctor Zasius

2419 *Aan Wolfgang Rem*
Freiburg, 2 januari 1531

Erasmus van Rotterdam groet Wolfgang Rem

Ik beschouw het niet als het geringste deel van mijn geluk, dat ik uw zeer illustere vader en u, een jongeman die sterk op uw uitmuntende vader lijkt, als oprechte vrienden heb. Maar om uw even elegante als vriendelijke brief[1.] met enkele woorden te beantwoorden: op dit moment word ik als bijna nooit tevoren zo door mijn werkzaamheden in beslag genomen. Ik zou wensen dat mijn werken iets bevatten dat een dergelijk talent waard is. In een tijd zonder beschaving heb ik wellicht de stdie van jonge mensen gestimuleerd, vooral bij de Cimbren en de Bataven;[2.] de tijden zijn nu veranderd, zodat men

6. Viglius van Aytta.
7. Horatius, *Oden*, 1, 33, 14.
8. *Adagia* 3357, gezegd van iemand die zuinig leeft en zijn huis niet uitkomt.
9. *Adagia* 264.
10. Erasmus was in de lente en zomer van 1530 ernstig ziek geweest; zie brief 2360, noot 1.
11. Een of meer regels van de brief zijn verloren gegaan.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. D.w.z. Duitsers en Nederlanders.

van mijn geschriften terecht kan zeggen ‘eikels hebben hun tijd gehad.’[3] Mij kon niets wenselijkers overkomen dan dat mijn graan door het verschijnen van een rijkere oogst waardeloos wordt.

Het was mij alleen met het grootste gevaar voor mijn leven mogelijk geweest daarheen[4] te vertrekken; daarom wilde ik liever leven. Ik had verder voorzien dat ik, als ik was gekomen, ik eerder een nieuwe tragedie over mijzelf zou afroepen dan de oude meningsverschillen zou verzachten. Ik kende de mening van degenen[5] op wie de keizer steunde, en het ontging mij niet wat voor theologen er aanwezig waren; voor hen is degene die voor de zaak van de vroomheid zijn mond open durfde te doen, onmiddellijk erger dan een Lutheraan. Ik kan van nature geen schijnheiligheid verdragen en spreek nogal openhartig. Als ik mij aan de gevoelens van bepaalde mensen had aangepast, had ik veel tegen mijn eigen geweten moeten zeggen. Daarom ben ik mijn gezondheid, hoe slecht zij ook is,[6] bijna dankbaar, omdat het door haar mogelijk was daar afwezig te zijn. De Heer zal niet toelaten dat zijn scheepje door golven wordt overspoeld,[7] hoezeer de zee ook tekeergaat. Het is niet erg belangrijk waar mijn arme lichaam wordt begraven. Augsburg is mij overvloedig aanbevolen. Ik vrees slechts dat, als daar een storm is ontstaan, het niet even gemakkelijk is daarvandaan te vluchten als van hieruit, omdat Frankrijk dichtbij is, en een terugkeer naar Brabant eenvoudig omdat men het voordeel van de Rijn heeft. Bij deze stand van zaken is het moeilijk een definitief besluit te nemen. Omdat alles onzeker is dien ik als een gladiator in de arena plotseling iets te besluiten. Wij zullen intussen, dierbare Wolfgang, van een briefwisseling tussen ons beiden genieten. Ik verzoek u namens mij uw zeer illustere vader hartelijk te groeten. Als u Polyphemus[8] uitnodigt iets te drinken, is het juist als het paard naar de vlakte brengen.[9] Als u probeert hem met wijn te vullen, zult u beslist hetzelfde doen als de Danaïden in de onderwereld. Dit was alles wat ik nu kon schrijven.

Het ga u goed, Freiburg, daags na 1 januari 1531

3. *Adagia* 302; eikels zijn niet nodig als beter voedsel beschikbaar is.
4. Augsburg, waar de Rijksdag plaatsvond.
5. O.a. Lorenzo Campeggi, afgevaardigde van de paus.
6. Zie brief 2360, noot 1.
7. Vgl. Lucas 8:24.
8. Felix Rex.
9. D.w.z. iemand uitnodigen voor iets waarin hij uitmunt en waaraan hij veel genoegen beleeft; zie Adagia 782.

2420 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 27 januari 1531

Hartelijk gegroet. Kort geleden heb ik jou, zeer illustere Erasmus, een brief van Sadoleto[1.] gestuurd, die aan jou was gericht. Nu is zojuist een priester verschenen die - om een juridische term te gebruiken - met een tamelijk gunstig document op het punt stond naar Freiburg te vertrekken; andere brieven uit Parijs worden bezorgd. Als je ze wilt beantwoorden, kun je dat binnen acht dagen doen.[2.] Want de koerier verzekert dat hij zo lang hier zal blijven. Ik heb nu geen tijd om verder te schrijven, tenzij je het oude liedje zou willen horen: 'Ik ben de uwe, ik verlang de uwe te zijn'. Er is niets dat ik niet omwille van jou graag en van harte zal doen. Maar omdat je, naar ik hoop, hiervan al lang volledig overtuigd bent, zou het bezwaarlijk zijn jou met hetzelfde opnieuw lastig te vallen, want al wat overmatig is komt ongelegen.

Het ga je goed, zeer illustere Erasmus, en wees op mij gesteld zoals jij doet
Bazel, 27 januari 1531. De hartelijke groeten aan Glareanus.
Van harte je Bonifacius Amerbach

2421 *Aan Jacques Toussain*
Freiburg, 30 januari 1531

Erasmus van Rotterdam groet Jacques Toussain

Voor de sympathie die Brie voor ons heeft, zijn wij beiden hem even erkentelijk; voor zijn dienst bij het herstel van onze onderlinge verstandhouding zijn jij noch ik hem veel verschuldigd.[1.] Ik had geen enkele haat tegen je gekregen, want ik ben zo ingesteld dat ik geleerden die zich voor de wetenschappen verdienstelijk maken niet kan haten, zelfs als ze mij dodelijk vermoeien. Verscheidene serieuze personen hadden mij over de kwestie geschreven, niet zoals men bij gerucht had gehoord, maar als in ieder opzicht bevestigd;[2.]

1. Brief 2385.
2. Brieven 2421-2423.
1. Zie brief 2379, p. 60.
2. Het gerucht dat Toussain de maker was van een gedicht dat Erasmus belachelijk maakte, omdat die Budé als Latijns auteur zwart zou hebben gemaakt; zie brief 2291, p. 190-191.

en om eerlijk te zeggen: zij hadden mij ervan overtuigd. Toch dacht ik helemaal niet verbitterd aan jou, maar gaf er als uitleg aan dat dit door een zekere grenzeloze sympathie voor Budé was gebeurd. Dergelijke vrienden wenste ik ook voor mijzelf, op Budé was ik zeker niet jaloers. Als bewijs kon mijn brief[3] dienen waarin ik op zo'n milde toon mijn beklag deed, hoewel toentertijd een werkelijk panisch rumoer in volle gang was. Want geen woorden komen bij mij op om deze gebeurtenis beter weer te geven. Maar voordat Brie over het herstel van de goede betrekkingen tussen ons schreef,[4] was mijn hart al helemaal gereinigd, zelfs zo dat er in mijn geheugen geen enkel spoor van deze kwestie was achtergebleven.

Je schrijft over de schitterende positie die je vanwege mij bent kwijtgeraakt, waarbij je in het openbaar bent beschimpt,[5] maar ik begrijp niet helemaal wat je daarmee wilt zeggen. Want ik denk niet dat één enkele brief, en nog wel een heel korte, bij de aanzienlijken uit de omgeving van de koning zoveel gewicht heeft, dat je de opdracht om met een beurs van de koning[6] Grieks te doceren niet kreeg, vooral omdat je Budé als jouw vriend hebt, wiens steun in deze zaak meer waard was dan alle andere. Maar hoe dit ook moge zijn, het is beter dit te laten varen. Het is prettiger je geluk te wensen, mijn beste Toussain, omdat je tot die verreweg mooiste positie bent uitverkoren, dat wil zeggen naar het meest vooraanstaande theater gebracht om vandaar niet alleen aan de Fransen, maar ook aan de hele wereld het bewijs van je allesbehalve alledaagse geleerdheid te leveren. Ik twijfel er niet aan dat jij, bedreven en oplettend als je bent, dat toneelstuk zo zult opvoeren, dat je van alle groepen geleerden een applaus ontvangt en bijdraagt aan het aanzien van de voortreffelijke vorst, die de oprichter van het vermaarde instituut is. Ik zou je sowieso aansporen een houding aan te nemen die met je belangwekkende positie overeenstemt.

Van harte feliciteer ik je met de vriendschap met de zeer geachte bisschop Ludovico Canossa. Ik had het geluk hem in Engeland te leren kennen, toen hij op gezag van paus Leo X het geschil tussen de koningen van Frankrijk en Engeland probeerde bij te leggen. Ik bewonderde zijn uitermate vaardige geest; ik was zeer gesteld op zijn bijzondere sympathie die hij mij, toen ik aanwezig was direct en daarna toen ik afwezig was, per brief liet blijken. Ik denk dat het geluk dat zijn welwillendheid mij toen bezorgde, bij jou veel

3. Brief 2119.
4. Brief 2340, beantwoord met brief 2379.
5. De brief is niet bewaard gebleven.
6. Toussain was jarenlang onzeker over een benoeming aan het *Collège Royal*, die hij uiteindelijk in 1530 had ontvangen; zie brief 1842, p. 141.

beter op zijn plaats is. Hoe zou trouwens het geluk bij iemand met dergelijke kwaliteiten kunnen ontbreken? We moeten alleen maar bidden dat het je niet met golven overspoelt en de hand op je legt nadat je van je studies bent weggerukt.

Omdat jij je voor mij tegenover sommige lieden die graag schelden als een dappere schilddrager hebt bewezen,[7] bewonder ik je dapperheid. Maar ik zou niet willen dat jij met dit slag mensen al te verbeten strijd voert om te voorkomen dat je niet alleen een overwinning behaalt, maar ook bereikt dat mensen zich meer aan mij ergeren. Het is beter dat ze uitgeput ophouden als niemand hun verzet biedt. Veel mensen worden weer verstandig, hoewel sommigen zich schamen hiervoor uit te komen. Nu heeft men een ander onderwerp gezocht: zij beweren voortdurend dat ik de broedplaats van deze hele tragedie heb geleverd.[8] De wereld heeft altijd dat soort wezens gehad en zal ze altijd houden. Het is des konings een slechte naam te hebben wanneer hij een weldaad heeft bewezen. Wij moeten ervoor zorgen dat, wanneer we de horzels negeren, tussen de beoefenaren van de schone letteren voorkomendheid blijft bestaan. Want er zijn ook enkele Italianen die een eind daaraan proberen te maken.[9] Degenen die naar alleenheerschappij streven, plegen door meningsverschillen van anderen op deze wijze hun eigen krachten te vergroten. Wat onze langdurige vriendschap betreft, heb ik Brie noch als gijzelaar, noch als getuige nodig, sinds ik jou met verzegelde bewijsstukken aan mij heb gebonden. Maar ik wil dat ook deze brief, die ik zo onvoorbereid eigenhandig heb geschreven, het gewicht van een wettelijke document heeft. Ik had gehoord dat de taak om Grieks te doceren aan Danès is toegekend, tenzij wellicht twee professoren voor één taal zijn benoemd.[10] Als mijn gepubliceerde brief je in enig opzicht heeft gekwetst, zal ik zonder moeite deze blamage herstellen. Het zal me een groot genoegen zijn als je me vaak schrijft. Het ga je goed, dierbare vriend.

Freiburg im Breisgau, 30 januari 1531

7. Schijnbaar een erkentelijkheid voor de poging van Toussain de goede betrekkingen tussen Erasmus en Budé te herstellen; zie brief 2449 p. 249.
8. Het thema van de controverse tussen Erasmus en Alberto Pio; zie brief 2414, noot 1.
9. Blijkbaar een verwijzing naar het idee van Erasmus dat Aleandro de aanvallen van Pio steunde; zie brief 2371, noot 20.
10. Toussain en Danès werden in 1530 tegelijk benoemd.

2422 *Aan Germain de Brie*
Freiburg, 30 januari 1531

Erasmus van Rotterdam groet Germain de Brie

Het verheugt mij dat de dagen dat je niet in Parijs was, zo aangenaam en gunstig zijn verlopen, hoewel zo'n langdurige afwezigheid van jou voor mij erg ongemakkelijk was, niet alleen omdat mij in de tussentijd niet de mogelijkheid werd geboden van je brieven te genieten die voor mij altijd heel aangenaam zijn, maar ook omdat de kwestie van het vertalen van Chrysostomus, waar wij om veel redenen haast mee wilden maken, tot nu toe is uitgesteld.[1.] Nu is de zaak op een punt gekomen dat ik niet weet wat ik moet besluiten. Hieronymus Froben drong heel nadrukkelijk bij mij erop aan dat ik de vertaling van de commentaren[2.] op mij nam. Omdat ik dit halsstarrig weigerde, adviseerde ik hem dat hij het eerste deel naar jou zou sturen en dat ik tegelijk jouw bereidheid zou nagaan om het hele werk op je te nemen. Aangezien hij intussen bleef aandringen en er van jouw kant geen enkel antwoord kwam,[3.] heb ik het laatste deel van het boek aan Simon Grynaeus toevertrouwd, een bijzonder geleerde jongeman die wat er bij de homilieën op de eerste brief aan de Korintiërs ontbrak, aanvult.[4.] Of hij een begin heeft gemaakt en hoever hij is gevorderd,[5.] is mij niet duidelijk. Als hij daarentegen met het werk nog helemaal niet is begonnen en wanneer jij niet toestaat dat jou enige beperking in tijd wordt voorgeschreven,[6.] weet ik niet of de schema's van de drukkers dit toelaten. Dat je zoals je schrijft liever voor je eigen reputatie dan voor de winsten van drukkers wilt zorgen, heeft mijn goedkeuring. Had ik dat advies maar altijd gevolgd. Maar voor hen is winst niets minder waard dan voor ons onze reputatie. Overigens wordt er in deze zaak niet voor mij gezaaid en geoogst, behalve dat ik een kopie die ik met niet geringe kosten heb laten maken, gratis beschikbaar stel. Nu moet jij besluiten of je het door

1. Een aantal werken van Chrysostomus was niet in de vijfdelige Latijnse uitgave opgenomen omdat er geen vertaling beschikbaar was; zie brief 2359. Erasmus vroeg Brie om zijn medewerking aan een aanvullend deel; zie brief 2379.
2. De homilieën op de brief aan de Romeinen, een belangrijke werk dat in de vijfdelige uitgave ontbrak.
3. Zie brief 2405, p. 117.
4. De laatste vijftien homilieën; zie brief 2359, p. 17.
5. Met de homilieën op de Romeinen.
6. Zie brief 2405, p. 117.

jou voltooide werk naar eigen goeddunken daar bij jou wilt uitgeven[7] of wilt toestaan dat Froben het hele werk, dat door anderen is vertaald, op een voor hem geschikt tijdstip drukt. Want hij heeft besloten dat het voor de eerstkomende herfstmarkt zal zijn. Ik bericht dit slechts als het ware voor het tribunaal van je wijsheid. Want zelf kan ik zonder de meningen van jullie beiden niets met zekerheid melden. Maar als je hoe dan ook een besluit neemt dat naar jouw mening met jouw belang en waardigheid overeenstemt, moet je weten dat je dit zult doen zonder dat onze vriendschap schade lijdt.

Over Chrysostomus zal ik alleen dit zeggen, waarbij ik voorbijga aan de gemeenplaatsen waarin jij veel andere zaken heel welsprekend verzamelt en vooral aan de redenen die je hebben gestimuleerd om opgewerkt met dit werk te beginnen - dat niet alleen de toestemming, maar ook de goedgunstigheid van de koning jou hiertoe hebben uitgenodigd, dat deze commentaren onbetwistbaar authentiek zijn, dat zij tot nu toe door Latijnse vertalers onberoerd zijn gelaten - had dit alles bij jou maar zoveel gewicht dat je andere minder belangrijke bezigheden achterwege liet, je volledig hiermee bezighield en het zo snel mogelijk afmaakte. Ik verschil met jou zelfs niet van mening in wat je en passant bespreekt, namelijk dat zij die wat door anderen verkeerd is vertaald, opnieuw zo vertalen dat zij de fouten van hun voorgangers signaleren en de bedoeling van de schrijver met meer betrouwbaarheid weergeven, allesbehalve nutteloos werk doen. Ik zie dat dit de mening was van Thomas Linacre, die de *Sphaera* van Proclus die door een onbekende zo goed en zo kwaad als het ging was vertaald, nauwkeuriger heeft vertaald.[8] Daarna de boeken van Galenus over de gezondheid.[9] Ten slotte de *Meteorologica* van Aristoteles, die volgens mij nog niet zijn uitgekomen.[10] Ik vermoed dat Budé hetzelfde idee heeft gehad; hij vertaalde na anderen het boek van de heilige Basilius *De studiis*, de *Placita philosophorum*[11] wat door Giorgio Valla niet succesvol was vertaald, en ten slotte het boek *De mundo* dat aan Aristoteles wordt toegeschreven.[12] Wie zou niet van het vertalen

7. In Parijs; hieruit blijkt dat er plannen bestonden voor een Chrysostomusuitgave die daar in 1536 zou verschijnen (ed. Chevallon).
8. De vertaling werd opgenomen in *Astronomici veteres* (Venetië, 1499). Het werk wordt niet langer aan Proclus toegeschreven.
9. *De sanitate tuenda* (Parijs, 1517) en *Methodus medendi* (Parijs, 1519).
10. Deze vertaling is nooit verschenen.
11. De vertaling van Plutarchus' *De placitis philosophorum* verscheen in 1505 in Parijs; het enige werk van Basilius, door Budé vertaald, *Epistola de vita per solitudinem transigenda*, verscheen ook in 1505 in Parijs.
12. *Aristotelis* [...] *De mundo libellus*, *Guilielmo Budaeo interprete* (Parijs, 1526).

worden afgeschrikt als hij zo'n opvolger had? Maar als iemand aan dit werk genoegen beleeft, lieve hemel, hoe groot is dan het terrein dat bij Aristoteles, Plato, Herodotus, Thucydides en bij de *Vitae* en *Moralia* van Plutarchus openligt? Geleerden zouden een rijkere opbrengst krijgen als, wat jij met *Babylas* hebt gedaan, de fouten van eerdere vertalers werden vermeld.[13.] Want hoe weinig mensen zijn er nu die zoveel tijd hebben of zo ijverig zijn, dat zij beide vertalingen vergelijken? Maar er is een nadeel aan deze voordelen verbonden. Wie datgene waarmee anderen zich hebben beziggehouden behandelt, komt bij velen als jaloers en weinig eerlijk over. Hij hoort daarbij mensen zeggen dat het geen grote prestatie is om bij wat anderen hebben bedacht, iets aan te naaien en in andermans werk jacht te maken op wat je kunt bekritiseren. Als degene die verbeteringen aanbrengt zelf een fout maakt, wat ook hem kan overkomen, is er geen plaats voor vergeving. Raffaele Regio vertaalde bijvoorbeeld na Filelfo de *Apophthegmata* en onthulde enkele fouten van zijn voorganger, maar maakte zelf intussen op enkele plaatsen opvallende vergissingen.[14.] Toch heeft men naar mijn mening meer te danken aan Filelfo, die als eerste dit werk op eigen kracht aanpakte. Voor Thomas Linacre liep het heel slecht af, omdat hij zijn nieuwe vertaling van Proclus aan de vader van de huidige koning had opgedragen. Een zekere André uit Toulouse,[15.] leermeester van prins Arthur[16.] (die zijn vader als koning zou opvolgen als de dood hem niet voor was geweest), een blinde vleier en niet alleen een vleier maar ook een heel gemene verklikker, attendeerde de koning erop dat dit werk al een tijd geleden door iemand was vertaald; dat was ook zo, maar de vertaling was erbarmelijk. Om deze reden heeft de koning geweigerd een geschenk te geven en tegen Linacre alsof hij een bedrieger was een onverzoenlijke haat opgevat. Maar dit terzijde. Wat verder het bekende vers van Homerus betreft dat jij laat klinken - Laat, laat in vervulling gaan waarvan de roem niet zal vergaan -[17.] hoewel ik het helemaal met dit oordeel eens ben, verschil ik sterk van mening over het lot. Ik kan niets voortbrengen, alles is een miskraam. Dit gebrek van mijn geest lijkt mij niet met enig middel te genezen. Ik zie wat het beste is, ik volg wat slechter is.[18.]

Ik heb Toussain teruggeschreven[19.] en het is niet nodig dat iemand zich zorgen maakt over onze wederzijdse goede wil en trouw. Wat jij over Budé

13. Zie brief 1817, noot 10.
14. Zie brief 2431, noot 7.
15. Bernard André.
16. Oudere broer van de latere koning Hendrik VIII.
17. *Ilias* 2, 325 in brief 2405.
18. Vgl. Ovidius, *Metamorfosen* 7, 20-21.
19. Brief 2421.

schrijft is mij heel aangenaam en ik ben je daar dankbaar voor. Hier zijn er enkele brengers van slecht nieuws, die voortdurend roepen dat Erasmus door Budé met naam en toenaam in boeken die hij heeft uitgegeven is gestenigd, naar ik aanneem in zijn brieven. Maar jij verbiedt me aan dergelijke geruchten enig vertrouwen te hechten, en dat doe ik niet. Toch verwondert het mij dat zijn *Opus epistolarum* hier niet verkrijgbaar is. Wat Trivulzio betreft zie ik dat je even uitbundig verheugd bent als Chaerea in Terentius' *Eunuchus*, wanneer hij een jonge vrouw heeft bemachtigd.[20] Ik weet niet of hij degene is geweest die ik in Padua heb gezien, een bijzondere en verbazingwekkend begaafde jongeman. Maar wanneer jij me aanspoort hem in mijn brief als een grote vorst aan te spreken, moet je, mijn beste Brie, altijd weer zien waartoe je me aanzet. Want zelf ben ik van jouw wil zo afhankelijk dat, als je mij opdraagt midden op de markt een dans te leiden, ik daaraan zonder meer gevolg zal geven. Met welke vermomming zal ik mij bij hem aandienen? Of wat lever je als onderwerp? Wat is de reden dat je ook een luisterrijke brief verlangt, die natuurlijk in mijn onmetelijke vrije tijd zorgvuldig is opgesteld? Waar is bij jou het vermoeden van die vrije tijd vandaan gekomen? Leidt Erasmus gewoonlijk een lui leven? Een groot deel van de zomer had ik met een gruwelijk abces te maken en je kunt je moeilijk voorstellen hoe langzaam mijn gezondheid, die op zoveel manieren was aangetast, haar bescheiden krachten terugkreeg.[21.] Enkele maanden kon ik door voortdurende kwellingen niet slapen en voedsel tot mij nemen. Daarna had mijn geest zo'n afkeer van mijn studies, dat ik gedwongen was het werk *De ratione concionandi*[22.] ondanks herhaalde pogingen vaak neer te leggen. Ten slotte begon mijn geest in elk geval voor een ander onderwerp[23.] weer warm te lopen, dat nu tegelijk door mij wordt vervaardigd en bij drukkers op de pers ligt. Je herkent mijn gewoonten. Maar dit is onder mijn handen zo gegroeid, dat ik word gedwongen volledig daarmee bezig te zijn. Daarom heb ik nog niet besloten of het raadzaam is deze plicht tot een andere tijd uit te stellen.[24.] Ik ben ten slotte zeer verheugd dat Brie, die zo vaak over mijn laconisme pleegt te klagen, mij Aziatisch[25.] noemt. Zorg dat Bernhard Bletz[26.] mij een brief van jou brengt. Het ga je goed.

Freiburg, 30 januari 1531

20 *Eunuchus* 550.
21. Zie brief 2360, noot 1.
22. Zie brief 2392, noot 9.
23. De *Apophthegmata*; zie brief 2431.
24. Erasmus schreef Trivulzio nog dezelfde dag; zie brief 2423.
25. Zie brief 2405, p. 114 en noot 3.
26. Wellicht de broer van Anton Bletz; zie brief 2065, p. 310.

2423 *Aan Agostino Trivulzio*
Freiburg, 30 januari 1531

Erasmus van Rotterdam groet kardinaal Agostino Trivulzio

Een ander zou zich in dit geval zorgen maken om van het stempel van onbezonnenheid Een schaamteloosheid af te komen, maar ik zal in dit opzicht geen enkele moeite doen. Want als het een fout is dat ik als een onbeduidend iemand zo'n belangrijk persoon schrijf, zonder onderwerp, dat ik zonder dat er een gelegenheid is geboden en ten slotte dat ik, drukbezet als ik ben, met een onverzorgde en voor de vuist weg geschreven brief, mij tot een man met zoveel aanzien wend, moet dit naar mijn mening volledig Germain de Brie worden toegerekend, zodat hij of voor mij een pleidooi voert of, als het juist lijkt, wordt gestraft. Ook bij andere gelegenheden is het niet mijn gewoonte een man die mij zeer dierbaar is eenvoudig iets te weigeren, zelfs als hij me er slechts op attent maakt. Maar nu is hij met zulke heftige smeekbeden, bezweringen en zelfs dreigementen zo ver gegaan, dat hij bijna met vijandschap dreigde als ik hem in deze kwestie niet ter wille was. De man werd hiertoe aangezet door een bewonderenswaardige bewondering en genegenheid voor uwe hoogheid. Hij stuurde mij een passende brief,[1] die niets anders dan de voortreffelijke kwaliteiten van Trivulzio bezingt, waarin ik overal een opvallend en uitgelaten gejubel en zogezegd een zekere dronkenschap van vreugde lijk te herkennen. Hij was zo uitgelaten en zo voldaan, omdat hij het geluk had gehad enkele dagen van de aanwezigheid van Trivulzio te genieten.

Maar het kwam niet bij hem op dat hij, hoe meer hij de verhevenheid van uw positie en de goddelijke kwaliteiten van uw lichaam en geest ophemelt, mij des te meer afschrikt van datgene waartoe hij mij met zijn inspanningen aanspoort, vooral omdat hij in zijn brief ook uw volmaakte geleerdheid en zorgvuldig oordeel roemt. Waarom verlangt hij een brief die zowel bij u als bij mij past? Toch heeft hij mij met één pijl bijzonder getroffen, omdat hij, terwijl hij schrijft dat u met een opvallende oprechtheid mijn naam en mijn werken voor wat ze waard zijn steunt, mij met een proces wegens ondankbaarheid dreigt, tenzij ik met een brief verklaar dat ik de welwillende houding van zo'n belangrijk iemand tegenover mij erken. Wat moest ik doen? Ik was meer dan bedolven onder noodzakelijke werkzaamheden, en toevallig diende zich een koerier[2] aan die zich op een spoedig vertrek voorbereidde.

1. Brief 2405.
2. Waarschijnlijk de koerier die brief 2420 bezorgde.

Ten slotte leid ik uit de brief van mijn vriend Brie af, dat u daar niet erg lang zult verblijven. En er verschijnen niet vaak mensen aan wie ik een brief kan toevertrouwen. Zodoende heb ik alle schaamte afgelegd en besloten een ongekunstelde brief aan de eminente vorst te richten.

Allereerst reken ik het daarom tot een bijzonder deel van mijn geluk, zo er enig geluk is, dat mijn talent en mijn geschriften een in alle opzichten volmaakte held helemaal geen ergernis bezorgen. Zijn oordeel alleen dient men naar mijn mening als gelijk aan een volledig bezet theater te beschouwen. Wat te zeggen van het feit dat de steun van dergelijke mannen voor mij als een stok is, waarmee ik mijn geest overeind kan houden, die op deze leeftijd en met deze gezondheid, bij deze voortdurende en buitensporige inspanningen en ten slotte bij de afkeer van deze zeer ondankbare wereld van tijd tot tijd moe wordt en neerzit. Als het niet gegeven is de steun van iedereen te verdienen, is het al iets bij degenen die op de ereplaatsen zitten in de smaak te zijn gevallen. Ik zou u met zoveel voordelen, zoveel waardigheden en zoveel geestelijke rijkdom gelukwensen, zeer illustere heer, als u ze slechts voor uzelf bezat. Omdat u al wat de almachtige God u heeft verleend, tot nut van iedereen in het openbaar en privé verdeelt, feliciteer ik nu eerder de heilige kerk, feliciteer ik het christelijk geloof en feliciteer ik de geesteswetenschappen met zo'n beschermheer, verdediger, ondersteuner en vriend.

Na een langdurige storm heeft Italië eindelijk de gewenste rust gekregen; in Frankrijk is nadat de wolken uiteen zijn gedreven de heldere hemel teruggekeerd.[3.] Gelukkig komen overal de schone letteren weer tot bloei, hoewel nergens voorspoediger dan in Frankrijk, onder de gelukkige bescherming van een uitmuntende koning. Als Duitsland zich van de huidige koorts zou kunnen ontdoen, zou ik op een of andere gouden eeuw hopen en het zou mij een genoegen zijn om indien mogelijk weer jong te worden. Ik zie een nauwelijks te ontwarren labyrint; toch heb ik nog niet alle hoop laten varen, vooral wanneer mensen zoals u verschijnen als vogels die voorspoed beloven en niet toestaan de moed te verliezen. Ik bid dat Christus wil dat deze rust voor de meest christelijke koning blijvend is en dat hij zich verwaardigt zijn vrijgevigheid jegens u voortdurend te vergroten. Slechts één ding zal ik u vragen, namelijk dat u deze arme oude man aan de lijst van uw beschermelingen toevoegt. Als u meent dat met zijn hulp iets kan worden bereikt, zal ik mij ervoor inzetten dat u beseft dat ik alles eerder heb verwaarloosd dan het verlangen en de bereidwilligheid u van dienst te zijn.

Freiburg im Breisgau, 30 januari 1531

3. Door de Vrede van Kamerijk (1529).

2424 *Van Nicolas Maillard*
Saint-Bel, 1 februari [1531]

Jezus
Nicolas Jérôme Maillard groet Erasmus van Rotterdam, zijn ware vriend

Uit de brief, die u, zeer geleerde Erasmus, niet zo lang geleden naar mijn mecenas schreef[1] en ook met al uw vriendelijkheid tegelijk voor mij bestemde, kreeg ik een meer dan voldoende duidelijk getuigenis van vooral uw genegenheid voor mij, zodat ik op geen enkele wijze terecht over u kan klagen. Toch heb ik altijd vurig naar zulke brieven verlangd die steeds weer van zo'n geleerd en oprecht hart afkomstig waren en waarvan het lezen hun ontvangers vaak niet minder profijt dan genoegen pleegt te bezorgen. Maar omdat u van mij sinds ik uit Breisgau ben vertrokken zelfs niet één brief hebt ontvangen, zou u een meer gegronde reden tot klagen hebben. Maar als u - om mij intussen niet voor iets te verontschuldigen - de feiten zelf in volgorde zorgvuldiger afweegt, zal er voor u zeker geen reden zijn om mij met recht aan te klagen. Luister daarom, als u tijd hebt, kort naar de opvoering van een toneelstuk - zo noem ik het graag. Want ik weet zeker dat dit, zoals het voor mij niet moeilijk is te vertellen, voor u niet onaangenaam zal zijn te horen.

Nauwelijks was ik tegen het begin van april naar Lyon teruggekeerd, toen plotseling een van mijn vrienden die iets op zijn hart had, mij bij de eerste mijlpaal tegemoet kwam. Toen ik vroeg of alles goed ging deelde hij op dat moment mee dat er enkele mensen waren geweest die, toen ik in Freiburg im Breisgau bij u verbleef, nauwelijks merkbaar mijn goede naam bij mijn afwezigheid zo in diskrediet brachten en zo belaagden - en dat alleen maar omdat ik Erasmus had bezocht met wie ik in bijzondere vriendschap was verbonden - dat ik door een vals gerucht ook bij degenen die het meest op mij waren gesteld een slechte en meer dan tragische reputatie begon te krijgen, zelfs zo dat ik spijt van mijn onderneming begon te krijgen. Zie nu, vraag ik u, mijn beste Erasmus, hoe slecht de oordelen van mensen zijn, hoe verdorven hun moraal is, hoe slecht hun mentaliteit en hoe slecht hun ziel. Om deze lasterpraat met meer kunstgrepen te verspreiden was intussen een pedant broedertje voorhanden met een capuchon en een masker, dat het niet waard is met name te worden genoemd. Toen hij merkte dat er een vacature bij ons hof was (zo kan men vermoeden) heeft hij als een zeemeeuw, de bek wijd geopend op zoek naar prooi,[2] zich de taak van evangelieprediker bru-

1. Brief 2410 aan Antoine d'Albon.
2. *Adagia* 1948.

taal toegeëigend, terwijl hij in werkelijkheid een toneelspeler was. En hij vervulde de rol met zoveel succes dat hij, als wat over de man wordt gezegd klopt, bij het volk eerder de rol van een of andere nar dan van een prediker leek te vervullen en dat zelfs de vrouwtjes vaak lachend naar hem luisterden. Hij werd slechts bewogen door het verlangen mijn naam bij het onkundige gepeupel en het gewone volk alleen met het woord Erasmus eenvoudig nog meer gehaat te maken en mij ten slotte valselijk te beschuldigen van het verspreiden van die verderfelijke nieuwe materie en zo'n goddeloze sekte. Maar Maillard staat er in elk geval zover vandaan, dat hij het daarmee werkelijk twee octaven en diametraal[3.] oneens is en oneens zal blijven totdat Lachesis zelf de portie wol heeft afgewonden. Bij deze voorstelling waren ook mensen aanwezig, die de puntjes op de i van de laatste akte wilden zetten,[4.] onder wie één iemand die beslist de hoogste lof en de nieuwe annalen verdiende, de Calliopius[5.] van het toneelstuk, die bij uitstek vooral met zichzelf is ingenomen en zich ervan heeft overtuigd dat hij iets is. Hij geldt als een zedenmeester, hoewel hij in andere opzichten door iedereen moet worden bekritiseerd; als u wilt dat ik het korter zeg: een aap uit de tragedie.[6.] Zodra hij de inhoud van het toneelstuk, die nauwelijks aan een of twee personen bekend was, te weten kwam, begon hij meteen tegen Erasmus uit te varen, hem te kleineren terwijl deze afwezig was, een nieuw vuur aan te wakkeren, en wat al niet meer. Hij begon ook mijn naam bij mijn beschermheer gehaat te maken, met leugenachtige geruchten datgene wat bedekt en verborgen diende te zijn onder het volk te verspreiden, en ten slotte over zaken waarvan hij niets wist te oordelen - kortom alles te doen wat een man met gezond verstand zelfs niet bij een zware misdadiger zou proberen. Het scheelde inderdaad weinig, of het werd van een komedie een tragedie en van een *fabula togata* weer een *fabula palliata*.[7.] Maar dankzij Christus, de grootste en de beste, keerde de zaak uiteindelijk ten goede en liep gelukkiger af dan wanneer ik de lasterpraat al biddend ongedaan zou maken. En het gebeurde voor ons zoals het vroeger de Atheners overkwam: de uit vliegt.[8.] Kijk, eerst bood de toneelspe-

3. *Adagia* 163 en 945.
4. *Adagia* 1245; bedoeld is de laatste hand aan iets leggen.
5. Bedoeld is de hoofdrolspeler, maar in feite de naam van een redacteur, die aan het eind van verschillende handschriften van Terentius voorkomt; vgl. *Adagia* 445.
6. Iemand die beweert beter te zijn dan hij is; zie Adagia 1795.
7. Een *fabula togata* was een toneelstuk in Romeinse kleding en setting; het had doorgaans een ernstiger karakter dan een *fabula palliata*, een toneelstuk in Griekse setting, zoals de stukken van Plautus en Terentius.
8. D.w.z. iets verloopt gunstig; zie *Adagia* 76.

lende nar nederig gras aan[9] en zong, nadat getuigen hiervoor waren opgeroepen, oprecht een palinodie.[10] Daarna deed de toneelspeler Momus zonder zich te schamen alsof hij Harpocrates zelf was.[11] Beiden zullen hierna de naam van Erasmus en van mij koesteren.

Dat is de afloop van het toneelstuk, zo was de volgorde van de gebeurtenissen, zo verliep het toneelstuk. Hoewel deze hele kwestie zo goed als onbeduidend is zodat ze bijna van geen belang blijkt te zijn en aan zo weinig mensen bekend, heb ik toch besloten haar niet geheel en al stilzwijgend te verbergen en, zoals men zegt, met een doof oor te laten passeren. Dit deels met de bedoeling dat het voor de lezer van deze brief duidelijker vaststaat onder welke voortekenen en met welke bedoeling ik van hier ben vertrokken om u te bezoeken en tegelijk mijn onschuld te verdedigen, en deels om te bereiken dat, als slechtgezinde mensen wellicht de feiten anders uitleggen dan ze zijn en een ongunstig oordeel hebben, zij aan uw brief tenminste betrouwbaarheid ontlenen en hierna leren, dat het niet het kenmerk van een vrome christen is op grond van het gerucht van een ander zonder reden een broeder het stigma van een slechte naam te bezorgen; en dat zij bovendien, als ze zijn gewaarschuwd, niet steeds voor zichzelf een grotere vrijheid opeisen om te zondigen door op een verachtelijke manier tegen iedere rechtschapen en geleerde man tekeer te gaan, waarbij ze denken dat alles wat ze wensen straffeloos is geoorloofd, en dat zij aldus vermaand hun verstand terugkrijgen. Ik denk dat er niemand met een verstandig inzicht is, die het met genoegen verdraagt zo in het openbaar door dergelijke schurken en praatjesmakers beschuldigd en berispt te worden, soms ook ten koste van zijn reputatie. Zij hadden beslist alles in goede en juiste zin moeten opvatten en, wat het ook was, steeds in de gunstigste betekenis moeten uitleggen en niet eerst mijn onderneming moeten bespotten; en zij hadden het geheel van de zaak nauwkeurig moeten afwegen, niet tevoren zo onverbiddelijk nieuwe geruchten moeten verzinnen en de uiteindelijke afloop moeten voorspellen. Toch bid ik intussen voor hen en de kleine kraaien[12] die op hen lijken, om een gezonde geest en het terugkrijgen van hun verstand. Laten zij vroomheid op een andere manier bedrijven. En hoewel zij mijn onderneming dag na dag zo bespotten, mij bij mijn afwezigheid zo hekelden, alles met hun aantijgingen vulden, niets met hun gif onaangeroerd lieten, ontbrak het intussen in Parijs, als mijn geloof niet onjuist is, warempel toch niet aan wer-

9. D.w.z. erkende zijn nederlaag; zie *Adagia* 878.
10. D.w.z. herriep zi jn mening; zie Adagia 859.
11. Momus was de god van de bijtende kritiek (*Adagia* 474), Harpocrates de god van het zwijgen (*Adagia* 3052).
12. *Adagia* 616.

kelijk oprechte mensen zoals Ruel, Toussain, Bérault en Danès, met wie ik al lang geleden vriendschap had gesloten, zelfs ook Budé, eerlijke en nauwkeurige weegschalen bij hun oordeel over zaken die de letteren betreffen, die u allen door en door kent en die daarentegen met mijn onderneming rekening hielden, haar prezen, bewonderden en tegen haar opkeken. Bovendien sloten zich naar men zei niet weinigen van onze orde en ons theologische gezelschap, zelfs van de eerste rang, bij hun meningen aan. Nooit heb ik gedacht dat het aan mensen ontbrak die (zoals zij plegen te doen), zelfs voordat ik aan mijn reis begon, vol afkeuring riepen dat het alleen om de naam van Erasmus een schandalige actie was.

Hoe de zaak ook is verlopen, er is geen enkele reden dat ik nu spijt heb van mijn bezoek aan Erasmus. Ik prijs mij integendeel bijzonder gelukkig dat ik Erasmus, oprecht als de man is - naar het oordeel van geleerden is hij ongeevenaard in talent en al lang om zijn naam en buitengewone geleerdheid uitermate bekend -, uiteindelijk niet alleen van gezicht maar ook in een diepgaand en meer dan vriendelijk gesprek en als gast aan zijn tafel heb leren kennen en met een nauwe band van genegenheid voor altijd aan mij heb gebonden. Maar als ik wellicht door mijn ontmoeting met u bij velen afgunst op mijn naam lijk te hebben opgewekt, doet het mij toch genoegen dat ik naar de mening van velen bovendien alleen al door de gelegenheid u te ontmoeten, hoe zij ook was, geen geringe roem heb verworven door het lot steeds met het tegendeel af te wegen.[13.] Zo moeilijk is het nu zich aan de wensen van de mensen aan te passen, omdat het heel duidelijk is dat zelfs Jupiter nooit iedereen tevreden heeft gesteld. Want hoe vaak heb ik met eigen ogen buitenshuis en in huis, wanneer in privégesprekken over u zoals dat vaak gebeurt werd gesproken - wat doorgaans voor iedereen heel aangenaam is - en herhaaldelijk ook mijn reis ter sprake kwam, gezien dat sommigen die even beroemd waren vanwege hun adellijke afkomst als om hun voortreffelijke kwaliteiten, door een groot verlangen werden gekweld om Erasmus te zien. Hoe vaak heb ik mensen ontmoet die herhaaldelijk met hun ogen ten hemel geheven en ook met een diepe zucht zeiden, dat zij in hun leven een groot deel van hun geluk zouden hebben bereikt, als zij de kans hadden gekregen Erasmus een keer te zien of een poos van een gesprek met hem te genieten. Hoe vaak heb ik anderen van harte om een groot verlies aan bezittingen en gezondheid horen smeken, als zij Erasmus zelfs alleen maar op de drempel hadden kunnen begroeten. Hoe vaak hebben ten slotte sommigen hun eigen laksheid veroordeeld, omdat zij hun hele leven in ledigheid hadden doorgebracht, ook al waren zij door de zoetheid van de letteren verleid en, terwijl zij zich min of meer in hun nest als de doden in hun graf schuil-

13. Vergilius, *Aeneis* 1, 239.

hielden, hun geboortegrond niet hadden verlaten om onderwijs te volgen. Ik ken anderen - de hemel sta mij bij - die een kenmerkende afbeelding van uw arme lichaam, op papier kundig weergegeven, alsof het echt is, voor zich zetten en alleen al bij het zien ervan terstond door een heftig verlangen worden aangewakkerd en aangevuurd zich op de studie van de letteren toe te leggen. Zij zijn als degenen die op een vindingrijke manier jacht maken op oude gouden, zilveren en ook bronzen munten van keizers, omdat ze denken dat die van veel nut zijn en zelfs zeer veel aan kennis van de historische waarheid bijdragen vanwege de cirkelvormige inscriptie die ze tonen en waarmee ze direct laten zien van wie ze zijn. Zij beweren ook dat er vroeger veel mensen zijn geweest die door de afbeeldingen van hun voorouders tot deugd zijn aangespoord. Ik voorspel dat het voor het nageslacht beslist ook zo zal zijn met de afbeelding van uw gezicht, die kunstig in brons is gegoten,[14.] waar men aan de andere kant een afbeelding van Terminus zelf gegraveerd ziet met deze Latijnse spreuk: 'Ik, Terminus, wijk voor niemand'. Het is beslist een echt symbool van het menselijk leven, waarmee u doorgaans brieven die naar vrienden moeten worden verzonden verzegelt, als u wilt dat zij ooit meer bewijzen van en zekerheid over uw vriendschap hebben. Kort geleden heeft een of andere schoolfrik, een geslepen iemand,[15.] zomaar de gelegenheid aangegrepen u daarmee in een kwaad daglicht te stellen, een duidelijk bewijs van zijn vergissing, omdat hij daarmee, zoals hij fraai verwoordde, naar de arrogantie van Erasmus verwees. Ik herinner mij dat ik een of twee voorbeelden bij een andere gelegenheid zag. De bekende Glareanus, uitermate bedreven in Grieks en Latijn en een voortdurende bewonderaar van u, bood mij de mogelijkheid dit in Freiburg te zien.

Ik zou niet willen dat deze woorden tevergeefs zijn gezegd, in de hoop dat die onzin verkopende lasteraars eindelijk ophouden om met hun dwaasheden, hatelijkheden en geheime lasterpraat juist de goede mensen te bestoken, met hun bedriegerijen en onzin de oren van geleerden lastig te vallen en schaamteloos tot hen te schreeuwen en te blaffen; zij zijn alleen maar vindingrijk om fatsoenlijke mensen te kwellen, voor niemand nuttig te zijn en iedereen schade toe te brengen. Laten zij ophouden, zeg ik, verbaasd te zijn dat ik Erasmus - een man die op alle manieren beslist bewondering verdient, in alle opzichten absoluut volmaakt is en met alle onderscheidingen

14. Het medaillon van Quinten Metsys; zie brieven 1092 en 2018.
15. Luis de Carvajal in zijn *Apologia monasticae religionis diluens nugas Erasmi* (ed. Parijs, 1529, folio 9 verso); Erasmus reageerde op de beschuldiging in *Responsio adversus febricitantis cuiusdam libellum* (LB X, 1676 F-1677 B); Carvajal herhaalde zijn beschuldiging in *Dulcoratio amarulentiarum Erasmicae responsionis* (Parijs, 1530, folio 67 verso-68).

moet worden geëerd - eenmaal ook met gevaar voor eigen leven nog niet zo lang geleden een bezoek heb gebracht. Terwijl zij zelf nooit iets doen wat lof verdient, verscheuren zij met hun tanden naam en faam van geleerden en beschimpen hen meestal zonder reden; met zo'n slechte genius zijn zij geboren. Dit heeft er in ieder geval voor gezorgd, mijn dierbaarste Erasmus, dat ik tot nu toe, en later wellicht dan u zou willen, het schrijven van deze ene brief aan u heb uitgesteld om mij van een valse beschuldiging te zuiveren en mij van schuld vrij te pleiten. Want ik moest deze zo overduidelijke aantijging snel weerleggen of het verlies van mijn goede naam geheel en al naast mij neerleggen.

'Maar waartoe zulke mooie woorden, Maillard?' zult u zeggen. 'Waar komt de grote haat tegen Erasmus vandaan?' Naast veel andere redenen, denk ik, omdat de Muze van Erasmus altijd Atheens zingt.[16.] Want die lieden die met hun mond beledigen en alle kunstzinnigheid missen,[17.] haten de helder klinkende Muzen, en degenen die hen met verve vereren zijn, vooral als zij in het Grieks hun gezang laten horen, even weinig afkerig van de Gratiën en de Muzen als een varken van de majoraan.[18.] Het enige verlangen dat zij boven alles hebben, is de verfijnde en heilige Muzen te storen, hen steeds te overschreeuwen, jaloers op hen te zijn en des te meer naarmate de Muzen met hun harmonieuze stemmen prachtiger klinken. Alleen hierom lijken zij van Erasmus en van degenen die naar de Griekse Muzen verlangen een afkeer te hebben, terwijl iedereen naar eigen goeddunken ongestraft tegen wie ook maar tekeergaat, zozeer dat het beroemde Griekse spreekwoord 'De mens is voor de mens een wolf'[19.] terecht de ronde doet. Daarentegen is 'De mens kan voor de mens een god zijn',[20.] een niet minder waar dan schitterend gezegde, bekrachtigd door het heilige orakel van Christus. Het zou uitermate lastig zijn dergelijke lasterende duistere figuren en dat soort praatjesmakers te muilkorven, tenzij een of andere Hercules deze pest snel laat verdwijnen en uitroeit, of zij binnenkort hun leven beteren. Ik ken enkele mensen die zo met zichzelf zijn ingenomen - ik schaam mij het te zeggen - dat zij, toen ik al had besloten eens op de deur van de Griekse Muzen te kloppen en nog niet de drempel was overgegaan, maar toch probeerde hem te bereiken, mij zo van mijn plan afschrikten, zo tegenhielden en zo ontmoedigden dat het weinig scheelde of ik had mij juist aan de drempel lelijk gestoten.[21.] Intussen

16. *Responsio adversus febricitantis*, LB X, 1677 B-C.
17. *Adagia* 1518.
18. *Adagia* 338.
19. *Adagia* 70.
20. *Adagia* 69.
21. *Adagia* 477.

ontbrak het niet aan mensen die op een heel vervelende manier het mij moeilijk maakten, mij mijn plannen ontraadden en zwaar hinderden zodat ik bijna de moed verloor.[22.] Zo zijn warempel de mensen van dat slag,[23.] als het ten minste mensen zijn, die heel vernuftig, om niet te zeggen streng, met grote arrogantie die betrouwbare wijzen en meertaligen vervolgen, alleen vanwege het feit dat zij de taal van kinderen met toewijding verfijnen of hen welsprekender maken; ze zijn vooral ervan overtuigd dat vaardigheid in meer talen de vroomheid en het goede gedrag van kinderen in sterke mate hindert. Die opvatting is zo verkeerd, omdat juist hierom (niet om een andere reden) door de beroemde Homerus, die bron voor talenten, alleen mensen *meropes*[24.] worden genoemd vanwege hun variëteit aan talen en verscheidenheid aan kennis. Wat een ramp voor de studies zou binnenkort de hele republiek der letteren overvallen, als zij hun toehoorders datgene zouden opdringen waarvan zij hen met riemen en zeilen[25.] proberen te overtuigen. Niemand zou dat werkelijk toelaten, zelfs niet de meest ongeletterde. Zo sterk bespeuren zij bij het geluid van dit woord iets slechts. Als men zelfs een beetje Grieks heeft laten klinken, laten zij onmiddellijk hun oren zakken, zoals een ezel bij het geluid van een lier.[26.] Van wat hun gehemelte niet bevalt, walgen zij met een onverdraaglijke verontwaardiging; met een buitengewone afkeer wijzen zij al wat in hun oren slecht klinkt af. Ik weet niet wat zij dan zouden doen, als ze merken dat er in het Hebreeuws wordt gespuugd - misschien zullen ze ook woedend zijn.

Daarom zou ik hen beter Muzengeselaars en Muzenhaters kunnen noemen dan vrienden van de Muzen. Omdat zij niets ondernemen dat roem bezorgt, zijn ze jaloers op succesvolle inspanningen van anderen, zich wellicht bewust van hun onwetendheid. Omdat zij tot niets in staat zijn om daarmee voor zichzelf roem op te eisen en deze te vereeuwigen, steunen ze armzalig op de roem van anderen, terwijl ze met verwerpelijke kunstgrepen hierin zijn geoefend, en wat zij niet kunnen bereiken veroordelen zij onmiddellijk. Anderen geven zij braaf advies, maar ze brengen nooit iets naar voren dat aan de schone letteren of een vrome geleerdheid bijdraagt, ja zelfs geen iota; ze betogen niets met meer geleerdheid over de letteren dan blinden over kleuren,

22. Maillard had in 1524 beweerd dat theologen naast Latijn ook Grieks en Hebreeuws dienden te kennen.
23. Lett. ‘van dat speeksel’, *Adagia* 1319.
24. *Ilias* 2, 285. De betekenis van het woord dat slechts eenmaal bij Homerus voorkomt, is niet bekend, maar vermoedelijk denkt Maillard dat het ‘welbespraakt’ betekent.
25. D.w.z. uit alle macht; vgl. *Adagia* 318.
26. *Adagia* 335.

zo noodlottig zijn de eieren waaruit ze zijn voortgekomen. Wij zien nu dat sommigen bijna tot zo'n waanzin zijn vervallen, dat zij zonder enig onderscheid uit de literatuur over de werken van anderen bijzonder aanmatigend oordelen en wat hun niet aanstaat, met de pennenstreek van de censor doorhalen. Zij zingen mooi voor zichzelf, met de lier omgekeerd zoals die beroemde citerspeler.[27.] Zij oordelen met een kromme meetlat over anderen zoals ze zijn gehandicapt, niet anders dan degenen die door verschillend gekleurd glas kijken, met een scherpe blik naar de buitenkant, maar naar binnen toe buitengewoon zwak, werkelijk echte vampieren.[28.] Ten slotte zijn zij zo volledig doordrenkt van hun eigenliefde, dat zij de vermogens van anderen naar hun eigen standaard afmeten. Met dit speeksel[29.] doordrenkt denken zij met groot vertrouwen alles af te moeten keuren, wat ze niet hebben geleerd of misschien nooit hebben kunnen volgen. Door alles naar hun maatstaf af te wegen onderzoeken zij anderen streng. Nooit zijn zij meer ondankbaar dan tegenover hen, die met een onvergelijkelijke inspanning en bovendien een onbeperkte toename van hun waardering de heilige tempel van Pallas voortdurend onderhouden en die, bedolven onder bijna Herculesachtige inspanningen en onuitputtelijke nachtelijke werkzaamheden, hun hele leven zich hebben afgebeuld om de Pandora van de letteren met hun wapenrusting te versieren.

Ik ben hogelijk verbaasd en ik kan mij niet genoeg in verbazing afvragen, welk homerisch noodlot hen zo hiertoe heeft gebracht en zo gek gemaakt, en hoe het kon gebeuren dat zij zo van het rechte schietlood van de waarheid zijn afgedwaald. Maar laat hen nu maar roepen, schreeuwen en daarmee de hemel treffen, omdat ik wellicht Erasmus zelfs gunstiger gezind lijk te zijn dan gepast is. Met het volste recht protesteer ik tegen hen, omdat zij meer dan gerechtvaardigd is zo tegen Erasmus uitvaren, soms zelfs vanaf de preekstoel zo tegen hem tekeergaan en zelfs zo buiten zinnen zijn zonder een juist oordeel over de man te hebben. Ik steun Erasmus graag. En ik steun hem toch zo in die zaken die Christus en de naam Christus allerminst onwaardig gelden, die al lang geleden door zoveel besluiten van de orthodoxe kerk zijn vastgesteld, die met grote eenstemmigheid van de heilige vaderen en met de vastgestelde beoefening van de godsdienst zijn bekrachtigd en van de voorvaderen van de kerk tot ons zijn gekomen, om te voorkomen dat intussen iets van mijn vroomheid verdwijnt. Indien iemand iets verkondigt dat het tegenovergestelde daarvan is, zelfs al is het Hieronymus, Augustinus, Ambrosius, Erasmus of zelfs de engel van het licht,[30.] zal ik daar beslist

27. De ezel in *Adagia* 335.
28. Vgl. Jesaja 34:14.
29. Zie noot 23.
30. 2 Korintiërs 11:14; vgl. Galaten 1:8-9.

niet naar luisteren. Toch denk ik intussen niet dat een leer in ieder opzicht volmaakt en vrij van beperkingen is zonder kennis van de talen, maar zelfs vaker onvolledig wordt en verminkt raakt door gebrek hieraan en onwetendheid hiervan. Zij leveren niet alleen de overige vakken, maar vooral de Heilige Schrift en degenen die de christelijke filosofie onderwijzen, ook naar de opvattingen van onze voorouders, niet geringe hulp. Er is geen sprake van dat zij zich tegen de vroomheid en de goede zeden verzetten.

Geleerdheid is zeker belangrijk en schitterend, vroomheid is belangrijker, maar het grootst als geleerdheid met vroomheid en goede zeden door een gemeenschappelijke band is verbonden. Het nageslacht zal beslist erkennen dat het u zeer veel verschuldigd is, en de schare geleerden van deze tijd zal dit eerlijk toegeven; ten dele omdat de schone letteren, die voorheen zich in duisternis schuilhielden en bijna waren begraven, onder leiding van de Gallische of liever Bataafse Hercules, dat wil zeggen Erasmus, opnieuw worden geboren en steeds verfijnder tevoorschijn komen; voorts ten dele omdat de kennis van beide talen, al lange tijd voor weinig mensen toegankelijk, meer en meer tot groot verdriet van bepaalde lieden die er maar op los praten, weer tot bloei komt en weer groeit, onder groot applaus van de wereld, zozeer dat al degenen die zich op de Griekse en Latijnse taal toeleggen, buitengewoon eensgezind zeggen dat dit volledig aan u alleen te danken is. Want omdat vroeger barbaren het bekende Palladium[31.] van de Muzen brutaal met een grote dwingelandij waren binnengedrongen en met zoveel geweld hadden bezet dat het, bijna ingestort, een ruïne dreigde te worden en de Muzen daarom moesten vrezen dat de schone letteren weer ten onder zouden gaan, hebt u het eervol uit hun handen bevrijd doordat u deze hommels, een uitermate improductieve zwerm,[32.] ijverig van de heilige korf van de bijen afweerde. Waarachtig een mooie overwinning, een schermutseling in de letteren die men niet moet afkeuren. Terwijl in andere gevechten alleen aan de overwinnaar de zegepalm wordt toegekend, krijgt degene die deze literaire strijd verliest, van de overwinnaar een niet te versmaden trofee.[33.]

Laten daarom die lastige en verwaande lieden zich uit de voeten maken, laten zij dat doen, zeg ik, en laten zij nu als krokodillen geen geluid maken,[34.] laten zij eerbiedig zwijgen en ophouden met hun tong oorlog te voe-

31. Het beeld van Pallas Athene op de burcht van Troje.
32. Vergilius, *Georgica* 4, 168.
33. Bedoeld zijn de scholastieke theologen, die de vruchten plukken van de overwinning van hun tegenstanders.
34. Vgl. Plinius, *Naturalis historia* 8, 37: ‘Het enige dier op aarde dat het gebruik van een tong mist.’

ren[35] omdat zij absoluut niet welbespraakt zijn. Ik smeek hen op te houden nog langer zo tegen het Grieks tekeer te gaan, zo te protesteren, te grommen, te blaffen en te knorren. Als zij tot hun nadeel niet in staat zijn het te leren, is er voor hen geen reden het Grieks en degenen die het beoefenen met zo'n hartgrondige haat aan te vallen. Laten zij alstublieft leren dat de Griekse literatuur niet alleen niet de godsdienstigheid schaadt, maar ook zeer veel aan de ware, eerlijke en zuivere kennis van de Heilig Schrift bijdraagt. Het is alsof de beroemde aanvoerders van de christelijke filosofie, vooral de heilige Paulus, Basilius, Chrysostomus, Gregorius van Nazianze, bijgenaamd de Theoloog, Gregorius van Nyssa, Athanasius, Cyrillus en ook Theophylactus ons in het Grieks een leer hebben onderwezen die anders is dan wat de verdedigers van ons geloof die aan hen gelijk zijn, Hieronymus, Augustinus, Ambrosius, Hilarius en Cyprianus, even welsprekend als breedvoerig in het Latijn hebben verkondigd.

Daarom ben ik, door deze stimulansen krachtig aangemoedigd en door uw aansporing sterk gemotiveerd om Grieks grondig te leren, voortvarend (en naar ik hoop met succes) aan de studie van het Grieks begonnen; ik doe het nu al voor het zesde jaar, uitsluitend door stomme leraren geholpen. En hoewel ik in mijn hart al een poos naar kennis van die taal verlangde en wist dat pogingen van stervelingen vaak tevergeefs zijn, bedacht ik toch dat ik goed had gehandeld en een juist besluit genomen om mijn aandacht daarop te richten, waar een niet geringe roem voor mijn naam en een rijkere opbrengst van het zaaien voor de akkerbouwer het gevolg zouden zijn. Daarbij werd mijn vertrouwen in de eerste plaats vergroot door het feit dat ik zeker wist, dat er vanwege Griekse literatuur bij een goede geest helemaal niets verdwijnt, en dat daarmee zelfs eerder in sterk toenemende mate veel voordeel wordt bereikt, als dit met het lezen van de Heilige Schrift wordt gecombineerd. Vervolgens omdat uw voorbeeld en mijn navolging mij bij het rennen bovendien vanzelf een geweldige aansporing bezorgden,[36] want ik zag dat u door zich met deze literatuur bezig te houden al lang een onsterfelijke naam bij het nageslacht hebt verdiend door daaruit nooit iets te laten zien, dat niet geleerd, niet verfijnd en ten slotte niet zonder fouten is. Maar terwijl uw getalenteerde bedrevenheid zich heel duidelijk heeft vertoond bij het vertalen van veel andere werken van zowel heidense als onze auteurs, leek u vooral bij de werken van Chrysostomus, die u onlangs met grote toewijding in het Latijn hebt vertaald,[37] die waarlijk gouden mond[38] met uw gouden

35. *Adagia* 1947.
36. *Adagia* 147.
37. Zie brief 2359.
38. Zie brief 2359, noot 5.

en sierlijke mond zo bekwaam weer te geven, er zo bedreven in te zijn een meesterlijke taalvorm uit te beelden, dat hij nu bij de Romeinen helemaal zo lijkt te spreken zoals hij vroeger vanaf de preekstoel tot zijn Griekse parochianen preekte. Want aan het tegelijk aangename en nuttige lezen van hem naast anderen beleef ik doorgaans veel genoegen, omdat hij een welsprekendheid bezit die steeds met vroomheid is verbonden, en een overvloedige rijkdom aan woorden die - om verder niets te zeggen - bij een christen past. Sterk door deze studies gestimuleerd besloot ik zelf een proeve van een vertaling van een paar werken van hem te maken en het eerste waagstuk van de arbeid op me te nemen. Het beviel mij zo dat al de eerste poging mij dagelijks meer en meer begon te bevallen, omdat het bij de afronding leek dat ik de uren niet slecht had besteed. Maar toen ik ontdekte dat een aanzienlijk deel daarvan al door anderen in het Latijn was vertaald, heb ik mijn plannen laten varen, en toch ben ik zo opgehouden dat er geen reden is om spijt van het werk te hebben.

Heel graag wil ik van u weten of het werk, getiteld *Vergelijking van de macht, rijkdom en gezag van de koning met die van een monnik* van Johannes Chrysostomus[39.] tot nu toe alleen in het Grieks bestaat, omdat ik bij het vertalen hiervan het eerste voorbeeld, hoe het dan ook zal zijn, van mijn leertijd zal publiceren. Want als ik weet dat het al is vertaald, zal het ongetwijfeld met de Ajax van Augustus[40.] onmiddellijk aan de spons worden toegewezen, zodat ik daardoor de indruk wek minder tijd te hebben verloren. Toch wilde ik liever met deze Griekse oefening mijn aanleg testen dan helemaal niets ondernemen. Want het is altijd beter bezig te zijn dan niets te doen, beter benijd te worden dan beklaagd.

Maar u wekt bij allen die op u en uw werken zijn gesteld, een niet geringe verwachting, als wat hier over u wordt verteld tenminste waar is. Ik hoor dat u nu met veel zorg naar het voorbeeld van Augustinus een boek onder handen hebt, dat men *Retractationes* noemt, heroverwegingen van bepaalde passages die of door een vergissing van het geheugen - mensen als wij zijn - aan een te weinig oplettende geest ontsnapten, of onvoldoende duidelijk waren en daardoor bij de lezer ergernis wekten of wellicht uw stijl onwaardig leken.[41.] Ik prijs deze christelijke onderneming, die bij een christelijke

39. Algemeen bekend als *Comparatio regis et monachi*; zie brieven 2263, p. 131, en 2466, p. 297.
40. Augustus schreef een tragedie over Ajax, die hij uit ontevredenheid daarover vernietigde; zie Suetonius, *Augustus* 85.
41. Maillard doelt waarschijnlijk op *Loca quaedam emendata*, al in 1529 uitgegeven met de tweede editie van *Apologia adversus monachos*; zie brief 2095.

man goed past, omdat hij van niets dan de vroomheid zelf en de oprechte eerlijkheid van het geloof geheel en al is vervuld. Want terwijl zo'n voortreffelijke onderneming voor geen omstandigheden en leeftijd van mensen ongepast is, past het vooral u juist op een leeftijd waarop vroeger de voortreffelijke bisschop van het christelijk geloof dit voor eigen nut en tot nut van iedereen deed, door uit eigen beweging alles te verwijderen of te verbeteren waarvan hij had ontdekt dat hij het moest controleren. Ook u adviseer ik vriendelijk hetzelfde te doen en ik spoor u door Jezus Christus met een dringend verzoek hiertoe nadrukkelijk aan. Ik twijfel er niet aan dat u dit binnenkort zult doen, als God u maar beschermt en altijd gelukkig laat leven. Dat u hierdoor boos op mij bent zou ik niet willen, zeer geliefde Erasmus. Want zoals mijn oprechte sympathie en genegenheid jegens u niet onwelgevallig kunnen zijn, zo kan deze vrome aansporing u niet onaangenaam zijn, omdat zij uit een hart vol genegenheid voortkomt. Zo nauw is de band van genegenheid die tussen ons is ontstaan. Daarom zult u zich ervoor inzetten, beste Erasmus, en u zult dat met toewijding doen, zodat ik hierna niets heb wat ik met recht van u kan eisen, zelfs als ik het zou willen. Dat zal zonder moeite gebeuren, wanneer u mijn brief, die een verdediging is van de Griekse Muzen, welwillend beantwoordt. Als u dit zoals ik hoop zult doen, dient u te weten dat u mij een buitengewone dienst zult bewijzen. Het ga u goed, denk aan uw vriend Maillard. Maar ik zal mijn pen niet neerleggen voordat ik aan de brief een eindversiering[42.] heb toegevoegd met een distichon dat Maillard aan de eeuwige herinnering van Erasmus opdraagt.

In het Latijn:

> Moge Erasmus veilig tegen het geschreeuw van praatjesmakers worden beschermd,
> Zodat een gelukkige ouderdom hem lange dagen bezorgt.

In het Grieks:

> Moge Nemesis Erasmus, de wreker van de Muzen, beschermen
> Zoals zij hem welgezind een langdurige ouderdom bracht.

Opnieuw: het ga u goed en leef lang.

Saint-Bel, 1 februari 1530[43.]

Aan Erasmus, groot in ieder opzicht. Te Freiburg im Breisgau

42. Vgl. *Adagia* 1245.
43. In Frankrijk bestond de gewoonte het nieuwe jaar met Pasen te laten beginnen. In 1531 viel Pasen op 13 april.

2425 *Van Pierre Du Chastel*
Parijs, 2 februari [1531]

Hartelijk gegroet. Dat ik u zo vaak schrijf, meest voortreffelijke van alle stervelingen, komt niet omdat ik denk dat mijn brieven door hun stijl of bekoorlijkheid aanbeveling verdienen of omdat zij doorgaans iets berichten dat wetenswaardig is of met uw zaken verband houdt. Maar het vertrouwen in uw vriendelijkheid geeft mij bij deze manier van plichtsbetrachting moed, en mijn genegenheid en ontzag voor u sporen mij in ieder geval zo aan, dat ik veel liever dit soort ongelegen of zelfs schaamteloze ijver wil bewijzen dan van onachtzaamheid of ondankbaarheid te worden beschuldigd, hetgeen voor een protegé de enige en grootste schande is. Want het staat voor mij niet vast en het is niet eenvoudig te bepalen wat mijn verplichtingen ten opzichte van zoveel weldaden van u dienen te zijn en tot hoever zij gaan, en aan de andere kant hoe groot mijn enthousiasme dient te zijn.

Daarom schrijf ik u nogal vaak, of liever, schrijf ik u terug, maar de buitengewone overvloed van uw antwoorden maakt geen einde aan deze onbehouwen hardnekkigheid. Nooit heb ik gedacht dat u voor mijn talrijke brieven één enkele brief verschuldigd was. Want hoewel ik veel andere kwaliteiten niet bezit - geleerdheid, talent, schranderheid, spreekvaardigheid, verdiensten - waarmee ik de grote omvang van uw vriendelijkheid en onvergelijkelijke deugdzaamheid kan evenaren, beschouw ik mij bepaald niet als de slechtste bewonderaar van uw waardigheid, als iets zo belangrijks met genegenheid en waardering, niet met handelingen tot stand kon komen. Toch zou ik er de voorkeur aan geven dat dit alles met een andere getuigenis dan van een brief werd bewezen.

Als u intussen iets over uw vriend Du Chastel wilt horen: wij bevinden ons nu in het gevolg van de bisschop van Poitiers[1] in Parijs, met anderen wachten wij op de inkomst van de nieuwe koningin,[2] die volgens plechtige Franse gewoonte heel drukbezocht zal zijn en waar nu heel Frankrijk naar uitziet. Als ik dit had kunnen zien voordat ik deze brief schreef, had ik het uitvoerig beschreven en naar u toegestuurd, tevreden met een eenvoudige en pure beschrijving van de gebeurtenissen en bovendien bijzonder betrouwbaar. De overige zaken die met een sierlijke stijl en andere kwaliteiten verband houden, zou ik zelfs niet hebben geprobeerd, omdat ik mij van mijn tekortkomingen bewust ben. Wat mijn verdere activiteiten betreft zal ik u van de tijd en de feiten op de hoogte houden. Het ga u intussen goed, sieraad van uw tijdperk.

1. Zie brief 2388, noot 4.
2. Eleanor van Oostenrijk, zuster van Karel V.

Parijs, 2 februari 1530[3.]

Uw Pierre Du Castel

Als u iets zou willen terugschrijven, kan uw brief naar Parijs worden gestuurd naar de Écu de Bâle[4.] en vandaar eenvoudig aan mij worden bezorgd.

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, mijn heer, te Freiburg im Breisgau

2426 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 6 februari [1531]

Hartelijk gegroet. ‘Ik ben de uwe, ik ben verheugd de uwe te zijn.’ Niets is mij aangenamer dan dat liedje. Toch is het niet nodig te zingen over wat dieper in het hart staat gegrift dan dat het ooit kan verdwijnen. Ik denk niet dat ik op mijn beurt voor jou hoef te zingen: ‘Ik ben de uwe, ik ben verheugd de uwe te zijn.’

Ik overweeg Sadoleto en Alciati te antwoorden.[1.] Als iemand zich aandient, moet je het laten weten. Hier is geen nieuws, behalve dat de pest is afgenomen,[2.] terwijl hij bij jullie naar ik hoor om zich heen grijpt. Ik wens dat het jou met al de jouwen zo goed mogelijk gaat.

Breng mijn groeten met name aan Basilius[3.] over.

Freiburg, 6 februari 1530[4.]

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer illustere doctor Bonifacius Amerbach. Te Bazel

3. Zie brief 2424, noot 43.
4. ‘Schild van Bazel’, beroemde boekhandel aldaar; zie ook brief 1692, noot 15.
1. Erasmus beantwoordde Sadoleto's brief (2385) op 7 maart met brief 2443, Alciati's brief 2394 op 31 maart met brief 2468.
2. De pest brak in Freiburg in de lente van 1530 uit; zie brieven 2320 en 2322.
3. Basilius Amerbach, de oudere broer van Bonifacius.
4. Erasmus laat het nieuwe jaar met Pasen beginnen; vgl. brieven 2424, noot 43, en 2268, noot 1.

2427 *Aan Pierre Du Chastel*
Freiburg, 7 februari 1531

Erasmus van Rotterdam groet Pierre Du Chastel

Ik zie natuurlijk en ben blij dat u, mijn beste Chastel, zich volledig richt op het verfijnen van uw stijl, terwijl u daarbij de manier van Budé als voorbeeld neemt die verscheidene geleerden trachten na te volgen.[1.] Deze inspanning zou bij mij geen weerzin wekken, als ik succes verwachtte. Maar het is niet minder waar dan algemeen bekend, dat het voor een oude man erg moeilijk is zijn stijl te veranderen. U bezingt herhaaldelijk mijn voorkomendheid, vriendelijkheid en ik weet niet welke verdiensten van mij jegens u, maar ik herken zo weinig hiervan dat ik mij telkens schaam, wanneer ik bij mijzelf naga hoe weinig ik met uw waardigheid rekening heb gehouden toen u bij mij verbleef. Maar zo is de aard van de mensen; ook als wij de deugd niet haten als zij aanwezig is, verwaarlozen wij haar zeker, zoals Horatius[2.] zegt, maar wanneer zij aan onze ogen is onttrokken zoeken wij haar vol afgunst, of als het niet vol afgunst is, dan beslist gedachteloos. Des te meer bewonder ik de bijzondere oprechtheid van uw karakter, omdat u zo vaak mijn vriendelijkheid roemt, terwijl u over mijn Skytische onbeleefdheid[3.] terecht uw beklag zou kunnen doen. Ik zal mij er niet tegen verzetten mijn fout naar beste kunnen te herstellen, als een gelegenheid zich aandient of als u aangeeft waarin ik u van dienst kan zijn.

Ik ben verheugd dat u een welwillende bisschop hebt getroffen, maar ik zou mij meer verheugen als ik hoor dat u met de tweehoornige mijter[4.] bent onderscheiden. Of ik zou een jonge vrouw met een rijke bruidsschat toewensen, als dit soort eer u niet aantrekt. Als u aan de andere kant vlucht voor de muilkorf, wens ik u het geluk van Baïf toe die, zoals hij zelf in zijn brief[5.] schreef, vrije tijd met waardigheid heeft verkregen.[6.] Ik denk dat u het juiste moment moeten afwachten. Het is maar al te waar wat Horatius[7.] zegt: ‘Ach, vluchtig glijden de jaren’, Pierre, ‘in stilte heen’. Vol verlangen zie ik uit naar de beschrijving van deze triomftocht.[8.] U bezit een brief die ik eigenhandig heb geschreven, zodat ik nu ook met u de rekening vereffen, terwijl ik naar

1. Niet vermeld in brief 2425 of een andere bewaard gebleven brief.
2. *Oden* 3, 24, 31-32.
3. Vgl. *Adagia* 3885.
4. In 1535 werd Du Chastel tot bisschop benoemd.
5. Er is geen brief van Baïf aan Erasmus bewaard gebleven, wel Erasmus' antwoord (brief 2447).
6. In 1529 was hij door Frans I tot ambassadeur in Venetië benoemd.
7. *Oden* 2, 14, 1-2.
8. De blijde inkomst van Eleanor van Oostenrijk; zie brief 2425.

ik meen met mijn slechte handschrift[9] niet de mindere van u ben. Maar hoor eens, dat punt was bijna aan mijn aandacht ontsnapt. Wat vertelt u mij daar van een vergelijking van talloze brieven met één brief? Ik denk dat er nauwelijks een brief van u hier is gekomen, die ik niet heb beantwoord met uitzondering van de laatste,[10] waarin u meedeelde dat u Parijs verliet. U gaf niet duidelijk aan waarheen ik de brief moest sturen, als ik een antwoord schreef, en ik wist niet welke vrienden u daar had. Het ga u goed.

7 februari 1530 volgens uw manier van rekenen[11]

2428 *Aan Konrad von Thüngen*
Freiburg, 21 februari 1531

De brief vormt het voorwoord van *Enarratio psalmi* 33 (Bazel, Froben, maart 1531).

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de hooggeachte bisschop en zeer illustere vorst Konrad, bisschop van Würzburg, hertog van Franken

Ik beschouw het, hooggeachte bisschop, als een buitengewoon geluk, dat zo'n grote vorst als u zich heeft verwaardigd deze onbelangrijke man van de laagste onder uw protegés, zo welwillend als u bent, in vriendschap met u op te nemen, en dat u wilde dat dit ook met niet alledaagse bewijzen werd aangetoond. Desondanks heb ik het niet als een even groot genoegen ervaren, dat ik de gunst had verkregen van een man die machtig is door de hoogste waardigheid van beide standen en vooral beroemd om de zeer oude stamboom van zijn voorvaderen, en dat ik hierdoor goede hoop kreeg dat eens deze storm van de christelijke godsdienst voor ons in rust zou veranderen, toen ik zag dat de belangrijkste personen die aan het roer van de kerk zaten, de Heilige Schrift en ware vroomheid ter harte gingen. Maar ik zou met het volste recht ondankbaar lijken, als ik met mijn onachtzaamheid toestond dat zo'n gewenste weldaad, die u met uw buitengewone vriendelijkheid, eerder door een onbelangrijke gelegenheid hierop geattendeerd dan hiertoe nadrukkelijk verzocht, zo liefdevol hebt aangeboden, aanzien verliest. Want zoals welwil-

9. Zie het einde van brief 2213.
10. Brief 2388.
11. Zie brief 2425, noot 3.

lendheid van mensen door een langdurig zwijgen, of zoals de Grieken eleganter zeggen met *aprosêgoria*,[1.] eerst bekoelt en vervolgens langzaam afsterft, zo wordt zij door het uitwisselen van brieven en kleine diensten die heen en weer gaan, gevoed en versterkt.

Maar om te voorkomen dat ik mij met een nietszeggende brief tot uwe hoogheid zou richten die geen ander doel heeft dan een eenvoudige plichtpleging van een begroeting, heb ik er een psalm bijgevoegd die ik in een recent werkje heb uitgelegd met de bedoeling, dat het niet alleen u aan uw protegé herinnert maar ook als een geschenk kan worden opgeborgen en, telkens als u het tevoorschijn wilt nemen, u enig genoegen zal bezorgen wanneer u door zorgen bent vermoeid, of enig nut wanneer u zich van publieke naar meer heilige zaken terugtrekt - als het tenminste überhaupt iets bevat wat voor zo'n belangrijke bisschop van enig nut kan zijn. Ik hoop in ieder geval dat via u anderen er veel profijt van zullen hebben. Ik twijfel er niet aan dat u als een uitmuntende herder al wat op enige manier de vroomheid van de kudde van de Heer helpt of stimuleert, tot uw winst rekent. Ik bid dat de hoogste leider van de herders om dit te bevorderen en te beschermen u zo lang mogelijk veilig en gezond laat leven.

Het is een heel oude gewoonte dat cliënten en vrijgelatenen van tijd tot tijd door het sturen van een klein geschenk van hun dankbaarheid jegens hun beschermheren getuigen. Beschouw dit geschenkje daarom als afkomstig van een beschermeling met een gering vermogen, maar een toegewijd hart.

Freiburg im Breisgau, 21 februari 1531

2429 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 21 februari [1531]

Hartelijk gegroet.

Nicolaus Episcopius bracht enige bezorgdheid bij mij teweeg, toen hij vertelde dat je het bevel had gekregen daar acht dagen te blijven, terwijl je daarentegen je reis hierheen voorbereidde. Daarna vertelde hij iets over het onderscheppen van een brief door iemand die zich op deze jacht toelegt. Ik hoop dat alles goed zal komen. Maar ik hoop dat ik niet word bedrogen met mijn voorgevoel, waardoor ik altijd heb gevreesd dat je in de gemeenschap niet gelukkig was, omdat je met haar bestuurders een meningsverschil over de godsdienst had.[1.] In een dergelijke situatie moet je je over je bezittingen

1. Lett. ‘gebrek aan omgang’; vgl. Aristoteles, *Ethica Nicomachaea* 1157 B.
1. Amerbach verzette zich tegen verplichte deelname aan het hervormde avondmaal.

geen zorgen maken. God vergoedt de inkomsten waar jij om goede redenen van hebt afgezien, altijd met rente. Ik ken de oprechtheid van je karakter en ben op de hoogte van krijgslisten waar bepaalde lieden voor alles op vertrouwen.

Ik weet niet of ik je over onze Thraso[2.] heb geschreven. Die schreef mij dat hij was gedwongen de pen tegen mij op te nemen en op mijn werkje[3.] te antwoorden 'maar toch meer gematigd dan de gruwelijkheid van de zaak vereiste'. Wat de man vooral dwars zit is dat daarin tien gulden[4.] wordt genoemd. Daarop antwoordt hij: 'Wie heeft je gezegd dat ik tien gulden heb gevraagd?' Zeg hem dat hij een misdadige schurk en een afschuwelijke intrigant is. Hij lijkt te zijn vergeten wat hij tegen jou en Beatus[5.] heeft gezegd. Ik doe alsof ik de brief niet heb ontvangen. Wat zou jij met zo'n monster doen? Maar Duitsland voedt te veel mensen van dit slag.

Als je hierheen komt zal dit huis blij zijn met zo'n gast. We hebben nu bedden. Ik hoop dat jij en al jouw mensen in uitstekende gezondheid verkeren. Breng Basilius[6.] de hartelijke groeten van mij over.

Freiburg, 21 februari 1530[7.]

Erasmus, met het volste recht je vriend

Aan de hooggeachte doctor in de beide rechten Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2430 *Van Matthias Kretz*
Augsburg, 22 februari 1531

Ik groet u en beveel mij hierbij aan. Polyphemus[1.] bezorgde uw eerste brief,[2.] zeer illustere heer, en een notaris de tweede erg laat. Meester Koler bracht kort geleden de vriendelijke groeten van u over. Meer dan ik kan zeggen was ik hiermee ingenomen, terwijl ik anders meestal somber gestemd ben. Uw

2. Heirich Eppendorf; zie brief 2384, noot 12.
3. De brief is niet bewaard gebleven; het ging om *Admonitio adversus mendacium* (Freiburg, 1530), waarop Eppendorf reageerde met *Iusta querela* (Hagenau, 1531).
4. *Admonitio*, LB X, 1689 E.
5. Beatus Rhenanus.
6. Basilius Amerbach, oudere broer van Bonifacius.
7. Zie brief 2424, noot 43.
1. Felix Rex.
2. Slechts een van de twee brieven (brief 2414) is bewaard gebleven.

beide brieven houd ik verborgen, kus ze hartelijk en vereer ze meer dan goud en topaas. Ik heb absoluut niets om u van mijn kant, heer, te geven behalve een dankbaar hart, dat u zeer genegen is, veel ontzag voor u heeft en een groot bewonderaar van u is. Ik zou dat zeker met daden bewijzen, als een gelegenheid zich aandiende. Onlangs heb ik trouwens Augsburg aanbevolen. Maar nu is de stad tegen de verwachting in zo geworden, dat het afkeuring verdient. Met de keizer wordt de spot gedreven; wat aan hem is beloofd wordt onvoldoende nageleefd. Uit Straatsburg worden nieuwe predikers aangetrokken, die bijna alle kloosters met hun preken ontheiligen. Onlangs hebben ze ook de Sankt Moritzkerk aangevallen, een plaats die de heren Fugger tot nu toe onaangetast hebben bewaard. Door een heftig meningsverschil is het stadsbestuur tussen volgelingen van Luther en Zwingli verdeeld. De wederdopers houden in de stad en daarbuiten drukbezochte bijeenkomsten en de situatie wordt duidelijk steeds slechter. Wat er gaat gebeuren weet ik niet; ik voorspel niets goeds, tenzij een bijzonder geschenk van God ons bereikt. Kort geleden ben ik door de vorst van Beieren[3.] voor een eervolle functie uitgenodigd, die ik ook zal aannemen, als mijn superieuren, het kapittel van Augsburg, daarvoor toestemming geven. Ik dring er bij hen al dit hele jaar op aan dat zij me laten gaan, en heb onlangs hiervoor ook gebruik gemaakt van de bemiddeling van de koning. Ik hoop dat mijn wens binnenkort in vervulling zal gaan.[4.] Wanneer dit gebeurt zal ik gelukkiger zijn dan veel van mijn voorgangers en collega's hier. Urbanus[5.] en Oecolampadius hebben de kerk vaarwel gezegd. Ottmar Nachtgall is daarentegen van het lutheranisme en zelfs het anabaptisme naar de kerk teruggekeerd en uiteindelijk uit de stad verdreven.[6.] Johann Speiser is geestesziek, hij is totaal krankzinnig en wordt weer een kind. De dominicaan Johannes Faber is voortijdig en jammerlijk in ballingschap overleden.[7.] Ik ben hier in de kathedraal langer dan iemand voor mij als prediker opgetreden, namelijk al tien jaar. Eerstdaags zal ik naar ik hoop verheugd vertrekken, onder goede voorwaarden, met een jaarlijkse en daardoor zeer eervolle toelage en ten slotte in goede gezondheid - toch kon ik in zo'n grote kerk niet langer met stemverheffing spreken. Ik vertel u dit, hooggeachte Erasmus, zonder opschepperij, mij beroemend op de Heer, dankbaar en erkentelijk voor zijn grote weldaden.

3. Hertog Wilhelm IV.
4. In 1533 werd hij deken van het kathedrale kapittel van München.
5. Urbanus Rhegius en Johannes Oecolampadius waren Kretz' voorgangers als kathedrale predikers.
6. Nachtgall was nooit lutheraan of wederdoper, maar moest door zijn krachtige veroordeling van de Reformatie de stad verlaten.
7. Zie brief 2445, p. 235.

Polyphemus[8.] is naar de koning teruggekeerd. Hij wenst dat als u van plan bent hem een brief te sturen, u dat via Koler doet. Ik heb een grote genegenheid voor de man, zowel vanwege u als om zijn vriendelijkheid en onkreukbaarheid. Afgezien van zijn liefde voor wijn heeft hij weinig gemeen met de rest van het hof. Toen ik kort geleden wijn had gekocht die onvoldoende bezonken, nogal troebel en wrang was, verzocht hij me goede moed te houden en zei ervoor te zullen zorgen dat dit vat snel leeg zou raken. Hij is zo op u gesteld dat hij moeiteloos zijn leven voor u zou riskeren. Hier zien we erg uit naar uw Chrysostomus en de *Apophthegmata.*[9.] Uw recente dialogen[10.] zijn hier nergens te koop, terwijl heel veel mensen ze graag zouden hebben. Moge de almachtige God u gelukkig en zo lang mogelijk voor ons laten leven.

Augsburg, Aswoensdag, 22 februari 1531

Uw zeer toegenegen kapelaan Mathias Kretz, prediker te Augsburg

Aan de ware, in deze eeuw meest beroemde en geleerde theoloog van iedereen, Erasmus van Rotterdam, sieraad van Duitsland, zijn meester en leraar die de meeste achting verdient

2431 *Aan hertog Willem V van Kleef*
Freiburg, 26 februari 1531

De brief vormt het voorwoord bij de *Apophthegmata*, die in maart 1531 bij Froben in Bazel verschenen.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere jonge vorst Willem, hertog van Kleef, Gulik en Berg, graaf van Mark en Ravensberg

Omdat u, zeer illustere jonge vorst Willem, de eerdere werkjes[1.] die ik u als een onderpand van mijn gevoelens jegens u had toegezonden, zo vriendelijk hebt ontvangen (en niet alleen u, maar ook uw beide roemvolle ouders), leek het mij goed iets eraan toe te voegen dat beter past bij uw adeldom en, tenzij ik mij vergis, nuttiger is voor uw studies. Daarom heb ik uit juist de beste

8. Felix Rex trad weer in dienst van koning Ferdinand.
9. Zie brieven 2359 (Chrysostomus) en 2341 (*Apophthegmata*).
10. De uitgave van de *Colloquia* (Bazel, 1529) met drie nieuwe colloquia en ook de *Ciceronianus.*
1. *De pueris instituendis* (zie brief 2189) waarbij twee kortere werken waren gevoegd (zie brief 2190).

auteurs wat de Grieken *apophthegmata* noemen verzameld, dat wil zeggen puntige uitspraken, omdat ik zag dat geen ander soort van onderwerp voor een vorst, vooral als hij jong is, geschikter is. Het zijn zeker zeer wetenswaardige zaken, die filosofen over ethiek, het bestuur van een staat en het voeren van oorlog schriftelijk hebben overgeleverd. Maar hoe weinig mensen, zelfs privépersonen, hebben zoveel vrije tijd om bij Plato de dwaalwegen en doolhoven van de socratische spitsvondigheden, ironieën en inleidingen na te gaan? Aristoteles schreef uitvoerig over ethiek,[2.] maar hij lijkt voor filosofen, niet voor een vorst te hebben geschreven. Wat hij over economie en politiek[3.] heeft geschreven is helderder. Maar die man verlangt overal een lezer met aandacht en vrije tijd. Bovendien houdt hij, omdat hij emoties mist, daardoor niet de aandacht vast van iemand, die door de zorgen van een vorst in beslag wordt genomen. Verder staat er in zijn filosofische geschriften en in de boeken van Cicero over filosofie heel veel, waarvan het voor een vorst niet erg belangrijk is dit te weten. Tot dat genre behoren de onderwerpen waarover in *De finibus bonorum et malorum* met grotere scherpzinnigheid dan nut wordt gediscussieerd. Zij passen bij de opvoeding van degenen die hun hele leven lang over zedelijkheid alleen maar discussiëren. Maar degene die is geboren om te regeren, moet onmiddellijk deugd beoefenen en niet op zijn gemak er een discussie over voeren. Er blijft geschiedenis over die voor belangrijke mensen geschikter lijkt te zijn, aangezien zij - en dat niet zonder genoegen - beroemde gebeurtenissen of het tegendeel als op een schilderij aanschouwelijk maakt. Maar ook al had een vorst tijd om een eindeloze hoeveelheid delen door te nemen, wie zou het zich kunnen herinneren?

Maar zoals degenen die op een worstelplaats vechten, bepaalde methoden bij de hand hebben om hun tegenstander vast te grijpen en zich ervan te ontdoen, zo dienen degenen die zich met zaken van oorlog en vrede bezig houden, bepaalde regels beschikbaar te hebben, die hen eraan herinneren wat zij in de gegeven omstandigheden moeten doen en wat niet. Wij zien dat in dit opzicht zeer geleerde mensen hebben geprobeerd de zorgen van vorsten met hun toewijding te verlichten. Sommigen van hen zoals Theognis en Isocrates schreven spreuken, anderen behandelden gezegdes en *apophthegmata* van beroemde mannen zoals Valerius Maximus en Sextus Iulius Frontinus, die erop wijst dat heel wat anderen hetzelfde hebben gedaan. Het is een zaak van veel vrije tijd goud in de aderen van de aarde op te sporen of edelstenen in het zand of de zee te zoeken. Maar degene die zuiver en bewerkt goud laat zien en uitgekozen en gezuiverde edelstenen aanbiedt

2. Vooral in *Ethica Nicomachea.*
3. In de *Oeconomica* en de *Politica.*

die in goud zijn gevat of in bekers ingelegd, bewijst pas een welkome dienst aan een drukbezette vorst. Terwijl velen deze taak op zich hebben genomen, heeft naar mijn mening dat niemand met meer succes gedaan dan Plutarchus. Na de publicatie van een buitengewoon nuttig werk *De vitis virorum illustrium*, waarin tegelijk hun daden en woorden door elkaar gemengd worden genoemd,[4.] verzamelde hij voor Trajanus, de meest geprezen keizer,[5.] bijzondere *apophthegmata* van verschillende personen, omdat hierin als in een heel betrouwbare spiegel de geest van hen een voor een wordt weergegeven. Want de raadgever, de aanvoerder en de soldaat maken voor hun daden aanspraak op een groot deel van de roem, maar Fortuna op het grootste deel. We zien dat door haar toedoen de beste besluiten soms het slechtste resultaat hebben en aan de andere kant de onbezonnen roekeloosheid van bepaalde lieden heel succesvol verloopt. Want zo heeft naar verluidt de Pers Siramnes (een veldheer naar ik meen), toen men hem vroeg waarom zijn daden niet met zijn schitterende woorden overeenstemden, gezegd: 'Wat ik zeg heb ik zelf in de hand, wat er zal gebeuren hangt af van de beslissing van Fortuna en van de koning.'[6.] Toch ontneemt dit goede plannen niet hun verdiensten. Plutarchus overtreft andere schrijvers niet alleen in zijn keuze, maar ook in zijn uitleg. De *Apophthegmata* hebben immers een bijzondere methode en hun eigen karakter, zodat zij ieders capaciteiten, kort, scherpzinnig, geestig en verfijnd weergeven. Want zoals mensen ieder hun eigen karakter hebben, geldt dat ook voor de afzonderlijke volkeren. Daardoor passen sommige dingen bij Alexander, andere bij Philippus of Antigonus, andere bij Phocion en weer andere bij Alcibiades; weer andere zijn geschikt voor een Spartaan, andere voor een Scyth of een Thraciër, andere voor een Athener of een Romein. Bij het weergeven hiervan lijken Xenophon mij nogal verwaterd, Herodotus een beetje kil en Diodorus en Quintus Curtius nogal praatziek, om over de anderen niets te zeggen. Plutarchus is in alle opzichten volmaakt. Daarom leek het mij goed van iedereen vooral hem te volgen.

Al wat hij in het werk dat hij de titel *Apophthegmata* gaf schreef, zult u dus hier in zijn geheel aantreffen. Ik heb ontdekt dat dit werk tweemaal in het Latijn is vertaald, eerst door Francesco Filelfo[7.] en daarna door Raffaele Regio die ik in Padua heb leren kennen. Filelfo had in verscheidene passages

4. *Vitae parallelae.*
5. Plutarchus, *Moralia* 172 B-E.
6. Plutarchus, *Moralia* 172 D.
7. Filelfo's vertalingen *Regum et imperatorum apophthegmata* (1437) en *Apophthegmata Laconica* (1454) werden samen in 1471 gedrukt; Regio's vertaling *Regum et imperatorum apophthegmata* verscheen in 1508.

fouten gemaakt die Raffaele heeft hersteld, terwijl hij zelf elders struikelde; natuurlijk waren zij beiden mensen. Maar beiden wilden zij niets anders dan vertaler zijn. Ik wilde om veel redenen Plutarchus liever volgen dan verklaren en liever toelichten dan vertalen. In de eerste plaats wilde ik dat de taal helderder zou zijn en minder gebonden aan Griekse woorden. Want dit is niet voor Trajanus geschreven, een man die in beide literaturen zeer bedreven was en door een lange ervaring zeer geoefend, maar voor een jonge vorst en via u zelfs voor alle jongens en jongemannen die zich op de humaniora willen toeleggen. En niet voor die eeuw waarin dergelijke woorden en daden door volkse praatjes werden verspreid in badhuizen, bij maaltijden en in gezelschappen op het forum. In de tweede plaats wilde ik dat ik de vrijheid had op het subtiele van een uitdrukking te wijzen als ik iets tegenkwam (zoals nu heel vaak het geval is) dat niet alleen voor de onervaren, maar ook voor hoogontwikkelde mensen nogal onduidelijk is. Bij veel passages werd ik door het raden van de betekenis gekweld en waarschijnlijk heb ik mij op enkele plaatsen vergist. Op talrijke plaatsen voerde ik een gevecht met fouten in de handschriften, waar ook de vertalers onvermijdelijk tegenaan zijn gelopen. Want het is nauwelijks te geloven hoeveel kopiisten of sommige halfgeleerden zich bij deze auteur, aan wie men de grootste zorgvuldigheid was verschuldigd, hebben gepermitteerd. Want onder de Griekse schrijvers is er niemand die vooral wat ethiek betreft eerbiedwaardiger en lezenswaardiger is dan Plutarchus. Juist datgene wat had moeten afschrikken, nodigde degenen die naar roem en winst smachten uit tot bederven, uitbreiden en schrappen. Want hoe meer iedere schrijver bijval verdient en beroemd is, des te meer wordt hij bedorven om winst te maken.

Een bewijs hiervan leveren de verschillen in de Griekse handschriften. Want om andere werken achterwege te laten en te spreken over het werk dat wij in handen hebben: Filelfo heeft bepaalde dingen die Rafaele niet heeft aangeraakt, en andersom. Hoewel Plutarchus in zijn voorwoord verklaart dat hij in zijn *Vitae* daden en woorden van beroemde mannen door elkaar heeft beschreven, maar in dit werk kortheidshalve slechts *apophthegmata* bijeen heeft gebracht, zien we toch dat veel zaken die niets anders zijn dan algemene gezegdes, ermee zijn samengevoegd. Roepen de herhalingen, die in hetzelfde werk zo vaak voorkomen, niet openlijk uit dat een ander met deze inhoud heeft geknoeid, om er maar over te zwijgen dat een uitspraak wordt weergegeven onder de naam van degene tot wie hij was gericht, niet door wie hij was gedaan, zoals in het geval van Lysimachus en Philippides?[8] Want in de verzamelde gezegden van Plutarchus wordt wat door Philippides aan

8. Plutarchus, *Moralia* 183 E, 508 C; *Apophthegmata* V, Lysimachus 6, LB IV, 240 A.

Lysimachus is geantwoord, onder de naam Lysimachus vermeld. Meer gedurfd was het dat zij van één werk twee maakten. Want omdat Plutarchus van zijn Spartaanse gezegden, die naar men zegt zeer talrijk zijn, slechts dat had opgenomen wat voor een drukbezette keizer voldoende leek, wijdde iemand, als het althans één iemand was, een afzonderlijk deel aan de Spartaanse gezegden - en dat in de volgorde van Griekse letters die Rafaele in de Latijnse volgorde omzette. Dit was de slechtste van de drie. Want Valerius en Frontinus hanteren de volgorde van de gezegden zoals ze op godsdienst, vaderlandsliefde, trouw, dapperheid en rechtvaardigheid betrekking hebben; zo ook met de rest, waarbij ze alles bij hun eigen categorie onderbrengen. Het meest verfijnd was de volgorde die Plutarchus in acht nam, want hij nam een reeks van gebieden en rijken in acht en bij elke afzonderlijke persoon leeftijd en rang, en verbond met iedere koning zijn bevelhebber, en met elke bevelhebber zijn collega's. Van de Perzen kwam hij bij de Egyptenaren, van de Egyptenaren bij de Thraciërs, van de Thraciërs bij de Scythen, van de Scythen op de Sicilianen, van de Sicilianen op de Macedoniërs, vandaar op de Atheners en via hen op de Spartanen; bij elk van hen hanteerde hij een chronologische, geen alfabetische volgorde: van de Spartanen naar de Thebanen en van de Thebanen naar de Romeinen, zodat de lezer uit de woorden van enkele mensen de aaneenschakeling van de hele geschiedenis leert kennen. Dit is jammerlijk door elkaar gehaald door degene die de Spartaanse gezegden afzonderde, terwijl hij intussen wat Plutarchus voor Trajanus had verzameld herhaalde. Hoewel dit in het eerder genoemde werk vaker wordt aangetroffen, komt het in beide werken zo vaak voor dat men deze onoplettendheid niet Plutarchus, een man van volmaakte nauwkeurigheid, kan aanrekenen. Daar komt nog bij dat dit boek geen voorwoord heeft en dat het voorwoord aan Trajanus van het eerste boek niet bij beide werken past. Ik bespreek op dit moment niet wat voor dank wij degenen die boeken van beroemde auteurs op deze wijze bederven, zijn verschuldigd; het lijkt mij een soort heiligschennis. Met uitzondering van enkele Spartaanse gezegden, omdat zij allemaal in de tweede reeks worden herhaald, heb ik toch niets achterwege gelaten van hetgeen onder de naam van Plutarchus staat vermeld; dit gedeeltelijk met de bedoeling dat de eerder gretige dan kieskeurige lezer hier niets zou missen, en gedeeltelijk omdat ik daar niets zag dat niet wetenswaardig is, ook al is het niet op zijn eigen plaats genoemd.

Maar het hele werk heb ik op een bepaalde manier tot het mijne gemaakt, doordat ik wat ik het Grieks staat vermeld wat uitvoeriger behandel; daarbij heb ik soms passages ingelast die ik bij andere auteurs als toevoegingen had ontdekt en ook heel veel eraan toegevoegd dat in dit werk niet was opgenomen; en overal geef ik met noten de betekenis en de toepassing van het

apophthegma aan, maar slechts bij die *apophthegmata* die toelichting verlangden en juist kort om niet van de aard van de *apophthegmata* af te wijken. Maar de volgorde is bij mij zelfs meer door elkaar gehaald dan ik daar heb aangetroffen omdat, toen ik aanvankelijk had besloten slechts enkele vooraanstaande auteurs op te nemen, het enthousiasme voor het werk mij ertoe aanzette van mening te veranderen en uitgebreider te werk te gaan. En er zou geen einde aan gekomen zijn, als zogezegd de onmetelijke zee van onderwerpen die zich bij mij aandienden mij niet had gedwongen de aftocht te blazen. Want zoals Quintilianus[9.] het tot de deugden van een leraar rekent bepaalde zaken niet te weten, zo lijkt bij dit soort onderwerpen het overslaan van bepaalde zaken een deel van de zorgvuldigheid te zijn. Daarom wilde ik liever een aangename dan een vervelende gastheer zijn, vooral omdat wanneer er bij deze maaltijd iets is overgeslagen, het bij een andere kan worden voorgezet wanneer dit is verteerd. Verder heb ik het ongemak van een verwaarloosde volgorde met een register gecompenseerd. Over de titel hoeft men zich geen zorgen te maken omdat onder de zaken die Plutarchus onder de naam *Apophthegmata* verzamelt, veel voorkomt wat een ander liever scherts, beledigingen, kwinkslagen, gevatheden of grappen zou willen noemen. Maar nadat Marcus Tullius[10.] zich vergeefs had ingespannen hierin onderscheid aan te brengen en aangezien Quintilianus niet tevreden was met de zeer geleerde Marsus[11.] en, hoewel hij geleerder was dan Marsus, ook niet met zichzelf, dacht ik dat het niet de moeite waard was hieraan zorgvuldig aandacht te besteden en vond ik het voldoende ergens in het voorbijgaan het type gezegde of scherts aan te duiden.

Bij datgene wat ik toch heb toegevoegd, heb ik zorgvuldig mijn best gedaan om gezegden niet met *apophthegmata* te verwarren en helemaal niets op te nemen, tenzij het aan de meest erkende schrijvers van beide talen en ook nog wel de oudste is ontleend. Niet omdat ik niet weet dat door meer recente schrijvers veel geestige en charmante uitspraken zijn gedaan, maar omdat wat de Oudheid heeft vereeuwigd meer gezag heeft en ik bij het werk een grens moest stellen. Men moet zich ook niet laten beïnvloeden, wanneer soms dezelfde uitspraak door de een aan deze auteur wordt toegeschreven en door de ander aan een andere wordt toegekend. Want het is niet zo belangrijk wie iets heeft gezegd als wat er is gezegd, zelfs als een beroemde en geliefde auteur enig gewicht en charme aan zijn woorden toevoegt. Dit gebeurt te vaak dan dat men het met voorbeelden moet bewijzen. Maar soms gebeurt het door een fout van het menselijk geheugen, hoewel niets ver-

9. Quintilianus 1, 8, 21.
10. Cicero, *De oratore* 2, 217-289.
11. Quintilianus 6, 3, 102-112.

biedt dat dezelfde uitspraak van verschillende auteurs afkomstig is, of het nu door navolging of toeval gebeurt. Het staat bijvoorbeeld vast dat de iambische senarius ‘Alleenheersers zijn wijs door met wijzen om te gaan’[12] van Sophocles[13] is, en toch wordt het door Plato[14] als een vers van Euripides geciteerd. Verder treft men het vers ‘Als een oude man zal ik jou, oude man, als een kind begeleiden’, terwijl het in Sophocles' *Philoctetes* voorkomt, ook in de *Bacchae*[15] van Euripides aan. Op dezelfde manier treft men het vers ‘Zwijgend waar men moet zwijgen en sprekend op het goede moment’, terwijl het in Aeschylus' *Prometheus*[16] voorkomt, bij Euripides[17] aan, waar twee lettertjes bij zwijgen en spreken zijn veranderd. Soms bestaat er tussen auteurs geen overeenstemming over feiten of over een naam. Bijvoorbeeld degene die het Fabius Maximus kwalijk nam dat hij Tarente op eigen kracht had heroverd, heet bij Marcus Tullius[18] Livius Salinator, bij Livius[19] Marcus Livius en bij Plutarchus[20] Marcus Lucius of zoals in de Griekse handschriften staat *Markios Leukios*. Op dezelfde manier vertelt Flavius Philostratus[21] dat de sofist Leon bij het Atheense volk door zijn opvallende zwaarlijvigheid de lachlust had opgewekt, maar Plutarchus[22] zegt omdat hij zo tenger was. Hoeveel verschillen Valerius Maximus[23] en Plinius,[24] wanneer ze over de ruzie tussen Gnaeus Domitius en Lucius Crassus vertellen? Het minst interessant zijn verhalen die over fabelachtige personen worden verzonnen, zoals van de sofist Philostratus,[25] wanneer hij over Palamedes, Odysseus en soortgelijke personen wat hij maar wil bedenkt. Zij worden dubbel oninteressant wanneer ze worden toegelicht. Ik heb helemaal niets hiervan vermeld. Het meest hierop lijkt wat aan verschillende personen wordt toege-

12. Deze passage is ontleend aan Aulus Gellius 13, 19, 3.
13. Fragm. 13 (Nauck); vgl. *Adagia* 2497.
14. *Theages* 125 B.
15. *Bacchae* 193; Sophocles, fragm. 633 (Nauck). Erasmus heeft de naam van Sophocles' *Phtiotides* per vergissing in *Philoctetes* gewijzigd.
16. Niet in *Prometheus vinctus*, maar in *Prometheus Pyrphorus*, fragm. 208 (Nauck); ook in *Choephoroi* 582.
17. In Euripides' *Ino*, fragm. 413 (Nauck).
18. Cicero, *De senectute* 11; *De oratore* 2, 273.
19. Livius 27, 25.
20. Plutarchus, *Moralia* 195 F.
21. Philostratus, *Vitae sophistarum* 1, 2.
22. Plutarchus, *Moralia* 804 A-B.
23. Valerius Maximus 9, 1, 4.
24. Plinius, *Historia naturalis* 17, 1, 2-4.
25. Philostratus, *Apollonius van Tyana* 3, 22, 2; 4, 13, 2-3; 4, 16, 6.

schreven in gesprekken die niet zijn bedacht om de waarheid getrouw weer te geven, maar om te vermaken. Minder onaantrekkelijk zijn uitspraken die in komedies en tragedies worden gedaan; ze hebben een grote charme als men ze op het juiste moment gebruikt, hoewel ze niet onder de naam van een *apophthegma* vallen, tenzij een bekende schrijver ze op een situatie van dat moment toepast; hun charme is groter, als hun betekenis enigszins wordt verdraaid. Bijvoorbeeld toen Aristoteles Callisthenes die vrijmoediger met Alexander omging dan gepast was, met een vers van Homerus[26.] waarschuwde: 'Je zult vroeg sterven, kind, wanneer je zulke dingen zegt.'

Ik wilde niet veel uit Herodotus verzamelen, omdat het meeste mij door de vindingrijkheid van de schrijver bedacht lijkt. Van hetzelfde soort zijn uitspraken die men in redevoeringen tegenkomt, die geschiedschrijvers ieder conform hun talent aan personen plegen te bevestigen, ook al dragen zij heel veel aan oordeelsvorming en spreekvaardigheid bij. Het beste soort *apophthegma* is wat met een paar woorden een niet alledaagse betekenis eerder suggereert dan weergeeft, zodat niemand het zonder moeite en met toewijding kan verzinnen en dat, naarmate men het uitvoeriger en langer onderzoekt, des te meer genoegen bezorgt. Maar dit hele genre dat de Spreuken,[27.] gezegden en bijzondere woorden en daden omvat, is het meest geschikt voor vorsten, die vanwege staatszaken geen tijd hebben een groot deel van hun leven aan boeken te besteden. Zoals deze uitspraken met genoegen worden geleerd en zij zich gemakkelijk in de geest vastzetten, zo bevatten zij veel meer filosofie in het verborgene dan zij op het eerste gezicht laten blijken. Wij lezen dat keizer Augustus[28.] de gewoonte had al wat hij ooit aan dergelijke leerregels had gekregen, te laten noteren en naar verschillende plaatsen te sturen. Wij zien dat de beroemde wijzen van vroeger zich vooral erop toelegden om onderwerpen die het weten waard waren, met een verleidelijk genoegen bij jeugdige geesten spelenderwijs in te planten, zodat zij op jonge en nog onervaren leeftijd door de serieuze leeregels van de filosofie zaken leerden, die voor hun hele leven van groot nut zouden zijn. Met dit doel hebben zij de aardrijkskunde, de astrologie, de muziek de natuur- en de moraalfilosofie met kunstig verzonnen verhalen en sprookjes bestrooid.

Maar bij mijn gezegden zal men de indruk krijgen dat er enkele zijn die helemaal niet tot goed gedrag bijdragen, maar slechts lachlust opwekken. Ik denk dat men het zelfs niet als iets verkeerds moet opvatten om af en toe de geest die door zorgen is vermoeid, met lachen te ontspannen, als het onder-

26. *Ilias* 18, 95.
27. Bedoeld is het bijbelboek Spreuken.
28. Suetonius, *Augustus* 89, 2.

werp van het lachen maar geestig en smaakvol is. Zij vrolijken immers de geesten van jongeren op, inspireren hen en dragen niet weinig bij aan de vrolijkheid van het leven en de aantrekkelijkheid van het taalgebruik. Want wat maakt de stijl van Marcus Tullius zoeter dan dat hij hem herhaaldelijk met dergelijke gezegden op smaak brengt? Wat zijn verder de *Moralia* van Plutarchus anders dan tapijten die met dergelijke kleuren zijn geborduurd? Dat wat het meest lachwekkend schijnt, wordt serieus als men het grondig bestudeert. Wat is verder lachwekkender dan Diogenes, die 's middags met een lantaarn rondwandelt en steeds zegt dat hij op een drukke markt een mens zoekt?[29.] Al lachend leren wij intussen dat degenen die het uiterlijk van een mens hebben (standbeelden hebben dat ook), niet onmiddellijk mensen zijn, maar om een mens te vinden moet men zijn geest onderzoeken. Als men zich eerder door een juiste denkwijze dan emotie laat leiden, dan pas heeft men een mens gevonden. Wat is ook even belachelijk als wat Phryne bedong, namelijk dat, wat zij zelf het eerst deed, ook alle andere vrouwen bij een maaltijd zouden doen: zij stak haar hand tweemaal in het water, bracht hem naar haar voorhoofd, en onthulde met deze list onder luid gelach van iedereen de make-up van andere vrouwen, terwijl zij zelf persoonlijk zelfs mooier scheen?[30.] Maar dit lachen leert ons hetzelfde als wat Socrates[31.] in ernst zei, namelijk ons best te doen zo te zijn, zoals we graag gezien willen worden om te voorkomen dat we na het verwijderen van de make-up schande oogsten in plaats van roem, die we op een verkeerde manier probeerden te verkrijgen. Het leert ons ook niet te steunen op uiterlijke en voorbijgaande goederen, die door verschillende voorvallen een mens gemakkelijk worden ontnomen, maar om de ware rijkdom van de geest te verwerven waarop het toeval geen enkele aanspraak heeft. Zoveel serieuze filosofie leren wij van die belachelijke daad van dat hoertje. Verder heeft Lycurgus, hoewel hij zijn burgers anders met strenge regels opvoedde, toch hun niet alleen beschaafde grappen toegestaan, maar ook voorgeschreven.[32.] Hij richtte ook een soort oefenplaatsen op die hij *leschai*[33.] placht te noemen, waar ouderen bijeenkwamen die al openbare functies hadden vervuld en de tijd genoeglijk met charmante uitspraken en beschaafde grappen doorbrachten; deze dienden aan lof voor het goede of afkeuring van ondeugden bij te dragen. Hij richtte zelfs een standbeeld op voor de god *Gelôs* op (dat wil zeggen voor het La-

29. *Apophthegmata* 3, Diogenes 63, ASD IV, 4, p. 252.
30. *Apophthegmata* 6, Stratonicus 83, LB IV, 319 C.
31. Xenophon, *Memorabilia* 1, 7, 1; Cicero, *De officiis* 2, 43.
32. Plutarchus, *Lycurgus* 20, 1-6.
33. *Ibidem* 25, 1; *leschê* betekent ‘vergaderplaats’.

chen),[34.] omdat het naar zijn mening heel nuttig was met bescheiden grappen de geesten te versterken en hen voor eerzame werken enthousiast te maken. Want wat in menselijke zaken aan rust ter afwisseling ontbreekt, is niet duurzaam.[35.] Zelfs Cleomenes die zo streng was dat hij mimespelers, citerspelers en fluitspelers nooit in de staat toeliet, stemde er toch mee in dat burgers onder elkaar met beschaafde grappen en scherpe sarcastische opmerkingen streden.[36.] En hoeveel passender is het ten slotte, telkens als er tijd zonder verplichtingen wordt gegund of de situatie zelf om vrolijkheid vraagt, zich met dergelijke gezegden te vermaken dan de tijd met onbetamelijke, onbeschaafde en aanstootgevende verhalen aangenaam door te brengen? Mij lijkt het een heel wat beter plan dat kinderen op school met dergelijke onderwerpen worden getraind dan met die afgezaagde onderwerpen, die niet alleen een oninteressante betekenis hebben, maar ook de geheimen van de Latijnse taal niet onthullen. Maar de leraar moet wel de manieren aangeven waarmee wat in het kort is gezegd, kan worden uitgebreid, en wat voor de grap is gezegd, voor serieus gebruik kan worden aangepast. Ik zal nog het volgende hieraan toevoegen. In preken is het wellicht niet gepast menselijke grappen met goddelijke geschriften te vermengen, maar toch worden zij om de mensen die indutten wakker te houden[37.] met meer rechtvaardiging toegepast dan verhalen van oude vrouwen, die sommigen plotseling plegen in te lassen, verhalen die uit de heffe van het volk zijn geput. Julius Caesar, die zoveel burger- en oorlogszaken op zich nam, placht zijn vermoeidheid, die door zorgen was ontstaan, te verdrijven met geestige gezegden, waaraan hij zoveel plezier beleefde dat hij ze zelfs goedkeurde als ze tegen hem waren gericht, als ze maar stijlvol waren.[38.] Er was nauwelijks een andere keizer die zo eerbiedwaardig of druk bezet was als Caesar Augustus. Maar wie was dan weer in dit genre het meest verfijnd?[39.] Ik zal niets over Marcus Tullius zeggen, van wie sommigen menen dat hij bij het schertsen zich onvoldoende van maat en fatsoen bewust is.[40.] De filosoof Xenocrates had een nogal somber karakter, maar was in andere opzichten een belangrijk iemand. Plato droeg hem evenwel herhaaldelijk op aan de Gratiën een offer te brengen.[41.] Zeno, een en al stoïcijn, placht Socrates de Attische nar te noemen vanwege

34. *Ibidem* 25, 2.
35. Ovidius, *Heroides* 4, 89.
36. Plutarchus, *Cleomenes* 12, 3.
37. In zijn *Ecclesiastes* zou Erasmus hier uitgebreid op ingaan; zie ASD V, 4, p. 240-244 en p. 274-278.
38. Suetonius, *Julius Caesar* 73.
39. Macrobius, *Saturnalia* 2, 4, 1-18.
40. Quintilianus 6, 3, 2-3.
41. Plutarchus, *Moralia* 141 F; Diogenes Laertius 4, 6.

de onophoudelijke scherts in zijn gesprekken;[42] toch is er niemand die niet toegeeft dat Socrates het meest eerbiedwaardig van beiden is. Laat ik niet vermelden dat niemands woorden meer worden verheerlijkt dan woorden die met geestigheden zijn gekruid. Socrates, Diogenes of Aristippus zouden beslist nuttiger zijn voor het onderwijs aan kinderen dan Xenocrates of Zeno.

Als het zeer wijze mannen juist leek om kinderen op jonge leeftijd met bepaalde vermakelijkheden tot liefde voor een meer serieuze wijsheid te verleiden, past dit nog veel beter bij iemand die zowel jong als een vorst is, die niet alleen waakzaam, maar ook zelf nooit somber gestemd dient te zijn of een somber gestemd iemand behoort weg te sturen. Een geest die met aangename studies is opgevoed, krijgt meer energie om alle zorgen te verdragen en wordt aangenamer om met iedereen om te gaan. Met deze argumenten had ik mij kunnen verdedigen, als ik alleen maar geestigheden had verzameld. Nu zijn zij in ieder geval met ernstige onderwerpen vermengd zoals kruiden bij een maaltijd. Wanneer ik merk dat u aan dit genre genoegen hebt beleefd, zal ik geen enkele spijt van dit werk hebben, ook al is het wat eenvoudig zoals sommigen wellicht zullen vaststellen. Anderen schrijven voor meer gevorderde leerlingen, ik voed een vorst van nog jonge leeftijd. Wanneer u verder gevorderd bent dan deze onderwerpen (ik zou dat zeker wensen), weet ik niettemin dat het u niet onwelkom zal zijn, als via u de algemene studies van jonge mensen iets nuttigs erbij hebben gekregen. Wellicht zal ik ooit een meer serieus werk aanbieden, wanneer u deze *apophthegmata* grondig hebt geleerd. Want men moet ze door en door kennen om ze altijd bij de hand te hebben.

Waarom zou u trouwens mijn werken nodig hebben, omdat u thuis Konrad Heresbach hebt, een man die op elk gebied van de letteren volleerd is en naar ik zie u zo toegenegen, dat hij - wat bij een voortreffelijke leraar past - meer verheugd is over de vorderingen en eerbewijzen van zijn leerling dan van hemzelf? Zoals hij u op jonge leeftijd in de letteren hebt onderwezen, zo zal hij u op oudere leeftijd met zijn betrouwbare en verstandige raadgevingen kunnen helpen. Ook voor mij zal het niet minder aangenaam dan eervol zijn geweest dat ik, ook al is mijn aandeel klein, met mijn toewijding aan de ontwikkeling van uw begaafde geest heb bijgedragen. Wat de rest betreft bid ik de almachtige God, dat hij zich verwaardigt zijn geschenken, die hij u zeer royaal heeft gegeven, te behouden, te beschermen en te vermeerderen, zodat u tegelijk aan de wensen van uw hooggeprezen ouders beantwoordt, zich ontwikkelt tot iemand die de luisterrijke portretten van uw

42. Cicero, *De natura deorum* 1, 93. Cicero schrijft de uitspraak toe aan Zeno van Sidon, die Erasmus verwart met Zeno van Citium, stichter van het Stoïcisme.

voorouders waard is en bestand kan zijn tegen een schitterende heerschappij waarvoor u geboren en bestemd bent. Ik zal ophouden na nog een enkel woord te hebben toegevoegd: terwijl u zich met deze zaken bezighoudt, dient u te beseffen dat u geen *Apophthegmata* van christenen, maar van heidenen leest, zodat u ongetwijfeld met scherpzinnigheid leest.

Freiburg im Breisgau, 26 februari 1531

2432 *Aan John More*
Freiburg, 27 februari 1531

De brief vormt het voorwoord bij *Aristotelis opera*, bezorgd door Simon Grynaeus en uitgegeven door Johann Grebel in Bazel (13 mei 1531). De brief is Erasmus' enige bijdrage aan deze uitgave.

Erasmus van Rotterdam groet John More

Aristoteles, zeer illustere jongeman, onbetwist het meest geleerd van alle filosofen - zelfs Plato samen met Cicero niet uitgezonderd - gaf aan een onbeschaafd, en ongeletterd iemand, die vroeg wat het verschil was tussen geleerden en niet geleerden, prompt als antwoord: ‘Het verschil dat er is tussen levenden en doden.’[1] Daarmee meende hij volkomen juist dat degenen die alleen maar van een lichamelijk leven genoten (dat we met ezels, varkens en ganzen gemeen hebben), slechts met de ogen van hun lichaam naar de zon keken (die adelaars scherper zien), maar met hun geest (waaraan, zoals hij zegt, de filosofie licht en leven schenkt) niets zagen, de naam mens niet verdienden, dat zij eerder dood dan levend waren en met een zeer gering onderscheid van stenen beelden verschilden en zelfs de minderen waren, omdat beelden de ogen boeien en over niemand kwaadspreken of niemand schade toebrengen. Hij pleegt ook te zeggen dat de wortels van de vrije kunsten wat bitter zijn, maar de vruchten heel zoet.[2] Homerus lijkt hetzelfde juister weer te geven, namelijk als dichter, wanneer hij bij de beschrijving van *moly*, het meest uitmuntende en effectieve kruid tegen elk soort tovermiddelen, zegt dat het een zwarte wortel heeft, maar een bloem zo wil als melk.[3] Daarom heeft het onderricht in de vrije kunsten voor ons niet alleen als resultaat, dat we mensen zijn en van het ras van de dieren worden ge-

1. *Apophthegmata* 7, Aristoteles 16, LB IV, 338 E-F.
2. *Apophthegmata* 7, Aristoteles 8, LB IV, 338 C.
3. *Odyssee* 10, 302-305.

scheiden om volledig en echt te leven, maar ook om gelukkig en aangenaam te leven. Ik twijfel er niet aan, mijn beste More, dat u na lang geleden het bittere deel, als daar al sprake van was, van de studies te hebben verorberd de zoetste vruchten van de filosofie plukt, omdat u namelijk de zoon van zo'n vader bent en door dezelfde man van kindsbeen af zoals ze zeggen[4] bent opgevoed, gevormd en vooruitgeholpen, en dat niet alleen in het leren van beide talen, maar ook in christelijke vroomheid en eerbiedwaardig gedrag. Want de even vrome als geleerde man ging persoonlijk niets meer ter harte en verlangde niets anders dan zijn zoon door opvoeding meer tot zijn gelijke te maken dan de natuur hem had voortgebracht, zodat hij inderdaad zelf volledig vader zou zijn en in u een waarlijk echte zoon zou hebben. Om deze reden bent u beslist veel gelukkiger dan wanneer het u was overkomen als zoon van een of andere koning of keizer te worden geboren. Als u uw geluk erkent - zoals ik geloof dat u dat voluit doet - kunt u niet anders dan God, de schepper van het algemene geluk, de grootste dank betuigen en uw uiterste best doen om tegemoet te komen aan de aan u zo overvloedig verleende goddelijke goedertierenheid en de uitmuntende vroomheid van uw voortreffelijke vader. Want als het iemand überhaupt gegeven is om, wat de komediedichter zegt,[5] thuis te kunnen leren en geleerdheid en vroomheid tegelijk met de melk van de voedsters op te zuigen, is dit u op buitengewone wijze gegeven. U weet natuurlijk dat dezelfde Aristoteles (om niet van hem weg te gaan) de beroemde uitspraak heeft gedaan, dat wij meer te danken hebben aan degenen die ons hebben onderwezen dan aan degenen die ons hebben voortgebracht, omdat wij van onze ouders slechts het leven hebben ontvangen, maar van onze leermeesters de gave om goed te leven.[6] Beide geschenken heeft uw vader u in grote overvloed gegeven, en u bent hem een dubbele dank verschuldigd. Aangezien dit zo is, denk ik dat ik een overbodige taak op mij zal nemen, als ik iemand die al een poos enthousiast hardloopt probeer aan te moedigen.[7] Ik wil slechts applaudisseren en hem toejuichen, die na velen achter zich te hebben gelaten zich vastberaden naar het doel van de volmaaktheid haast, zodat u nog enthousiaster rent. Want naar mijn mening bent u al lang geleden na de voltooiing van de meer beschaafde vakken in de mysteriën van de meer verheven filosofie ingewijd, zodat u wijsheid met welsprekendheid verbindt en de koningin met haar dienaar. Want het lijkt mij dat degenen die zich hun hele leven op niets anders toeleggen dan

4. *Adagia* 652.
5. Terentius, *Adelphi* 412-413; vgl. *Adagia* 949.
6. *Apophthegmata* 4, Alexander 42, ASD IV, 1, p. 304; Plutarchus, *Alexander* 8, 4.
7. *Adagia* 146.

goed te spreken, zich erg dwaas gedragen, en juist het enige dat zij nastreven niet bereiken, omdat volgens Horatius[8.] wijsheid het begin en de bron van goed schrijven is.

Toen ik dit overdacht, mijn beste John, heb ik besloten de Aristoteles, de prins en het hoogtepunt van de hele filosofie, zojuist als het ware herboren, aan u op te dragen, in de hoop dat u, terwijl u voortdurend bij zijn kerngedachten verblijft, al wat aan de cirkel van vakken ontbreekt voltooit. Hij was immers de enige die de filosofie, die door verschillende auteurs via fragmenten verspreid en verminkt was overgeleverd, tot een ordelijk geheel heeft teruggebracht en als het ware in een lichaam samengevoegd. Beginnend bij dichters en redenaars voerde hij haar naar de logica; toen hij de ethiek in ieder opzicht zorgvuldig had geordend, leidde hij haar langs alle delen van de natuur rond. Ten slotte bracht hij haar naar dat wat de lagere natuur overstijgt, tot aan de hoogste gedachte die ieder verstand te boven gaat. Marcus Tullius,[9.] absoluut geen dwaze beoordelaar van talenten, noemt hem bij uitstek een rivier van goud; naar mijn mening zou hij hem beter de rijkste wereld van alle wijsheid kunnen noemen. Maar voor Chronos, de afgunstigste van de goden, is het niet voldoende marmer en brons, beelden van lichamen, aan te vreten, als hij ook niet monumenten van genieën verteert of aantast. Voor ons was een zo rijke en onvergelijkelijke schat volledig verloren gegaan, als hij niet door Lucius Sulla uit de onderwereld was teruggehaald.[10.] Juist met deze ene weldaad had die man zich kunnen verdedigen tegen het hatelijke verwijt waarmee hij in beledigende verzen[11.] voor zichzelf, niet voor de staat, de gelukkige is genoemd. Want omdat hij de werken van Aristoteles naar het licht heeft teruggeroepen verdiende hij het om niet alleen voor zijn stad, maar voor de hele wereld de gelukkige te worden genoemd. Maar Nemesis heeft deze vreugde over de herontdekking van Aristoteles met diepe droefheid getemperd, wanneer wij bedenken hoeveel van de werken van deze filosoof, waarvan de oude schrijvers verzekeren dat ze van zijn hand zijn, verloren zijn gegaan; ze zeggen immers dat hij meer dan driehonderd werken heeft geschreven. Diogenes schat het totaal op meer dan 533.000 regels.[12.] Want de ouden plegen de omvang van de delen met het aantal regels weer te geven, als een meer betrouwbare aanduiding, omdat boeken wat de omvang van de inhoud betreft vaak ongelijk zijn. Maar het verdriet over dit verlies verminderen zij met allerhande troostgedachten, om-

8. *Ars poetica* 309.
9. *Academica* 2, 38, 119.
10. Plutarchus, *Sulla* 26.
11. Suetonius, *Tiberius* 59; Sulla had de bijnaam Felix.
12. Diogenes Laertius (5, 27) noemt 445.270 regels.

dat zij zeggen dat weliswaar weinig, maar wel de beste boeken voor ons intact zijn gebleven. Alle werken brengen zij terug tot vier groepen, waarvan de eerste de werken bevat die de manier van spreken en overtuigen behandelen. Wat hij over de dichtkunst, muziek, spreekwoorden of iets anders dat hierop lijkt schreef, kan men hiertoe rekenen. De tweede groep bevat werken die kennis van betogen en redeneren overdragen. De derde groep bestaat uit werken die ethiek en politiek behandelen. In de vierde groep zijn werken opgenomen die over natuurlijke en bovennatuurlijke zaken gaan. Nu ga ik voor u als in een inventaris beschrijven wat er in elke groep voor ons verloren is gegaan of nog bestaat.[13.]

Van de eerste groep, die zoals ik zei het onderwijs in de retorica behandelt, bestaan nog de volgende Griekse werken: drie boekenretorica voor Theodectes, hoewel Laertius er slechts twee noemt, terwijl hij toch verzekert dat hij de retorica tweemaal in twee boeken heeft behandeld. Een boek *Voor Alexander* over gesprekken in het openbaar. Een boek *Over de dichtkunst.*

Van de tweede groep die de redeneerkunst behandelt, zijn de volgende werken voorhanden: *Over de tien categorieën*, een boek. *Over de uitspraak*, een boek dat zij nu in tweeën delen. *Analytica priora*, negen boeken waarvan er voor ons slechts twee resteren, tenzij het wellicht de twee boeken *Syllogismen* zijn, die Laertius met deze titel vermeldt. Twee boeken *Analytica posteriora* of *Demonstrationes. Topica*, acht boeken. Een boek *Weerleggingen*, dat een onbekend iemand in tweeën heeft gesplitst.

Van de derde groep, die werken over ethiek bevat, zijn de volgende boeken over. De *Ethica voor Nicomachus*, tien boeken. De *Ethica voor Eudemus*, acht boeken; zo lijkt het, want boek zeven is erg lang. De *Ethica* die *De grote* worden genoemd, twee boeken. *Politica*, acht boeken. *Oeconomica*, twee boeken waarvan er een onecht is.

Van de vierde groep zijn de volgende werken over. *Over het horen van natuurlijke zaken*, acht boeken. *Meteorologica*, vier boeken. *Over de hemel*, vier boeken. *Natuurlijke historie van de dieren*, tien boeken. *Over delen van dieren*, vier boeken. *Over de voortplanting van dieren*, vijf boeken. *Over voortbrenging en bederf*, twee boeken. *Over het heelal voor Alexander*, een boek. *Over kleuren*, twee boeken. *Over planten*, een boek. *Over gevoel en het voelbare*, een boek. *Over jeugd en ouderdom*, een boek. *Over slapen en wakker zijn*, een boek. *Over dromen*, een boek. *Over de voorspelling in dromen*, een boek. Zeer veel onderdelen van *Problemen. Over het leven en de dood*, een boek. *Over de ademhaling*, een boek. *Over de ademtocht*, een boek. *Over gelaatskenmerken*, een boek. *Over de ziel*, drie boeken. *Over het geheugen en de herinnering*, een boek. *Over mechani-*

13. De lijst van Aristoteles' werken is grotendeels een weergave van hetgeen Diogenes Laertius in 5, 22-27 behandelt.

ca, een boek. *Over ondeelbare lijnen*, een boek. *Over de meningen van Xenophanes, Zeno en Gorgias*, een boek. *Metaphysica*, veertien boeken.

Zoveel is voor ons bewaard gebleven, en wel in het Grieks. Hoor nu wat er in iedere groep wordt gemist.

Bij de eerste groep ontbreken de volgende werken: *Over dichters*, drie boeken. *Over retorica*, een boek met als titel *Gryllus. Nerinthus*, een boek. *Over enthymemen in de retorica*, twee boeken. *Verhandeling over de dichtkust*, twee boeken. *Over advies*, een boek. *Over onduidelijkheden bij Homerus*, zes boeken. *Over de vrije kunsten*, twee boeken. *Gelijkenissen*, een boek. *Ongeordende zaken*, twaalf boeken. *Overwinnaars in Olympia*, een boek. *Overwinnaars bij de Pythische spelen*, een boek. *Lijsten van overwinnaars bij de Pythische spelen*, een boek. *Overwinningen bij de Dionysische spelen*, een boek. *Pythicus, over muziek*, een boek. *Over tragedies*, een boek. *Over wetenschappen*, een boek. *Spreekwoorden*, een boek. *Gedicht voor Philoxenus*. Hij schreef ook elegieën. Daar kunnen nog aan toegevoegd worden: *Wiskunde*, een boek. *Over de grootheid*, een boek. *Over de muziek*, een boek.

Bij de tweede groep ontbreken de volgende werken: *De sofist*, een boek. *Menexenus*, een boek. *Over kennis*, een boek. *Oplossingen van twistpunten*, een boek. *Sofistische verdelingen*, vier boeken. *Over tegenstellingen*, een boek. *Over soorten en geslachten*, een boek. *De propriis*, een boek. *Verhandelingen over het weerleggen*, drie boeken. *De Instantia*, een boek. Een boek *Over wat op verschillende manieren wordt gezegd, door toevoeging of stelling*, zoals de vertaler van Diogenes heeft weergegeven, terwijl de uitgave van Aldus Manutius *kata prosthesin*[14.] heeft, een boek. *Over kennis*, een boek. *Over verdelingen*, zeventien boeken. *Over deelbare zaken*, een boek. *Over vraag en antwoord*, twee boeken. *Over stellingen*, een boek. *Over betwistbare stellingen*, vier boeken. *Over het syllogisme*, een boek. *Over vraagstukken*, een boek. *Over methodologie*, acht boeken. *Over syllogismen*, twee boeken. *Syllogismen en definities*, twee boeken. *Over het verkieslijke en toevallige*, een boek. *Over zaken die vóór gemeenplaatsen komen*, een boek. *Logica gericht tegen definities*, twee boeken. *Verdelingen*, een boek. *Definities*, drie boeken. *Over epicheirèmata*, twee boeken.[15.] *Controversiële vraagstukken*, vijfentwintig boeken. *Overzicht van de kunsten*, twee boeken. *Kunst*, een boek. *Een tweede werk over kunst*, twee boeken. *Samenvatting van de kunsten*, een boek. *Samenvatting van de kunst van Theodectes*, een boek. *Verdelingen van enthymemen*, een boek. *Over het voordragen*, drie boeken. *Samenvattingen*, twee boeken. *Tegen Gorgias*, een boek. *Problemen van Democritus*,

14. Lett. ‘volgens toevoeging’; bedoeld is een toevoeging van kenmerken om een algemene term te bepalen.
15. Een *epicheirèma* is een niet afdoende poging iets te bewijzen.

zes boeken. *Over geleerdheid*, een boek. *Tegen de stellingen van Zeno*, twee boeken. *Vaste onderwijsvakken*, twee boeken.

Van de derde groep zijn de volgende werken verloren gegaan: *Over rechtvaardigheid*, vier boeken. *Over filosofie*, drie boeken. *Over de staat*, twee boeken. *De minnaar*, een boek. *Het diner*, een boek. *Over rijkdom*, een boek. *Aansporingen*, een boek. *Over edele afkomst*, een boek. *Over het genot*, een boek. *Alexander of Over kolonisten*, een boek. *Over het koningschap*, een boek. *Over het goede*, drie boeken. *Over de wetten van Plato*, drie boeken. *Over de staat van Plato*, twee boeken. *Over vriendschap*, een boek. *Wat het betekent door emoties aangedaan te worden of te zijn*, een boek. *Stellingen over deugd*, drie boeken. *Over woedeaanvallen*, een boek. *Over macht*, een boek. *Over het betere*, een boek. *Over emoties*, een boek. *Over degene die uit vrije wil handelt*, een boek. *Over het schone*, een boek. *Vraagstukken over vriendschap*, twee boeken. *Politiek*, twee boeken. *Over rechtvaardige zaken*, twee boeken. *Over rechtvaardiging*, twee boeken. *Rechten*, een boek. *De wet die aanbeveling verdient*, een boek. *Wetten*, vier boeken. *Staatsvormen van steden*, 128 boeken, en afzonderlijk *Over democratie*, *Over oligarchie*, *Over aristocratie* en *Over alleenheerschappij.* Men kan er nog *Brieven aan Philippus* aan toevoegen. *Brieven aan de inwoners van Selymbria*, vier aan Alexander, negen aan Antipater, een aan Mentor, een aan Olympias, een aan Hephaestion, een aan Themistagoras en een aan Philoxenus.

Van de vierde groep zijn de volgende werken verloren gegaan: *Over de elementen*, drie boeken. *Over de beweging*, een boek. *Over de idee*, een boek. *Vraagstukken over de ziel*, een boek. *Over de natuur*, drie boeken. *Fysica*, een boek. *Over de filosofie van Archytas*, drie boeken. *Over de filosofie van Speusippus en Xenocrates*, een boek. *Uittreksels uit de Timaeus en de werken Archytas*, een boek. *Tegen uitspraken van Melissus*, een boek. *Tegen de Pythagoreeërs*, een boek. *Tegen de opvattingen van Alcmaeon*, een boek. *Tegen Xenocrates*, een boek. *Over Pythagoreeers*, een boek. *Over anatomische beschrijvingen*, acht boeken. *Uitreksels uit anatomische beschrijvingen*, een boek. *Over samengestelde dieren*, een boek. *Over fabeldieren*, een boek. *Over onvruchtbaarheid*, een boek. *Over planten*, twee boeken. *Over geneesmiddelen*, twee boeken. *Over voorspellingen van stormen*, een boek. *De speculatieve astronoom*, een boek. *Over beweging*, een boek. *Over onderzochte problemen*, twee boeken. *Problemen geordend naar soorten*, veertien boeken.

U ziet, dierbare jongeman, tegelijk het verlies van en de winst voor de wetenschappen. Het leek mij goed beide te behandelen, zodat wij van hetgeen door Gods goedgunstigheid is overgebleven intensiever genieten en dit zorgvuldiger bewaren. Er bestaan tegenwoordig trouwens meer werken die in het Latijn zijn vertaald dan men in het Grieks aantreft. En bij beide soorten zijn er werken waarvan men niet ten onrechte aan de auteur ervan kan twijfelen. Op de eerste plaats kunnen de kleine werken *Over de dood en*

het leven, *Over herinnering en zich herinneren*, *Over de lange duur en de kortheid van het leven* en veel van dit soort onecht lijken, omdat zij bij Diogenes Laertius, die de werken van deze man zelfs tamelijk zorgvuldig opsomt, helemaal niet worden genoemd, ook al komt hierin bijna niets voor dat niet van geleerdheid getuigt en niet het lezen waard is. Het staat vast dat het boek *Over fruit* van een christen is. Degene die het voorwoord schrijft bij het boek *Over groenten*, zegt dat het uit het Arabisch is vertaald. Het is aannemelijk dat het van een Arabier is, want hij citeert herhaaldelijk een zekere Abruculus[16.] die bij de Grieken onbekend is. Toch kregen al dergelijke werkjes de naam van Aristoteles, omdat ze gewoonlijk door degenen die de filosofie van Aristoteles op school onderwezen werden behandeld. Het boek dat *De grote ethica* wordt genoemd lijkt een uittreksel te zijn van de boeken voor Nicomachus. De boeken die voor Eudemus zijn geschreven, geven bij de eerste delen de kracht en de scherpzinnigheid van Aristoteles duidelijk weer, de latere delen lijken door een ander te zijn toegevoegd omdat hierin met dezelfde woorden wordt herhaald wat voor Nichomachus wordt besproken. De inhoud zelf onthult dat het boek *Over wonderlijke verhalen* door verschillende auteurs aaneengenaaid is, en het vertoont niet het kenmerkende van Aristoteles. Het boek *Vraagstukken*, vooral een geleerd werk, blijkt door geleerden te zijn vervalst, juist door het bewijs dat hetzelfde zo vaak wordt herhaald. Ik weet niet of dit het werk is dat Laertius onder de titel *Zes boeken problemen, bij Democritus verzameld* noemt. Ook twee andere boeken *Onderzochte problemen*, een boek *Vaste onderwijsvakken* en weer twee andere *Stelingen* en *Premissen* worden genoemd; waarschijnlijk zijn de onderdelen die we hebben grotendeels een uittreksel daarvan. Van de *Oeconomica* noemt Laertius slechts een boek, hoewel Leonardo Aretino[17.] er twee heeft vertaald, waarvan het laatste deel niet is gevonden. In plaats hiervan nam Aldus een fragment van de *Krijgslisten* op dat met economie niets te maken heeft. Het eerste boek is heel authentiek Aristoteles - ach, was het maar volledig. Het tweede boek dat Leonardo heeft vertaald, vertoont geen samenhang met het eerste en smaakt niet naar het geniale van Aristoteles. Laertius vermeldt slechte één boek *Over de ziel*, maar een of andere geleerde heeft het wellicht in drieën verdeeld. Hoewel de *Retorica voor Alexander* bij uitstek een geleerd werk is, kan men toch om twee redenen eraan twijfelen of het echt van hem is; ten eerste omdat het een voorwoord heeft op de manier van een redenaar; op andere plaatsen doet hij dat nooit, maar haast hij zich altijd naar het onderwerp; ten tweede omdat Diogenes er geen melding van maakt.

16. Abruculus is een Arabische aanpassing van de Griekse naam Empedocles.
17. Beter bekend als Leonardo Bruni.

Het boek *Over planten* is geen afzonderlijk werk, maar een deel, of als u liever wilt, het derde boek van *Over kleuren.* Het boek *Over het heelal voor Alexander* is van een ontwikkeld iemand, maar wijkt sterk af van de stijl van Aristoteles. Hoewel het boek *Over ondeelbare lijnen* van een bijzonder geleerd iemand is, smaakt het toch niet naar Aristoteles en Laertius maakt er geen melding van. Ik heb bij deze kwesties mijn mening zo weergegeven, dat althans wat mij betreft iedereen toch vrij is in zijn oordeel.

Mij resteert om met een paar woorden weer te geven wat in deze laatste editie, dat wil zeggen die van Bebel, voor de geleerden is toegevoegd. Om te beginnen zeg ik eerlijk dat wij zeer veel dank aan Aldus[18.] zijn verschuldigd, die als allereerste, toegewijd als hij was, in Griekse letters een auteur bekendheid gaf, die meer dan ieder ander de moeite van het lezen waard is. Want voordien hadden wij hem wel, maar zo vertaald dat er om hem te begrijpen zogezegd een zwemmer van Delos[19.] nodig was, mits u een uitzondering maakt voor de vertalingen van Theodorus Gaza, de meest succesvolle in dit genre, en Leonardo Aretino. Want ik denk dat Argyropoulos na de uitgave van Aldus deze taak op zich heeft genomen. Maar omdat de delen van Aldus veel geld kostten, schrikten zij de arme filosofiestudenten af en werden zij bijna alleen in Italië aangetroffen. Daarna kon men ze nauwelijks ergens vinden, omdat alles of tenminste het grootste deel was verkocht. Maar Johann Bebel heeft ervoor gezorgd dat iedereen, hoe armlastig ook, deze onvergelijkelijke schat, die met de sierlijkste letters is uitgegeven, voor een geringe prijs voor zichzelf kon aanschaffen.[20.] Bovendien is niet helemaal dezelfde Aristoteles voor ons verschenen, maar een met veel minder fouten dan voorheen, en dat vooral door de ijver, zorgvuldigheid en betrouwbaarheid van Simon Grynaeus, een jongeman die in ieder genre van de letteren buitengewoon onderlegd is - en dat met behulp van betrouwbare handschriften. Want voor de *Dialectica* gebruikte hij een sterk verbeterd handschrift, waarin nauwelijks een bladzijde voorkwam die niets bevatte dat de moeite waard was. Bij de *Fysica* zijn de commentaren van Simplicius geraadpleegd en in het zevende boek van dit werk zijn in plaats van de parafrase van Themistius de woorden van Aristoteles zelf hersteld - en dat op gezag van Simplicius, zodat wij erop vertrouwen dat de lezer in deze twee werken niets of zo weinig mogelijk mist. In de boeken *Over dieren* zijn veel passages van fouten ont-

18. Aldus Manutius gaf de *editio princeps* van Aristoteles uit (Venetië, 1495-1498).
19. *Adagia* 529; bedoeld is iemand die ingewikkeld proza begrijpt.
20. Bonifacius Amerbach berichtte dat hij twaalf kronen had betaald voor de Aristoteleseditie van Aldus Manitius en twee voor die van Bebel.

daan met behulp van de vertaling van Theodorus.[21] Het boek *Metafysica* was heel weinig door fouten verontreinigd, behalve dat het lijkt dat de auteur er niet de laatste hand aan heeft gelegd. De *Ethica voor Nicomachus* was in orde en had de ijver van een verbeteraar niet erg nodig. Was het maar mogelijk geweest in de kleinere werken alle lacunes aan te vullen en wat bedorven was volledig te herstellen. Was het zelfs maar mogelijk alles wat in de werken van deze man wordt gemist, aan te vullen.

Al wat door Aldus is uitgegeven, is hier in elk geval volledig aanwezig, met veel minder fouten en ten slotte voor een veel lagere prijs te koop. Ik zou niet aarzelen dit op mijn verantwoording te garanderen, en een zorgvuldige lezer zal met mijn garantie zonder meer instemmen, als hij het niet bezwaarlijk zal vinden om een vergelijking te maken. Als iemand nagaat met hoeveel nachtelijke arbeid, met hoeveel inspanningen en ook met hoeveel kosten dit voordeel voor alle wetenschappers gereed is gekomen, zal hij erkennen dat Johann Bebel zeer veel bijval en dank verdient. Want hoewel hij naar het voorbeeld van anderen met waardeloze en kortstondige boekjes directe winst kon najagen, wilde hij liever het grootste deel van zijn vermogen voor uitmuntende auteurs op het spel zetten. Voor de beroemde Spartaan maakte rijkdom die aan touwen hing, niets uit.[22] Maar ik weet niet of wat van papier afhankelijk is, minder zekerheid biedt. Het is juist dat allen die zich op de letteren toeleggen, de ijver van dergelijke mensen steunen en door te steunen hun best doen hen te stimuleren dergelijke ondernemingen aan te durven. Dat zal gebeuren, als degenen die zo'n grote schat nodig hebben hem even gretig aangrijpen als de ijver waarmee hij deze aanbiedt. En voor wie is hij uiteindelijk niet nodig? Want men begunstigt zichzelf hiermee meer dan Bebel.

Maar om tot u, zeer illustere jongeman, terug te keren, ik weet dat het uw gewoonte is met genoegen met deze Peripateticus[23] rond te wandelen en ook met meer genoegen zult wandelen, wanneer u vaststelt dat alles beter is opgeschoond. Weliswaar vind ik dat ik laat ben om u hiertoe aan te sporen, maar ik denk dat het niet erg nodig is u aan te moedigen hiermee verder te gaan, omdat u door zoveel voorbeelden bij u thuis overal wordt geprikkeld en gestimuleerd, dat zelfs een luie en slaperige geest tot studie van de wijsheid kan worden aangezet. Naar verluidt heeft Aristoteles zelf gezegd, dat het voor hem een schande was te zwijgen wanneer Xenocrates sprak.[24] Maar

21. Theodorus Gaza.
22. *Apophthegmata* 2, 45, ASD IV, p. 160; Plutarchus, *Moralia* 234 F; *Adagia* 872.
23. Bijnaam voor Aristoteles; het Griekse *peripatein* betekent ‘rondwandelen’.
24. *Apophthegmata* 7, Aristoteles 1, LB IV, 337 E.

voor u zou de schande veel groter zijn zich niet op de filosofie toe te leggen, wanneer u ziet dat uw voortreffelijke zusters Margaret, Alice[25.] en Cecilia zich zo ijverig en succesvol met de schrijvers van beide talen bezighouden. De allerscherpste prikkel voor iedere deugd moet trouwens de man zijn die in ieder opzicht volmaakt is, uw vader Thomas More, die u meer met onderwijs dan van nature heeft voortgebracht en bij wie u als in een spiegel ziet dat wat Aristoteles[26.] placht te zeggen absoluut waar is: 'Het mooiste reisgeld voor de ouderdom is opvoeding.' Het is immers grotendeels aan de letteren te danken dat hij niet alleen bestand kan zijn tegen deze functie[27.] - geen andere is na de koninklijke waardigheid meer verheven of lastiger om goed te vervullen - maar ook ruimschoots opgewassen. Toch had hij, of het moet zijn dat ik zijn karakter helemaal niet ken, haar heel graag geweigerd, als het naar zijn oordeel geoorloofd was in iets niet aan de wens van de voortreffelijke koning tegemoet te komen, of als hij dacht dat het rechtmatig was gehoorzaamheid te weigeren aan de eensgezinde verkiezingen en de stem van het volk die hem hiertoe riep. Hij heeft het zelfs aan de filosofie te danken, dat zo'n hoge waardigheid aan hem zo weinig hoogmoed heeft toegevoegd, en dat de golven van zijn bezigheden die overal rondom hem bruisen, niets van zijn oude vriendelijkheid hebben verminderd.

Ik zie dat mijn brief al lang de maat overschrijdt, maar ik zal u laten gaan wanneer ik nog één *apophthegma* van Aristoteles heb genoemd. Tegen iemand die zich erop liet voorstaan dat hij een burger was van een grote en beroemde stad, zei hij: 'Let daar niet op, maar ga na of u een beroemde stad waard bent.'[28.] Op dezelfde wijze kunt u, beste John, terecht zich erop beroemen, dat u uit zo'n vader bent geboren, als u - zoals u doet - uw inspanningen voortzet zodat men ziet dat u zo'n vader waard bent.

Freiburg im Breisgau, 27 februari, in het jaar des Heren 1531

25. De tweede dochter van More heette Elizabeth; Erasmus maakt dezelfde vergissing in brief 999, p. 31.
26. *Apophthegmata* 7, Aristoteles 27, LB IV, 339 B.
27. More was op 25 oktober 1529 kardinaal Wolseley als kanselier opgevolgd.
28. *Apophthegmata* 7, Aristoteles 18, LB IV, 338 F.

2433 *Van Simon Grynaeus*
[Bazel, ca. februari 1531]

Simon Grynaeus groet Erasmus van Rotterdam hartelijk

Ik ben verheugd dat u mij veel werkzaamheden bezorgt, ik ben verheugd over uw aansporingen, ik ben verheugd over uw kritieken en ik ben verheugd de uwe te zijn, zeer vooraanstaande Erasmus, als u mijn geringe capaciteiten en onervarenheid maar voor lief wilt nemen. Om te beginnen was ik van plan zelf met u over Claude[1] te overleggen, en hiervoor hadden Hieronymus en ik eergisteren een ontmoeting met de bedoeling dat wij, onervaren als wij zijn, niet iets anders zouden regelen dan u wilde. Daarom zal ik zeggen wat mijn mening is. Want als ik mij niet vergis zal de jongen een lastige dienaar zijn, omdat hij op zijn talenten vertrouwt en een hoge dunk van zichzelf heeft. Daarom is hij aarzelend. Hij beseft dat, wanneer hij op een of andere manier bij u heeft verbleven, dit hem eens beroemd zal maken. Maar intussen is hij bezorgd dat hij zich te veel verplicht, of, als hij bij u in dienst is, hij uw welwillendheid wellicht niet kan behouden. Kortom, hij beschouwt zichzelf als voldoende goddelijk en denkt alleen maar hieraan, sinds u hem deze bijzondere gunst hebt verleend. Daarom verlangt hij in zijn hart als het ware met deze gunstige wind zo snel en zo goed mogelijk haast te maken met zijn studies. Zelf aarzel ik ook naar welke kant ik de jongeman zal duwen. Want uw opvatting over de functie van een dienaar is mij nog onvoldoende duidelijk en zijn karakter nog veel minder. Bovendien denk ik dat we helemaal niet moeten toestaan, dat iemand door u voor een meer persoonlijke dienst wordt aangewezen, wanneer hij niet om veel en belangrijke redenen is gemotiveerd. Want als eerste heb ik hem inderdaad naar u toe gestuurd met de bedoeling dat hij misschien bij u de functie van secretaris zou vervullen. Voor zover ik nu begrijp zou hij deze winter graag bij ons doorbrengen. Bedenk daarom wat u wilt dat ik doe. Als u wilt dat hij wordt weggestuurd, kan het op de volgende wijze gebeuren: ik zal zeggen dat hij op uw kosten wordt onderhouden, zodat hij wacht totdat u hem roept. Want ik denk dat de jongen die voorwaarde resoluut afwijst. Als u wilt dat hij blijft, kan ik hem zelf zonder de voorwaarde die u hebt gesteld hier houden, totdat u een besluit neemt of wij het karakter van de jongen beter leren kennen.

Wat onze hinkjamben[2] betreft dient u te weten dat ik niets pretendeer, maar alle vrijheid graag heb aangegrepen en volledig benut om aan de haast van de drukker tegemoet te komen. Er is een voorbeeld van *toe polu kalliôn* (‘veel mooier’) bij Isaeus of *polu mallon hetoimoteron*, wat Budé vertaalde met ‘veel beter toegankelijk’. Minder bekend is voor mij *chrusôn reëthra* (‘rivieren van gouden dingen’); want ik zou zeggen *chrusou reëthra* (‘rivieren van goud’)

1. Zie brief 2412, noot 17.
2. Grynaeus verwijst naar Griekse verzen op de titelpagina van Bebels Aristotelesuitgave van 1531.

of *chruseia reëthra* (‘gouden rivieren’). Wat uw kritiek op de Chrysostomus[3.] betreft: ik heb dit voor een deel te danken aan mijn aard en voor een deel aan mijn haast. Van nature kom ik in volzinnen terecht. Dat ik aan de eerste woorden grote waarde toeken, komt door mijn haast. Beide zal ik naar beste kunnen verbeteren. Intussen stuur ik u een tiental of vijftien spreekwoorden, waarvan ik niet weet of ze tussen die van u worden aangetroffen.

2434 *Aan Simon Grynaeus*
[Freiburg, ca. februari 1531]

Erasmus van Rotterdam groet Simon Grynaeus hartelijk

Om met een paar woorden op uw brief te antwoorden en dat in verkeerde volgorde: omdat u verheugd bent mijn vriend te zijn, zou ik willen dat u weet dat het van mijn kant wederzijds is. Deze wet staat geschreven op de wetstafelen van de Gratiën: ik ben nog niet tot die mate van schaamteloosheid gekomen dat ik op Grynaeus kritiek zou durven leveren, en het zou me moeite kosten adviezen te geven. Maar het zij verre van mij om een vriend die door zeer eerbiedwaardige inspanningen in beslag wordt genomen,[1.] met veel werkzaamheden te belasten.

Wat Claude betreft had ik, als ik mij niet vergis, geschreven dat, als hij u in enig opzicht van nut kon zijn, bijvoorbeeld bij het geven van college aan uw leerlingen of het nakijken van drukproeven, hij drie maanden bij u kon blijven. Iets soortgelijks had ik aan Hieronymus Froben geschreven.[2.] Zo niet, dan kon u hem van mij twee florijnen geven en hem laten gaan waarheen hij maar wilde. Ik zie niet waarom er uitvluchten nodig zijn om hem weg te sturen. Hij heeft eerlijk toegegeven dat hij vrije tijd zocht voor de studie van de letteren. Toen hij mij hiervoor om advies vroeg, heb ik hem aangeraden een geldbuidel vol goede goudstukken te hebben, voor zichzelf een normale bibliotheek aan te leggen, daarna naar Leuven, Neurenberg of elke andere plaats te gaan waar betere geleerden college geven, en met heel zijn hart zijn tijd aan de Muzen te besteden. Het beviel hem. Ik zou hem een mecenas toewensen die hem op zijn kosten van vrije tijd voorziet. Wat het aanbieden van zijn

3. Vermoedelijk een verwijzing naar de homilieën op de Romeinen, die Erasmus aan Grynaeus had toevertrouwd voor de Chrysostomusuitgave van Froben; zie brief 2422, p. 149.
1. Zie brief 2422, p. 149.
2. Zie brief 2412, p. 132.

diensten betreft, heb ik hem geadviseerd alleen reisgeld te verkrijgen. Niets anders dan christelijke barmhartigheid heeft mij hiertoe aangezet. Hier heerste de pest en ik zag een jongeman voor me in een vreemde streek, onbekend met de taal, bij niemand bekend, hulpeloos, terwijl hij geen cent had en dat in de winter. Wat had ik moeten doen? Hij lijkt aangenaam te zijn behandeld door degenen bij wie hij leefde, en als hij een sterk verlangen had mijn dienaar te zijn, zou ik overwegen ofik hem moest ontvangen. Hij kende slechts één taal, hij kwam hier lichamelijk verzwakt uit Parijs, zelfs niet met één enkel woord door iemand aanbevolen. Omdat hij weinig geneigd lijkt om te dienen, hoeven we over hem niet na te denken. Er blijft over dat hij weggaat als hij voor u tot last is, of blijft als u dat geen nadeel oplevert. Maar indien evangelische naastenliefde u ertoe beweegt een hulpeloos iemand te onderhouden totdat een groter geluk van elders hem tegemoet straalt, zal ik van mijn kant uw menslievendheid prijzen, maar niet toestaan dat u zijn naam in uw dagboek opneemt. Dat is wat ik te zeggen heb over Claude, die u, als u hem wegstuurt, naar mijn mening vriendelijk moet wegsturen.

De mening had bij mij postgevat - ik weet niet waarvandaan - dat men in het Grieks *orè chrusôn* (‘bergen van goud’) zegt, maar een voorbeeld kon ik niet vinden.[3] *Chrusôn reëthra* (‘rivieren van gouden dingen’) viel te rechtvaardigen. Maar ik heb liever *chrusou reëthra* (‘rivieren van goud’), wat geen verwijzing nodig heeft omdat het zeker is.

Aretino[4] heeft twee boeken *Oeconomica* vertaald, maar een ervan heeft toch niet de stijl van Aristoteles. Slechts het eerste boek is van de Griekse auteur. Het tweede boek dat daarop volgt, heeft een heel verschillende inhoud. Budé heeft *Over het heelal* vertaald. Het is niet van Aristoteles, evenmin als *Retorica voor Alexander.* Het leek me goed uw aandacht hierop te vestigen, indien u in uw voorwoord de lezer erop zou willen wijzen.[5] U dient het mij niet kwalijk te nemen; ik had geen tijd dit over te lezen omdat ik met enorme werkzaamheden word overstelpt.

Het ga u goed, voortreffelijk heer en mijn dierbare vriend,

Uw Erasmus van Rotterdam

3. Maar vgl. *Adagia* 815.
4. Zie brief 2432, noot 17.
5. Mogelijk een verwijzing naar Grynaeus' uitgave van *De mundo Aristotelis* (Bazel, 1533).

2435 *Aan Charles Blount*
Freiburg, 1 maart 1531

De brief vormt het voorwoord bij *T. Livii* [...] *Historiae* (Bazel, Froben 1531).

Erasmus van Rotterdam groet de jonge edelman Charles Mountjoy

Hoewel ik tot nog toe nooit de mogelijkheid heb gehad jouw gezicht, zeer illustere jongeman, te aanschouwen, zie ik toch in jouw brief aan mij[1] - buitengewoon helder, geleerd, scherpzinnig, vriendelijk en oprecht - het beste deel van jou, je geest, zo uitgedrukt, dat geen Apelles een afbeelding van jouw lichaam op een schilderij duidelijker kon weergeven. Jouw zo zeldzame en gevarieerde natuurlijke gaven, en dat vooral op die leeftijd, heb ik gaarne en met het grootste genoegen bewonderd. Natuurlijk verwachtte ik van de zoon van William Blount niets dat niet uitmuntend is. Maar ik zeg het eerlijk - jij hebt de verwachting die ik van je vorderingen had gekoesterd ver overtroffen. Ik zal deze brief bewaren om niet alleen van tijd tot tijd met genoegen aan je te denken, maar ook om met dit document, alsof het een officieel stuk is, jou ertoe te kunnen bewegen voort te gaan zoals je bent begonnen, totdat je aan deze schitterende onderneming de laatste hand hebt gelegd.[2] Je schrijft immers dat je door de brief die ik als voorwoord bij de *Adagia* heb geschreven,[3] als het ware op het toneel bent gebracht, zodat je (of je wilt of niet) wordt gedwongen door een goede opvoering van een toneelstuk de oren en ogen van de menigte voldoening te bezorgen. In heb er inderdaad nog geen spijt van dat ik jou, mijn beste Charles, deze last heb opgelegd. Maar van de andere last waardoor je, zoals je zegt, zelfs meer wordt gehinderd, omdat jij je bezorgd afvraagt op welke manier je mij voor mijn verdiensten jegens jou moet bedanken, bevrijd ik je graag. Want ik ben niet bang dat jij jouw dierbaren in hun verwachting teleurstelt. Integendeel, jouw voortreffelijk begin of liever gezegd de eerste akte van het toneelstuk biedt ons hoop dat jij, zoals je mijn verwachting hebt overtroffen, ook die van anderen voorbijstreeft. Wanneer jij je hebt onderscheiden, vind ik dat jij, als ik enige verdiensten jegens je heb, mij jouw dank volledig en zelfs ruimschoots hebt betuigd. De oprechte genegenheid waarmee ik jouw zeer illustere vader voortdurend heb bejegend en die ik nu naar jou alsof jij hem was heb overgebracht, verwacht geen andere beloning dan dat jij je zo laat zien zoals zij wenst.

Om voor jou bij het opvoeren van dat toneelstuk niet over te komen als iemand die alleen maar aanspoort en applaudisseert, maar ook om enige hulp te bieden leek het mij goed Titus Livius, de prins van de Latijnse geschie-

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. *Adagia* 1245.
3. Brief 2023.

denis, aan jouw naam op te dragen. Hij is weliswaar al vaak gedrukt, maar nooit eerder zo schitterend en met zo weinig fouten; en als dit nog niet genoeg is, met vijf boeken die onlangs zijn ontdekt[4] uitgebreid. Geleid door een goede genius heeft Simon Grynaeus - een man die in elk genre van de letteren zonder arrogant te zijn zeer bedreven is en geschikt voor de bevordering van de vrije kunsten - deze gevonden in de bibliotheek van het klooster Laurissum of in de volksmond Lorsch. Dit klooster ligt in het gebied van Worms of Berbethomagus, aan de overkant van de Rijn, en is door Karel de Grote meer dan zevenhonderd jaar geleden gebouwd en van een zeer rijke hoeveelheid boeken voorzien.[5] Want dit was vroeger een belangrijke zorg voor de vorsten, en het is doorgaans de belangrijkste schat van de kloosters. Het handschrift was van een verbazingwekkende ouderdom en naar oude gewoonte met een onafgebroken reeks letters zo geschreven, dat het behalve voor een geleerd, nauwkeurig en juist hierin ervaren iemand erg moeilijk was het ene woord van het andere te scheiden. Het vervaardigen van een kopie voor gebruik door de drukker was zodoende een zware taak. Met evenveel zorg als betrouwbaarheid is ervoor gewaakt, dat er bij het overschrijven nergens van het handschrift werd afgeweken. Als het fragment dat Mainz ons gaf,[6] ongeacht de staat waarin het verkeerde, een tijd geleden met grote vreugde van geleerden is ontvangen, met hoeveel applaus behoort dan zo'n grote uitbreiding van de geschiedenis van Livius te worden begroet?

Moge de almachtige God ervoor zorgen dat deze auteur volledig en zonder lacunes voor ons wordt hersteld. Geruchten die door de mond van bepaalde mensen de ronde doen, bieden hiervoor enige hoop, doordat de een in Denemarken, de ander in Polen en weer een ander in Duitsland beweert dat er fragmenten van Livius bestaan. Nadat het toeval tegen ieders verwachting in deze overblijfselen heeft aangeboden, zie ik beslist niet waarom wij zouden wanhopen dat ons meer ten deel kan vallen. En hier zouden, althans naar mijn mening, vooraanstaande personen iets doen dat bij hen past, als zij door beloningen in het vooruitzicht te stellen geleerden zouden aanmoedigen zo'n grote schat op te sporen of zelfs tot een uitgave te bewegen - voor het geval er wellicht mensen zijn die een zaak die voor algemeen nut is bestemd, tot groot nadeel van de wetenschap tegenhouden en verbergen. Want het lijkt buitengewoon dwaas, dat mensen om een beetje goud of zilver te

4. De boeken 41-45.
5. De abdij is in 764 door de Frankische graaf Cancor en zijn moeder gesticht.
6. Het nu verloren fragment met boek 33, 17-49 en boek 40, 37-59 werd gebruikt voor de Liviusuitgave, die in 1518 bij Schöffer in Mainz verscheen en waarvoor Erasmus het voorwoord schreef; zie brief 919.

vinden met zulke hoge kosten en zulke grote gevaren bijna tot aan de onderwereld in de ingewanden van de aarde graven, en dit soort schatten die voor hen zoveel kostbaarder zijn zoals de geest belangrijker is dan het lichaam, geheel en al verwaarlozen en geen enkel onderzoek waard achten. Dit is de geest van mensen als Midas, niet van vorsten. Omdat ik weet dat jouw aard daarmee helemaal niet overeenstemt, twijfel ik er niet aan dat jij dit voordeel gretig zult aangrijpen. Vooral twee feiten maken, dat niemand eraan kan twijfelen of deze halve decade echt van Titus Livius is. Ten eerste de stijl zelf die met al zijn kenmerken zijn auteur weergeeft; vervolgens de inhoud of samenvattingen van Lucius Florus, die in alles met deze boeken overeenkomen. Omdat ik wist dat voor belangrijke personen geen lectuur geschikter is dan die van geschiedschrijvers, van wie Titus Livius zonder meer de eerste plaats inneemt (ik heb het over Latijnse auteurs) vooral omdat er van Sallustius' *Historiae* niets dan twee fragmenten bestaan, en ik mij bedacht wat voor een zogezegd onverzadigbare verslinder van geschiedenissen jouw vader altijd is geweest op wie jij ook in dit opzicht lijkt (ik twijfel daar niet aan), meende ik niet ongepast te handelen als deze vijf boeken, aan jou persoonlijk opgedragen, het licht zouden zien. Ik zou trouwens niet willen dat je hier te veel op je vader lijkt. Want hij pleegt zich iedere dag vanaf de avondmaaltijd tot middernacht over boeken te buigen, tot ergernis van zijn vrouw en zijn gevolg en onder veel gemor van zijn dienaren. Hoewel dit voor hem tot nu toe zonder schade aan zijn gezondheid mogelijk was, denk ik toch niet dat het raadzaam is dat je dezelfde dobbelsteen werpt,[7] omdat die misschien niet even gelukkig zal vallen. Toen jouw vader bij zijn studie een medestudent van de huidige koning (toen nog een jongeman) was, hielden zij zich in elk geval het liefst met geschiedenis bezig, en dat met volledige instemming van diens vader Hendrik VII, een buitengewoon oordeelkundige en verstandige koning.

Bij deze uitgave is de chronologie van Henricus Glareanus gevoegd, een buitengewoon en veelzijdig geleerd iemand, wiens onvermoeibare ijver niet alleen de beroemde universiteit van Freiburg, maar ook de hele regio met de geesteswetenschappen verfijnt, siert en verrijkt. Deze chronologie toont de opeenvolging van de tijden, de soorten oorlogen en de namen van personen over wie tot nog toe opvallende verwarring bestond, die door een fout van kopiisten en halve geleerden is veroorzaakt. Maar het was het enige licht van de geschiedenis. Als deze poolster ontbreekt, is het varen in de zee van de geschiedenis volledig blind. En als deze draad er niet zou zijn, raakt de lezer, zelfs een geleerde, door een onoplosbare vergissing in de labyrinten van historische gebeurtenissen verstrikt. Als u van mening bent dat jouw brief met

7. D.w.z. hetzelfde risico neemt; vgl. *Adagia* 332.

dit geschenk goed is beloond, zal het jouw beurt zijn mij een brief te doen toekomen. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 1 maart 1531

2436 *Van Johann von Botzheim*
Überlingen, 1 maart 1531

Gegroet. Ik was vier maanden niet in Überlingen en ik denk dat ik niet voor april daar zal terugkeren met de bedoeling daar te blijven. Toch pleeg ik soms daarheen te gaan als de omstandigheden het eisen. Een hevige pest[1] was de reden van mijn vlucht. Hoewel deze in heftigheid is verminderd, zijn er toch mensen die vrezen dat de lente weer een verergering van dit kwaad zal brengen. Daarom zal ik de komende maand hierover berichten. Je hebt mij twee werkjes gestuurd die, zoals je schrijft,[2] jou uit Augsburg waren toegezonden; ik heb er hartelijk om gelachen, maar het was niet mogelijk ze bij ons in het openbaar te tonen. Er waren toch een of twee mensen van wie ik wist dat ze erom zouden lachen. Ik gaf hun in het geheim de werkjes waarvoor zij mij bedankten. Dat jij voor beide partijen een verdachte tegenstander bent, is niets nieuws. Ik hoor zelfs vaak dat degenen die verkondigen dat zij aan de kant van de paus en de kerk (dat wil zeggen van de keizer) staan, de spot drijven met Erasmus, en dat op instigatie van theologen. Zij hebben de belangrijkste edellieden voor een groot deel tot haat tegen jou aangezet, omdat jij volgens hen de gewoonte hebt met een meer dan vrijmoedige pen hier en daar op monniken en de algemene leefwijze van geestelijken kritiek te leveren, terwijl je veel eerder al onze zaken, hoe afschuwelijk ze ook zijn, diende te verdedigen (alsjeblieft). Ik zou je enkele keren hebben geschreven als ik ooit over een koerier had beschikt. Ik dacht niet dat je bij zo'n groot gevaar van de pest in Freiburg was gebleven. Bij ons is er geen nieuws dat jouw aandacht verdient en waarvan ik denk dat het jou nog niet bekend is. Tevergeefs wachten wij op de hulp van de keizer, die op het punt staat uit Duitsland te vertrekken, als wat sommigen zeggen waar is. Ik wil graag weten hoe het met je gaat, wat je doet en wat je publiceert. Dringend verzoek ik je eraan te denken dat Botzheim voortdurend je vriend is. Het ga je goed.

Uit Überlingen, 1 maart 1531

Van harte je Johann von Botzheim

Aan de onvergelijkelijke beschermer van de ware theologie en de schone

1. Zie brief 2403, noot 11.
2. De brief is niet bewaard gebleven.

letteren, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn in alle opzichten eerbiedwaardige beschermheer en leermeester. Te Freiburg

2437 *Van Johann Koler*
[Augsburg, 2 maart 1531]

Hartelijk gegroet. De koerier bezorgde mij uw zeer genoeglijke en beminnelijke brief,[1.] die voor mij des te aangenamer was omdat hij mij persoonlijker leek dan de andere en uit een zeer vriendelijk hart afkomstig, en waarin u zo vrijuit uw zorgen aan mij wilde toevertrouwen. Ik feliciteer mijzelf en ben verheugd, omdat u mij als iemand beoordeelt in wiens hart u al uw diepe gemoedsbewegingen ongehinderd kunt uitstorten, en omdat u met mij met dezelfde openhartigheid omgaat als waarmee u merkt dat ik tot nog toe met u ben omgegaan. Daarom verzoek ik u nadrukkelijk, mijn zeer eerbiedwaardige Erasmus, uw openhartigheid en uw mening over en uw waardering van mij voortdurend te bewaren. Want ik beloof u van mijn kant dat ik altijd zonder onderbrekingen degene zal zijn die u tot nu toe hebt meegemaakt, dat wil zeggen een vaste en betrouwbare vriend, zonder enige veinzerij, van wie u alles mag en kunt verwachten wat van een goed iemand kan worden gevraagd en verwacht.

Wat Polyphemus[2.] betreft: in mijn laatste brief heb ik uitgelegd waarom ik hem naar u met wijn heb laten vertrekken. De hemel zij dank dat hij hier al is weggegaan; hij zei dat hij naar het hof van de koning[3.] vertrok; ik heb mij over zijn vertrek zeer verheugd. Want ik was erg bang dat zijn gedrag enige smaad op uw reputatie zou werpen. Hij heeft bij de meeste mensen, die wellicht uw concurrenten gunstiger gezind zijn, beslist veel misbruik van uw naam gemaakt. Mij was hij weliswaar niet tot last, maar toch ben ik omwille van u blij dat hij is vertrokken. Hij heeft deze bijgesloten brief bij me achtergelaten[4.] en mij opgedragen om, als er brieven[5.] van u naar hem kwamen, die tot zijn terugkeer bij mij te bewaren.

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Felix Rex.
3. Koning Ferdinand.
4. De brief is niet bewaard gebleven.
5. Geen van dergelijke brieven is bekend.

Ik stuur u de bladzijden terug die u tegen die Thraso[6.] had geschreven en die Polyphemus had bezorgd. Ik denk dat u ze achter moet houden en niet moet publiceren, tenzij die opschepper met nieuwe dreigementen tegen u zou komen. In dat geval zou u met een dergelijk antwoord tegen hem moeten optreden.

De heer Anton Fugger betreurt het verlies van de laatst verzonden wijn[7.] in hoge mate, weliswaar niet het verlies van de wijn, maar hij betreurt het nog meer dat de ijver en nauwgezetheid bij het transport en het huren van een eigen koetsier hem helemaal niet hebben gebaat. Daarom wilde hij u in plaats van de verloren gegane wijn andere sturen, in de hoop dat de zaken nu voorspoediger zouden verlopen en de wijn met meer zorgvuldigheid bij u zou komen. Ik vertrouw erop dat deze u al een tijd geleden met mijn brief heeft bereikt.[8.] Het is aan u ons onmiddellijk te laten weten of hij naar behoren bij is afgeleverd. Ik heb geschreven dat de koetsier hier voor het transport is betaald, zodat u geen kosten hoeft te maken.

Wat onze vriend die bij u verblijft[9.] betreft, schrijft u dat hij iets vermoedt, en denkt u dat ik uw brief aan enkele mensen heb laten zien die hun mond niet hebben gehouden, en dat wat u over hem had geschreven hem ter ore was gekomen. Maar ik zou willen dat u er vast van overtuigd bent, dat ik uw brief aan geen enkele andere sterveling dan alleen Anton Fugger heb laten zien, en dat ik dat heb gedaan omdat ik wenste dat Anton over zijn karakter en gedrag, hoewel die hem trouwens voldoende bekend waren, toch nog meer zekerheid zou hebben. Ik kan mij er niet van overtuigen dat Anton hem iets heeft laten weten. Maar ik voorspel liever wat hij vermoedt. Want de afgelopen dagen heeft hij, toen hij had begrepen dat Mathias Kretz van plan was van zijn functie van prediker hier neer te leggen,[10.] bij mij erop aangedrongen bij de kanunniken een goed woord voor hem te doen, zodat deze functie aan hem werd toegewezen; hij zei immers dat hij hierheen weer wilde terugkeren. Omdat ik het gedrag van de man al lang door en door kende, heb ik onverhuld laten blijken hoe welkom zijn terugkeer hier zou zijn, en daarom heb ik hem afgeraden deze functie nog langer te ambiëren, waarbij ik ook duidelijk aangaf dat ik geen bemiddelaar zou zijn. Hoe onaangenaam hij dit vond, blijkt uit het feit dat hij mij verder geen letter heeft geschreven, ook niet voor zaken waarin mijn medewerking voor hem bijzonder nodig was. Het ontgaat mij niet dat hij nu (vriendelijk en gelijkmoedig als hij is) door jaloezie wordt verscheurd, omdat hij beseft dat uw vriendschap met

6. Uit deze passage (en ook uit het begin van brief 2438) blijkt dat Erasmus zijn *Admonitio* tegen Eppendorf in handschrift liet circuleren voordat dit werd gedrukt; zie ook brief 2400.
7. Zie brieven 2384, p. 74, en 2415.
8. Vgl. brief 2438, p. 206.
9. Ottmar Nachtgall.
10. Zie brief 2430, p. 173.

onze zeer eerwaarde bisschop en onze Anton zo groot is en uw vertrouwelijke omgang met hen zo intensief, en omdat zij u met zoveel enthousiasme hierheen hebben uitgenodigd.[11.] Het kan hem niet onbekend zijn dat zij u herhaaldelijk geschenken hebben gezonden. Degene die de man meer van nabij kent, weet zonder meer hoezeer die feiten hem kwellen en verontrusten. En omdat hij niemand anders tot zijn beschikking heeft, stort hij al zijn verontwaardiging over u uit, in de mening dat u er de oorzaak van bent dat hij zelf minder aanzien geniet, terwijl hij aan de andere kant over u, over Anton zelf en over mij nooit (ook toen hij hier verbleef) gunstig heeft gesproken, vaak mij vooral bij zijn drinkebroers ervan heeft beschuldigd tot de partij van Luther te behoren en mij met zijn tanden volledig uiteen heeft gereten, terwijl hij intussen dikwijls mijn gast was en van dag tot dag met eerbewijzen werd overladen. Hoewel ik door mijn vrienden zelfs werd gewaarschuwd ben ik toch niet opgehouden hem zeer veel gunsten te verlenen, omdat ik op een dwaze wijze mijzelf ervan overtuigde, dat ik door een grote hoeveelheid diensten de kwaadwilligheid en verdorvenheid van de man zou overwinnen. Hoezeer mijn pogingen tevergeefs waren, heb ik meer dan voldoende tot mijn nadeel ondervonden.

Aan Kretz heb ik de hartelijke groeten van u overgebracht.[12.] Wat voor man hij is heb ik in mijn laatste brief u voldoende duidelijk gemaakt. Hij is een goed, eenvoudig en ontwikkeld iemand, toch gaat hij veel om met Eck en Faber. Hij zal ervoor zorgen dat Eck u welgezind is wanneer u dat wilt; hij legt zich in ieder geval volledig op de letteren en de scholastieke theologie toe en is ook een goede vriend van mij.

Wij wensen dat u hierheen zou komen als dat mogelijk zou zijn, en wij twijfelen er niet aan dat u, wanneer u eenmaal hier bent gekomen, uw vertrek niet zult betreuren. Er is geen enkele reden bang te zijn voor Eck en ook niet voor de hertog van Beieren,[13.] die zelfs meer invloed heeft. Want als zij enige macht in deze stad bezaten, hadden zij meer mensen hier verdreven en niet toegestaan dat die hier bleven. Wanneer u hier bent zult u in ieder geval dezelfde positie en veiligheid hebben als Anton zelf en wij allen, hoewel ik bij u niet verder durf aan te dringen en uit te nodigen, omdat ik besef hoe zwaar u deze reis lijkt. Want als hier iets ongelukkigs zou ontstaan (mogen de goden dat verhoeden), zou ik niet willen dat alle schuld op mij wordt geschoven, omdat ik naar niets meer streef en verlang dan dat er voortreffelijk voor u wordt gezorgd en uitstekend in uw veiligheid en comfort wordt voorzien. Ik zou ook liever alle rampen doorstaan dan dat u zelfs de kleinste

11. Zie brief 2384, p. 74.
12. Zie het begin van brief 2430.
13. Wilhelm IV van Beieren.

tegenspoed overkwam. Daarom zult u, beste Erasmus, doen wat u het meest geschikt lijkt. Niets maakt het verlangen bij ons naar u groter dan het feit dat het ons overduidelijk lijkt, dat u nergens anders dan bij ons comfortabeler en veiliger zult leven. Als u er anders over denkt, zult u niettemin over onze genegenheid voor u tevreden zijn. Onze Anton verzocht mij u de hartelijke groeten over te brengen. Ook hij staat volledig tot uw beschikking en is zeer aan u gehecht...[14.]

2438 *Van Johann Koler*
Augsburg, 3 maart 1531

Hartelijk gegroet. Gisteren heb ik aan de kapelaan, aan wie u uw brief aan mij[1.] had toevertrouwd, ook mijn laatste brief aan u gegeven. Daarbij heb ik de bladzijden gevoegd die u tegen uw Thraso[2.] hebt geschreven, samen met een brief van Polyphemus die hij bij zijn vertrek hier voor mij had achtergelaten. Ik hoop dat u dit alles nu in goede orde hebt ontvangen, want die kapelaan leek mij - als de taal en het voorkomen van de man mij niet bedriegen - een goed iemand, en ik ben niet bang dat hij u mijn brief niet te goeder trouw heeft bezorgd.

Overigens heb ik uit uw brief die de bezorger mij bracht, begrepen dat Eppendorf op uw boekje al heeft geantwoord.[3.] Ik betreur het oprecht dat u met deze schaamteloze onverlaten te maken hebt, die ik zelfs geen enkel woord van u, laat staan een antwoord, waard achtte, als ik niet meende dat het omwille van uw eer en reputatie van groot belang is hun te antwoorden (om te voorkomen dat zij in de toekomst van uw geduld misbruik maken). Als u daarom de bedrieger iets gaat antwoorden, vraag ik u hem in zijn eigen kleuren te schilderen[4.] zodat hij met zijn eigen deugden wordt versierd, en hem zo te behandelen, dat ook mensen zoals hij beseffen wat het betekent om Erasmus uit te dagen. Anders zult u nooit door dergelijke nietsnutten met rust worden gelaten. Ik zou beslist hebben aangeraden die bladzijden achter te houden, tenzij hij met zijn antwoord voor zichzelf opnieuw ellen-

14. De rest van de brief is verloren gegaan.
1. De kapelaan is niet geïdentificeerd. De brief is niet bewaard gebleven; vgl. het begin van brief 2437.
2. Eppendorf; zie brief 2437, noot 6.
3. Eppendorfs *Iusta querela* als antwoord op Erasmus' *Admonitio adversus mendacium* verscheen in februari 1531.
4. *Adagia* 306. Erasmus antwoordde niet.

de zocht. Maar ik ben degene die u nu adviseert deze nietsnut te behandelen zoals hij verdient, om te voorkomen dat dergelijke kwade geesten u in de toekomst last bezorgen. Maar ik vraag u om, zodra de antwoorden van Thraso u hebben bereikt, ons de mogelijkheid te bieden volledig met de kwaadwilligheid en kwaadsprekerij van die man bekend te raken.

Ten slotte verbaast het ons dat u niets hebt geschreven over de wijn die wij al een poos geleden opnieuw naar u hebben gestuurd door middel van koetsiers uit Freiburg, die wijn uit uw streek hierheen hadden gebracht. Tegelijk hiermee stuurde Johann Paumgartner, een burger uit Augsburg, enkele flessen naar Zasius. Het is merkwaardig als ze intussen niet bij u zijn gekomen, omdat wij ze veertien dagen geleden hebben verzonden voordat u uw laatste brief aan ons had geschreven.[5.] Daarom is het aan u ons te laten weten of ze zijn aangekomen. Als u ze niet hebt ontvangen zou het de moeite waard zijn bij Zasius te informeren. Het gevaar voor onze brief is niet minder. Maak dat u ons van deze zorg bevrijdt en laat weten of u de laatst verzonden wijnen hebt ontvangen of niet.

Anton Fugger vraagt mij u hartelijk te groeten; hij mist u heel erg. U weet zelf het beste wat voor u raadzaam is. Het ga u goed, Erasmus, u die in alle opzichten waardering en respect verdient.

Augsburg, 3 maart in het jaar van ons heil 1531

Uw Johann Koler

In mijn haast de koerier te laten vertrekken heb ik niet naar de andere kant van het papier gekeken. Aan u om mij mijn haast niet kwalijk te nemen.

Aan de zeer vooraanstaande en geleerde doctor in de heilige theologie Erasmus van Rotterdam, die bijzondere hoogachting verdient. Te Freiburg

2439 *Van Nikolaus Winmann*
Speyer, 3 maart 1531

Het ontgaat mij niet, Erasmus, bij uitstek het sieraad van deze tijd, wat een lastige en, om het eerlijker te zeggen, wat een schaamteloze binnendringer ik zou zijn, als ik, een onbekend en onbelangrijk mannetje, u zou schrijven die altijd druk bezet bent en ook aan twee ziekten blootgesteld: de ouderdom (moge het lot toestaan dat Erasmus van daaruit voor ons weer jong wordt) en de steen[1.] (in plaats van u zou ik zelf aan deze tiran onderworpen willen zijn; ik zou immers deze kwelling niet weigeren - de Heer weet dat

5. De brief is niet bewaard gebleven.
1. Een oude kwaal die voortdurend opspeelt; zie bijv. brief 2263, p. 129.

ik oprecht spreek - als u maar ongedeerd en gezond zou zijn; maar helaas wordt met wensen niets bereikt). Ik word door zo'n groot verlangen naar en genegenheid voor u gegrepen - het enige waarop ik mij bij u kan beroemen en waarmee ik mij bij u kan aanbevelen. Want de rest is bij deze man niet van die aard dat ik het hier mag vermelden. Want zo ik enige geleerdheid bezit (wat of niets of heel weinig moet zijn) heb ik dat geheel aan u te danken. Daarvoor ben ik u nu oneindig dankbaar en zal ik dat altijd blijven, hoewel ik het niet kan terugbetalen, behalve dat ik voor uw gezondheid en heil voortdurend tot de Heer Jezus bid. Dat u hem zeer dierbaar bent, bewijst juist het feit dat hij u zoveel en zulke grote talenten heeft geschonken, die u voor uw medebroeders niet verborgen houdt, maar zelfs halfdood onophoudelijk tot nut van de wereld aanwendt. Daarom heb ik altijd deze woorden op mijn lippen: 'Onze Erasmus zal eerder ophouden te leven dan van nut te zijn.' En door dit te doen herinnert u zich de woorden van de Heer, van wie u ze ooit zult horen:[2.] 'Wél gedaan, goede dienaar,' enzovoort. Dat is de reden dat in de vele jaren waarin ik u meer en meer door uw geschriften kon leren kennen, mij niets zo dwarszat als wanneer ik ontdekte, dat iemand Erasmus weinig erkentelijk was of tegen zijn goede naam met kwaadsprekerij en beledigingen tekeerging. Dit feit maakt dat ik altijd de gewoonte heb mijn mond open te doen, hoewel u geen verdediger nodig heeft. Hoeveel verhalen zou ik voor u kunnen opnoemen waarin ik zo heb gehandeld dat, als u het zou weten, u tenminste zou toegeven dat Nikolaus voor niemand van de stervelingen in genegenheid voor u onderdoet. Het doel van dit alles is dat u het ten slotte niet onaangenaam vindt dat ik, zoals ik zei, als een onbekende u met die onzin vermoei. Ik zal er nog aan toevoegen dat ik, toen ik vanuit Wenen vertrok om weer een bezoek aan Freiburg in Uechtland[3.] te brengen, wat mijn vaderland is, en een omweg naar Bazel had gemaakt om u te zien, in mijn verwachting werd teleurgesteld en gedwongen was mij daarvan los te rukken. Maar toen ik vervolgens na twee dagen naar dezelfde plaats was teruggekeerd waar ik in een openbare herberg verbleef, heb ik u uiteindelijk op een zondag in een of ander klooster gezien terwijl u een godsdienstige plechtigheid bijwoonde.[4.] Toen u daarvandaan naar huis terugkeerde, durfde ik u niet aan te spreken omdat veel mensen (onder wie Beatus Rhenanus en uw vriend Froben) u vergezelden. Daarom volgde ik; toen men bij uw huis was gekomen, trad een jonge man naar voren en opende de deur. Nadat u naar binnen was gegaan ging ik er tegenover op een steen zitten, in de hoop

2. Matteüs 25:21 en 23.
3. Oude naam voor het Zwitserse kanton Freiburg.
4. De datum is onzeker; het moet niet later dan 1526 en niet eerder dan 1524 zijn geweest.

dat ik daarop gezeten door althans een blik op uw huis tegelijk mijn ogen en hart zou verblijden, omdat het op een andere manier niet mogelijk was. Daarna kwam de gedachte bij me op mijzelf van dwaasheid te beschuldigen, omdat ik in Wenen geen brief van uw vriend Ursinus aan u had gekregen en zo de mogelijkheid had aangegrepen u te spreken. Maar hoe het ook is afgelopen, in alle ernst triomfeerde ik omdat ik de beroemde Erasmus had gezien.

Tot nu toe heb ik blijk gegeven van mijn gevoelens voor u, maar ik zal spoedig ophouden, omdat u geen tijd hebt dergelijke onnozelheden te lezen. Verbazingwekkend is het hoezeer uw brief aan Vulturius[5.] en eveneens uw antwoord aan de Straatsburger predikanten[6.] sommigen met u hebben verzoend en anderen hebben beledigd. Want bij sommigen maakt u de indruk de positie van de kerk gunstiger gezind te zijn dan u tot nu toe was, terwijl u in werkelijkheid steeds dezelfde bent en steeds naar dezelfde kant neigt. Ik schaam mij nog uitvoeriger te zijn. U dient, grootste Erasmus, de aanvallen en beledigingen van schaamteloze lieden dapper te versmaden, in overeenstemming met uw geweten en door zuinig om te gaan met uw hoge leeftijd. Moge God ervoor zorgen dat u deze vreedzaam en rustig doorbrengt. Ik verzoek u met klem mij mijn opdringerigheid niet kwalijk te nemen. Het zou ongepast zijn, als ik verlangde dat u mij terugschrijft. Ik zeg alleen dit: één brief door Erasmus gestuurd zal voor mij aangenamer en kostbaarder zijn dan veel schatten. Ik wens u voorspoed toe.

Speyer, in het huis van de edelman Otto von Falckenberg, custos en kanunnik van de kathedrale kerk, 3 maart 1531

Nikolaus Winmann

Aan Erasmus van Rotterdam. Te Freiburg

5. De brief aan Vulturius (Geldenhouwer) is de *Epistola contra pseudoevangelicos*; zie brief 2358, noot 6.
6. *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae.*

2440 *Aan Grunnius*
Freiburg, 5 maart 1531[1.]

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Grunnius[2.]

Wat zegt u daar, zeer wijze Grunnius? ‘Erasmus heeft zijn pen opgenomen tegen allen die de christelijke vroomheid belijden, dus tegen alle christenen.’ Toch heb ik mijn pen niet tegen u opgenomen, maar vriendelijk gewaarschuwd, uit vrees dat door ondoordachte roekeloosheid van sommige lieden wat de boeren is overkomen ook met de steden gebeurt.[3.] Maar onder uw broederschap zijn er velen met zulke verdorven geesten, dat men hen moet bedriegen als iemand hun een weldaad wil bewijzen. Als ik zo wraakzuchtig zou zijn als ik zie dat u bent, zou u merken waartoe ik in staat ben. Maar ik zal niet ophouden, zoals ik tot nog toe heb gedaan, ervoor te zorgen dat het, voor zover het mogelijk is, niet tot een gewapend treffen komt, maar door inschikkelijkheid van beide partijen de kerk in haar rust wordt hersteld, wat zonder aantasting van de vroomheid mogelijk is.

Raken de gemoederen van de vorsten die ervan overtuigd zijn dat u meer dan ketters bent, niet vertoornd wanneer zij horen: ‘Dood geen onschuldigen. Verzet u niet tegen het evangelie’? Maar, zegt u, de farao die steeds meer zijn woede op het volk van God richtte, weerhield Mozes er niet van te zeggen wat God had opgedragen. Neem mij niet kwalijk, mijn dierbare Grunnius, tot op heden heb ik niet geloofd dat Vulturius[4.] met God praat. Laat hij, als hij met Mozes te vergelijken is, wonderen verrichten en deze rampen, oorlogen, hongersnood en de pest met zijn gebeden van ons verdrijven. Schaamt u zich niet over de grootspraak van die man? Welnu? Verlangen de broeders dat Vulturius mij in levende lijve zich tegen mij verzet? Of is verzet bieden soms grappen maken in zijn commentaar?[5.] Hij zal pas zo met succes weerstand bieden, als hij zijn medebroeders aanspoort zich weer zodanig te gedragen, dat niets van wat ik bij hen betreur op iemand van hen van toepassing is. Men mag niets ondernemen, zegt u, zonder de raad van God. Is dat commentaar echt met goddelijke ingeving verschenen?

Verlang ik nu naar geld, omdat ik als oude man met een wankele gezondheid iets zou hebben om in de noden van dit arme lichaam te voorzien? Intussen krijgen noch mijn leeftijd noch mijn gezondheid van mij gedaan dat ik leef zonder iets te doen, maar werk ik met mijn handen, zodat ik niemand tot last ben en iets heb om aan iemand die in nood verkeert te schenken - anders dan velen van uw broederschap doen. Maar ik houd op met het beant-

1. De brief is evenals brief 2441 opgenomen aan het einde van de editie van *Epistola contra pseudoevangelicos* (Freiburg, 1531).
2. Wie Erasmus hiermee bedoelt is niet bekend; waarschijnlijk is het een aanhanger van de Straatsburger reformatoren; het pseudoniem is vermoedelijk ontleend aan het werkwoord *grunnire* (‘knorren’).
3. Een verwijzing naar de Boerenoorlog; zie *Epistola contra pseudoevangelicos*, ASD IX, 1, p. 290-291, en *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae*, ASD IX 1 p. 356.
4. Met Vulturius is Geldenhouwer bedoeld; zie brief 2358, noot 6.
5. Geldenhouwer had een ongeautoriseerde uitgave van de *Epistola contra pseudoevangelicos* met eigen commentaar verzorgd; zie brief 2321, p. 248.

woorden van uw onzin. Ik wens u een heel wat gezondere geest, of tenminste een die meer bij het evangelie past.

Freiburg, 5 maart 1531

2441 *Aan Eleutherius*[1.]
Freiburg, 6 maart [1531]

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Eleutherius

Wat zegt u nu, charmante Eleutherius? Heeft Vulturius mij met zoveel weldaden overladen? Hij was op mij gesteld, dat geef ik toe, en hij zorgde ervoor dat het wederzijds was. Ik denk dat ik ook in het verlenen van diensten zijn gelijke ben. Maar stel dat ik in verdiensten de mindere ben, wat verlangt u dan van mij? Mensen spreken kwaad over hem, zegt u, op een manier die hij niet verdient. Om wat voor reden? Omdat hij evangelisch is? Dat juist dit voor iemand onduidelijk was, heeft hij in talrijke pamfletten die hij heeft uitgegeven, niet toegestaan. Het bewijs hiervan is dat hij in het commentaar waarmee hij op uw advies mijn *Epistola* heeft verontreinigd (ik had bijna gezegd ondergescheten) in plaats van Vulturius zijn echte naam noemde.[2.] Juist datgene wat u mij - als ware het een aanklacht - verwijt, is de plicht van een bijzondere vriend. Of is het niet de taak van een vriend iemand van zijn vergissing terug te roepen? ‘Maar hij vergist zich niet,’ zegt u. Was dat maar zo! Het getuigt echter ook van plichtsgevoel iemand te waarschuwen, dat hij niet door een slechte opvoering van een goed een slecht toneelstuk maakt. Ik denk dat ik dit echter vriendelijk genoeg en ook liefdevol heb gedaan. ‘Hij had in het geheim gewaarschuwd moeten worden,’ zult u zeggen. Ik heb dat meer dan één keer gedaan, maar de pamfletten die hij niet zonder grote haat tegen mijn naam liet verschijnen, laten duidelijk genoeg zien hoe gelaten hij hierop reageerde.

Maar welke *cacangelicus*,[3.] vraag ik, heeft u verteld dat ik de brief aan Vul-

1. Zie brief 2440, noot 1. Wie met Eleutherius wordt bedoeld, is niet vast te stellen.
2. Zie brief 2440, noot 5. Op achterzijde van de titelpagina is te lezen dat de *scholia* van de hand van Gerardus Noviomagus (Geldenhouwer) zijn.
3. Dit door Erasmus verzonnen woord is het tegengestelde van *evangelicus* (lett. ‘brenger van goed nieuws’). Het Griekse woord *kakos* betekent ‘slecht’; ook het Nederlandse woord *kak* klinkt hierin door.

turius eerst in het geheim naar de arts Simon[4.] heb gestuurd om hem in Keulen te laten drukken, voordat degene tot wie hij was gericht hem had ontvangen? Past het degenen die de waarheid verkondigen, zo aan leugens toe te geven? Ik heb integendeel eerst de brief als manuscript naar Vulturius gestuurd en gewaarschuwd, dat hij wellicht zou worden gedrukt. Daarna is hij in Freiburg gedrukt, lang voordat hij Keulen bereikte waar hij buiten mijn weten door mijn dienaar naar toe is gebracht. Ik wilde natuurlijk niet dat dit gebeurde, juist om te voorkomen dat mijn drukker enig nadeel zou ondervinden als het daar nogmaals werd gedrukt. Daarom was uw dienst, waarmee u een kopie naar Vulturius en zijn hele vriendenkring stuurde en hem met zo'n huiveringwekkend bericht tot een oorlog aanzette, helemaal niet nodig.

Wat uw twijfels over Bucer betreft, dient u te weten dat ik de man zelfs van gezicht niet ken, laat staan dat er tussen ons enige vertrouwelijke omgang is ontstaan. Toch was ik ervan overtuigd dat hij wat meer beleefdheid en inzicht bezit dan dat boek,[5.] dat vergif met veel honing kruidt, laat zien. Leek het feit dat Hutten opmerkingen over de bul van Leo[6.] publiceerde werkelijk zo'n mooie actie, dat u Vulturius uitnodigde hem na te volgen? Waarom nodigt u met dezelfde moeite hem niet uit om alle krijgslisten die Hutten te land en ter zee[7.] heeft toegepast, na te volgen? Wat is er met dat belachelijke commentaar bereikt? Gaat het daarna beter met het evangelie? Heel wat slechter, denk ik. De magistraat van Straatsburg heeft de drukker in de gevangenis geworpen en maakte daarmee voldoende duidelijk, hoezeer hij het werk van Vulturius goedkeurde. Maar de wraak is zoet. Is deze ook ten koste van uw zaak verworven? Wat een evangelische lankmoedigheid! Maar waar heb ik gezegd dat jullie als vogeltjes in een kooi opgesloten worden vastgehouden? Houden zeer velen zich soms niet uit angst schuil? Is het soms niet zo dat de meeste mensen geen reis ondernemen, tenzij ze een vrijgeleide van vorsten hebben?' Wie was die fantast die zei dat ik amper uit Freiburg durf weg te gaan? Maar mij is toegestaan om ook naar Bazel terug te keren, als ik dat zou willen en in Straatsburg te wonen als ik daar zin in had. 'Waarom,' zegt u 'vertrekt hij niet naar Leuven? Waarom niet naar Keulen? Waarom niet naar Parijs?' Waarom voegt u er niet aan toe: 'Waarom niet naar Toledo, Rome of Jeruzalem?' Met tegenzin ben ik naar Freiburg ver-

4. Simon Riquinus.
5. *Epistola apologetica*; zie brief 2312, noot 1.
6. De bul *Exsurge Domine* van paus Leo X. Hutten publiceerde *Bulla decimi Leonis contra errores M. Lutheri et sequacium cum Hutteni notis* (Straatsburg, 1520).
7. D.w.z. met grote inspanning en vurig verlangen; vgl. *Adagia* 325.

huisd. Er is geen sprake van dat ik voor mijn genoegen langs alle steden moet trekken. Wat heb ik in Parijs of Keulen te doen?

Maar stel dat het voor mij niet veilig is waarheen ook maar te reizen. Waar komt dan dit gevaar anders vandaan dan dat ik tegenover u milder was dan zij wilden? Natuurlijk dienden u, heel eerlijke mensen, mij dit te verwijten. Ben ik het die beweert dat het evangelie is omgebracht? Mijn oren zijn al gevoelloos geworden voor woorden zoals 'evangelie, evangelie, evangelie'. Maar wie van de engelen heeft bij jullie onthuld, dat ik tegen jullie schreef met de bedoeling mij met de sofisten[8.] te verzoenen? Alsof ik niet zou weten wat ik op welke manier moet schrijven, als ik met veronachtzaming van mijn geweten er alleen maar streefde bij hen weer in de gunst te komen.

Het ontgaat me niet dat, zoals u zegt, bepaalde sofisten luid roepen dat ik de aanstichter van deze tragedie ben. Maar dezelfde mensen hebben eerder, totdat ze hees waren, geroepen dat ik het met Luther eens ben.[9.] Omdat niemand dit meer geloofde vonden zij een ander onderwerp om te roepen. Maar hoewel u weet dat beide beschuldigingen vals zijn, bent u toch verheugd dat het Erasmus ongeacht op welke manier lastig wordt gemaakt. Wat een harten vol heiligheid! Alberto Pio uit Carpi heeft, terwijl hij, ontheven van zijn eigen zaken, zich met andermans zaken bezighield,[10.] getracht door het uitgeven van een boek[11.] mensen te overtuigen van hetgeen die lieden brommen.[12.] Ik heb daarop geantwoord, maar met het huren van verscheidene medewerkers hervatte hij de strijd. Een enorm werk wordt nu, naar ik meen, in de drukkerij van Bade in alle haast gedrukt.[13.] Omdat hij ziek was had hij zijn aandacht van het schrijven afgewend, maar om de franciscaanse broeders een gunst te bewijzen liet hij het boek drukken, en terwijl het nog niet gereed was is hij overleden.[14.] Natuurlijk is dit volgens het spreekwoord[15.] vluchten na met de angel te hebben gestoken. Toch hoop ik dat zijn ziel zich tussen de serafijnse geesten vermaakt. Want zijn lichaam is drie dagen voor zijn dood met een franciscaanse pij getooid en na zijn dood in dezelfde kleding op de schouders van franciscanen midden door de stad in een plechtige

8. Bedoeld zijn scholastieke theologen.
9. Zie brief 2414, noot 1.
10. Vgl. Horatius, *Satiren* 2, 3, 19-20.
11. *Responsio paraenetica* (Parijs, januari 1529), waarop Erasmus reageerde met *Responsio ad epistolam paraeneticam* (Bazel, maart 1529).
12. Erasmus gebruikt het woord *grunnire*, dat eigenlijk 'knorren' betekent, een verwijzing naar Grunnius (brief 2440).
13. Zie brief 2411, noot 10.
14. 7 januari 1531.
15. *Adagia* 5.

optocht naar het klooster overgebracht. Niets van de ceremoniën die zij gewoonlijk aan de eigen kinderen van Franciscus wijden,[16] is overgeslagen.

Wat hoor ik? Vlei ik Luther in die brief aan Vulturius, omdat ik hoop dat hij zijn zaak zal verliezen? Wat voor soort redenering is dit, vraag ik. Wij vleien degenen van wie we hopen dat ze zullen verliezen? Maar omdat u met uitzondering van de eucharistie gemene zaak met hem maakt, hoe kan het dan dat ik, zoals u zegt, door tegen u te schrijven hem vlei? 'Het voorwoord bij de werken van Augustinus,'[17] zegt u, 'is voor de sofisten zo'n grote belediging, dat zij hem nooit gunstig gezind zullen zijn.' Ik van mijn kant meen dat ik in dat voorwoord mijn stijl zo heb gematigd, dat niemand met recht zich beledigd kan voelen. Of viert u voortdurend triomfen als Erasmus de sofisten niet tevredenstelt? Als daar iets is dat sommigen aanstoot geeft, vermoed ik dat dit komt omdat ik zeg dat de gezegende Augustinus uitsluitend met het zwaard van het goddelijk woord tegen ketters heeft gestreden. Terwijl het in uw voordeel werkt, bent u verheugd dat het voor mij slecht uitvalt. Echt een wonderlijke naastenliefde! Hoe duidelijk verklaart u verder de naam Vulturius, alsof ik hem van gierigheid beschuldig? Ik wist dat het verwijt van verkwisting eerder aan hem zou kleven dan dat van gierigheid. Maar als u niet wist dat 'Vulturius' het werpen van dobbelstenen betekent,[18] kon u tenminste weten dat ik een toespeling op zijn echte naam in het Duits had gemaakt.[19] Dit heb ik gedaan om te bereiken dat hij bij minder mensen belachelijk wordt gemaakt. Ik heb hem Vulturius genoemd zoals ik u nu Eleutherius noem. En ik sta u toe dat, zoals hij liever wilde dat zijn eigen naam in plaats van Vulturius bekend werd, u in plaats van Eleutherius wordt genoemd wie u bent. Ten slotte sommeert u ook Vulturius om, als hij werkelijk een leerling van Christus verlangt te zijn, deze smet haastig uit te wissen. Want zijn degenen die onmiddellijk op wraak zinnen werkelijk echte leerlingen van Christus? Is met dat schitterende commentaar bereikt dat iedereen uiterst gunstig over Vulturius oordeelt? Als hij dit niet op uw advies had uitgegeven, zou hij dezelfde reputatie hebben als ik. En wat ten slotte? Een onverzadigbare geldzucht! Noem mij zelfs één iemand van wie ik iets - ik zal niet zeggen heb afgeperst, maar gevraagd, en ik zal u velen opnoemen

16. Erasmus heeft de begrafenis van Pio verwerkt in het colloquium *Exequiae seraphicae*, ASD I, 3, p. 686-699; Nederlandse vertaling: *Gesprekken*, p. 476-494.
17. Brief 2157.
18. Vgl. Plautus, *Curculio* 357.
19. De eerste drie letters van Gerard klinken als 'gier' en het Duitse 'Geier' (Latijn *vultur*); het Duitse woord *Gier* betekent 'gretigheid' of 'hebzucht'. Zie ook brief 2358, noot 6.

van wie ik wat zij spontaan aanboden niet heb aangenomen, en velen aan wie ik mijn beperkte middelen heb geschonken. Van Johann Froben heb ik iets aangenomen, of liever gezegd, ik heb het niet aangenomen, maar hij heeft het mij opgedrongen als iets dat ik had verdiend; ik heb echter nauwelijks een derde van wat hij aanbood aanvaard.[20.] En volgens u heeft Erasmus een onverzadigbare geldzucht? Naar mijn mening ben ik meer vrij van deze ondeugd dan Vulturius. In veel ondeugden ben ik de mindere, dat geef ik toe, maar hebzucht heeft nooit beslag op mij gelegd. Met dergelijke brieven, waarin zeer veel ijdelheid voorkomt en geen greintje oprechtheid, sporen de evangelischen elkaar tot vroomheid aan. Ik onderhoud een langdurige vriendschap met veel mensen, met wie ik desondanks over geloofsopvattingen van mening verschil. Als iemand het met u niet eens is, wordt u van vrienden onmiddellijk bittere vijanden. U moest natuurlijk die vrome geschriften opstellen die met de zaak van het evangelie zo bevorderlijk zijn, waarbij u ook de voorschriften van artsen negeerde. Ik wens u gezondheid van lichaam en geest.

Freiburg, 6 maart 1530[21.]

2442 *Aan Franciscus Cassander*
Freiburg, 6 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Franciscus Cassander

Als ik, hooggeachte Cassander, als tegenprestatie voor uw toegewijde genegenheid jegens mij niet bijzonder op u zou zijn gesteld, kon ik de indruk wekken dat ik uit rotsen ben voortgekomen en door een tijgerin gevoed. Nadat een abces met een mes was geopend,[1.] ben ik langzamerhand weer tot leven gekomen. Pas tegen de winter is mijn lichaamskracht teruggekomen. Lang daarna deinsde mijn geest voor studies terug en veranderde zich als een zekere Proteus in alles om aan de boeien te ontkomen. Daarentegen trok ik de stevige boeien nog strakker aan. Van tijd tot tijd heb ik geprobeerd, als het mogelijk was, voor het werk over de methode van preken[2.] warm te worden. Ik heb niets gedaan. Ten slotte kwam ik met veel moeite zo ver, dat ik de behandeling van de *Apophthegmata*[3.] voortzette, omdat dit onderwerp mij niet alleen zeer veel genoegen bezorgt, maar ook met mijn aard overeen lijkt

20. Zie brief 1900, p. 310.
21. Ook in Freiburg bestond de gewoonte het nieuwe jaar met Pasen te laten beginnen.
1. Zie brieven 2360, noot 1, en 2377, p. 50.
2. Zie brief 2392, noot 9.
3. Zie brief 2431.

te stemmen. Of ik daarmee iets heb gedaan dat de moeite waard is, moet u zelf beoordelen. Ik heb een commentaar geschreven op psalm 33 uit erkentelijkheid voor de uitmuntende bisschop van Würtzburg,[4.] die zich bijzonder verdienstelijk voor mij heeft gemaakt. Toch had iemand anders[5.] de opdracht gegeven en ik kan niet raden om wat voor reden. In de winter heb ik bijna niets anders gedaan dan een voorwoord schrijven voor de Griekse editie van Aristoteles en voor Livius, die met vijf boeken is uitgebreid.[6.] Veel brieven heb ik geschreven naar vooraanstaande personen van de Rijksdag van Augsburg, maar in de huidige omstandigheden is het niet opportuun ze te publiceren.[7.]

Op beide punten hebt u een antwoord: hoe het met mij gaat en wat ik onder de bescherming van de Muzen heb gedaan. Ik zou voor u niet willen verbergen dat hier niets is afgeleverd behalve uw eerste brief,[8.] waarin u mij, doordat u de gelegenheid kreeg een vraagje te stellen, tot vriendschap uitnodigde, en uw laatste die u op 13 november had geschreven. U ziet dus dat vijf brieven verloren zijn gegaan. Ik van mijn kant twijfel er niet aan dat u, verstandig als u bent, niets aan een brief toevertrouwt dat met gevaar voor u en voor mij in andere handen zou kunnen komen. Toch moet u erop letten aan wie u de brief toevertrouwt, om te voorkomen dat voor u de inspanning van het schrijven en voor mij het bijzondere genoegen dat ik aan uw brieven pleeg te beleven, verloren gaan.

Wilt u mij beleefd aanbevelen bij de eerwaarde heer bisschop van Sénez en zijn broer de burggraaf,[9.] en doe tegelijk namens mij de hartelijke groeten terug aan de proost van Saint-Désiré.[10.] Het ga u goed.

Freiburg, 6 maart 1531

4. Konrad von Thüngen; zie brief 2428.
5. Niet geïdentificeerd; zie brief 2443, noot 2.
6. Zie brieven 2432 (Aristoteles) en 2435 (Livius).
7. Bewaard gebleven zijn de brieven 2328, 2341, 2366 (aan Lorenzo Campeggi), 2332, 2362 (aan Christoph von Stadion) en 2343, 2358, 2363, 2365 (aan Philipp Melanchthon).
8. De brief die met brief 2296 is beantwoord; noch deze brief, noch de brief van 13 november is bewaard gebleven.
9. Resp. Jean-Baptiste de Laigue en Antoine Honorat.
10. Niet geïdentificeerd.

2443 *Aan Jacopo Sadoleto*
Freiburg, 7 maart 1531

Aan Jacopo Sadoleto

Bijna de hele zomer had ik, hooggeachte bisschop, met artsen en chirurgen te maken vanwege een hard en vreselijk abces dat zich van mijn navel had meester gemaakt. En terwijl de toewijding van de artsen de kwaal eerder verergerde dan verlichtte, had ik ook nog een chirurgijn getroffen die zelfs bij de Skythen[1.] meedogenloos kon lijken. Daardoor gebeurde het dat het deel van het jaar dat doorgaans het vruchtbaarst is, voor mij onvruchtbaar was en ik bij de bijeenkomst van vorsten in Augsburg niet aanwezig kon zijn, hoewel ik door brieven van verscheidene machthebbers daarvoor was uitgenodigd. De winter was heel wat vruchtbaarder. Want naast een deel van normale omvang van de *Apophthegmata* - dat ik ter hand heb genomen met het plan om de geringe krachten van mijn lichaam en geest, die sterk waren verzwakt en beschadigd, langzamerhand met een wat aangenaam onderwerp in hun oude kracht te herstellen - heb ik een commentaar op psalm 33 geschreven. Het was niet door mij uitgekozen, maar door anderen opgedragen zoals ook de laatste twee.[2.] Hoewel de woorden van de Heilige Geest overal verbazingwekkend vruchtbaar zijn, meen ik toch dat er bij een vergelijking weinig onvruchtbaarder lijken dan deze, omdat de titel[3.] mij met zijn vele hobbels, modderpoelen en ravijnen ophield. Maar omdat mijn vroegere stoutmoedigheid al tweemaal tot succes heeft geleid, groeide mijn moed en durfde ik dit werk voor wat het waard is ter beoordeling naar u te sturen. Ik zal mij verbazen als hier iets uw goedkeuring krijgt, indien u een voor korte tijd uw rol van buitengewoon eerlijke vriend terzijde legt en als rechter optreedt. Nooit ben ik in ieder geval meer ontevreden met mijzelf geweest. Op de eerste plaats twijfel ik er niet aan, dat u, vooral bij een heilig onderwerp, mijn meer dan spontane onbezonnenheid zult veroordelen die ik ook zelf sterk veroordeel en haat. Maar het is een ongeneeslijke kwaal die zo volledig is ingeworteld, dat hij alleen tegelijk met mijn leven kan worden verwijderd.

1. Vgl. *Adagia* 3885; zie voor Erasmus' ziekte in 1530 brief 2360, noot 1.
2. De opdrachtgever is niet bekend. Voor psalm 22 was de opdrachtgever Thomas Boleyn (zie brieven 2232 en 2266); John Longland had om een commentaar op psalm 4 (zie brief 1535) en psalm 85 (zie brief 2017) gevraagd.
3. 'Een psalm van David toen hij zich aan het hof van Abimelech als een krankzinnige voordeed en pas wegging toen deze hem verjoeg.'

Als uw vergevingsgezindheid mij deze ene fout niet kwalijk neemt, zal ik bij alle andere zaken in het vervolg graag mijn best doen om mij aan uw oordeel aan te passen - iets waarmee ik, zoals u schrijft, al voor een deel ben begonnen. Wanneer u mij met mijn beperkte capaciteiten, die zo zuinig en ik zou bijna zeggen zo gierig uw uitstekende kwaliteiten waardeert, met volle hand[4] zoals men zegt met zoveel lof overlaadt, moet u niet denken dat u een en al vergeefse moeite doet. Want u bereikt daarmee, dat ik steeds meer ontzag voor u heb en des te meer ontevreden ben over mijzelf, omdat ik besef dat ik niet minder door uw bescheidenheid van geest dan door al uw overige kwaliteiten op grote afstand bij u achterblijf. Maar het is beter hieraan voorbij te gaan om uw bescheidenheid niet te overladen, vooral omdat wij, zoals u even waarachtig als vroom schrijft, al wat wij zijn of kunnen geheel aan de goddelijke vrijgevigheid dienen toe te schrijven. Want hoewel uw woorden die mij de bijzondere oprechtheid van uw karakter aanduiden, mij niet aantasten en in zoverre ook nuttig zijn omdat zij mijn traagheid en kleinmoedigheid tot ijver aanzetten, begrijp ik uit uw ongedwongen en vriendelijke vermaningen, dat ik nog meer verzekerd kan zijn van uw welwillendheid, en pluk ik hiervan een niet minder rijke vrucht.

Zoals ik meen uit uw brief te hebben afgeleid, zijn er twee punten waarin u wenste dat ik voorzichter of althans gematigder was: namelijk in het beschimpen van zaken die, hoewel zij niet tot de volmaakte godsdienst behoren, toch met de ware godsdienst niet in strijd zijn, zoals het aanroepen van heiligen en het gebruik van beelden; en vervolgens in het weerleggen van aantijgingen van bepaalde lieden, waarvan u adviseert dat ik ze volledig moet negeren of zo weerleggen dat het lijkt dat ze geen enkele ergernis hebben gegeven. Ik zal van mijn kant nooit ontkennen dat ik in beide gevallen heb gezondigd, en zou in hoge mate verlangen dat wat in veel gevallen is gebeurd, ongedaan gemaakt kon worden. In ieder geval verbeter of matig ik - het enige dat nu mogelijk is - zeer veel in de werken die ik heb gepubliceerd, want ik ben een veel strengere beoordelaar van mijn geschriften dan de heilige Augustinus van de zijne was (vrienden nodigen mij steeds weer uit hem na te volgen). Was u of iemand die op u lijkt maar op het juiste moment als raadgever aanwezig geweest, want nu pas ondervind ik hoe weinig het applaus van sommigen en de stemmen van hen die ‘Bravo, bravo’ roepen hebben bijgedragen. Toch zijn bepaalde aantijgingen dusdanig dat het goddeloos is daarbij te zwijgen, zoals wanneer ik in talrijke preken of boeken die zijn verschenen, word beschreven als een auteur van goddeloze leerstellingen, een vernieler van de pauselijke waardigheid, een vervalser van de onaantastbare Schrift en de bedenker van een schisma. Degene die dit stilzwijgend verdraagt, zou

4. *Adagia* 1016.

mij in geen enkel opzicht een vroom iemand lijken. Wat was er, daargelaten dat men absoluut geen ontzag voor mijn goede naam heeft, minder bevorderlijk voor de rust in de kerk dan dat zeer velen overtuigd zijn van wat die lieden in hun samenzwering van haat beraamden? Met niemand die slechts op mijn talent kritiek had of in mijn gedrag iets miste, voerde ik een felle discussie. De roem van geleerdheid sta ik zonder enige moeite aan wie ook maar af; ik zeg eerlijk dat ik in mijn gedrag niets anders dan een mens ben. Maar wat is zwijgen bij een duidelijk valse aanklacht van uiterste goddeloosheid anders dan het bekennen van een misdaad? Want vriendelijk en rustig antwoorden kan de dubbele verdenking van een weinig gewetensvolle geest of een geest die verraderlijk met de tegenstanders van de kerk gemene zaak maakt, met zich meebrengen. Want het gevaar zou bestaan dat iemand bij zichzelf aan de woorden van Marcus Tullius[5] denkt: 'Als u niet zou doen alsof', Erasmus, 'zou u niet zo handelen'. Toch heb ik zelfs hierbij niet tegen iedereen mijn tong en mijn pen gebruikt. Sommigen heb ik, omdat zij dat zo verdienden, eerder uitgelachen dan van hun ongelijk overtuigd, terwijl ik mij overal meer inhield dan degenen door wie ik werd aangevallen, althans naar mijn mening. Want het kan gebeuren en het gebeurt doorgaans, dat gevoelens mijn oordeel misleiden. En ik ben zo, zeg ik eerlijk, dat als ik word aangevallen, ik verhit kan raken, maar ik volhard niet in mijn woede en vergeet beledigingen zoals ieder ander. Maar wanneer het gaat om het uitgeven van boeken, pleeg ik heel weinig aan mijn woede toe te geven. U zou wellicht deze woorden niet volledig afkeuren, als u tijd had hun aantijgingen en mijn verweerschriften te lezen. Maar mogen de goden u betere zaken geven dan dat u van uw meest heilige bezigheden zoveel goede uren afhaalt en deze aan onaangename kletspraat besteedt. Hoezeer voorts mijn karakter niet geneigd is tot gevechten die zwaarder zijn dan die tegen gladiatoren, bewijst juist het feit dat ik tot nog toe veel verweerschriften heb geschreven en niets anders dan verweerschriften en zelfs geen enkel smaadschrift. Maar Cato, die vaker anderen heeft beschuldigd dan zelf voor het gerecht is gedaagd, wordt als een goed iemand beschouwd.

Wat de zaak zelfs schandelijker maakt is het feit dat, wanneer ik in de arena een net en een sikkel vasthoud tegen degenen die die lieden met al hun gebeden als doodsvijanden van de vroomheid omgebracht willen zien, zij mij in de rug aanvallen, terwijl ik met groot gevaar voor mijn leven en bezittingen juist voor hen strijd - en dat steeds weer, nu eens Zuniga, dan weer Sancho,[6]

5. Cicero, *Brutus* 278.
6. Zúñiga: zie brief 1260, p. 33-35; Sancho (Carranza): zie brief 1277, noot 3; Latomus: zie brief 934, noot 2; Béda en Cousturier: zie brief 2375, noot 23.

nu eens Latomus, dan weer Béda, nu eens Cousturier, dan weer Eck,[7.] nu eens Clichtove,[8.] dan weer de narren van Vincentius,[9.] nu eens de scharen Spaanse monniken,[10.] dan weer Alberto Pio,[11.] nu eens Titelmans,[12.] dan weer Carvajal.[13.] Ik zwijg over degenen wier boeken, die nog niet door de drukkers zijn verspreid, bij de mensen van hand tot had gaan. Dan heb ik het nog niet eens over de kwaadaardige en giftige beschimpingen, die mijn naam noch privé noch in het openbaar sparen. Het is niet veilig, mijn beste Sadoleto, aan een brief toe te vertrouwen hoe groot het gevaar is, waarmee ik tegen de bedenkers van nieuwe geloofswaarheden een gevecht voer. En ik zou nu verlangen dat mijn betrouwbaarheid bij u enig gewicht heeft en dat u gelooft dat er niemand is die zij meer haten of voor wie zij meer hinderlagen aanleggen. Als u mijn *Diatribe*[14.] hebt gelezen, de twee *Hyperaspistes*[15.] tegen het zeer heftige boek van Maarten Luther, de *Spongia* tegen Hutten,[16.] het pamflet tegen Leopold,[17.] de brief aan Vulturius,[18.] het boek tegen de predikers van Straatsburg,[19.] zult u, verstandig als u bent, gemakkelijk kunnen raden hoe vastbesloten ik ben, dat ik mij niet uit de gemeenschap van de kerk van Rome wil terugtrekken. Ik zwijg hier bovendien over de zeer felle pamfletten die ik geen antwoord waard achtte of die drukkers nog niet hebben uitgebracht. Ik laat de dreigende brieven achterwege die met veel gif waren gekruid, ik heb het niet over beschuldigingen en heimelijke oplichterijen, die iedere geest, hoe verheven ook, van zijn rust kunnen beroven.

Wat het betekent met zoveel monsters te strijden, zult u beter kunnen begrijpen dan voelen, omdat u nooit door dit soort buitensporigheden ben

7. Hier moet Eustachius van der Rivieren zijn bedoeld, auteur van *Apologia pro pietate in Erasmi Roterod. Enchiridion canonen quintum* (Antwerpen, 1531); zie ook brief 2264.
8. Zie brieven 1609, p. 213, 1642, p. 279, en 1679, p. 59-60.
9. Vincentius Theodorici.
10. Zie brieven 1786, p. 265, en 2094.
11. Zie brief 2371, noot 20.
12. Zie brief 2417.
13. Zie brief 2110, noot 10.
14. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419, 1420 en 1481.
15. Zie brieven 1667 (*Hyperaspistes* 1) en 1853 (*Hyperaspistes* 2) als reactie op Luthers *De servo arbitrio.*
16. Zie brief 1378.
17. Leo Jud, tegen wie Erasmus *Detectio praestigiarum* schreef; zie brieven 1708, noten 1-2, en 1737, noot 1.
18. Zie brief 2358, noot 6.
19. Zie brief 2371, noot 18.

geplaagd. Want uw integer gedrag, waarover zelfs Fama vreest te liegen, uw onvergelijkelijke geleerdheid, die veilig buiten het bereik van de speren van de afgunst ligt, en ten slotte uw waardigheid en gezag houden de angels van de horzels en het geblaf van honden op afstand, terwijl mijn middelmatigheid of liever gezegd mijn nederige positie mij daaraan blootstelt. Allereerst heeft een mateloze liefde voor de vrijheid mij bedrogen: ik zag dat eerbetoon zonder de last van zorgen niet kon worden aanvaard en gekoesterd. Om die waardige positie te bereiken schoot ik zelf meer tekort dat het geluk. Maar met dezelfde instelling waarmee ik voor een waardige positie ben gevlucht, had ik voor de verheerlijking van roem moeten vluchten. Deze vergissing van mij begon ik te laat te merken, toen mijn ongelukkige lichaam ongetwijfeld zo was uitgeput, dat het niet tegen een verblijf aan het hof, waar ik naar toe was gelokt, en tegen geen enkele schitterende functie opgewassen kon zijn. Intussen verscheen er deze storm in de kerk die mij totaal had laten verdrinken, als de gunst van andere vorsten, maar vooral van keizer Karel, mij in zekere mate niet had gesteund. Want als dit soort mensen eenmaal is begonnen buiten zichzelf te zijn, worden zij allerminst door het gezag van de keizer of de paus afgeschrikt. Dit heeft tot gevolg gehad dat ik mijn vroegere vijanden, die tegen mij werden opgezet omdat de schone letteren naar hun overtuiging vooral door mijn toedoen in mijn land weer tot leven waren gekomen, niet gunstig kan stemmen, en dat ik tegen degenen met wie ik in een gezamenlijke overeenkomst ten aanzien van de studies was verbonden, vanwege de vernieuwde geloofswaarheden de arena in word geduwd. Zodoende word ik van beide kanten gestenigd, en weliswaar ongestraft, omdat ik niet van een buitengewone geleerdheid, een schitterende positie en enig gezag ben voorzien. Heel wat veiliger zou ik zijn (ik heb het over zaken die buiten mij liggen), als ik mij naar het kamp van de nieuwe geloofswaarheden had begeven of als ik de slavernij van het hof had verdragen. Van het een weerhield mij mijn geloof, van het ander gedeeltelijk mijn aard en gedeeltelijk mijn gezondheid. Voordat deze meningenstrijd ontstond, was ik zeer geliefd bij degenen die in de humaniora zijn ingewijd, vooral in Duitsland, en dacht ik dat ik enkel met deze bescherming voldoende beveiligd was. Nu heb ik bijna geen vijanden die agressiever zijn dan degenen die ik tevoren als mijn vurigste verdedigers beschouwde. Zo gebeurde het dat ik, als een zwak en weerloos beestje over de grond kruipend, niet alleen aan honden, zwijnen, eksters, raven, kauwen, adders en slangen was blootgesteld, maar ook aan wespen, wandluizen en vlooien. En degenen die elkaar in een onverzoenlijke oorlog bestreden, voegden hun wapens samen, eensgezind als ze waren om mij te verscheuren. Ook ontbrak het niet aan Italianen die de keizer en het hele hof van de keizer ophitsten mij om te

brengen.[20.] En zij hadden hem ervan overtuigd, als ik niet met behulp van brieven vorsten die billijker oordeelden van hun mening had afgebracht. Toch is noch de keizer, noch de paus in staat iemand volledig te beschermen tegen de slagordes van lieden, gewapend en ongewapend en gehuld in monnikspij.

Wat moest ik doen? Een paard beschermt zich met zijn hoeven, een hond met zijn tanden, een koe met haar hoorns, een stekelvarken met zijn stekels, bijen met hun angels, een sidderrog met vergif, en duiven hebben behendigheid in vliegen als bescherming. Ik had niets dan mijn pen, waarvan ik altijd had gewenst dat ik hem voortdurend zonder bloed besmet kon vasthouden. Omdat de lotsbeschikkingen dit weigerden, heb ik mijn toevlucht gezocht tot wat er het dichtst bij kwam: ik heb slechts degenen geantwoord die mij nogal heftig in het nauw brachten, en van hun namen heb ik graag afgezien. Ik heb er nauwlettend voor gewaakt geen enkele orde te beledigen waarbij ik mij overal meer beheerste dan degene die mij aanviel. Om kort te gaan: ik gebruikte eerder het schild dan het zwaard. Bij het antwoord aan Cousturier lijkt het niet alleen anderen, maar ook mij dat ik enigszins van mijn karakter afwijk. Want niemand schreef met zo weinig kennis van zaken en zo onbeheerst tegen mij als hij, toen hij van een theoloog aan de Sorbonne een kartuizer monnik werd. Toch heb ik spijt dat ik bepaalde lieden heb geantwoord, vooral Cousturier, want ik zou mijn goede naam heel weinig hebben geschaad, als ik zijn kletspraat had genegeerd. Ik zou dat hebben gedaan als een belangrijk iemand[21.] mij bij mijn aarzeling niet tot iets anders had geadviseerd. Vaak doe ik met een vaderlijke of liever broederlijke genegenheid een beroep op hen, vraag ik vriendelijk en raad ik hen aan dat zij hun de aandacht weer op gezondere plannen richten en ophouden, terwijl zij mij in het nauw trachten te brengen, zichzelf en hun orde een grote vijandigheid en schande te bezorgen, vooral bij geleerde en verstandige personen. Uw mening wordt gedeeld door Cuthbert Tunstall, een man die erg op u lijkt, bisschop in Engeland, tot voor kort in Londen en nu in Durham. Hij zingt doorgaans bijna hetzelfde lied als u op dit moment.[22.] Maar ook hij heeft vanwege zijn bezigheden aan het hof en in de kerk geen tijd om pamfletten van degenen die mij aanvallen, en mijn verweerschriften van de andere kant met veel aandacht te lezen. Want het is in geen geval veilig verhalen en beschuldigingen bij banketten te geloven. Toch hecht ik zeer veel waarde aan zijn oordeel en heb ik op zijn advies veel passages gematigd. Om deze reden zeg ik eerlijk

20. Ongetwijfeld een verwijzing naar Girolamo Aleandro, van 1520-1552 nuntius aan het hof van de keizer.
21. Nicolas Bérault; zie brieven 1687, p. 79, en 1893, p. 294.
22. Zie brief 2226, p. 62, en vgl. brief 2468, p. 302.

dat ik meer aan hem dan aan iemand anders te danken heb, hoewel ik aan hem om veel andere redenen heel veel te danken heb.

Tot zover mijn antwoord op het deel van uw brief, waarin u mij aanspoort het geblaf van schreeuwlelijkers stilzwijgend naast mij neer te leggen of zo te weerleggen, dat ik allerminst de indruk maak aan mijn woede te hebben toegegeven. Maar ik zou niet willen dat u, eminente heer, denkt dat ik dat zo zeg, alsof ik vrij ben van schuld en dat u mij tevergeefs of in strijd met mijn verdiensten hebt geadviseerd, maar in de hoop dat u mij meer welgezind bent en de fouten die ik tot nu toe heb gemaakt, gemakkelijker vergeeft. Ik kom nu bij een ander deel van uw brief, waarin u mij verstandig adviseert mij niet te fel tegen de voorliefdes van het volk te verzetten, in zaken die, ook al zijn ze niet van een volmaakte vroomheid, toch niet met goddeloosheid zijn verbonden. Tot dit soort behoren de verering van heiligen en de overvloed aan schilderingen. Wat aan u is bericht weet ik niet; maar er is geen sprake van dat ergens in mijn boeken de verering van heiligen of het gebruik van schilderingen wordt veroordeeld. Soms heb ik kritiek op de bijgelovige en misplaatste verering van heiligen. Ik meen dat het bijgelovig is wanneer een soldaat, die op rooftocht uit zal gaan, zichzelf een ongedeerde terugkeer garandeert, indien hij een beeld van Barbara met gebogen knieën heeft begroet en ter ere van haar kleine gebeden heeft opgezegd die sterk lijken op magische bezweringen. Misplaatst is het naar mijn mening, wanneer wij heiligen met kleine kaarsen en afbeeldingen vereren, terwijl ons hele leven met hun gedrag in strijd is. Want voor heiligen is verering het meest welgevallig als iemand hun vroomheid navolgt. Het vernielen van schilderingen en beelden, voor zover het belangrijke versieringen in het leven zijn, heeft mij altijd tegengestaan, hoewel ik zou wensen dat er niets in kerken wordt gezien dat die plaats niet waard is. Over het aanroepen van heiligen en het aanbidden van beelden woedt een felle strijd. Ten eerste staat het vast dat er geen passage in de Heilige Schrift voorkomt, die het aanroepen van heiligen toestaat, tenzij men het verhaal dat in de parabel van het evangelie de rijke de hulp van Abraham inroept[23] zo wil verdraaien. Hoewel het bij zo'n belangrijke kwestie terecht gevaarlijk kan lijken zonder het gezag van de Schrift iets te vernieuwen, keur ik het aanroepen van heiligen toch nergens af en vind ik dat men het niet moet afkeuren, als bijgeloof, dat ik herhaaldelijk bekritiseer, tenminste afwezig is, en dat niet zonder reden. Want ik leg het als bijgeloof uit, wanneer alles aan heiligen wordt gevraagd alsof Christus is gestorven, of wanneer wij de hulp van heiligen inroepen, in de overtuiging dat zij meer geneigd zijn naar onze gebeden te luisteren dan God, of wanneer wij van afzonderlijke heiligen bijzondere dingen vragen - alsof Catharina wel zou

23. Lucas 16:24-31.

kunnen geven wat Barbara niet kan - of wanneer wij hen niet als bemiddelaars aanroepen, maar als de scheppers van de goederen die God ons schenkt. Ik denk niet dat het wijzen op deze zaken u goddeloos lijkt, en ik weet zeker dat het u zelfs niet overbodig voorkomt, als u het wonderbaarlijke bijgeloof van mijn landgenoten in dit opzicht zou kennen. In de buurt van een groter gevaar komt al de aanbidding van beelden, waarvoor de Schrift ons niet alleen niet aanmoedigt, maar zelfs ernstig waarschuwt. Want als wij het vernuftige verzinsel van Scotus goedkeuren, namelijk dat men beelden met dezelfde verering moet aanbidden als degenen die zij voorstellen, waren die oude kerkvaders die zich met zoveel ijver tegen het opnemen van beelden in de kerken van christenen verzetten, erg traag van begrip. Als dezelfde wijze van verering nu niet bij de beelden van God en de heiligen past - terwijl het volk met dezelfde devotie voor de beelden van heiligen zijn hoofd ontbloot, op de grond gaat liggen, op de knieën kruipt, na aanraking hun handen kust en ze met zwachtels wrijft - met welk teken zult u dan uiteindelijk de soort van verering onderscheiden? Wat moet ik nu zeggen over degenen die met beelden spreken alsof deze gevoel bezitten, en die niet voor alle beelden van Christus en heiligen dezelfde genegenheid hebben, maar van het ene beeld hopen te verkrijgen wat zij een ander niet zouden durven vragen?

Ook al is dit meer dan waar, ik zal toch niet proberen al smekend een straf af te wenden, als iemand ergens in mijn geschriften kan aantonen, dat ik het aanroepen van heiligen of de verering van beelden simpelweg heb veroordeeld. Als u zo vriendelijk zult willen zijn in deze kwestie voor mij ook bij anderen borg te staan, beloof ik dat dit zonder belasting en schade voor u zal gebeuren. Indien iemand u ervan heeft overtuigd dat het anders is en u mij onvoldoende vertrouwt, verzoek ik u dat u degenen die dit berichten opdraagt de passages aan te wijzen. Zodra u ze hebt onderzocht, zult u zien dat hun tragische aantijgingen niets anders zijn dan zuivere rook en mist. Hoewel deze zaken op zich van weinig belang zijn en u mij hiervoor zo rustig en vriendelijk waarschuwt, probeert u mij toch met buitengewone terughoudendheid onder het voorwendsel van onze vriendschap van roekeloosheid en onbezonnenheid af te brengen; daarbij verschilt u zeer veel van het gedrag van sommigen die, hoewel zij zelf de weg volledig kwijt zijn, toch om de drie woorden schisma's en ketterijen laten horen. Ik zal het, mijn beste Sadoleto, met grote gelatenheid verdragen, dat ik door mensen zoals u ook met beledigingen of vuistslagen word gewaarschuwd; er is geen sprake van, dat ik aan zulke vriendelijke vermaningen aanstoot neem, nog daargelaten dat het mij ergert dat ik niet wat vrijmoediger word berispt. Want Cuthbert Tunstall, in andere opzichten uw gelijke, overtreft u alleen hierin, dat hij nogal vrijmoedig kritiek levert als iets in mijn werken hem niet aanstaat, omdat hij

mijn karakter meer van dichtbij heeft leren kennen en mijn gewoonten hem beter bekend zijn, omdat wij zelfs in hetzelfde huis hebben gewoond.[24.]

Wat de bijzondere priesterfunctie betreft, die paus Clemens op uw aanraden van plan was mij te geven als hij niet door lasterpraat van bepaalde lieden tot een tegengestelde mening was gebracht,[25.] zeg ik eerlijk dat ik u voor uw bereidwilligheid ten volle dank ben verschuldigd. Toch denk ik dat voor zover het mijn plan voor de toekomst betreft mijn zaken geen schade hebben geleden. Want als ik door dergelijke verlangens in beslag was genomen, bood de welwillendheid van de keizer, de koning van Engeland en de koning van Frankrijk mij meer dan ik, zelfs als ik erg hebzuchtig was, zou kunnen wensen. Sinds het lot mij voldoende gaf om mijn arme lichaam te voeden, meende ik verder niets te moeten wensen dan vrije tijd en rust, zowel voor mijn hoge leeftijd als voor mijn studies, waarin ik heb besloten rust te vinden zo lang de goden mij verder laten leven. Waarvan men Clemens heeft overtuigd weet ik niet.[26.] Van het volgende ben ik volledig overtuigd: als mijn innerlijk en wat ik heb gedaan en heb doorstaan even bekend was aan de paus als aan God die alle harten kent,[27.] zou hij Erasmus heel wat gunstiger gezind zijn dan degenen die onstuimig schreeuwden. Als ik had geprobeerd mijters en prebenden te verkrijgen, zou ik het nu betreuren dat ik vergeefse moeite had gedaan. Nu denk ik niet dat voor mij veel voordeel verloren is gegaan, als ik mijn ijver aan de leider van de spelen zal hebben bewezen. Zoals ik de bijzondere en belangeloze eerlijkheid van uw karakter koester, kan ik mij voorts niet genoeg verbazen over het karakter van degenen, die geprobeerd hebben de gevoelens van de paus met hun lasterpraat tegen mij op te zetten; want het is voor mij geen geheim wie het zijn.

Met een van hen[28.] deelde ik in Venetië niet alleen een dak en een tafel, maar ook een kamer en een bed. Geen enkel onrecht heb ik hem aangedaan; integendeel, toen hij in tamelijk benarde omstandigheden verkeerde, heb ik hem met mijn aanbevelingsbrieven enigszins geholpen[29.] en nergens in mijn geschriften wordt hij anders dan eervol vermeld. Hoe niettemin zijn gevoelens tegenover mij waren, laat overduidelijk het boekje[30.] zien waarin hij uit-

24. In Brussel; zie brieven 476, p. 82, 480, p. 88, en 483, p. 102.
25. Zoals verder in deze brief blijkt, begreep Erasmus dat met ‘bepaalde lieden’ Girolamo Aleandro en Alberto Pio werden bedoeld; zie ook brief 2385, noot 4.4.
26. Zie brief 1987.
27. Handelingen 1:24; 15:8.
28. Aleandro; zie brieven 256, p. 192, en 1195, p. 187.
29. Zie brief 2411, noot 12.
30. Zie voor dit nooit gepubliceerde boekje brief 1717, noot 17.

legt wat het Hebreeuwse ‘racha’ betekent. Aan het hof van de paus ging dit boekje bij velen van hand tot hand en een vriend stuurde mij in goed vertrouwen een kopie ervan. Daarin schrijft hij zonder enige aanleiding aan de paus dat hij buitengewoon verbaasd was dat, toen bij de boerenopstand zoveel duizenden mensen in Duitsland waren omgebracht, Erasmus nog leefde, die de leider en vaandeldrager van de opstand was geweest en die deze heftige storm ontketende en de zeeën tot in het diepst omwoelde. Alsof ik iets te maken had met deze even waanzinnige als jammerlijke boerenopstand, en alsof ik niet als eerste van iedereen tegen het in opstand komen heb geprotesteerd, op een meer bescheiden, maar naar ik meen ook op een meer verstandige wijze die geschikter is om de eenheid van de kerk te beschermen, dan degenen die meenden dat deze brand onmiddellijk met geschreeuw, dreigementen en geweld zou worden geblust. Ik zie ervan af namen te noemen, want onder hen zijn er enkelen met wie ik in bijzondere vriendschap ben verbonden. Toch zie ik dat zij tot nog toe niets anders hebben bereikt dan dat meer steden zich met hechtere overeenkomsten onderling hebben verbonden en iedere dag daarmee voortgaan. Moge de almachtige Christus ervoor zorgen dat blijkt dat ik een onbetrouwbare ziener ben. Maar als (wat God verhoede) u ziet dat er angstaanjagende onlusten in de wereld ontstaan, die niet zozeer onheilbrengend voor Duitsland als verderfelijk voor de kerk zijn, zult u zich herinneren dat dit door Erasmus is voorspeld. Ten eerste had men zich niet om Luther met zijn stellingen over aflaten moeten bekommeren en geen olie op het vuur moeten gooien. Vervolgens had men de zaak niet via monniken, die bijna overal worden gehaat, en niet door onbeheerst geschreeuw bij het volk of door het verbranden van boeken en mensen moeten behandelen, maar slechts met boeken die onder geleerden zouden circuleren. Ten slotte had men hen tijdelijk moeten negeren en verdragen, zoals we dat tot nog toe met de Bohemers[31.] en de Joden hebben gedaan. Juist tijd is vaak een redmiddel bij ongeneeslijke rampen. Hoewel ik dit onophoudelijk adviseerde, heeft men zo slecht naar mij geluisterd dat ik (of ik het wilde of niet) een medestander van de sekten was. De bekende bullendrager[32.] beeldde zich in dat hij een voortreffelijke daad verrichtte, omdat hij overal waar Karel langs zou komen alles met rook en het verbranden van papier vulde en iedereen bedreigde. Het lag niet aan hem dat hij er niet in slaagde mij tot zwijgen te brengen. Erasmus zou zijn omgekomen, als hij

31. Zie brief 2366, noot 10.
32. Spotnaam van Erasmus voor Aleandro in zijn *Responsio ad epistolam Albertii Pii*; Aleandro moest de bul *Exsurge Domine* in de Nederlanden verspreiden en had de leiding over boekverbrandingen; zie brieven 1141, noot 7, 1157, en 1166, p. 119.

gewillige oren van vorsten had aangetroffen. Tegen mijn aard in heb ik mij door hem laten ophitsen.

De ander[33.] die ik niet van gezicht kende, maar die mij door de reputatie van zijn geleerdheid en innerlijke beschaving zowel bekend als dierbaar was, ging in Rome overal tegen Erasmus tekeer als iemand die niet behoorlijk kan spreken, ongeletterd is en niet in staat te oordelen. Nadat ik in een vriendelijk en respectvol geschreven brief[34.] mijn beklag bij hem had gedaan, antwoordde hij mij met een weldoordacht boek van gemiddelde omvang, dat hij naar mij stuurde voordat het was gedrukt.[35.] Daaruit leidde ik eenvoudig af dat hij mijn werken niet had gelezen, maar wat hij had gehoord en wat hem was bericht opschreef, en dat hij zelfs alleen maar schreef door medewerkers in te huren. Toen dat werk, dat in Parijs was gedrukt, met enkele toevoegingen mij had bereikt, heb ik geantwoord, maar vriendelijk en respectvol,[36.] terwijl ik er zorgvuldig voor waakte, voor zover de aard van de zaak dat toeliet, dat mij iets zou ontvallen dat zijn karakter terecht griefde of zijn reputatie beschadigde, waarbij ik zelfs wederzijdse vriendschap aanbood, wat hij aan het eind van zijn boek voorstelde. Maar degene die met het opruien was begonnen kende geen rust, en in Parijs ontbrak het niet aan mensen die hem ophitsten, vooral franciscanen wier heilig gewaad hij drie dagen voor zijn overlijden aantrok. Daarin is hij begraven met de plechtige riten van die orde,[37.] voordat de drukker het boek had voltooid. Ik heb nog geen gelegenheid gehad het te zien. Degenen die het hebben gezien zeggen dat het een enorm boek is, waarin met veel ingehuurde medewerkers uit al mijn geschriften al wat op welke manier ook aan afgekeurde leerstellingen verwant kon lijken, is verzameld. Hoeveel verstandiger zou het zijn passages uit te kiezen die zich openlijk verzetten tegen dergelijke leerstellingen die talloos zijn? Zo is die goede man na, zoals men gewoonlijk zegt,[38.] een steek met zijn angel gevlucht. Ik bid God om barmhartigheid voor zijn ziel en wens dat hij succesvollere verdedigers bij de hoogste rechter aantreft dan hij zelf de Franse koning tegen de keizer of de paus tegen de troepen van de keizer heeft verdedigd, of zichzelf bij de verdediging van zijn vorstendom.

Voor het aan banden leggen van Zuniga betuig ik u zeer gaarne mijn erken-

33. Alberto Pio.
34. Brief 1634.
35. *Responsio paraenetica*, in 1526 geschreven maar pas in 1529 gedrukt; zie brief 2080.
36. *Responsio ad epistolam Alberti Pii* (maart 1529).
37. Zie brief 2441, noot 16.
38. Zie brief 2441, noot 15.

telijkheid.[39] Ik weet dat paus Adrianus hem heeft verboden iets tegen mij te schrijven,[40] maar pas nadat hij al naast de *Annotationes*[41] die hij in Spanje had gepubliceerd en in Rome verspreidde, met vijf of zes pamfletten[42] tegen mij tekeer was gegaan tot hij er genoeg van had. Zelfs nu dreigt hij met iets, niet meer met geloofswaarheden, zoals hij zegt, maar met iets grammaticaals. Naast dit soort aantijgingen heeft Duitsland bepaalde monsters van een boosaardige en nauwelijks te geloven hardnekkigheid, die met hun wonderbaarlijke ndermijningen als doel hebben Erasmus aan rovers bloot te stellen of hem verdriet te bezorgen. Maar tot nu waren zij dankzij Christus niet in staat mijn geest van zijn voornemen af te brengen en hebben zij mijn studies niet zoveel schade toegebracht.

Ik keer terug naar de psalm die door u is geprezen.[43] Voortaan zal ik eerlijk proberen dat wat ik schrijf zonder uitzondering uw goedkeuring verdient, hetgeen ik naar ik vrees in deze psalm niet heb bereikt. Ik zal zeker de hoop haar te verkrijgen nooit opgeven, sinds ik op uw instigatie ben begonnen vorderingen te maken. Slechts bij dit soort geschriften pleeg ik trouwens nogal spaarzaam aan mijn ergernis toe te geven, wanneer ik namelijk bij zulke verheven mysteries mijzelf op een godsdienstige verering voorbereid. In dit opzicht ben ik het volledig met u eens, dat het lezen van veel commentatoren enig ongemak geeft, vooral voor degene die dit soort onderwerpen behandelt; en dat het veel gelukkiger verloopt als iemand na de hele zaak te hebben bekeken zich geheel overgeeft aan een geheime geest, terwijl hij zijn aandacht intussen niet alleen van zonden, maar ook volledig van externe en geringere zorgen afhoudt en naar een verheven, afgelegen plaats wegvoert, die vrij van al het lawaai van wereldse verlangens en rustig is. En het herhaaldelijk invoegen van een gebed, dat de kracht en de opgewektheid van de geest opvallend vernieuwt, is van groot belang. Onsterfelijke God, hoe groot zou ons geluk zijn, als wij verschillen in meningen en gevoelens opzij zouden zetten en ons eensgezind op de vruchtbaarste akkers van de Schrift zouden oefenen, of als wij in de lieflijkste weiden daarvan zouden spelen (als men toch dat woord moet gebruiken in een zaak die zo weinig met spel te maken heeft). Maar omdat ik mij van mijn onreinheid bewust ben en heel goed weet, wat voor een ongeschikt en eigenzinnig gereedschap ik lever voor het werk van de Geest om die zaken te behandelen, waarin hij wilde dat de geheimen van de hemelse filosofie volledig onzichtbaar waren ge-

39. Zie brief 2385, p. 77.
40. Zie brieven 1415, p. 142, en 1418, p. 150.
41. *Annotationes contra Erasmum Roterodamum in defensionem tralationis Novi Testamenti* (Alcalá, 1520).
42. Zie brief 1341a, p. 271-272.
43. Psalm 22 in brief 2385.

maakt, alsof ze in de meest heilige tempel waren verborgen, pleeg ik ze niet zonder te beven te benaderen. Bijna niemand verkeert daarin met voldoende eerbied, behalve degene die er voortdurend in verkeert. De vredige zuiverheid van uw hart is voor mij het eerst beschreven door Niccolò Leonico,[44.] naar het lijkt een integer iemand, die in de filosofie van Plato zeer bedreven is. Hij heeft haar beschreven in een dialoog[45.] waarin hij u op een zeer heilige manier over het bidden laat spreken. Als ik deze dialoog eerder had gelezen (ik zou hem hebben gelezen als vrienden hem op tijd hadden gestuurd), zou mijn boekje over het bidden tot God[46.] heel wat minder armoedig en minder laag-bij-de-gronds[47.] zijn geweest. Maar de vroomheid van uw geest die ik daar zag geschetst, werd veel duidelijker weergegeven door de indrukwekkende uitleg van uw psalmen,[48.] vooral de laatste die ik met meer aandacht en (zoals de Grieken zeggen) ademloos heb gelezen. Beide zou ik hebben laten drukken als anderen mij niet voor waren geweest.

U zou nauwelijks kunnen geloven hoezeer ik op u ben gesteld vanwege uw oordeel, dat sterk met mijn mening overeenkomt. 'Wie weet,' zegt u, 'of de almachtige God die u werkzaamheden, zorgen en een zwakke gezondheid geeft, dat met een groter voordeel voor u doet dan wanneer hij u rust en aangenaam nietsdoen zou bezorgen?'[49.] U lijkt mij al helemaal van binnen te hebben bekeken, zodat u mij beter kent dan ik mijzelf. In een onafgebroken loop van zoveel rampen pleeg ik mijn geest te steunen met geen ander argument dan dat ik overweeg dat dit voor mijn heil voordelig is. Want God reinigt met zijn onuitsprekelijke wijsheid op verschillende manieren de mensen en maakt dat zij hem waardig zijn. Hij leidt als een uitmuntende koorleider verschillende toneelspelers naar het theater van dit leven en heeft voor iedereen een beloning gereedgemaakt, als iedereen zijn rol die hem is toegekend naar behoren vervult. De heilige Paulus de Heremiet is juist bekend omdat hij, aan één plaats gebonden, zijn hele leven verborgen bleef. De zalige Hilarion heeft doordat hij voor roem vluchtte overal bekendheid gekregen. De heilige Antonius heeft zich tussen de woestijn en de steden verdeeld. Niemand van hen heeft enige tegenspoed ondervonden. Hoe groot is het verschil tussen Hieronymus en Augustinus, tussen Chrysostomus en

44. Erasmus had hem blijkbaar in Venetië leren kennen; zie brief 1479, p. 285.
45. *Sadoletus seu de precibus* (Venetië, 1524).
46. *Modus orandi Deum* (Bazel, 1524); zie brief 1502.
47. Horatius, *Brieven* 2, 1, 251.
48. Psalm 50 in 1525 (zie brief 1586) en psalm 93 in 1530 (zie brief 2385, noot 1).
49. Zie brief 2385, p. 78.

Basilius, tussen Athanasius en de theoloog Gregorius?[50] Om het maar niet over anderen te hebben, die in talent, geluk en levenswijze zeer verschillend, maar in godsdienstigheid gelijk waren. Als de koorleider mij een nederige en ellendige rol heeft toegekend, dien ik dan tegen hem te morren of de toegewezen rol naar beste kunnen op mij te nemen? Degene door wiens oordeel zaken van stervelingen worden geleid, zal aan dit toneelstuk een goede ontknoping geven. Deze overdenking maakt dat ik nog niet alle hoop verlies over deze onlusten in Duitsland, die op een groot voordeel voor de kerk zullen uitlopen. Want hij weet zelfs onze ellende om te zetten tot zijn glorie en het heil van zijn uitverkorenen. Maar wat u met uw buitengewone goedheid in uw gebed voor Duitsland vraagt, moet men ook voor veel andere gebieden vragen waarin deze koorts niet minder onstuimig rondwaart, ook al is hij minder heftig uitgebroken. Maar als deze zaak door mensen zoals u was behandeld, zou men nu overal minder in nood verkeren. De onstuimigheid van bepaalde lieden die meer naar zichzelf dan naar Christus kijken, heeft tot nog toe de ziekte verergerd en verergert hem ook nu nog. Maar wanneer het onze koorleider goeddunkt, zal dit alles de christelijke zaak ten goede komen.

U bent trouw aan uzelf, zeer ingetogen Sadoleto, wanneer u mij voor mijn opmerkingen over uw psalm bedankt.[51] Maar ik heb geen kritiek geleverd op uw fouten (zoveel arrogantie zij verre van mij), maar op die van de drukkers. En ik heb ze voor geen ander doel genoteerd dan dat u ze zou registreren. Toen ik het einde van uw brief las, kon ik uit vreugde met moeite mijn tranen inhouden. Des te groter is het genoegen deze woorden hier te herhalen: ‘Wat mij betreft,’ zegt u, ‘wil ik, mijn beste Erasmus, dat u ervan overtuigd bent dat ik, hoewel ik niet bemiddeld ben en door het lot met zware verliezen gestraft, toch niets heb waarvan ik zou willen dat het niet evenzeer van u als van mij is. Niet alleen hierin, maar ook bij het bewaren van al uw waardigheid en reputatie ben ik vastbesloten om zowel vanuit mijzelf als door u aangespoord u voor altijd de grootste trouw in vriendschap en welgezindheid te bewijzen.’[52] Telkens als ik deze hartelijke woorden, die van zo'n belangrijke bisschop afkomstig zijn, lees, neem ik graag de woorden van de oude man in de komedie in de mond:[53] ‘Hoe verheugd ben ik, wanneer ik ook overblijfselen van dit soort zie! Ach, ook nu is het een genoegen te leven.’ Het feit dat uw bezittingen minder zijn geworden vind ik des te onaangenamer, omdat u deze juist met de beste mensen deelde en zij niet

50. Gregorius van Nazianze.
51. Zie brief 2385, noot 9.
52. Zie brief 2385, p. 78-79.
53. Terentius, *Adelphi* 445-446.

alleen tot schade voor u alleen, maar voor zeer velen zijn gereduceerd.[54.] Wat mij betreft meen ik dat ik door u overvloedig ben verrijkt, zolang ik van u als van een onvergelijkelijke vriend mag genieten. Mijn bezittingen zijn zeer gering, maar (zoals ze zeggen)[55.] kleine vogels hebben niet veel veren nodig. Ik ben met heel weinig tevreden en als ik aan iets gebrek heb, zijn er mensen die mij snel en enthousiast van iets willen voorzien. Deze brief van u waardeer ik, als u mij wilt geloven, meer dan wanneer u aan mij een groot gewicht aan goud had gezonden. Ik zeg dit niet omdat ik om deze reden niet aan u verplicht wil zijn. Ik verklaar zelfs graag dat ik u voor hetgeen u mij aanbiedt niet minder verplicht ben dan voor de diensten die u reeds hebt geleverd.

Bonifacius Amerbach, in wiens vriendschap ik vooral rust vind, een man die zo integer is dat u bij hem geen enkele smet aantreft, behalve dat hij mateloos onbescheiden is, is nu vader van twee kinderen en doceert recht in Bazel, hoewel hij dat liever hier zou willen doen. Ik wilde dat u dit weet, zodat u hem wat toegeeflijker bent als hij u wellicht veel minder vaak schrijft dan u zou willen. Toch denk ik niet dat hij ooit zo druk is bezet, dat hij geen tijd heeft u, op wie hij bij uitstek is gesteld, te schrijven. Maar zelden zijn er mensen beschikbaar aan wie wij brieven die naar u moeten worden gebracht, veilig kunnen toevertrouwen. Telkens als wij, ook na een lange tussentijd, een brief van u ontvangen, lijken wij het goede geluk een gunstig offer te hebben gebracht. Iedere keer als hij mij in Freiburg weer opzoekt, biedt hij me veel troost. Hij doet dit nu betrekkelijk zelden uit vrees voor de pest die hier de hele herfst en winter tamelijk hevig heeft gewoed en ook nog niet kan ophouden.[56.] Ik vraag mij verbaasd af hoe het komt dat, terwijl het aantal mensen is verminderd, de prijs voor gebruiksartikelen niettemin van dag tot dag stijgt. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 7 maart 1531

54. Zie brief noot 53.
55. Vgl. *Adagia* 662.
56. Zie brief 2426, noot 2.

2444 *Aan Quintinus*
Freiburg, 9 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Quintinus[1.]

Montanus[2.] heeft zijn plicht vervuld: hij maakte bij mij melding van u en bracht uw groeten over. Maar wat heeft dit te betekenen? U wilde dat ik niets anders over u wist dan dat u verlangt als mijn vriend te worden erkend? Geen enkel woord namelijk over uw studies of over de stand van zaken bij u. Wat u vraagt is al lang geleden door mij gedaan. Ik heb u geschreven, maar of u mijn brief heeft ontvangen weet ik niet. Hoe zou ik u tot mijn vriend kunnen verklaren, wanneer u wilt dat ik van uw zaken niets weet? Als u wilt dat ik op u gesteld ben, laat dan zien dat u beminnelijk bent. En als u wilt dat ik u als mijn vriend erken, zorg dan dat ik duidelijk begrijp dat ik uw vriend ben. Ik schrijf u dit niet omdat ik iets verkeerds over u vermoed, maar om u tot uw verplichtingen aan te sporen. De panische onrust die mijn *Ciceronianus*[3.] teweeg heeft gebracht, maakt dat ik heel wat minder dan gebruikelijk het karakter van de Fransen vertrouw. Het ga u goed.

Freiburg, 9 maart, 1531 na Christus' geboorte

2445 *Aan Matthias Kretz*
Freiburg, 11 maart 1531

Erasmus van Rotterdam aan de volmaakte theoloog Matthias Kretz

Gegroet. Wat u over de onrustbarende veranderingen bij u schrijft - en u bent niet de enige - heb ik met groot verdriet in mijn hart gelezen. Ik vrees dat deze stad, die onder de Duitse steden om haar voornaamheid en rijkdom toonaangevend is, iets overkomt wat wij niet zouden willen. De keizer heeft heftige woedeaanvallen en koning Ferdinand verkeert ook niet in een opperbeste stemming. Men zegt dat er een verdrag met de Turken komt.[1.] Het ontbreekt niet aan mensen die over de keizer en zijn broer, die al meer dan voldoende zijn geïrriteerd, koud water gieten[2.] en olie op het vuur gooien. Ik neem aan dat u, verstandig als u bent, kunt raden wat ik bedoel. De hertogen van Beieren zijn heel dichtbij. Met welke meer luisterrijke eretitel, vraag ik u, zouden zij hun heerschappij kunnen vergroten dan die van bedwingers

1. Of met Quintinus Jean Quintin is bedoeld, valt niet na te gaan.
2. Van een bezoek van Montanus aan Erasmus is niets bekend; mogelijk bracht hij de groeten over in een brief die niet bewaard is gebleven.
3. Zie brieven 1948 en 2021.
1. Er was geen verdrag in de maak, maar in mei 1531 verlengden Ferdinand en Johan Zápolyai de in december 1530 gesloten wapenstilstand met een jaar; zie brief 2385, noot 9.
2. *Adagia* 951; bedoeld is ophitsen.

van ketterijen en beschermers van het geloof? Ik weet niet of bepaalde lieden in purperen gewaden iets aan dat kwaad hebben toegevoegd. Hoewel zij heel goed weten, dat deze haat vooral door de luxe en arrogantie van priesters is ontstaan en aangewakkerd, hebben zij toch daar bij u, zoals men schrijft, in ongelooflijke pracht en praal geleefd, met uitgebreide diners, terwijl zij soms nachtenlang dobbelden, en dat terwijl het volk daarvan op de hoogte was. Ik zwijg verder over de wreedheid van sommige lieden, die erop vertrouwen dat men dit noodlottige kwaad met dreigementen, beledigingen en folteringen kan laten inslapen of liever onderdrukken. Wat van alles het meest doeltreffende redmiddel was, wordt volledig veronachtzaamd. 'Wat is dat?' zegt u. Dat de leiders van de kerk, tot een beter leven bekeerd, de broedplaats van deze onlusten uit de wereld verwijderen. Zo zou Christus bijstand kunnen verlenen.

Alsof het een volledig menselijke aangelegenheid is en niet eerder een straf van God, richten wij ons nu, verbitterd als wij zijn door al te zeer uit de hand lopende misdaden van mensen, allemaal op wereldlijke bescherming. De hoogmoed, om niet te zeggen de tirannie van de geestelijken groeit, de rijkdom en luxe groeien, en de wellust wordt niet minder. Het is niet aan mij over de paus te oordelen, maar degenen die uit Italië hierheen komen, vertellen toch zaken die wij niet zonder verdriet kunnen aanhoren. Hoe meedogenloos is Florence door Clemens behandeld?[3] Mij lijkt het dat hij van plan is om met de steun van vorsten en een menigte kardinalen deze wereldbrand tot bedaren te brengen. Maar wat is dat anders dan God zelfs meer te ergeren? Alsof de wereld de wereld zou kunnen overwinnen. Alleen Christus heeft waarlijk gezegd: 'Ik heb de wereld overwonnen.'[4] Als de wereldse vorsten op rijkdom en roem zijn gesteld, moeten wij dat hoe dan ook verdragen. En ik weet helemaal niet of het gepast of nuttig is dat er nogal wat van die mensen zijn, die een slechte wig in een slechte knoop drijven.[5] Maar als degenen die in de kerk de belangrijkste functies bekleden, zich tegenover alleenheersers niet als leermeesters en raadgevers gedragen, maar als slaven en dienaren van hun verlangens, wat is er dan, vraag ik u, aan hoop voor die duif die als enige door haar bruidegom wordt bemind?[6] Sommigen laten hun trompet klinken om de ketters met wapens te verdrijven, maar hebben toch als doel voor ogen om voor priesters hun rijkdom, vrije tijd en gezag op te eisen. Maar ik vrees dat, terwijl sommige vorsten ons aanvallen en andere ons beschermen, wij van beide kanten worden geplunderd, en dat de oorlog

3. Zie brief 2366, noot 8.
4. Johannes 16:33.
5. Vgl. *Adagia* 105; bedoeld is kwaad met kwaad vergelden.
6. Vgl. Hooglied 6:8.

waarmee men om een godsdienstige reden is begonnen, niet minder verderfelijk voor de kerk als noodlottig voor Duitsland is. Moge de almachtige Christus ervoor zorgen dat deze voorspelling van mij ongegrond is.

Toch was wat ik tot nu toe heb voorspeld meer werkelijkheid geworden dan ik zou willen. Eerst was, toen de stellingen van Luther over aflaten waren verschenen, zwijgen het beste. Prierias[7.] antwoordde nogal hooghartig en greep als eerste zoals de Grieken zeggen[8.] de krekel bij zijn vleugel. Een ander antwoordde in het Saksisch.[9.] Op dat moment liet Jacob van Hoogstraten om zijn dominicanen hulp te bieden geen steen onberoerd[10.] en stookte universiteiten op, met name die van Parijs, Keulen en Leuven. De twee laatste vuurde hij in elk geval in zoverre aan, dat zij nogal gematigde artikelen tegen Luther publiceerden,[11.] en dat naar ik meen op voorstel van Adrianus, de latere paus van Rome. Hoewel deze kwestie de aandacht van de theologen verdiende, wekte zij bij de meesten niets anders dan gelach op, vooral de artikelen van Keulen. Maar toen sommigen nog zonder de boeken van Luther te hebben gelezen bij de onwetende massa opruiend geschreeuw lieten horen, vooral een karmeliet met een heel lastig karakter,[12.] heb ik gewaarschuwd dat op deze manier het kwaad zich verspreidde en niet werd vernietigd (het volk hoorde immers graag dat er mensen waren die verkondigden dat de biecht niet noodzakelijk was en de penitentie overbodig); mijn advies was dat zij de man met zwijgen zouden negeren of dat geleerden onderling met geschriften de kwestie zouden behandelen. Dit advies legde men naast zich neer, en in plaats van dank was mijn beloning dat ik voor Lutheraan werd uitgemaakt, hoewel ik als eerste van iedereen tegen deze zaak heb geprotesteerd en naar beste kunnen mij heb verzet. Wat ik had voorspeld is uitgekomen: van dag tot dag verspreidde zich het vuur.

Uiteindelijk leek het de karmeliet het beste dat men met kerkers en brandstapels optrad. En om eerlijk te zijn: de schaamteloosheid van velen die de nieuwe geloofswaarheden aanhingen, zette daartoe aan. Aleandro kwam met een verschrikkelijke bul, bedreigde iedereen en overal waar de keizer

7. *In praesumptuosas Martini Lutheri conclusiones de potestate papae dialogus* (Rome, 1518).
8. *Adagia* 828.
9. Johann Tetzel, *Vorlegung* [...] *wyder eynen vormessen Sermon von tzwentzig irrigen Artickeln Bebstlichen ablas und gnade* [....] (Leipzig, 1518).
10. *Adagia* 330.
11. Zie brief 1030, noot 4. Voor de veroordeling van Luther in Parijs waren Guillaume Duchesne en Noël Béda verantwoordelijk; zie brief 1188, p. 175-176.
12. Nicolaas Baechem.

langs kwam vulde hij alles met rook en verbrandingen van boeken.[13.] Toen deze gebeurtenissen niets anders dan gelach opwekten, kreeg men een decreet van de keizer.[14.] Maar het werd voortijdig gepubliceerd, zoals ook de bul van Leo door toedoen van monniken eerder was verschenen dan hij wilde.[15.] Aan de karmeliet en een collega die precies als hij is werd het zwaard overhandigd.[16.] Het folteren begon. Uiteindelijk zijn in Brussel drie augustijnen in het openbaar terechtgesteld.[17.] U vraagt naar het resultaat? De stad die tevoren geheel en al onaangetast was, kreeg leerlingen van Luther, en niet weinig. Ook in Holland is men tekeergegaan. Wat valt er verder te zeggen? Men zou kunnen zeggen dat overal waar Aleandro het vuur aanwakkerde en overal waar de karmeliet zijn wreedheid bedreef, daar het zaad van de ketterijen is verspreid.

Op dat moment heeft het hof van de vorst, omdat het merkte dat de waanzinnige monnik zo optrad dat het overal op een opstand leek uit te lopen, hem met zijn collega ontwapend en die taak aan andere theologen, die geen monniken en wat milder waren, overgedragen.[18.] Toch verwijderde het hof heel wat mensen en verjoeg er meer uit angst. Intussen werd ik, terwijl ik de ene partij tot verstandiger denken en de andere tot efficiëntere middelen aanspoorde, van beide kanten voor ketter uitgemaakt. Maar om een lang verhaal kort te houden: het kwaad heeft zich zo ver verspreid en is zoveel erger geworden, dat de situatie op wapengeweld lijkt uit te lopen. Als dit gebeurt - ik zou geen onheilsprofeet willen zijn - bid ik slechts dat de Heer alles een goede afloop bezorgt. Als ik van mensen een beloning had verwacht, zou ik het betreuren dat ik de moeite voor niets had gedaan en voor mijn weldaden smaad geoogst; omdat ik voor Christus, de spelleider, heb gestreden, verdraag ik nu de ondankbaarheid van stervelingen beter. Ik ben niet zo stompzinnig, dat ik niet zie met welke geschriften ik de heerschappij van Rome ter wille kan zijn. Liever zou ik ketters willen genezen dan hun goedkeuring ontvangen. Ik weet niet in welke mate ik het met hen eens ben. Vast staat dat zij geen naam meer haten dan die van Erasmus. Wat moet ik

13. Zie brief 2443, noot 33.
14. Het plakkaat van Karel V dat opriep tot verbranding van Luthers werken dateert van 20 maart 1521.
15. Zie brieven 1141, p. 56, en 1166, p. 119.
16. In 1520 benoemde Karel V Baechem tot assistent-inquisiteur; hij werkte nauw samen met Frans van der Hulst, die in 1522 tot hoofdinquisiteur werd benoemd
17. Op 1 juli 1523; zie brief 2188, p. 274.
18. Baechem en Van der Hulst werden in juli 1524 als inquisiteurs ontslagen; zie brief 1466, p. 250; hun opvolger was Nicolas Coppin.

daarom over die vriend van u zeggen, van wie ik had aangenomen dat hij ook mijn vriend[19.] was, die mij daar bij u[20.] met zijn tong zo genadeloos heeft beschimpt, bij iedereen, maar vooral bij de edelen en machthebbers, en velen heeft overtuigd; natuurlijk heeft hij door afwezigheid van zijn tegenstander gewonnen.

Maar moge Christus hierop toezien. Na mijn geweeklaag keer ik naar uw brief terug. Ik zie dat er één ding overblijft, te weten dat de Heer met zijn onuitsprekelijke wijsheid aan deze rampen een eind maakt, omdat de plannen van mensen tot nu toe niets anders bereiken dan het verergeren van de ellende. Wie had zo'n grote verandering bij Oecolampadius verwacht? Voordat hij de monnikskap op had, was hij volledig monnik. Door zijn strikte naleving van regels was vriendschap met hem lastig voor mij; nu is duidelijk zichtbaar hoeveel hij is veranderd. Over Nachtgall had ik iets dergelijks niet gehoord; toch wens ik hem geluk, hoewel ik vermoed dat hij mijn gelukwens niet zal aanvaarden. De Speiser die u noemt ken ik niet. Uw uitmuntende en ononderbroken vroomheid heb ik niet alleen door uw brieven, maar ook door brieven van anderen[21.] leren kennen; ik prijs de welwillendheid van uw heer jegens u[22.] en ik wens u ook geluk met uw succes, omdat u na zoveel jaren in dezelfde stad het goddelijk woord te hebben gezaaid met instemming van uw collega's naar een belangrij kere positie wordt geroepen. De dominicaan Johannes Faber ken ik; de man is zeer bedreven in de thomistische theologie, maar bijzonder listig en verraderlijk. Hij begon in Rome tegen mij uit te varen om zich blijkbaar met kardinaal Cajetanus te verzoenen, over wie hij zoveel slechte dingen tegen mij had gezegd dat geen komiek tegen een andere komiek nog meer kon vertellen. Ik hoor voor het eerst dat hij is overleden. Moge de Heer medelijden met hem hebben.

Uit uw eerdere brief meen ik op te maken, dat uw geest niet helemaal vrij was van de verdenking dat ik deze sekten niet vijandig gezind ben, totdat de brief aan Vulturius verscheen en vervolgens het verweerschrift tegen het boek van Bucer.[23.] En als u *De servo arbitrio* van Luther had gelezen samen met mijn *Diatribe*, die hij op weerzinwekkende wijze hekelt, en vervolgens de twee *Hyperaspistes* waarmee ik hem heb geantwoord, en bovendien mijn

19. Johann Eck bij zijn optreden in Augsburg.
20. Bedoeld is Augsburg.
21. Zie brief 2437, p. 204.
22. Zie brief 2402, p. 105.
23. De eerdere brief is vermoedelijk brief 2402; de verdenking van Kretz valt daaruit niet af te leiden. Zie voor de brief van Vulturius en het verweerschrift tegen Bucer resp. brief 2358, noot 6, en brief 2371, noot 18.

pamflet tegen Leopold,[24] om verder niet de talrijke brieven te noemen waarin ik mijn gevoelens kenbaar maak, had u wellicht anders over mij geoordeeld. Als ik het met hen eens zou zijn, waarom moest ik dan Bazel verlaten met veel schade aan mijn bezittingen en groot gevaar voor mijn gezondheid? Maar in mijn boeken staan bepaalde zaken die met veroordeelde leerstellingen verwant zijn. Hoewel velen dit met boze opzet hebben geprobeerd, heeft tot nog toe niemand één uitspraak kunnen aandragen, die duidelijk met geloofsartikelen in strijd is. Wie heeft ooit iets zo behoedzaam geschreven, dat een kwaadwillend iemand het niet op grond van een schandaal, schisma, vergissing, onbezonnenheid of iets anders zou kunnen aanvechten? Hoe groot mijn afkeer van ketterijen is, wordt voldoende bewezen door het feit dat ik tot op de dag van vandaag, terwijl ik op zoveel manieren door mensen als Dorp, Lee, Zúñiga, Béda, Cousturier, Clichthove en vele anderen word uitgedaagd, voor geen enkele sekte mij als leider heb laten kennen, ook niet als lid, wat ik zeker zou hebben gedaan als ik God niet meer had gevreesd dan mensen. Zo had ik tenminste op mijn manier op enkele mensen wraak kunnen nemen. Maar zoals ik vanwege de haat van iemand geen ketter wil zijn, zo zou ik niet, om degenen die de wereld liefhebben een genoegen te doen, de roem van Christus willen verduisteren, althans niet bewust. Theologen hebben genoeg te stellen met goddeloze leerstellingen, zelfs als ze niet ruziën over zaken die slecht klinken, slecht zijn weergegeven, aanstoot geven, erop lijken en verdacht zijn. Voeg daar nog zaken aan toe die niet zijn begrepen of tot lasterpraat verdraaid. Want verscheidene aantijgingen van Béda zijn een gevolg van het feit dat hij het Latijn niet begrijpt. Ik ben ervan overtuigd dat u iemand bent die niet vooringenomen is. Had u maar gelezen wat ik aan Lee, Zúñiga, Sancho,[25] de Spaanse monniken, Béda en anderen heb geantwoord. Ik vermoed dat ook u in zekere mate ervan overtuigd bent, dat er in mijn dialogen[26] honderd ketterse opvattingen staan. Graag stuur ik u een exemplaar toe, als ik iemand heb gevonden aan wie ik het veilig kan toevertrouwen. Naar Chrysostomus wordt niet zozeer door u verlangd als hij zelf naar kopers hunkert, want hij is overal te verkrijgen. De *Apophthegmata* heb ik al uit handen gegeven; binnen acht dagen zullen ze van de pers komen. Ik heb om Polyphemus[27] gelachen, die altijd en overal zichzelf is. Niets past hem beter dan dat hij aan een of ander hof van een moddervette abt de rol van nar vervult. Het ga u goed, zeer dierbare man in de Heer.

24. Zie brief 2443, noten 14, 15 en 17.
25. Sancho Carranza.
26. Erasmus' *Colloquia.*
27. Felix Rex.

Freiburg, 11 maart in het jaar 1531 na Christus' geboorte

Ik vertrouw dit aan het hart van een vriend toe.

Desiderius Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

Ik zou enkele boeken aan deze koerier hebben gegeven, maar hij wilde niet met meer worden belast, omdat hij door mij voor het transport van brieven, niet van pakketten was gehuurd.

Aan de volmaakte theoloog Matthias Kretz, prediker. Te Augsburg

2446 *Aan Helius Eobanus Hessus*
Freiburg, 12 maart 1531

Aan Eobanus Hessus

Gegroet. Zoals brieven die worden ontvangen van degenen met wie ik eens volgens de regels en onder toezicht van de Gratiën een vriendschapsverdrag heb gesloten, steeds zeer aangenaam zijn, mijn beste Eobanus, zo neem ik doorgaans geen aanstoot aan de onderbreking van de briefwisseling, vooral als de brieven van het soort zijn dat niets anders bevat dan het overbrengen van groeten of een vriendschappelijke conversatie. En ik word zo door bundels brieven bedolven, dat ik soms nauwelijks tijd heb om ze helemaal te lezen. U dient daarom te weten dat u, wanneer u zich verontschuldigt of ook om vergeving vraagt, doelloos water gebruikt.[1.]

Wat uw klacht betreft over het feit dat u, die humaniora doceert, en uw stad door een aanstootgevende opmerking te schande zijn gemaakt,[2.] zal ik mij eerst tegenover de stad en daarna tegenover u rechtvaardigen, maar met een paar woorden. Ik heb uw stad, die onder de Duitse steden een uitstekende reputatie geniet, steeds het beste gewenst, en er is geen enkele aanleiding geweest waarom mijn gezindheid anders zou zijn. Wanneer u denkt dat ik haar te schande heb gemaakt, omdat zij tot die steden gerekend lijkt te worden die in enig opzicht betwistbare leerstellingen steunen, verwachtte ik niet dat zij werd beledigd, als terloops in mijn geschriften ter sprake kwam wat zij zelf niet geheim wilde houden en wat geruchten door het uitgeven van geschriften van veel auteurs verder verspreidden dan dat werkje van mij

1. D.w.z. tijd verspilt, verwijzing naar een waterklok als tijdsaanduiding; zie *Adagia* 373.
2. Een verwijzing naar Erasmus' *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae*, waar hij kleinerende opmerkingen over de school in Neurenberg maakt (ASD IX, 1, p. 344).

ooit zal rondzwerven. Iedereen erkent dat het prijzenswaardig is, dat het stadsbestuur voor heel royale salarissen mensen heeft gehuurd om bij u onderwijs in de schone letteren te volgen. Dat vervolgens de toehoorders laks zijn en daarom ook de leraren, is geen verwijt aan de stad. Het is haar verantwoordelijkheid te zorgen voor wat eervol is, maar het succes van goede besluiten heeft zij niet in de hand. De stadsbestuurders hebben gedaan wat hun bevoegdheid was; alleen God kan de geesten van mensen veranderen. Toch wilde ik van deze kwestie geen melding maken, maar u ziet dat ik hiertoe gedwongen was als ik niet voor leugenaar uitgemaakt wilde worden. Aan deze benaming heeft degene die mij heeft uitgedaagd veel genoegen beleefd. Juist over datgene wat ik zijdelings opmerkte, heeft Willibald[3.] in meer dan één brief aan mij geschreven, naar ik meen een serieus iemand die met zijn stad het beste voorhad. Mensen met veel gezag en ook uw persoonlijke vrienden hebben hetzelfde bericht naar Bazel overgebracht. Als u verder denkt dat, telkens als het stadsbestuur zich in een keuze vergist of geen succes bereikt, dit als een belediging van de hele stad geldt, moet u altijd weer zien hoe onbillijk de wet is die u hun voorschrijft. Want u eist van mensen wat uitsluitend God toebehoort, die zich in zijn oordeel niet kan vergissen en over het resultaat niet teleurgesteld kan zijn. Daarom zijn, mijn beste Eobanus, de dingen die u zo beledigend en daarna met een vuistslag hebt gezegd, niet op hun plaats. ‘Schaamt u zich niet,’ zegt u, ‘de zeer beroemde stad dit brandmerk aan te brengen, alsof zij luie professoren onderhoudt?’ Alsof veel steden soms niet roofzuchtige bestuurders, onontwikkelde bisschoppen, door luxe verdorven priesters en ten slotte pooiers, woekeraars en hoeren onderhouden. Ik beschuldig het stadsbestuur niet, en als het stadsbestuur een misdrijf zou plegen, zal dan de hele stad mij dan terstond vanwege majesteitsschennis vervolgen? Ik twijfel er niet aan dat het stadsbestuur zou wensen, dat voor u de gehoorzaal zoveel mogelijk bezet is en dat de liefde voor de studies zoveel mogelijk brandt. Maar wensen is één ding, resultaat behalen is iets anders. Maar intussen worden zij door de stad onderhouden. Ik zeg het eerlijk: of zij onderhoudt hen tegen haar zin of met de hoop op een groter succes.

Tot zover over de belediging van de stad. Ik kom nu bij de professoren; daarna zal ik bij u komen, aangezien u speciaal namens uzelf over enkele zaken uw beklag doet. Behalve u en Joachim[4.] ken ik geen enkele professor; elk van beiden pleeg ik tot mijn vrienden te rekenen zoals ik dat nog steeds doe, in de hoop dat u niet denkt dat ik kwade bedoelingen had om die dingen te schrijven. Ik denk dat de laksheid en onverschilligheid van de toehoorders ook

3. Willibald Pirckheimer; de brieven zijn niet bewaard gebleven.
4. Joachim Camerarius, rector van de school.

voor u onaangenaam is. Hoe is het mogelijk dat professoren gloeien van ijver, als toehoorders schaars zijn en daarbij indutten en geeuwen? Daarom krijgen niet de professoren, maar de toehoorders een brandmerk. Stelt u zich nu voor dat er een of twee professoren zijn die vrijwillig ophouden, wat gebeurt er dan anders dan wat een mens eigen is? Wanneer studenten hun belang verwaarlozen, valt het een professor niet kwalijk te nemen, als hij slechts aan zijn vrije tijd en zijn salaris denkt. U bent boos op degenen die dergelijke dingen per brief of met geruchten hier bekend hebben gemaakt. Toch doet u dit niet om aan te tonen dat zij onjuiste dingen hebben bericht. U verwijt hun slechts ondankbaarheid en onbeleefdheid omdat zij, terwijl zij bij u goed zijn behandeld, weinig dankbaarheid hebben getoond. Wat heeft het met uw taak van docent te maken, als u gedichten[5] vervaardigt die uw stad niet veel voordeel zullen brengen of als Joachim iets dergelijks onderneemt? Ieder jaar vervaardig ik veel werken, maar deze stad kent mij hiervoor geen salaris toe. U vraagt hoe ik mijzelf rechtvaardig, wanneer ik de halfdode letteren die met moeite nog zwak ademen zo'n zware wond toebreng? Integendeel, ik schreef dit met de bedoeling om trage studenten tot enthousiasme voor de studies op te wekken. Wanneer de leraar tegen de laksheid van leerlingen tekeergaat, wat doet hij dan anders dan hen van traag enthousiast te maken? In welke mate studies op andere plaatsten wegkwijnen weet ik niet. In Leuven en Parijs bloeien ze geweldig. Maar waar komt de achteruitgang van de studies vandaan? Natuurlijk van de onverschilligheid van bepaalde lieden die zich tot evangelischen uitroepen. Als u dit ook betreurt, zoals ik meen dat u doet, zijn wij het eens. Wellicht vreest u dat, als velen ervan overtuigd zijn dat de professoren bij u met hun werk ophouden, minder mensen vanwege hun studie naar u toe komen. Daarom is het de taak van mensen zoals u uw toehoorders tot liefde voor de letteren aan te vuren. Wanneer dat gebeurt, zal juist dit gemakkelijk de jeugd aantrekken. U dient zich niet bovenmatig aan deze passage te ergeren, omdat bij juist de beste mensen dezelfde klacht bestaat over alle steden waar de evangelischen aan de macht zijn. In ieder geval bewonder en prijs ik u, omdat u bij deze conflicten onverstoorbaar de schone letteren niet met vijandigheid bezwaart.

Ik kom nu tot dat wat u speciaal met mij wilt bespreken. U verwijt uzelf dat u mijn naam hemelhoog hebt geprezen. Zoals ik toegeef dat het voor mij

5. In 1526 publiceerde Eobanus *Elegiae de Schola Norica*, in 1527 *Encomia duo*, *urbis Norembergae et Philippi Hessorum principis*; in 1531 verzamelde hij zijn *Epicedia* in een deel dat 'Epitaphia epigrammata' door Camerarius bevatte en dat Erasmus in mei 1531 had gelezen; zie brief 2495, p. 354.

niet onaangenaam is door een veelgeprezen man te worden geprezen,[6] zo heb ik (tenzij ik mij vergis) van mijn kant de voortreffelijke kwaliteiten van Eobanus weliswaar minder overvloedig dan u, maar toch met voldoende genegenheid bezongen. Kort geleden vertelde Glareanus mij dat u een bundel epigrammen hebt gepubliceerd waarin ik vaak en eervol word vermeld.[7] Ik heb nog geen gelegenheid gekregen die te zien. Wat u schrijft over het verwijderen van mijn brieven aan u uit de *Farrago*,[8] herinner ik mij niet en begrijp ik niet helemaal. Als ze zijn verwijderd, is het zeker niet uit haat tegen u gebeurd. Want tot nu toe is er niet iets van mijn gunstige gezindheid jegens u verdwenen. Het is mogelijk dat ik, toen ik dit werk publiceerde, uw brieven niet bij de hand had of dat er een andere reden was, die ik nu niet kan raden. Ik tref daar één brief van mij aan u aan.[9] Het lijkt u onverdraaglijk dat Eobanus in mijn *Ciceronianus* geen plaats heeft gekregen. Als u, mijn grote vriend, denkt dat het juist is dat iedereen die daar is overgeslagen, mij voor het gerecht daagt, zullen meer dan tweehonderd mensen mij schuldig verklaren.[10] Ik heb daar immers geen lijst opgesteld van degenen die door hun geschriften bekendheid hadden gekregen, maar ben, hoewel tien voorbeelden voldoende zouden zijn voor wat daar wordt behandeld, wat het aantal betreft toegeeflijk geweest, en dit niet alleen onvoldoende doordacht, maar ook, zoals blijkt, met weinig succes. Had ik maar volledig afgezien van namen van levende of onlangs overleden personen. Nu klagen sommigen dat ze zijn overgeslagen, anderen betreuren het dat ze zijn vermeld, en weer anderen zijn anders behandeld dan ze zouden willen. De lijst met namen diende beperkt te blijven; dat kon niet gebeuren zonder velen achterwege te laten. Maar, zult u zeggen, als u de doorsnee schrijvers achterwege had gelaten, had u slechts de allerbesten kunnen beoordelen. Maar degenen die nauwelijks middelmatige schrijvers zijn, wanen zich de allerbeste. Om te voorkomen dat u het feit dat u daar niet met name bent genoemd, aan kwaadwilligheid van mij toeschrijft: ook Zasius en Beatus Rhenanus zijn door mij overgeslagen. Een van hen zag ik vaak, van de ander kreeg ik dikwijls brieven, zodat ik vergeetachtigheid niet als excuus kan aanvoeren. Toch bekla-

6. *Laudari a viro laudato* is een gezegde van de toneelschrijver Naevius, geciteerd door Cicero (*Ad familiares* 5, 12, 7) en Seneca (*Epistolae ad Lucilium* 102, 16).
7. Zie brief 2495, p. 354, waar Erasmus over een ‘enorme bundel epigrammen’ spreekt; een dergelijke bundel is niet bekend. De brief van Glareanus is niet bewaard gebleven.
8. *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519).
9. Brief 982.
10. Vgl. brief 2008 i.v.m. de ophef over de *Ciceronianus.*

gen zij zich niet. Ik heb steeds eerlijk gezegd dat - iets wat Francesco Filelfo[11.] zichzelf toeschrijft - u een even grote vaardigheid in beide genres op wonderbaarlijke wijze hebt verkregen, maar dat er voor zover ik weet naast uw gedichten niets is verschenen. Maar in mijn *Ciceronianus* worden, zoals u zegt, de namen van heel wat dichters genoemd. Misschien, maar toch in het voorbijgaan en tegen de aard van de inhoud in,[12.] zodat deze lijst, die meer excuus dan lof verdient, eerder verkort dan uitgebreid had moeten worden. En terwijl ik dit schrijf weet ik toch nog niet, of Eobanus daar voorkomt of niet. Als u uw beklag niet had gedaan, zou ik hebben aangenomen dat u helemaal niet was overgeslagen, laat staan dat ik opzettelijk uw naam heb verwijderd. Stelt u zich nu voor dat ik een lijst van schrijvers had samengesteld: dan was het beleefder mij mijn vergeetachtigheid te vergeven dan aan mijn gevoelens voor u te twijfelen. Twee jaar lang had ik geen brief van u ontvangen, en ik heb gemerkt dat verscheidene vrienden mij minder goedgezind zijn geworden, omdat ik tegen nieuwe leerstellingen heb geprotesteerd. Iets dergelijks kon ik van u vermoeden, toch liet ik niet doe dat iets van een ongunstige verdenking dieper in mijn hart neerdaalde. Maar ook al is zij neergedaald, waarom zou ik dan hebben gemeend dat ik Eobanus moest overslaan, terwijl ik Hutten en Alberto Pio vermeld,[13.] die alle twee mij met een bloedige pen hebben aangevallen? Ten slotte heeft Eobanus het in zich om zichzelf beroemd te maken, zodat er nauwelijks een ander is die mijn lofprijzing minder nodig heeft. Als er iets door u of Joachim is geschreven dat het licht nog niet heeft gezien,[14.] meen ik dat ik mij mag verontschuldigen als ik dat niet weet. Wat uw vertaling van Theocritus in Latijnse verzen betreft[15.] vraag ik mij verbaasd af of u de Siciliaanse Venus hebt kunnen evenaren. Mijns inziens zult u Homerus[16.] als eenvoudiger te behandelen ervaren; toch vrees ik dat in beide gevallen de reputatie niet overeenkomt met de moeite die u daaraan hebt besteed. Degenen die Grieks kennen (want die taal verspreidt zich iedere dag verder) willen liever dergelijke schrijvers in hun eigen taal horen zingen. Toch prijs ik uw ijver, en die zal niet van zijn verdiende lof worden beroofd. Wij zien dat mensen vooral dat wat direct nut bezorgt ter hand nemen, ook als het een minder verheven onderwerp behandelt. Zo zijn Perotti, Ricchieri, Calepino, Budé en Maffei bekend. Maar

11. Vgl. brief 2495, p. 353.
12. De *Ciceronianus* houdt zich vooral met prozaschrijvers bezig.
13. Zie ASD I, 2, p. 686 (Hutten) en 670 (Alberto Pio).
14. Een verwijzing naar de *Epicedia*; zie noot 5.
15. Eobanus' *Theocriti Idyllia 26* verscheen in 1531.
16. *Homericae aliquot icones insigniores* zou in 1533 verschijnen.

zoals Horatius[17.] zegt, mogen dichters niet middelmatig zijn. In deze eeuw behalen zelfs de grootste dichters nauwelijks zoveel lof als zij verdienen.

Maar ik ga een eind maken aan deze veel te kletserige brief. Moge uw stad alle voorspoed toekomen zoals ik wens. Ik denk niet dat ik haar in enig opzicht heb beledigd en ik zou ook niet willen dat dit met haar gebeurde. Als het gerucht dat colleges van de professoren bij u belangstelling verliezen, vals is en als wat Willibald schreef onjuist, ben ik zeer verheugd en vraag ik om vergeving voor mijn lichtgelovigheid. Als het waar is, neem dan aan dat de laksheid van de professoren door de onverschilligheid van de toehoorders is gerechtvaardigd. Als ik dit niet gedaan krijg, wees dan tenminste ervan overtuigd, dat Erasmus gevoelens van vriendschap voor u en Joachim heeft en niet verbolgen is op anderen die ik niet ken. En weet dat ik in onze vriendschap zoveel vertrouwen heb gehad dat, ongeacht of mijn brieven aan u werden uitgegeven of achtergehouden en Eobanus wel of niet in de lijst was opgenomen, ik van mening was, dat u mij niet minder welwillend zou zijn. Ten slotte zal, als ik hier in mijn plicht tekort ben geschoten, dit eenvoudig bij een andere gelegenheid hersteld kunnen worden. Het ga u goed en breng mijn groeten aan uw collega Camerarius over.

Freiburg im Breisgau, 12 maart in het jaar 1531 na Christus' geboorte

2447 *Aan Lazare de Baïf*
Freiburg, 13 maart 1531

Aan Lazare de Baïf, ambassadeur van de koning van Frankrijk

Uw brief[1.] bezorgde mij een buitengewoon groot en een dubbel genoegen, hooggeachte Baïf; ten dele omdat u namens uw zeer verheven vorst als ambassadeur optreedt - en dat in een stad[2.] die naast talloze andere zegeningen vanwege zeer geleerde personen en zeer rijke bibliotheken een grote bloei kent; en ten dele omdat de verhevenheid van uw functie en uw bemoeienis met veel zaken de herinnering aan Erasmus bij u niet hebben verdreven. Niet zonder te lachen heb ik deze woorden in uw brief gelezen: ‘Aan de grote Erasmus’. Deze titel past helemaal niet bij mijn armzalig lichaam, nog minder bij mijn geluk en het minst bij mijn capaciteiten. Maar toch is het heel wat bescheidener dan waartoe Zasius zich nooit kon laten vermur-

17. *Ars poetica* 372.
1. Geen enkele brief van Baïf aan Erasmus is bewaard gebleven.
2. Venetië; zie brief 2427, noot 6.

wen, namelijk ophouden mij driewerf grootste te noemen.[3] Maar zoals ik toegeef dat ik vaak naar brieven van u heb verlangd nadat u mij met één brief uw talent had laten proeven, zo ik heb ik u nooit, zoals u zegt, een luiaard genoemd. Want ik wist dat, zelfs als u niets schreef, u nooit in genegenheid en verplichtingen tekortschoot. U lijkt mij gelukkiger dan het doorsnee soort mensen, omdat u beseft hoe gelukkig u bent. Wat kon u van de hemelbewoners meer wensen dan dat u vergund is uw vrije tijd voor de letteren te beschermen tegen bezigheden voor de koning, en dat u, zoals u schrijft, vrije tijd met waardigheid hebt verkregen? De stand van zaken bij mij, mijn beste Baïf, is volledig tegengesteld aan die van u. Ik heb bezigheden zonder waardigheid, behalve dat ik alles wat mijn oprechte vrienden hebben verkregen als van mij beschouw. Ik wens zelfs de letteren geluk omdat Frans, de beste en grootste van de koningen, de bescherming hiervan tegen de arrogantie van de vrienden van barbaren niet voldoende vindt, als hij deze niet tot zo'n waardigheid verheft dat zij door hun eigen glans luidruchtige en duistere figuren moeiteloos verdrijven.

Ik ben verheugd dat u overweegt drietalig te zijn. Elias[4] ken ik niet, in Venetië was ik erg gesteld op Egnazio, een even vriendelijk en rechtschapen als geleerd iemand en, als ik mij niet vergis, was het wederzijds. Ik denk dat ik Lazzaro Bonamico in Padua in het huis van Marcus Musurus heb gezien; als jongeman gaf hij toen al blijk van zeer veel geleerdheid en beschaving. Mocht een of andere god mij maar toestaan, dat ik in zo'n gelukkig gezelschap kon verkeren. Want hier dreigen voorboden van gebeurtenissen met een buitengewoon rampzalige oorlog, tenzij een of andere gunstig gezinde godheid het tafereel van menselijke zaken verandert.

Benoît[5] heeft uw brief getrouw bezorgd; maar hij gaf ook een klein commentaar over soorten vazen[6] waarop u een tijd geleden in uw brief aan mij liet hopen, tegelijk met een boekje over kleding[7] dat u op enkele plaatsen eigenhandig had verbeterd. Maar omdat de appendix,[8] behalve dat het door uw secretaris onzorgvuldig was geschreven, ook onvoltooid leek, durfde ik het niet aan drukkers toe te vertrouwen. Maar omdat hij voortdurend beweerde dat u hem het boek had gegeven om, als ik dat wilde, hier te laten drukken, heb ik het zorgvuldig doorgelezen; en als ik had ontdekt dat er

3. Brief 317, p. 47.
4. Elias Levita.
5. Benoît Vaugris.
6. *De vasculis culinariis*, dat Froben in maart 1531 bij de tweede editie van *De re vestiaria* voegde.
7. De eerste editie van *De re vestiaria* (Bazel, 1526).
8. *De vasculis.*

door onwetendheid van de secretaris een fout was gemaakt, heb ik het verbeterd en aan Froben doorgegeven. Als Benoît mij heeft bedrogen, zal ik mijn toevlucht nemen tot uw vriendelijkheid en proberen mijn fout en straf af te wenden. Maar als hij mij niet heeft misleid en u niet beledigd bent, zal ik een reden hebben om verheugd te zijn. Niettemin staat het u vrij het werk naar eigen goeddunken af te maken en het daar bij u te laten drukken. Ik verzoek u Lazzaro namens mij hartelijk te groeten. Want zelf schrijf ik nu aan Egnazio.[9] Het ga u goed, zeer illustere heer.

Freiburg im Breisgau, 13 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

2448 *Aan Giambattista Egnazio*
Freiburg, 13 maart 1531

Erasmus groet zijn vriend Egnazio

Het was voor mij lastig, om niet te zeggen ongelukkig, dat jij door onzorgvuldigheid van jouw dienaar mijn brief[1] waarop je een zorgvuldig antwoord voorbereidde niet bij de hand had. Want niets aangenamers had mijn hart kunnen overkomen dan een nogal uitvoerig gesprek met Egnazio. Met Budé heb ik mij nooit verzoend,[2] om te voorkomen dat u mij tevergeefs gelukwenst. Moge God ervoor zorgen dat ik mij nooit met hem verzoen. Want mijn gevoelens voor hem waren nooit anders dan wat bij een goed en dankbaar iemand past, jegens een man die beroemd is om zijn uitmuntende geleerdheid en zich voor de wetenschap en alle geleerden zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Als er een belediging was, waarvan ik denk dat er helemaal geen bestond of een hele lichte, is zij in ieder geval niet bij mij ontstaan, maar is zij door gefluister en betoveringen van giftige tongen veroorzaakt. Budé is trouwens te oprecht en te beschaafd dan dat hij, zelfs als hij heftig wordt uitgedaagd, vol haat tegen iemand zijn pen hanteert. Ik ben zo iemand die maar met moeite tegen dergelijke mensen in woede kan uitbarsten, ook al ben ik wreed uitgedaagd, zolang ze maar niet ontkennen dat ik christen ben. Alleen bij deze belediging kan en moet ik niet toegeeflijk zijn.

Heel scherp zie je dat het mijn lot is, dat ik door bittere vijandigheden van

9. Brief 2448.
1. Erasmus' antwoord op een brief, die door Egnazio was geschreven als antwoord op brief 2302.
2. Zie het begin van brief 2302.

veel mensen word gekweld, hoewel het altijd mijn wens was dat mijn pen niet rood zou worden met het bloed van iemand. Een voldoende aanwijzing hiervoor is het feit dat er onder mijn talrijke verdedigingsschriften geen enkel smaadschrift voorkomt. Dat ik voor dit noodlot ben geboren verdraag ik gemakkelijker dan wanneer ik van de vele mensen die ik heb beledigd, evenveel verdedigingsschriften zou hebben afgedwongen. Tegen de goden te strijden is niet toegestaan. De hoogste koorleider naar wiens goeddunken het toneelstuk van het menselijk leven wordt opgevoerd, moet men gehoorzamen. Hij laat degenen optreden die hij wil en met de rol die dat hij wil. Als hij wilde dat jij Micio was en ik Demea,[3.] diende ieder van ons zijn rol op zich te nemen. De Heer weet wat voor ieder van ons geschikt is. Ik heb meer vijanden dan ik zou willen, ik zeg het eerlijk. Maar daarentegen heb ik niet weinig vrienden die in waardigheid, gezag, geleerdheid en integer gedrag uitmunten. Tot op heden heeft niemand bij mij moeilijkheden veroorzaakt, tenzij hij driftig was, jaloers, op verwaande wijze onwetend of door een belediging roem najoeg; sommigen is dat gelukt. Bijna niemand was rijker aan groepen vrienden dan ik, voordat deze strijd over geloofswaarheden ontstond. Ik wenste daarin rust te bewaren, maar het was niet toegestaan. Of ik wilde of niet, ik werd in een arena van gladiatoren geduwd, en het lijkt mij dat ik nooit van deze taak zal worden ontheven, hoewel mijn innerlijk van geen enkele zaak een grotere afkeer heeft. Mijn situatie was beter te verdragen als ik met één front van vijanden had moeten strijden. Nu word ik, terwijl ik van dichtbij met één afdeling een gevecht lever, van achteren aangevallen door degenen voor wie ik juist strijd, zodat dit soort gevecht een Geryon of iemand met honderd handen[4.] verlangt; of tenminste iemand van het slag mensen, waarvan Aristophanes bij Plato[5.] vertelt dat het vroeger heeft bestaan - met een dubbel gezicht, vier armen en evenveel benen. Om te voorkomen dat jij, Egnazio, vermoedt dat dit door een fout van mijn karakter is gebeurd, ga ik het verhaal vanaf het begin vertellen.

Al een tijd geleden woedde er in onze gebieden een ongelooflijke strijd tussen de aanhangers van een betere literatuur en de Griekse taal, en de vermomde rabbijnen,[6.] die liever hemel en aarde wilden bewegen dan de indruk te wekken iets niet te weten. Als ik mij hier niet als vaandeldrager heb bewezen, dan toch zeker als een dappere soldaat. Toen dit conflict op zijn hoogtepunt was, is deze meningenstrijd ontstaan, waardoor wij nu zien dat de wereld heftig wordt beroerd; en ik vrees dat, als God deze ramp niet afwendt,

3. Personages in Terentius' *Adelphi.*
4. Briaraeus; zie Vergilius, *Aeneis* 6, 287.
5. *Symposium* 189 E.
6. Term waarmee Erasmus de scholastieke theologen bedoelt.

wij gruwelijkere dingen zullen zien. Hier hebben de meesten (om niet te zeggen allen) die in het kamp van de Muzen hadden gediend, zich aangesloten bij degene die de oprichter van de nieuwe partij was. Omdat ik zelf weigerde dit te doen, liep ik het gevaar dat ik volledig als iemand zonder bezoekers en zonder vrienden zou achterblijven. Toch waren zij heel welwillend tegenover mij, zolang zij hoopten dat ik, door verstandig te veinzen, mij te zijner tijd bij hun partij zou aansluiten. Maar nadat ik, niet opgewassen tegen vijandigheid, was gedwongen tegen die partij en haar leider vol vuur het zwaard te trekken, begon iedereen, die voorheen mijn meest gezworen vriend was geweest, mijn ergste vijand te zijn. Het was intussen voor mij niet mogelijk vriendelijker om te gaan met degenen tegen wie ik mij ter verdediging van de talen en de schone letteren ijverig had verzet. Zij probeerden de wereld ervan te overtuigen dat deze godsdienstbrand niet kon worden geblust, tenzij de humaniora en hun aanhangers, onder wie vooral Erasmus, tegelijk uit de weg werden geruimd.

Zo is het gekomen dat ik door mijn vrienden in de steek ben gelaten en aan beide kanten met elk soort projectielen word belaagd, zonder verdediging door enige waardigheid of gezag, zodat ik ook door wandluizen ongestraft word gestoken, ware het niet dat ik tot nu toe met steun van de keizer hoe dan ook heb standgehouden. Toch zou ik dit liever willen dan mijn naam aan een of andere sekte te geven of diegenen te vleien, die onder de naam van Christus naar niets anders streven dan een wereldse alleenheerschappij voor zich tot stand te brengen en te versterken. Voor hen was de smaak van het bloed van de boeren zo aangenaam dat zij, dorstig naar het bloed van heel Duitsland, geen steen onberoerd lieten om beide Duitslanden, Opper-Duitsland en Neder-Duitsland, tot binnenlandse oorlogen op te hitsen. Ze zien niet dat, als dit gebeurt, het voor de kerk even verderfelijk als voor het volk rampzalig zal zijn. Intussen zullen zij zelf veilig als toeschouwers van een publieke ramp met Nero over de inname van Troje zingen.[7] Bij jullie verblijft de belangrijkste ophitser van deze ellende, die door middel van intriges niets achterwege laat.[8] Alle voorbereidingen zijn gericht op een verderfelijke oorlog. Als men in het begin mijn adviezen ter harte had genomen, zou deze ramp al in slaap zijn gebracht of zich beslist niet zo wijd hebben verspreid. Nu blijft voor ons niets anders over dan dat we, na eerst ons leven ten goede te hebben veranderd, eerder de Heer dan wapens om hulp vragen. Onder de dekmantel van deze oorlog zal de wereld door joden en ketters overspoeld worden. Moge de Heer de ogen van vorsten openen. Als jij, zeer verstandige man, mijn oprechtheid noemt, heb je juist de vinger op mijn

7. Suetonius, *Nero* 38.
8. Girolamo Aleandro.

zwakke punt gelegd. Wat mij mijn hele leven aan rampen is overkomen, heb ik aan mijn oprechtheid te danken die ik tot nog toe niet heb kunnen afleren, zelfs nadat ik door zoveel rampen was gewaarschuwd. Terwijl ik anderen soms goede adviezen kan geven, houd ik door een of andere noodlottige kracht niet op anderen met mijn eigen karakter te beoordelen.

Ik ben je erg dankbaar, mijn beste Egnazio, omdat je zo op mij bent gesteld dat jij je zoveel zorgen maakt over mijn gezondheid, en omdat je zo'n hoge dunk van mij hebt, dat je meent dat het voor de kerk van het grootste belang is dat Erasmus veilig is. Het ene getuigt van je vroomheid, het andere van je oprechtheid. Want van de drie punten die je noemt, herinner ik mij niet zonder genoegen de oude vriendschap die ik met je in Venetië had, verlang ik eerder naar een uitmuntende deugdzaamheid dan dat ik haar herken; en mijn geleerdheid geef ik weliswaar toe, maar zij is zo gering dat ik eerlijk zeg dat zij onder het gemiddelde ligt. De letteren hebben zo gebloeid dat Erasmus tot de analfabeten gerekend zou moeten worden, als deze uiteenlopende meningsverschillen niet alles in de war hadden gebracht. Zasius stelt het goed en groet u terug en tegelijk met hem Henricus Glareanus, een veelzijdig geleerde die hier met de hoogste lof in de humaniora onderwijs geeft.

Wat Chrysostomus betreft zie ik dat je door je vrienden bent bedrogen. Als je toch wat in handen krijgt, vraag ik je het naar Froben te sturen.[9.] Het werk is al verschenen,[10.] maar zij treffen voorbereidingen om zodra dit mogelijk is een deel toe te voegen. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 13 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

2449 *Aan Jacques Toussain*
Freiburg, 13 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Jacques Toussain[1.]

Ik heb het steeds als een gunstig voorteken beschouwd, dat er tegen de talen en de schone letteren, toen zij bij begonnen te bloeien, met zoveel haat en zulke hartstochtelijke samenzweringen is geprotesteerd. Want uit een der-

9. Erasmus had Egnazio bij de uitgave van Chrysostomus om hulp gevraagd door handschriften te sturen; zie brieven 1623, p. 238, en 2302, p. 214.
10. In augustus 1530.
1. De brief is waarschijnlijk het antwoord op een niet bewaard gebleven brief, waarmee Toussain op brief 2421 reageerde.

gelijk begin zijn steeds voortreffelijke zaken ontstaan die een lange heerschappij zullen hebben. Ik heb misschien niet als eerste, maar zeker als een van de eersten het gesis van deze slang in deze gebieden ondergaan. Ik betreur het ten zeerste, mijn beste Toussain, dat ook iets hiervan naar jou is overgewaaid. Maar dat deze vijandigheid, die juist door het verloop van de tijd langzamerhand gekalmeerd moest worden, sneller in slaap wordt gebracht, is voor een deel onze verantwoordelijkheid - namelijk dat wij door vriendelijkheid, hoffelijkheid en gedienstigheid de welwillendheid van iedereen verkrijgen. In Leuven heeft het college van Busleyden[2] zich met moeite kunnen handhaven; zo groot was de samenzwering van degenen die ervan overtuigd waren, dat deze uitbreiding van de studies voor hun methoden onvoordelig zou zijn. Daarom heb ik de professoren het advies gegeven om tegen professoren van andere disciplines geen woord te zeggen, maar met vriendelijk handelen en zorgvuldig doceren tegelijk de jeugd te verleiden en de onverzoenlijke vijanden uit te schakelen; want er is niets anders dat mooier en doeltreffender is dan dit soort wraak. Zij gehoorzaamden en hebben na enkele maanden toegegeven dat zij door ervaring hadden vastgesteld, dat dit advies geluk en succes had gebracht. Jullie wijsheid en handelwijze hebben dit advies niet nodig. Jullie strijd met de hydra[3] zal trouwens veel minder zwaar zijn, gedeeltelijk omdat de glans van een betere literatuur bij jullie de nevelen van verwaande onwetendheid grotendeels heeft verdreven; en gedeeltelijk omdat jullie als openlijk uitgeroepen bestuurder van die schitterende onderneming zo'n grote vorst hebben, die even vriendelijk als welgezind en machtig is. Hij lijkt volledig te hebben doorzien hoeveel echte roem dit zijn voortreffelijke kwaliteiten en hoeveel algemeen voordeel het zijn hele rijk zal bezorgen. Het college in Leuven heeft Jérôme Busleyden als stichter, een man die een groot geluk verdiende, dat hem niet zou hebben ontbroken als hij langer had mogen leven. Maar hij is overleden met weinig gezag en vermogen, omdat de salarissen voor het levensonderhoud van de professoren nauwelijks toereikend waren. Toch kan men aan zijn nagedachtenis niet genoeg gepaste dank betuigen. Alles wat hij bezat bestemde hij volledig voor deze onderneming. Het lijkt zelfs een heel verstandig plan, dat daar salaris aan professoren van slechts twee talen, Grieks en Hebreeuws, werd toegekend, aangezien het Latijn al lang zo bloeide dat een speciale professor niet nodig was. Het getuigt van de welwillendheid van de koning, dat hij voor beide talen telkens twee professoren benoemde en dat voor een allesbehalve gering salaris, zodat zij hun toegewezen taak niet alleen op

2. Het Collegium Trilingue.
3. Het gevecht met de hydra van Lerna was een van de twaalf werken van Hercules.

gepaste wijze, maar ook met waardigheid kunnen uitoefenen. Om die reden ben ik van mening, mijn beste Toussain, dat Frankrijk veel gelukkiger is dan wanneer heel Italië aan jullie macht was toegevoegd.[4.] Het lot heeft jullie een prachtig Sparta[5.] toegekend; er blijft alleen over dat jullie het in onderlinge wedijver verfraaien, ieder naar beste kunnen.

Wat je sympathie voor mij betreft is het helemaal niet nodig dat je zelf een eed als garantie geeft of iemand als borg erbij haalt. Want zoals voor de ouden de formule 'onder goede mensen dient men zich goed te gedragen'[6.] voldoende was, zo moet men bij christenen niets anders verlangen dan twee lettergrepen 'ja' en 'nee'.[7.] Bij wat je schrijft over een verzoening met Budé waardeer ik je niet aflatende menslievendheid, maar ik zou niet willen dat honderden geleerden ervan overtuigd zijn, dat ik mij met Budé heb verzoend. Ik heb met hem nooit enige onenigheid gehad en dat zal nooit gebeuren, tenzij een of andere godheid mij volledig van mijn verstand berooft. Onder stervelingen bestaat er geen vriendschap die zo met alle banden is vastgesnoerd dat een wolkje haar niet een keer tijdelijk verduistert. Niemand heeft mij ervan overtuigd of zal mij ooit ervan overtuigen dat Budé, een even vriendelijk als geleerd iemand, door mijn *Ciceronianus* is beledigd.[8.] Als er enig ongenoegen bestond, was dit het vergif van een boze tong. Enkele aanstichters zijn aan mij gemeld, maar ik heb niet zoveel vrije tijd om naar beschuldigingen te luisteren, vooral omdat ik als oudere man mij al naar een andere plaats haast. Mijn gevoelens voor Budé zijn nooit anders geweest dan wat gepast is tegenover een rechtschapen en geleerd iemand, die zich voor de letteren buitengewoon verdienstelijk heeft gemaakt. Maar het leek mij verstandiger mij niet met een brief tot hem te richten. Want als een of andere god zijn gevoelens zo heeft veranderd dat ze in plaats van welgezind vijandig zijn geworden, hoeft een onschuldige geen nederig verzoek te doen. Als de belediging is zoals zij vaak onder vrienden pleegt voor te komen, terwijl de vriendschapsband toch behouden blijft, was het aan hem zich te beklagen en aan mij om me te rechtvaardigen. Ik zou er trouwens nu geen bezwaar tegen hebben iets van mijn recht op te geven, als ik zeker wist wat hem griefde. Omdat ik dat niet kan raden, vrees ik dat ik, wanneer ik het raspaard probeer te aaien, onopzettelijk een pijnlijke plek aanraak en dat het, zonder dat

4. Een verwijzing naar de oorlogen met Italië.
5. Vgl. *Adagia* 1401; bedoeld is zijn best te doen voor wat men toevallig heeft gekregen.
6. Wettelijke formule, door de praetor gebruikt voor eisers in juridische procedures; vgl. Cicero, *Ad familiares* 7, 12, 12.
7. Matteüs 5:37.
8. Vgl. brief 2046, p. 270-272.

het wordt bedreigd, overal naar achteren trapt.[9.] Als hij helemaal niet is beledigd, is het zijn beurt om twee brieven[10.] te beantwoorden die hij, zoals je schrijft, twee volle jaren bij zich heeft bewaard zonder het zegel te verbreken. Maar wat dit tere punt ook is, vooropgesteld dat er een is, ik denk dat de tijd de beste geneesheer zal zijn. Het ontbreekt mij niet aan mensen aan wie ik, of ik wil of niet, terugschrijf, en Budé ontbreekt het niet aan degenen die het paard naar de vlakte brengen.[11.]

Ik heb namens jou de groeten overgebracht naar Henricus Glareanus, die naar ik meen jou zelf zal schrijven. Ik heb, denk ik, op bijna alle delen van je brief een antwoord gegeven. De laatste dagen leest een dienaar voor mij, wanneer ik na het middagmaal een wandeling maak, meestal iets voor uit de brieven van Budé,[12.] als ik een keer geen geschikte metgezel heb die voor mijn maag bevorderlijk is. Jouw besluit aan de meeste brieven noten toe te voegen heeft mijn volledige instemming. Zodoende worden ze door meer mensen met meer vrucht gelezen en verdragen ze het verloop van de tijd beter, omdat ze zich met hun directe nut aanbevelen. Daaronder zijn er enkele gericht aan Pierre Lamy die naar Bazel is gebracht[13.] door de Pool Jan Łaski, een jongeman die bij zijn landgenoten veel aanzien geniet en zo geleerd is als er weinig zijn. Lamy kwam hier terwijl hij alleen van kleding was veranderd.[14.] Nooit heb ik iets gezien dat zuiverder is dan zijn handelwijze, waarin je geen enkele tekortkoming zou kunnen aantreffen, behalve dat hij een buitensporige afkeer had van verwaandheid en onstuimigheid. Na een paar maanden raakte hij verzwakt en ik kon geen andere oorzaak hiervoor vermoeden dan het koude weer, waaraan hij niet was gewend omdat zijn nek en benen meer dan gebruikelijk onbedekt waren. Toch hield hij intussen niet op aan de wrange Duitse wijn veel water toe te voegen. Zo lukte hem wat keizer Augustus placht te wensen: een aangename dood,[15.] zodat het leek alsof hij was ingeslapen en niet gestorven. Zijn lichaam is bij de franciscanen als van een leek[16.] begraven; ik hoop dat zijn ziel onder de serafijnse geesten

9. Horatius, *Satiren* 2, 1, 20.
10. Alleen brief 2047 aan Budé is bewaard gebleven.
11. D.w.z. degenen door wie iemand wordt aangemoedigd te doen wat hij beste kan en het liefst doet; zie *Adagia* 782.
12. Budé's *Opus epistolarum* met een voorwoord en noten van Toussain was in februari 1531 in Parijs verschenen.
13. In de lente van 1525.
14. Hij had zijn franciscaans habijt afgelegd.
15. Suetonius, *Augustus* 99.
16. D.w.z. zonder de 'serafijnse begrafenis' (gekleed in franciscaans habijt); zie brief 2441, p. 212-213 en noot 16.

leeft. Voor het geval je dit niet wist, wilde ik dat je hiervan op de hoogte bent. Het ga je goed. Groet namens mij je collega Danès, maar vooral Budé als jou dat goeddunkt.

Freiburg im Breisgau, 13 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

2450 *Aan Simon Pistoris*
Freiburg, 14 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Simon Pistoris

Hoewel ik altijd heb begrepen dat ik om veel redenen aan de beste van de vorsten[1.] door zijn welgezindheid voor mij verplicht ben, is mijn verplichting nu veel groter geworden, omdat hij via de voortreffelijke heer Julius Pflug zo nauwgezet ervoor zorgde dat hij mijn studies bescherming verleende tegen het onstuimig optreden van de schaamteloze Thraso.[2.] Hoewel deze verplichting ook zwaar op mij drukt, geef ik niettemin toe dat ik aan de meest vriendelijke genegenheid van zowel de hertog als Julius Pflug verplicht ben. Aan de brief van laatstgenoemde[3.] beleef ik zoveel genoegen, dat ik denk dat deze ellende voor mij gunstig is uitgevallen, omdat ik door deze gebeurtenis een vriend heb gekregen, zo geleerd en zo fijngevoelig als er naar mijn mening nauwelijks iemand in heel Duitsland is. Welke monsters brengt de aarde te midden van zulke uitmuntende mensen voort en voedt hen! Hier heeft heel wreed de pest gewoed en zij woedt nog steeds; alles is buitengewoon duur en de prijzen stijgen iedere dag.[4.] Maar als een oorlog uitbreekt, zal het met ons helemaal zijn gedaan. Sommigen ruien de vorsten op met als doel dat Duitsland in het bloed van zijn burgers baadt. Misschien zal een Romeinse Nero vanuit zijn uitkijkpost over de inname van Troje zingen.[5.] Ik hoop dat Christus de harten van de vorsten heilzame beslissingen ingeeft.

De reis die de edele jongeman Andreas von Könneritz met zijn broer Erasmus hierheen ondernam, is voorspoedig verlopen. Ik heb Andreas met zijn

1. Georg van Saksen, wiens kanselier Pistoris was.
2. Heinrich Eppendorf; zie voor Thraso brief 2375, noot 18.
3. De brief, waarop brief 2451 het antwoord vormt, is niet bewaard gebleven.
4. Zie brief 2403, noot 11.
5. Zie brief 2448, noot 7.

andere broer Christoph een tijdlang als gast aan tafel gehad; had ik er maar langer van kunnen genieten. De pest die ook in dit deel nogal verderfelijk was, heeft ons gescheiden. Beiden hebben zich met volle overgave op de literatuur van jouw vak[6] toegelegd, met zulk voorbeeldig gedrag dat zelfs slechte personen geen kwaad over hen durfden te spreken. Ik zou willen dat alle anderen aan de portretten van hun voorouders met dergelijke toonbeelden luister bijzetten. Ik twijfel er niet aan dat jij je aloude gevoelens jegens mij standvastig zult bewaren. Het ga je goed.

Freiburg, im Breisgau, 14 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

2451 *Aan Julius Pflug*
Freiburg, 14 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Julius Pflug

Als er tussen ons een wedstrijd in welsprekendheid was georganiseerd, Julius, uitmuntend sieraad van Duitsland, zouden in elk geval de geleerde bedrevenheid, de sierlijke charme en een zekere vruchtbare en onophoudelijke stroom van ciceroniaanse zegswijzen mij van het terugschrijven hebben afgeschrikt. Ik zou niet aarzelen zo plechtig mogelijk te zweren dat dit waar is, om te voorkomen dat u denkt dat ik grootspraak verkondig. Maar omdat een angstige zorg om de taal te verfijnen niet bij mijn leeftijd en bij een theoloog past, leek het mij niet juist te streven naar wat ik op geen enkele wijze zou kunnen bereiken, zelfs als ik alle pezen zou aanspannen. Daarom heb ik, vertrouwend op uw welwillendheid, het aangedurfd onvoorbereid en op mijn manier al wat naar de punt van mijn pen kwam op papier te smeren. Ik doe dat nu zelfs met een beter excuus, omdat ik tegelijkertijd ook nog zestig brieven[1] moet schrijven, en daaronder enkele die bijna de omvang van een lijvig boek hebben.[2]

Er is geen reden dat u mij voor de loftuitingen die ik vanwege uw verdiensten tot u richt, bedankt of mijn welwillendheid roemt, omdat het juister is dat wij beiden God danken, van wiens vrijgevigheid al wat bij ons lof verdient afkomstig is. Ik bid dat hij zich verwaardigt zijn goedgunstigheid jegens u steeds verder te vergroten en nog beter te maken, omdat u wat u tot

6. Rechten.
1. Vgl. brieven 2461, 2466, p. 300 en 2481, p. 330.
2. Bijvoorbeeld brief 2465.

nu toe is toevertrouwd zo edelmoedig niet alleen met al uw vrienden, maar vooral ook met de publieke zaak deelt; want u weet blijkbaar heel goed voor welk gebruik hij u de voortreffelijke gaven van uw verstand en uw karakter heeft geleend. Maar wanneer u uw goede eigenschappen zo verkleint, bereikt u niets anders dan dat ik zelfs een hogere dunk van u heb, omdat ik het kenmerk van ware en geenszins vervalste deugd herken, die geen waarde aan lofprijzingen hecht, maar daarbij bloost als een ongerepte maagd. Er is geen veiligere bescherming van het ware goede. Wanneer u belooft dat u zo niet met andere deugden, in elk geval met dankbaarheid en trouw aan mijn oordeel over u zult beantwoorden, aanvaard ik het woord dankbaarheid niet, maar hoor graag het woord trouw, hoewel ik zelfs zonder uw belofte helemaal geen twijfel zal hebben.

Uw getuigenis over de sympathie van de vorst en zijn gunstige gezindheid jegens mij was voor mij eerder aangenaam dan noodzakelijk.[3] Ik heb al lang met zoveel bewijzen niet alleen zijn welwillendheid jegens mij, maar ook zijn plichtsbesef vastgesteld en grondig leren kennen. Daarom is er niets waar ik meer van overtuigd ben dan dat al wat hij in deze zaak heeft gedaan, uit een zeer liefhebbend hart is voortgekomen. En ik denk dat ik geen haar minder aan zijne beminnelijke hoogheid verplicht ben, omdat de zaak heel anders is verlopen. Men moet naar de bedoeling kijken, niet naar de afloop. Wanneer u zo ijverig uw best doet mij ervan te overtuigen dat de zeer illustere hertog niets anders van plan was dan, door mijn hoge leeftijd tegen deze woelingen te beschermen, te zorgen voor rust voor mijn studies en zoals u zegt voor het algemeen belang, neemt u, voortreffelijke heer, daarom een eervolle maar overbodige taak op u.

U schrijft dat dit is gedaan om te zorgen dat hij, wanneer de aanleiding voor een proces hem was ontnomen, geen moeilijkheden zou veroorzaken en dat dit voor hem niet zonder schade zou zijn als hij dat wel deed, etc. Ik denk dat u hierop en op andere soortgelijke zaken geen antwoord verlangt, als tenminste de bladzijden waarop ik op uw eerdere brief heb teruggeschreven, bij u zijn bezorgd of als u ze het lezen waard hebt geacht. Want ik ben mij ervan bewust hoezeer edele geesten voor dergelijke twisten niet ontvankelijk zijn. Als ik niemand overtuig van de monsterachtige dwaasheden van Thraso,[4] wat blijft er dan anders voor mij over dan mijzelf met het schild van het evangelie,[5] geduld, te wapenen? Ik heb immers met zoveel monsters te

3. Een verwijzing naar de houding van hertog Georg in de kwestie Eppendorf; zie brieven 2124, 2395, 2400-2401, 2406, 2450 en 2452.
4. Erasmus' favoriete spotnaam voor Eppendorf; zie voor Thraso brief 2375, noot 18.
5. Vgl. Efesiërs 6:16 en Kolossenzen 3:12.

maken, dat mijn hart al gevoelloos moet zijn geworden. Toch heeft hij intussen met de brieven van de vorst en u het grootste voordeel behaald dat hij wenste. Want wat kon hem meer roem opleveren dan wanneer hij zo belangrijk leek te worden, dat zo'n grote vorst en u - iemand die vanwege uw voortreffelijk kwaliteiten beroemd, geliefd en door uw gezag bij vorsten invloedrijk bent - moeite doen de gevoelens van een onbeduidende nietsnut gunstig te stemmen? Hij heeft geprobeerd ook andere geleerden ertoe aan te zetten, dat zij per brief met mij over deze kwestie spraken. Maar het roept bij mij weerzin op deze onbeduidende zaken ter sprake te brengen. Aangezien ik met dit lot ben geboren, geeft het mij genoegen rust te vinden in vriendschap met mensen zoals u, van wie ik er niet zo weinig heb als velen zichzelf wijsmaken. Aan het sluiten van vriendschap met u hecht ik, als u mij wilt geloven, meer waarde dan wanneer ik de grootste prebende zou hebben verkregen. Ik denk niet dat veel plichtplegingen nodig zijn om haar in stand te houden. Het is voldoende als zij van tijd tot tijd door wederzijdse brieven wordt hernieuwd. Wanneer er toch iets is waarmee ik u of ook iemand van uw mensen een plezier kan doen, is er niets dat ik niet opgewekt en graag op mij zal nemen, mits het in mijn vermogen ligt, als ik door u op iets attent ben gemaakt of als zich een gelegenheid heeft aangediend. De regel die u voorstelt onderschrijf ik zeer gaarne, namelijk dat in onze vriendschap, die als het ware al met erkende voortekenen is begonnen en aan de juiste voorwaarden heeft voldaan, de wederzijdse uitwisseling van loftuitingen, de verontschuldiging voor een verwaarloosde stijl en alle andere soortgelijke zaken hierna zullen worden afgeschaft. Hoewel ik denk dat ik vraag om iets dat overbodig is, vraag ik u toch om mij bij de zeer illustere vorst nog meer aan te bevelen, om geen andere reden dan dat ik dat vurig verlang. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 14 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

De reden dat ik u nogal vrijmoedig schreef was Andreas von Könneritz, een jongeman van aanzienlijke afkomst en zorgvuldig en succesvol in juridische literatuur geschoold. Ik ken en bewonder hem, omdat hij met zijn broer Christoph bij mij in huis verbleef, en hij is ook verbonden door de heilige band van het delen van tafel en zout.[6] Ik denk dat u hem ook kent, en als hij niet bekend is vraag ik u er geen bezwaar tegen te hebben hem van nabij te leren kennen. Opnieuw wens ik u het beste.

Desiderius Erasmus van Rotterdam, ik heb het eigenhandig ondertekend

Aan de zeer illustere heer Julius Pflug

6. *Adagia* 3880.

2452 *Aan hertog Georg van Saksen*
Freiburg, 15 maart 1531

Aan hertog Georg van Saksen

Hartelijk gegroet. Omdat ik al sinds lange tijd met talrijke bewijzen de welwillende sympathie van uwe zeer illustere hoogheid voor mij heb ervaren, begreep en verklaarde ik openlijk dat ik u om zeer vele en zeer belangrijke redenen verplicht ben. Maar onlangs hebt u mij ook om belangrijkere redenen nog meer aan u verplicht, vooral twee. De ene is dat, zoals ik uit een brief van de eerwaarde heer Christoph, bisschop van Augsburg,[1.] heb begrepen, u zich verwaardigd hebt bij een aantal kerkleiders, onder wie kardinaal Campeggi en de kardinaal van Luik,[2.] uw welwillendheid jegens Erasmus kenbaar te maken. Door deze verklaring heeft mijn naam naar mijn mening niet weinig aanzien en waardigheid ontvangen. De andere reden is dat u zo toegenegen en zorgvuldig uw best hebt gedaan om mijn hoge leeftijd en studies een rustige vrije tijd te bezorgen, beschermd tegen degene voor wie het een genoegen is mij moeilijkheden te bezorgen en met zijn schriftelijke verhandelingen lastig te vallen.[3.]

Ongeacht het verloop van andere zaken bracht de ijver van uwe hoogheid mij beslist veel geluk, omdat ik door deze gelegenheid vriendschap heb gekregen met een man die vanwege elk soort eerbewijs zeer hoog staat aangeschreven, Julius Pflug. Had Duitsland maar zeer veel mensen die zijn gelijke zijn. Om veel redenen is rust voor mij niet alleen dringend gewenst, maar ook noodzakelijk. Maar als God, de leider van dit menselijk toneel mij deze rol heeft opgelegd, dien ik het toegewezen deel uit te voeren. In deze arena, zie ik, moet ik sterven. Ook al komt die ene man tot rust,[4.] er gaat geen jaar voorbij, of de pseudo-evangelischen slingeren twee of drie pamfletten naar mijn hoofd.[5.]

Mijn persoonlijke moeilijkheden zou ik gemakkelijk verdragen, als de algemene toestand van de kerk was zoals ik wilde. Italië heeft vrede gekregen, Frankrijk is met de keizer zogezegd door een knoop van Hercules verbonden.[6.] In Spanje is er geen storm. De Engelse kwestie van de echtscheiding

1. Christoph van Stadion; zijn brief is niet bewaard gebleven.
2. Érard de la Marck.
3. Heinrich Eppendorf; zie brief 2451.
4. Zie vorige noot.
5. Zie brief 2358.
6. *Adagia* 848; verwezen wordt naar de Vrede van Kamerijk (3 augustus 1529).

zal, naar ik hoor en voor zover ik het karakter van de koning ken, eenvoudig en zonder ophef worden geregeld. Men hoopt op een wapenstilstand met de Turken, waarvan ik meen dat deze niet alleen voor algemeen belang, maar ook voor de verbreiding van de christelijke godsdienst bevorderlijk is. Als God zich zou verwaardigen deze Duitse koorts zonder burgeroorlogen te genezen, zouden we op een gouden eeuw hopen. Al lang worden wij door zoveel geselingen geteisterd, oorlogen, onlusten, pestziektes die herhaaldelijk van vorm veranderen, buitengewoon hoge prijzen voor zaken en ook tekorten. De Heer pleegt niet tot het einde verbolgen te zijn, maar in zijn toorn aan medelijden te denken. Wij dienen slechts ons met heel ons hart tot hem te wenden en aan hem alleen het anker van onze hoop te hechten.

Het was niet mijn bedoeling uwe zeer illustere hoogheid met deze brief lastig te vallen, als een jongeman van goede komaf niet spontaan zijn diensten had aangeboden. Hij is een bijzonder dierbare vriend van mij vanwege zijn buitengewone geleerdheid en zijn integere manier van doen, en ik heb hem ook door zijn verblijf bij mij in huis goed leren kennen. Het is Andreas von Könneritz die met zijn broer Erasmus naar zijn vaderland terugkeert, terwijl hij hier zijn andere broer Christoph achterlaat, die zelf toegewijd en succesvol met de geschriften van juristen zijn geest oefent. Ik bid de almachtige Christus, dat hij uwe zeer illustere hoogheid gezond en in voorspoed voor ons en het algemeen belang laat leven.

Freiburg im Breisgau, 15 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

Erasmus van Rotterdam, dienaar van uwe eminente hoogheid. Ik heb met eigen hand ondertekend.

Aan de zeer illustere vorst Georg, hertog van Saksen etc.

2453 *Aan Caspar Ursinus Velius*
Freiburg, 15 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Ursinus Velius

Heb je tijd om iets nieuws te horen? Luister. Hoewel ik weet dat het tot de onmogelijkheden wordt gerekend de taal van een oude man te veranderen,[1] overweeg ik toch mijn stijl te veranderen. Eerst heb ik mij gericht op het voorbeeld van de zinsbouw van Budé; ik heb de meeste brieven van hem die succesvol en zorgvuldig waren opgesteld, gelezen. Ik heb mij ijverig inge-

1. Vgl. *Adagia* 161.

spannen, maar mijn poging had geen succes. Nu wijd ik mij helemaal aan het navolgen van Cicero. ‘Wat is er gebeurd?’ zul je zeggen. Ik werd hiertoe aangezet door brieven van drie personen van deze tijd, die met in hun stijl heel veel succes hebben, Jacopo Sadoleto, Pietro Bembo en Julius Pflug; met de laatste van hen heb ik onlangs vriendschap gesloten; van een grote ramp heb ik een groot goed gekregen.[2.] Hun stijl stemt zo overeen dat je zou zeggen. dat ze van jongs af aan[3.] in dezelfde school zijn onderwezen en grootgebracht. Lieve hemel, wat een heldere stijl, wat een vlotte manier van uitdrukken, wat een nuchtere zinnen, hoezeer hangt alles samen en glijdt het ongehinderd als een heel heldere stroom, terwijl geen enkele hobbel, geen enkele draaikolk de lezer tegenhoudt! Dergelijke Ciceronianen kan ik van ganser harte bewonderen; kon ik hen ook maar evenaren.[4.] Maar ik denk dat het verstandiger is, dat ik als zestigjarige van deze discussies afzie om te voorkomen dat ik door de onstuimige jeugd van de brug word afgeworpen.[5.]

Jouw en mijn vorst wens ik geluk met het verkrijgen van de luisterrijke naam rooms koning.[6.] Mogen zijn inkomsten daarmee overeenstemmen. Ik prijs je plichtsbesef tegenover de staat; je ziet dat hij door zoveel rampen en pestziekten sterk is verzwakt, en daarom doe jij je best deze achteruitgang niet zonder Theseus[7.] te herstellen, dat wil zeggen met hulp van je nieuwe echtgenote[8.] in haar rol als vrouw. Er is enige hoop dat er een wapenstilstand tussen de christelijke vorsten en de keizer van de Turken wordt gesloten. Italië is rustig. Met Frankrijk onderhoud ik zeer nauwe betrekkingen. Door veel aanwijzingen voorspel ik dat de Engelse kwestie[9.] binnenkort zonder conflict geregeld zal worden. Spanje houdt zich rustig. Als het mogelijk zal zijn Duitsland vrij van wapengeweld te houden, is er hoop op een gouden eeuw.

Freiburg im Breisgau, 15 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

2. Zie brieven 2400 en 2406.
3. Lett. ‘vanaf hun tere nageltjes’; zie *Adagia* 652.
4. Zie voor Ursinus Velius' belangstelling voor de stijl van Cicero en de *Ciceronianus* brieven 2008, p. 178-179, 2313, p. 240, en 2517.
5. *Adagia* 437.
6. Zie brief 2384, noot 7.
7. D.w.z. niet zonder de hulp van een partner; zie *Adagia* 427.
8. Velius was in september 1529 gehuwd.
9. De echtscheiding van Hendrik VIII.

2454 *Aan Johann von Vlatten*
Freiburg, 15 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Johann von Vlatten

Dat ik je betrekkelijk zelden schrijf heeft als reden dat jij als Diana Panagaea[1] over alle gebieden vliegt en soms bij de goden van de bovenwereld, soms bij de goden van de onderwereld verblijft. Ik ben te druk bezet om mijn tijd te verdoen met het schrijven van brieven. Er dient tussen ons geen twijfel te bestaan dat, waar ter wereld Vlatten zich bevindt, daar een belangrijke beschermer en vriend van Erasmus is. En dat waar Erasmus is, zich de meest gezworen vriend van Vlatten bevindt. Zorg ervoor dat ik weet wat je doet. Wat hier gebeurt zul je van mijn dienaar Quirinus[2] horen, die op aandringen van zijn vader naar zijn vaderstad terugkeert en niet naar mij terug zal komen. Bij mij kon hij niet zich verder ontwikkelen. Ik wens je voortdurende voorspoed toe.

Freiburg, 15 maart 1531
Van harte je Erasmus van Rotterdam
Aan de zeer vermaarde heer Johann von Vlatten, waar hij ook maar is

2455 *Aan Johannes Rosinus*
Freiburg, 16 maart [1531]

Erasmus van Rotterdam groet Johannes Rosinus

U zult nauwelijks kunnen geloven, hoezeer u mij bij die ene ontmoeting aan u hebt verplicht en mij geheel voor u hebt gewonnen. Want hoewel ik de oprechtheid van uw karakter, uw geleerdheid en vriendelijkheid had gemerkt, die als het ware in uw brief[1] en uw gedicht waren weergegeven, heb ik toch al deze eigenschappen uit het levendige gesprek, uw ogen en uw gelaatsuitdrukking duidelijker waargenomen. Daarom vind ik dat ik die dag, die onze vriendschap door zo'n vriendelijk gesprek heeft bevestigd, tot mijn gelukki-

1. *Adagia* 1847; bedoeld is iemand die voortdurend zwerft.
2. Quirinus Talesius vertrok circa 18 april, de datum van brief 2487, die hij op 16 mei bij Erasmus Schets bezorgde; zie het begin van brief 2494.
1. De brief is niet bewaard gebleven.

ge dagen moet rekenen. Er blijft over dat wij haar met wederzijdse diensten en een briefwisseling in stand houden.

Van de eerwaarde heer Fabri, met wie u mij een ontmoeting had beloofd, heb ik met minder moeite zijn excuses aanvaard, omdat u in zekere zin zijn plaats bij mij had ingenomen. Met een brief die uit Keulen[2] was verzonden, verontschuldigde hij zich voor het feit dat het vanwege de kanunniken van zijn kapittel niet mogelijk was geweest mij te bezoeken, en beloofde bij zijn terugkeer, ook al was het een omweg, naar mij toe te komen. Maar wat hij beloofde durfde ik mijzelf nauwelijks te beloven, omdat ik wist dat degenen die zich aan zaken van het hof hebben overgegeven, het minst van iedereen eigen baas zijn.

Ik ben verheugd dat u aan het hof van de zeer menslievende vorst nu een eervolle positie en rang hebt, en ik hoop dat daar ook een bezoldiging en waardigheid bijkomen, die men uw geleerdheid en wijze van optreden verschuldigd is. Hoewel ik niets belangrijks had om aan u te schrijven, meende ik toch, toen deze Erasmus,[3] een edele en geleerde jongeman, zich had aangeboden, niet te moeten toestaan dat hij zonder een brief van mij naar u toe zou komen. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 16 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

2456 *Aan het Busleydencollege*
Freiburg, [17 maart 1531]

Erasmus van Rotterdam groet de professoren van het Busleydencollege

U ziet hoeveel concurrentie en rivaliteit u is bezorgd vanwege het Collegium Bilingue, dat Frans, de koning van Frankrijk, met de hoogste verwachting van iedereen in Parijs heeft opgericht. Wat het resultaat hiervan ook zal zijn - ik hoop en verwacht dat het heel succesvol zal zijn -, voor u zal de huidige roem beslist onaangetast blijven, omdat u als eersten met deze schitterende onderneming bent begonnen en anderen tot navolging hebt aangespoord. Wat ook tot het hoogtepunt van uw roem heeft bijgedragen, is het feit dat u de eerste aanvallen van afgunst hebt opgevangen en doorstaan, en dat u aan degenen die u zullen opvolgen een veel eenvoudigere taak hebt overgedra-

2. De brief is niet bewaard gebleven; Fabri verbleef in Keulen vanwege de verkiezing van Ferdinand tot rooms koning; zie brief 2384, noot 7.
3. Erasmus von Könneritz.

gen. Uw voortreffelijkheid zal zelfs meer worden verheerlijkt, omdat het gezag van de naam van de koning u niet tegen de slang heeft beschermd. Als zij zich erop beroemen dat voor de afzonderlijke talen twee professoren zijn benoemd en, naar men zegt, met een nogal hoog salaris, kan men dit Jérôme Busleyden niet euvel duiden, omdat hij al zijn vermogen voor deze onderneming heeft bestemd. Dat er bij de Fransen geen hoogleraar in het Latijn is aangesteld, keur ik niet af; integendeel, ik vind dat u dit moet navolgen, zodra de hoogleraar van die taal[1] zich op het voor hem juiste ogenblik heeft teruggetrokken, en dat zijn salaris bij dat van de andere twee moet komen.

Ik schrijf u dit in de hoop dat u uw aloude toewijding vergroot en u door uw vaardigheid in het doceren een grote hoeveelheid toehoorders behoudt. De meesten van ons worden eerder aangetrokken door wat nieuw is. en we zijn begonnen een Frankrijk te hebben waar vrede heerst. Als uw studenten u verlaten, zult u zelf minder actief in uw onderwijs worden. Daartegen dient u zich met alle zorg en toewijding te verzetten. Tot nu toe zijn de eerste akten van het toneelstuk geslaagd. De concurrentie van het Collège Royal zal tot het begin van het toneelstuk aanzetten, uw waakzaamheid zal het een einde bezorgen dat applaus verdient. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, [17 maart] in het jaar 1530[2]

2457 *Aan Konrad von Thüngen*
Freiburg, 17 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Konrad, bisschop van Würzburg

Eerwaarde bisschop en tevens zeer illustere vorst, toen ik bij mijzelf naging hoe genereus uwe hoogheid mij niet alleen tot de groep van uw beschermelingen of - wat uw voorkeur heeft - vrienden hebt toegelaten, maar mij ook met een buitengewoon vriendelijk geschreven brief en een bijzonder teken van uw sympathie[1] hebt geëerd en omdat u geen gelegenheid bood waarmee ik van mijn kant de gevoelens zou kunnen aanduiden die een dankbare beschermeling voor zijn beschermheer vanwege diens buitengewone verdien-

1. Conradus Goclenius, die de leerstoel tot zijn dood in 1539 zou bezetten.
2. Het jaartal 1530 in de gedrukte uitgave van de brief (het origineel is niet bewaard gebleven) is onjuist.

1. Zie brief 2361, noot 3.

sten dient te hebben - aangezien er in mijn arme wereld niets was heb ik mij naar de tuinen van de Schrift begeven. Hieruit heb ik als een kleine bloem met een zeer aangename geur een psalm geplukt en deze naar u gezonden,[2.] in de mening dat dit beter was dan een onvergelijkelijke vriend met een nietszeggende brief te groeten.

De afgelopen zomer was voor mij volledig onvruchtbaar, en in de wintermaanden durfde ik de krachten van mijn arme lichaam, die door een langdurige ziekte[3.] waren beschadigd, niet met overmatige inspanningen te belasten. Maar als u zich verwaardigt mij een teken te geven of de tijd zelf mij gelegenheid biedt mijn dankbaarheid kenbaar te maken, zal ik aantonen dat het mij niet aan ijver en trouw heeft ontbroken, ook al ben ik in al het andere tekortgeschoten. Moge de Heer uwe eerwaarde hoogheid voor de kerk en het algemeen belang voor lange tijd in goede gezondheid bewaren.

Freiburg im Breisgau, 17 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

2458 *Aan hertog Willem V van Kleef*
Freiburg, [ca. 18 maart] 1531

Erasmus van Rotterdam groet Willem de Jongere, hertog van Gulik

Zoals u, zeer illustere jongeman, wilde dat er bij mij een dubbel aandenken aan u was, het ene om mij op een afstand een afbeelding van uw lichaam aan te bieden, het andere om een weergave van uw geest te tonen, zo heb ik ook zelf een dubbel genoegen daaraan beleefd. Want de bijzondere beker[1.] streelt mijn ogen en die van mijn vrienden aan wie ik hem vaak laat zien. En uw brief[2.] die door u eigenhandig is geschreven en uit uw hart voortkomt, vervulde - omdat hij een bepaald bewonderenswaardig innerlijk ademt en weergeeft - mijn hart van een groter genoegen zoals de goederen van de geest uiterlijke voordelen overtreffen. Een dergelijke beker kan immers iedere vorst sturen, maar niet zoveel mensen zijn in staat een dergelijke brief te schrijven. Ten eerste is het in goed Latijn, geschakeerd met inlegwerk van enkele Griekse woorden, vervolgens bedachtzaam en met filosofische gedachten. Aan de beker voegt u een inscriptie met een gelukwens toe ‘Veel geluk’.[3.] Ook

2. *Enarratio psalmi* 33 (brief 2428).
3. Zie brief 2360, noot 1.
1. In de inventaris van 1534 wordt de beker beschreven met alleen een afbeelding van Fortuna.
2. Brief 2234.
3. *Adagia* 553.

al heeft de kunstenaar dit voorteken uitstekend in het metaal gegraveerd, toch hebt u dit met veel meer succes weergegeven in uw brief die ons een heilzame vorst belooft, die de zeggenschap over zowel een uitgebreid als welvarend gebied verdient. U hebt mij een beker gegeven die ik aan vrienden en vijanden kan laten zien, zodat vrienden mij gelukwensen met de vriendschap van zo'n belangrijke vorst en vijanden pijn in hun ogen krijgen. En u hebt een brief gestuurd met de bedoeling, dat ik jongelieden van uw stand tot studie van de filosofie aanmoedig.

Terecht staat het voorbeeld van Dionysius u niet aan, die mannen, vermaard om hun oprechtheid en geleerdheid, voor geen ander doel bij zich had dan om via hen bij zijn volk een goede reputatie na te jagen. Want dit was uiterlijk vertoon, geen verlangen naar deugd; het was de omgang met wijzen misbruiken, niet gebruik ervan maken. Maar u die zich liever als een goed vorst wilt laten zien dan te doen alsof, spreekt meer de uitspraak van Sophocles aan: 'Heersers zijn wijs door hun omgang met wijzen.'[4] Wat is nu innemender dan uw bescheidenheid, omdat u uw uitgebreide en prachtige gebied Sparta[5] noemt en laat weten, dat het voor u een grotere zorg is het op een juiste manier te besturen dan om het uit te breiden? Veel geluk met die mentaliteit, illustere vorst. Hadden andere heersers haar ook maar; dan zouden de aangelegenheden van mensen door minder zware stormen worden geteisterd.

Het is natuurlijk het goede deel van de filosofie, dat Plato verlangt van degenen die een staat besturen, dat zij niet op de manier van sofisten over beginselen, het oneindige, tijd, beweging, en zaken die uit de aarde voortkomen discussiëren (hoewel het een vorst niet misstaat zelfs deze zaken te weten), maar dat zij een geest hebben die sterker is dan alle verlangens van het volk, en al hun handelingen en plannen afmeten aan de belangen van de staat en aan wat moreel goed is. Het duurt erg lang om deze zaken uit ondervinding te leren, en het is ook rampzalig voor het menselijk geslacht: men leert ze niet alleen met een snelle methode, maar ook veilig van de leerregels van filosofen of de omgang met wijzen. Het is het kenmerk van een alleenheerser om zonder advies aan een zaak van groot belang te beginnen. Maar om ervoor te zorgen dat een vorst uit de verschillende meningen iets kiest of krijgt dat het beste is om te doen, is het noodzakelijk dat hij een raadgever in zijn hart heeft. We zien door hoeveel rampen Frankrijk en Italië zijn geplaagd en ook tegenwoordig zwaar worden beproefd zoals bijna de hele wereld. Wij konden daarvan vrij zijn, als bepaalde vorsten een waarlijk filosofische geest hadden bezeten en zij liever de belangen van de staat dan hun persoon-

4. Fragment 13 (Nauck); vgl. *Adagia* 2497.
5. Zie brief 2449, noot 5.

lijke verlangens hadden willen dienen. Het geschenk van deze filosofie is tweevoudig: het ene is dat men duidelijk ziet wat juist en nuttig is, het andere dat men niet door een persoonlijk verlangen wordt afgeleid van wat het verstand heeft aangeraden, maar standvastig in weloverwogen besluiten volhardt.

Verder wordt de verwachting van u die ik al lang geleden heb gekregen, in niet geringe mate versterkt omdat ik hoor dat uw beide ouders[6.] niet alleen met andere deugden die bij een vorst passen zijn begiftigd, maar vooral met deze: dat zij zeer sterke verdedigers van rechtvaardigheid zijn tegenover degenen wier reusachtige misdaden geen enkel medelijden verdienen. Naar mijn mening moet men degenen die de reiziger met hun roverijen lastig vallen,[7.] daartoe rekenen. Terwijl dit op zich een zware misdaad is, wordt hij nog erger telkens als degenen die geld ontvangen om het gebied van roverijen te zuiveren, zelf aan het roven slaan, niet zonder grote schande voor de vorst.

Maar ik houd op om u niet te vermoeien voordat u zich aan het lezen zet van het werk dat ik aan u heb opgedragen[8.] en u toestuur. Moge de Heer u met uw zeer illustere ouders in goede gezondheid bewaren.

Freiburg im Breisgau, in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

2459 *Aan William Blount, lord Mountjoy*
Freiburg, 18 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet William Mountjoy

Ik geloof, onvergelijkelijke vriend, dat ik op je brief[1.] slordig heb geantwoord; nu antwoord ik op dezelfde brief meer geordend, maar met een paar woorden. Alles wat je schrijft over de sympathie van de zeer illustere koningin[2.] voor mij, bevatte weliswaar niets nieuws, maar was toch buitengewoon aangenaam. Wie zou niet van een dergelijke vrouw houden die met zo'n onberispelijke levenswandel is toegerust - of hij moet een goddeloze zijn - zelfs als zij mijn dienst met geen enkel eergeschenk had beloond? Maria, aan wie

6. Zie brief 2413, noot 10.
7. Zie over de bende De Zwarte Hand brieven 829, p. 308, en 832, p. 315.
8. De *Apophthegmata*; zie brief 2431.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Catharina van Aragon, aan wie Erasmus in 1527 zijn *Institutio christiani matrimonii* had opgedragen (zie brief 1727), werd in augustus 1531 van het hof verbannen.

ik *De vidua christiana*[3] heb opgedragen, heeft in een eigenhandig geschreven brief[4] van haar gunstige gezindheid jegens mij getuigd, en dit was voor mij evenveel waard als een prachtig geschenk.

In de hele wereld is het onrustig, en niemand van de vorsten en het gewone volk blijft deze algemene ramp bespaard. Dat is het treurspel van deze eeuw. Maar de hoogste koorleider zal naar ik hoop alles naar een gelukkig en applaus verdienend einde leiden. De macht van koning Ferdinand neemt van dag tot dag toe, zodat de hoop bestaat dat hij eens de machtigste en meest heilzame vorst voor de wereld zal zijn. Men hoopt op een wapenstilstand met de Turken,[5] aangezien dit zowel voor de rust in de christelijke wereld, vooral Oostenrijk, noodzakelijk is als ook, naar ik meen, voor de uitbreiding van de grenzen van onze godsdienst bevorderlijker dan oorlog.

Als je zoon Charles een dergelijke brief[6] op eigen kracht heeft geschreven, wordt het tijd dat Erasmus zijn pen weggooit. Natuurlijk wens ik jou van ganser harte geluk met zo'n zoon en hem met zo'n talent. Moge Hij die zijn geschenken heeft gegeven, deze ook bewaren.

De afgelopen zomer had ik met artsen en chirurgen, dat wil zeggen beulen, te maken vanwege een hard en vreselijk abces, waarvan ik langzaam maar met succes ben hersteld.[7] Het geluk zou mij niet ontbreken, als mijn gezondheid mij toestond op enige manier aan het hof van vorsten verbonden te zijn. Of ik moet leven zoals ik leef, of ik moet helemaal niet leven. Ik zwicht voor de lotsbestemmingen waartegen ik mij tevergeefs zal verzetten. Wat de schaamteloosheid van mijn lasteraars betreft weet jij helaas nauwelijks een derde van wat ik moet verdragen. Spanje heeft zijn slangen, zoals ook Italië, Frankrijk en Duitsland. Ook Engeland heeft ze, die in het geheim hun gif verspreiden; toch verschijnen ze niet op het toneel, maar laten ze hun toneelstuk opvoeren door mensen die ze in het geheim hebben geïnstrueerd. Tot nu toe heb ik moed gehouden zoals ik hoop dat het ook in de toekomst zal zijn. Dit is duidelijk mijn lot: bij belangrijke mensen ben ik geliefd of word ik gevreesd; ik word door honden en wandluizen aangevallen. Toch ben ik vastberaden voortaan aan schertsfiguren en kletsmeiers niet zoveel eer te bewijzen dat ik hen een antwoord waard acht. Want mijn beschermheren zijn eensgezind lieden die evenzeer in geleerdheid als wijsheid uitmunten: Tunstall, Sadoleto en Alciati.

3. Zie brief 2100.
4. De brief die Erasmus op 7 juli 1530 bereikte (zie brief 2345), is niet bewaard gebleven.
5. Zie brief 2384, noot 8.
6. De brief is niet bewaard gebleven.
7. Zie brief 2360, noot 1.

Ik zou willen, mijn beste Mountjoy, dat je geluk gelijk is aan je geest, niet omdat, zoals ze zeggen zaken voor mij tot stilstand zijn gekomen,[8] maar omdat het past dat Erasmus, een oude man en zo'n grote strijder, nu met meer luxe leeft. Het ontbreekt mij in Duitsland niet aan belangrijke mannen die mij welgezind zijn, maar het is fatsoenlijker niet van oude mecenassen te wisselen. Ik vrees dat ouderdom mij binnenkort de aartsbisschop van Canterbury ontneemt.[9] Wij hebben trouwens onderling een overeenkomst gesloten van degenen die tegelijk overlijden, om te voorkomen dat de een de ander zou overleven. Maar hoe dit ook verloopt of zal verlopen, ik beleef een buitengewoon genoegen aan jouw onafgebroken sympathie voor mij. Dit genoegen heeft jouw zoon, die jouw rol op zich neemt zoals hij in een brief aan mij laat weten, voor mij verdubbeld. Graag had ik de boeken van de *Apophthegmata* aan hem opgedragen, want de inhoud is verwant aan jouw geest en grenst aan de *Proverbia.*[10] Maar de afgelopen zomer was voor mij improductief en de winter was vanwege mijn aangetaste gezondheid niet erg vruchtbaar. Elk eerste voortbrengsel van mij was ik aan Willem, hertog van Gulik, verschuldigd, een bijzonder begaafde jongeman.[11] Daarna heb ik Livius, die met vijf boeken was uitgebreid, aan Charles opgedragen[12] om hem op deze manier tot het bestuderen van die schrijver aan te sporen en hoe dan ook zijn zeer verzorgde brief daarmee te compenseren, als ik geen gelijkwaardige brief kon schrijven.

Als Simon Grynaeus, wiens naam in het voorwoord wordt genoemd, jou deze brief bezorgt, vraag ik je hem met zijn zaak behulpzaam te zijn, wat je zonder nadeel voor jezelf kunt doen. Hij is iemand die in Grieks en Latijn buitengewoon onderlegd is en zich ijverig in de filosofie en wiskunde heeft bekwaamd, zonder arrogantie en met een bijna overmatige bescheidenheid. Het verlangen Engeland te bezoeken heeft hem daarheen gedreven, maar vooral de liefde voor jullie bibliotheken. Hij zal naar ons terugkeren; daarom is mogelijk via hem wat je maar wilt te schrijven. Ik verzoek je dat te doen. Ik heb hem opgedragen het deel van Titus Livius aan jouw Charles aan te bieden. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 18 maart in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

8. D.w.z. niet omdat ik financieel gebrek lijd; zie *Adagia* 3667.
9. William Warham zou in augustus 1532 overlijden.
10. D.w.z. de *Adagia*; de vroege edities waren opgedragen aan William Mountjoy.
11. Zie brief 2431.
12. Brief 2435.

2460 *Aan Petrus Vulcanius*
Freiburg, 18 maart 1531

Gegroet. Mijn dierbare Vulcanius, als deze brief jou bij Lord Mountjoy zal aantreffen, verzoek ik je om met deze Simon Grynaeus, een man die in Grieks en Latijn zeer goed onderlegd is en zeer bedreven in de filosofie, kennis te maken en hem behulpzaam te zijn in zaken waar dat voor jou mogelijk is. Vanwege zijn voortreffelijke kwaliteiten is hij mij bijzonder dierbaar. De rest zul je van hem zelf vernemen. Ik had op dit ogenblik geen tijd om je meer te schrijven. Schrijf via hem, want hij zal naar ons terugkeren. Het ga je goed.

Freiburg, 18 maart 1531

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer geleerde en veeltalige heer Petrus Vulcanius, in het huis van Lord Mountjoy. In Engeland

2461 *Aan Johannes Sinapius*
Freiburg, 21 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Sinapius hartelijk

Gegroet. Hoewel ik, zeer geleerde Sinapius, door honderd brieven[1] bijna om het leven was gebracht (desondanks was u te midden daarvan niet uit mijn geest verdwenen), kreeg ik, terwijl ik iets anders zocht, uw brief[2] in handen. Ik legde dit uit als iets dat onder auspiciën van de Muzen gebeurde. Toen ik brieven had gebundeld en aan de koerier overhandigd, heb ik daarom deze brief eraan toegevoegd, niet om uw brief te beantwoorden, maar om u een bewijs van mijn genegenheid jegens u te geven. Voor het gesprekje en de handdruk bedankt u mij zo uitvoerig; wat zou u doen als ik u een weldaad had bewezen? Ik beleef genoegen aan een oprecht karakter dat ook onder geleerden heel zeldzaam is. Daarom heb ik door een verborgen innerlijk gevoel direct bij onze eerste ontmoeting een warme genegenheid voor u gekregen, zodat ik hoop dat onze vriendschap blijvend zal zijn. Konden mij maar een gunstig tijdstip en een mogelijkheid worden geboden om mijn sympathie voor u met een sterker bewijs aan te tonen.

1. Zie brief 2451, noot 1.
2. De brief is niet bewaard gebleven.

U zult mij een groot genoegen doen als ik verneem dat uw beide ogen gezond zijn. Doe Johann Lotzer, de lijfarts van uw vorst,[3.] de hartelijke groeten van mij terug. Zorgt u ervoor dat het u zo goed mogelijk gaat.

Freiburg, 21 maart 1531

2462 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 25 maart [1531]

Hartelijk gegroet. Voor ons is hier een nieuwe kleine komedie ontstaan. Tot nu toe heeft Nachtgall voortdurend geschreven en gezegd, dat hem door Johann Villinger[1.] en diens erfgenamen dit hele huis was toegewezen, met dien verstande dat het hem niet was toegestaan zijn recht aan iemand over te dragen, en ik heb, toen de tribuun[2.] over het huren onderhandelde, steeds bedongen dat het huis vrij van huur was om te voorkomen dat ik de prijs van het contract aanvaardde. Nu vraagt de tribuun Ulrich een betaling voor de afgelopen vijftien maanden[3.] en laat hij mij een brief zien van de procurator Johann Löble, thesaurier van koning Ferdinand, waarin ik te verstaan krijg dat ik vóór de komende feestdag van Johannes[4.] moet verhuizen. Zodoende ben ik tweemaal iets verschuldigd: aan Nachtgall veel dank omdat ik met zijn welwillende toestemming tot nu toe een deel van het huis heb gebruikt, en aan de tribuun als verhuurder dertig gulden, hoewel ik hem eerder zonder contract uit vrijgevigheid meer dan acht kronen had gegeven. Toen Glareanus zei dat de voorwaarde die ik had bedongen niet was nagekomen, antwoordde de tribuun: ‘Hij kan met Nachtgall onderhandelen.’ Alsof ik om een andere reden het huis vrij van huur had bedongen dan om niet met Nachtgall te onderhandelen. En Nachtgall verkondigde meer dan eens, dat hij met de tribuun had gesproken en dat deze hem iets anders had gezegd dan wat hij mij had verteld. Ik heb hierover aan de tribuun geschreven[5.] en daar een eigenhandig geschreven brief van Nachtgall aan toegevoegd, waarin hij driemaal voor zichzelf het recht over dit hele huis opeist. De tribuun

3. Lodewijk V van de Palts.
1. Erasmus bedoelt Jakob Villinger.
2. De Oberzunftmeister Ulrich Wirtner.
3. Van Kerstmis 1529 tot eind maart 1531. Maar aan het eind van brief 2470 zegt Erasmus dat het om dertig gulden gaat voor de periode van Kerstmis 1529 tot de feestdag van Johannes de Doper.
4. 24 juni.
5. De brief is niet bewaard gebleven.

heeft nog niet geantwoord. Door wiens gekonkel dit gebeurt, weet ik niet.

De onstuimige Eck, of liever drie- of viermaal zo razend, heeft veel edelen ervan overtuigd dat Erasmus de grootste ketter is. De keizer verzamelt toezeggingen van alle vorsten die bij het herstel van de kerk willen helpen. Zij lijken te vrezen dat zij na het verjagen van monniken en priesters ook zelf worden verjaagd. Wat er gaat gebeuren weet ik niet. Ik overweeg naar elders te verhuizen, maar ik heb nog niet besloten waarheen.[6.] Als het jou zou schikken met het paasfeest[7.] je woonplaats te verlaten, zullen we enkele zaken bespreken die ik niet aan een brief durf toe te vertrouwen. Het ga je goed.

Freiburg, 25 maart

Je vriend Erasmus

Aan de zeer illustere heer Bonifacius Amerbach, doctor in de beide rechten. Te Bazel

2463 *Van Nicolaus Olahus*
Regensburg, 25 maart 1531

Antwoord van Nicolaus Olahus aan Erasmus van Rotterdam

Wees niet verbaasd, beste Erasmus, dat ik tot op vandaag uw brief die ik onlangs in Augsburg bezorgd kreeg,[1.] niet heb beantwoord. Want als u bedenkt door hoeveel zorgen, bezigheden en inspanningen wij aan de hoven van vorsten worden gekweld en hoe onzeker ons verblijf op één plaats is, zult u mij zonder moeite mijn zwijgen van de afgelopen tijd vergeven, vooral als ik u hierna vaker zal schrijven. U had geschreven dat deze eeuw veel monsters van mensen voortbrengt, die u vaak in de grootste verwarring hebben gebracht; dat naastenliefde en menslievendheid wegkwijnen; dat vriendschappen geveinsd zijn; en dat velen die u als betrouwbare vrienden beschouwde, met wie u goed overweg kon en voor wie u zich verdienstelijk hebt gemaakt, alle menselijkheid zijn vergeten, u op de schandelijkste wijze in de steek hebben gelaten en van vrienden uw doodsvijanden zijn geworden. Het is niet verwonderlijk, beste Erasmus, als mensen van deze generatie met de tijden veranderen, hoewel goede mensen steeds dezelfde vasthoudendheid, dezelfde deugdzaamheid en tegenover vrienden dezelfde vriendelijkheid en

6. Zie brief 2360, noot 6.
7. 9 april 1531.
1. De brief is niet bewaard gebleven; tussen 23 en 27 november 1530 was Olahus uit Augsburg vertrokken.

welwillendheid hebben. Toch worden dikwijls mensen aangetroffen, die toestaan dat zij met de tijden op zeer schandelijke wijze in iets slechts veranderen. Het was beter dat zij niet werden geboren of stierven voordat zij dit zouden doen. Daarom moet u zich niet door de wispelturigheid van dergelijke lieden laten beïnvloeden, maar zelfs verheugd zijn dat u zo bent, dat ook degenen met wie u bevriend was ondankbaar zijn, en dat God via hen uw lijdzaamheid aan anderen duidelijk wil maken.

Er is geen reden mij voor de lepel en de vork te bedanken.[2.] Aanvaard ze niet als geschenk, maar om aan mij te denken bij uw middag- en avondmaal. Hoewel uw voortreffelijke eigenschappen u bij de koningin voldoende hebben aanbevolen, zult u des te meer bij haar in aanzien staan, omdat wij ons naar uw vaderland begeven.[3.] Ik zal daar (voor zover ik hiertoe in staat zal zijn), hoezeer u ook mij als een onbekende en iemand die in die provincie een vreemdeling is moest steunen, niet toestaan dat het u ook aan mijn hulp ontbreekt. Wanneer ik daar gevestigd ben, zal ik als een gast meer vrije tijd hebben, waardoor wij wederzijds vaker brieven kunnen uitwisselen en vriendendiensten bewijzen. Het ga u goed en waardeer mij zoals u bent begonnen.

Regensburg, 25 maart 1531

2464 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, ca. 26 maart 1531]

Gegroet. Van de verhandeling die Calvo mij heeft bezorgd[1.] herinner ik mij helemaal niets, tenzij hij wellicht denkt dat de brief te vrijmoedig is geschreven. Desondanks zal ik tussen mijn papieren zoeken, en als ik iets dergelijks vind zal ik doen wat hij opdraagt.[2.]

Een paar maanden geleden kreeg ik een brief van hem, gevoegd bij een brief van Sucket,[3.] niet al te lang, maar vriendelijk en stijlvol.[4.] Of hij daarna heeft geschreven weet ik niet. Het ga je goed.

2. Zie brieven 2391 en 2393.
3. Maria van Oostenrijk was tot regentes van de Nederlanden benoemd; op 21 mei 1531 verzond Olahus zijn eerste brief uit Gent.
1. Bedoeld is Alciati's *Epistola contra vitam monasticam*; Alciati vreesde dat deze brief in Bazel zou worden gedrukt; zie brief 1233a, noot 2.
2. Zie het begin van brief 2467.
3. Deze brief is niet bewaard gebleven.
4. Brief 2394.

Je herkent mijn hand.

Ik heb direct voor je zaken gezorgd, maar ik heb geen enkel antwoord ontvangen en de koetsier heeft haast. Het ga je goed.

Aan de zeer geleerde heer Bonifacius Amerbach, zeer waardige doctor in de beide rechten

Te Bazel

2465 *Aan Agostino Steuco*
Freiburg, 27 maart 1531

Erasmus van Rotterdam aan Agostino uit Gubbio, reguliere kanunnik van de orde van de heilige Augustinus in San Salvatore,[1] *hartelijk gegroet*

Ik feliciteer niet alleen u, zeer geleerde Agostino, maar ook degenen die de Heilige Schrift bestuderen met het karakter en het geluk dat u hebt. Als zij hun dankbaarheid willen tonen, is het gepast dat zij allen bidden voor de ziel van de onvergelijkelijke Domenico Grimani. Hij heeft in zijn geest het schitterende plan opgevat en vastberaden uitgevoerd om een bibliotheek voorzien van de beste boeken in verschillende talen met niet geringe kosten op te richten en als een aandenken aan zichzelf achter te laten. Ik zie niet hoe hij met een indrukwekkendere naamgeving de herinnering aan zijn familie aan het nageslacht kon toevertrouwen.

Toen ik in Rome verbleef[2] ben ik door hem herhaaldelijk voor een gesprek uitgenodigd, als ik mij niet vergis door tussenkomst van Pietro Bembo.[3] Ik verafschuwde toen de levenswijze van machthebbers, maar ben uiteindelijk naar zijn paleis gegaan, eerder beschroomd dan van harte. Noch op de binnenplaats, noch in de hal verscheen er enig teken van een mens. Want het was in de namiddag. Ik gaf mijn paard aan mijn dienaar en ging alleen omhoog. Ik kom bij de eerste zaal, ik zie niemand; bij de tweede en derde ook zo; ik trof geen gesloten deur aan. Terwijl ik mij verbaas over het ontbreken van mensen kom ik in de laatste zaal. Daar tref ik slechts één iemand aan, naar ik meen een Griekse arts, met een kaalgeschoren hoofd en een bewaker bij de open deur. Ik vraag wat de kardinaal aan het doen is. Hij zegt dat deze binnen met enkele edelen een gesprek voert. Omdat ik verder niets zeg, vraagt hij wat ik zou willen. ‘Ik zou hem graag groeten,’ zeg ik ‘als het gelegen komt. Omdat

1. Augustijner klooster in Bologna.
2. In 1509.
3. Erasmus heeft Bembo nooit ontmoet.

hij nu bezet is zal ik hem een andere keer bezoeken.' Terwijl ik bij het weggaan een poosje door een venster naar de omgeving kijk, komt de Griek naar mij terug en informeert of ik iets aan de kardinaal wil berichten. 'Het is niet nodig,' zeg ik, 'zijn gesprek te onderbreken, maar ik kom binnenkort terug.' Omdat hij ernaar informeert noem ik ten slotte mijn naam. Als hij dat heeft gehoord stormt hij, voordat ik het merk, naar binnen; weldra komt hij naar buiten en gebiedt mij niet weg te gaan; onmiddellijk word ik naar binnen geleid. Wanneer ik binnenkom ontvangt hij mij, een onbeduidend mannetje van de laagste rang, niet als kardinaal - en wat voor een kardinaal - maar als collega. Een stoel werd klaargezet, wij hebben meer dan twee uur gesproken en intussen was het niet mogelijk mijn hand naar mijn muts te brengen. Een wonderbaarlijke vriendelijkheid voor iemand met zo'n hoge functie!

Tussen het grote aantal wetenschappelijke onderwerpen dat hij als een grote geleerde behandelde - daarbij gaf hij aan dat hij toen al van plan was wat hij naar ik hoor met zijn bibliotheek heeft gedaan - begon hij me aan te sporen Rome, de voedster van talenten, niet te verlaten. Hij nodigde mij uit in zijn huis te verblijven en al zijn bezittingen met hem te delen. Daar voegde hij aan toe dat het klimaat in Rome, vochtig en warm, voor mijn zwakke lichaam geschikt was, vooral dat deel van de stad waarin hij zijn paleis had, dat ooit door een paus was gebouwd, die deze plaats als de gezondste van alle had uitgekozen.

Nadat we over en weer vele gesprekken hadden gevoerd liet hij zijn neef komen,[4.] die toen al aartsbisschop was, een jonge man van een bijna goddelijk talent voorzien. Toen ik probeerde op te staan verbood hij dat en zei: 'Een leerling behoort ten overstaan van zijn leermeester te staan.' Ten slotte liet hij zijn bibliotheek met boeken in veel talen zien.[5.] Als ik de kans had gekregen de man eerder te leren kennen, zou ik de stad, die mij, zoals ik ontdekte, meer bewonderde dan ik verdiende, nooit hebben verlaten. Maar ik had al besloten weg te gaan en de situatie had een punt bereikt, dat het voor mij nauwelijks mogelijk was daar te blijven. Toen ik had gezegd dat de koning van Engeland mij had ontboden,[6.] drong hij niet langer aan. Hij smeekte mij slechts herhaaldelijk om niet te veronderstellen dat wat hij beloofde niet uit zijn hart kwam en om hemzelf niet volgens de gewoonten van de doorsnee hovelingen te beoordelen. Met tegenzin beëindigde hij het gesprek, maar toen ik verlangde weg te gaan en hij mij niet langer wilde tegenhouden, bedong hij met zijn laatste woorden van mij dat ik hem nog één keer zou bezoeken voordat ik uit de stad wegging. Ik ben niet teruggekomen (he-

4. Marino Grimani.
5. Zie brief 334, p. 82.
6. Zie brieven 215, 216, p. 139, en 334, p. 78-79.

laas) om te voorkomen dat ik, door de welsprekendheid van de man overwonnen, van mening zou veranderen. Nooit was mijn geest zo verblind geweest.[7] Maar wat zou men kunnen doen, wanneer het lot iemand dwingt?

Ik kan niet jaloers op u zijn om het geluk dat mij toen werd aangeboden en nu bij u in huis is, maar ik ben met meer recht boos op mijzelf en kan mijzelf haten omdat ik het aanbod heb geweigerd. Ik wordt echter getroost door het feit dat ik zie dat door uw inzet ook wij tot deelgenoot van deze goddelijke schat worden gemaakt. Want ik ben eerder door uw aantekeningen op de Pentateuch,[8] waarin u ook veel andere voortreffelijke zaken belooft, heengesneld dan dat ik ze met aandacht heb gelezen. Veel van wat hierin is verschenen spreekt mij sterk aan, maar er zijn enkele punten waarvan het zowel in mijn als uw belang is dat u daarop attent wordt gemaakt, zodat uw geschriften zorgvuldiger geschreven bij mensen in handen komen en in ieder geval zo, dat de Momussen[9] niets of heel weinig vinden om te bekritiseren. Ik zou willen dat u, mijn beste Agostino, vooral ervan overtuigd bent dat ik met geen andere bedoeling de rol van raadgever op mij neem. Want ik bewonder uw toewijding en steun van harte uw goede naam. In deze eerste editie wemelt het van wonderbaarlijke fouten, vooral in Latijn. Daardoor ziet u hoe onveilig het is op het werk van drukkers te vertrouwen. Als het voor u niet mogelijk is daarbij aanwezig te zijn, zou het beter zijn deze taak aan iemand over te dragen die betrouwbaar uw rol kan en wil vervullen.

Intussen zou ik u aansporen nauwkeuriger te zijn bij het corrigeren dan krachtig in uw beweringen, vooral wanneer u de opvatting van anderen verwerpt. U lijkt zich nogal aan bepaalde lieden te ergeren, alsof u hen door een of ander persoonlijk gevoelen vijandig gezind bent, zoals bij Nicolaas van Lyra en Paul, bisschop van Fossombrone, die beiden uit mijn Neder-Germanië afkomstig zijn.[10] Niet omdat het ongeoorloofd is met hen van mening te verschillen, maar omdat de uiting van uw ergernis aan uw geloofwaardigheid enigszins afbreuk doet. Ook met Reuchlin verschilt u van mening, maar op een beleefde manier en met een inleidende lofprijzing. Ik ben echter van mening dat Paul door zijn scherpe geest in geen enkel opzicht voor Reuchlin onderdoet en in kennis van de wiskundige vakken zijn meerdere is. Toch noemt u, voor zover ik weet, zijn naam nergens, tenzij u kritiek levert. U denkt dat men niet naar hem moet luisteren, omdat hij meent dat deze uitgave niet helemaal van Hieronymus is,[11] waarbij u op één argument steunt, namelijk

7. Vgl. Vergilius, *Eclogae* 1, 16.
8. *Recognitio Veteris Testamenti ad Hebraicam veritatem* (Venetië, 1529).
9. Momus is de god van de bijtende kritiek.
10. Dit geldt alleen voor Paul van Middelburg; Nicolaas van Lyra was een Fransman.
11. D.w.z. dat de Vulgaatvertaling van het Oude Testament niet helemaal het werk van Hieronymus was.

dat de afzonderlijke boeken een voorwoord van Hieronymus hebben. Als deze redenering deugdelijk is zullen we aantonen dat de redevoeringen van Aeschines en Demosthenes, die door Cicero zijn vertaald, bestaan. Maar door een of ander voorval is zijn vertaling verloren gegaan, en is het voorwoord vanwege een zekere bruikbaarheid bewaard gebleven.[12.] Er bestaan twee voorwoorden bij Job, hoewel beide niet bij dezelfde versie passen. Het ligt meer voor de hand dat de leiders van de kerk, toen de uitgave van Hieronymus al bijna was geaccepteerd, enkele passages die door hem waren vertaald, hebben veranderd en enkele op basis van een oude vertaling of van de Septuagint hebben hersteld. Zo is het gekomen dat deze aangepaste uitgave vanwege het gezag van de kerk is blijven bestaan. Maar ik heb dit slechts bij wijze van voorbeeld naar voren gebracht, niet om met u hierover een discussie te voeren.

Soms behandelt u de volgelingen van Averroes nogal vijandig,[13.] zodat u de indruk wekt dat u de filosofie van Aristoteles volledig veroordeelt. Want op degenen die Aristoteles zo zijn toegedaan dat zij de Heilige Schrift verwaarlozen of de leerstellingen van Christus aan het richtsnoer van Aristoteles onderwerpen, dient men terecht kritiek te leveren. Wat zouden Basilius, Chrysostomus, Hieronymus en Augustinus, vraag ik u, hebben gedaan, als zij zonder kennis van de filosofie tot een behandeling van de mysteriën van de Schrift waren gekomen? U kondigt aan dat u tegen de filosofie van Plato zult schrijven.[14.] Als u de filosofie van zowel Plato als Aristoteles veroordeelt, laat u voor ons geen filosofie over. Het ontgaat mij niet dat het juist is wat u voelt, maar het zou nuttig zijn hetgeen u voelt met zulke woorden weer te geven, dat het u zo weinig mogelijk vijandigheid oplevert waardoor uw geschriften met meer vrucht worden gelezen. Nu bent u, naar ik meen, voor het eerst als een nieuwe toneelspeler in dit theater tevoorschijn gekomen. Het is echter voor alle delen van het stuk van groot belang met hoeveel succes u de eerste scène speelt. Want geen beest is schadelijker of hardnekkiger dan deze slang.

Ik doe nu wat anderen die onfortuinlijk hebben gevaren meestal doen, wanneer zij degenen die de zeilen hijsen waarschuwen voor de gevaren die men op zee dient te vermijden. Voor degenen die met iets soortgelijks zijn be-

12. Van Cicero is bekend dat hij van beide Atheense redenaars een redevoering heeft vertaald, maar alleen zijn voorwoord bij beide reden is als *De optimo genere oratorum* bewaard gebleven.
13. *Recognitio* 10 recto.
14. *Recognitio* 6 recto.

gonnen, waait van alle kanten een aangenaam briesje van degenen die aanmoedigen en applaudisseren. Maar wanneer de wind naar de andere kant is gedraaid, blijven zij alleen gelaten in een ondiepte steken. U maakt de indruk door haastig te lezen veel te hebben verslonden. Als u dit met veel tijdsverloop in u opneemt, zal dit veel aangenamer naar buiten komen dan wanneer u hetzelfde met jeugdig enthousiasme laat horen. Keer op keer moet ik u vragen, zeer geleerde Agostino, deze opmerkingen met dezelfde geest te aanvaarden als waarmee ze door mij worden gemaakt. Ook als mijn vermaningen hun doel missen, kan een genegenheid die ook vreest wat veilig is, toch niet onwelgevallig zijn. Dat uw zorgvuldig uitgevoerde werken met algemeen applaus bij mensen in handen komen, leidt niet alleen tot waardering van uw naam en algemeen nut van de wetenschap, maar is ook voor een blijvende herinnering aan Grimani en diens bibliotheek van niet geringe betekenis. Want wat u persoonlijk over mij denkt is niet van zo'n groot belang.

U lijkt op een aantal plaatsen enige ergernis te tonen, hoewel het mij nog niet duidelijk is of u die tegen mij hebt gericht. Bijvoorbeeld direct in het eerste hoofdstuk van Genesis, wanneer u de etymologie van het woord Adam behandelt, levert u zonder namen te noemen kritiek op degenen die de uitleg die Augustinus geeft weinig overtuigend hebben genoemd. Hij geeft bij het Hebreeuwse woord een Griekse verklaring, alsof bij de naam Adam alfa *anatolè* (oosten) betekent, delta *dusis* (westen), alfa *arktos* (noorden) en mu *mesèmbria* (zuiden). Ik geeft toe dat ik deze aantekening bij het tweede hoofdstuk van het evangelie van Johannes heb gemaakt. Maar daar vind ik geen vermelding van een zwakke verklaring, laat staan dat ik een minder eerbiedige uitleg geef.[15.] Ik geef toe dat deze uitleg door anderen is gegeven, maar ik verbaas mij dat dit zo'n gezaghebbend iemand zo goed is bevallen dat hij meende dat hij dit vaker moest vermelden. Wanneer ik 'zo'n gezaghebbend iemand' toevoeg, verzacht ik mijn meningsverschil door vooraf mijn lof uit te spreken. U lijkt wat ik afkeur niet goed te keuren, maar u verbaast zich slechts erover dat Cyprianus, die dit vóór Augustinus op schrift heeft gesteld, voor hetzelfde werk geen kritiek heeft gekregen. Wellicht had ik bij de eerste uitgave deze passage bij Cyprianus niet gelezen of herinnerde ik mij deze althans niet. In latere uitgaven tref ik de volgende woorden aan: 'De heilige Cyprianus maakte vóór hem deze aantekening, maar allebei waren ze mensen.'[16.] Als u goedkeurt wat ik afkeur, verlangt u naar ik meen geen mati-

15. Johannes 2:20; de kwalificatie 'Annotatio frigida' komt niet in de tekst zelf, maar in de marge van de *Annotationes* voor. Zie verder *Recognitio* 18 recto.
16. Voor het eerst in de tweede editie van de *Annotationes in Iohannem*; zie ASD VI, 6, p. 70.

ging van mijn verschil van mening. Maar u wijst erop dat Cyprianus ook toevoegt wat Augustinus verzweeg - namelijk dat de aarde waarmee Adam is geschapen uit de vier windstreken van de wereld door de vuist van God bijeen is gebracht. Maar u had er ook aan toe kunnen voegen dat hij probeert een niet overtuigende uitleg met het bewijs van een geforceerde lezing van de Schrift aannemelijk te maken: 'Hij mat de hemel met de palm van zijn hand, en met zijn vuist bracht hij de aarde bijeen.'[17.] Wie heeft ooit die passage bij Jesaja op die manier uitgelegd, om maar niet te zeggen dat hij om voor zijn uitleg ruimte te maken de Schrift heeft vervalst door het citaat 'uit de modder van de aarde' te vervangen door 'uit alle modder van de aarde'? Ik laat onvermeld dat hij in plaats van 'vier windstreken van de wereld' spreekt over 'vier sterren van de wereld'. Alsof Arktos ('Grote Beer') een ster is, terwijl het eerder een sterrenbeeld is. Wie heeft ooit gezegd dat het oosten, het westen of het zuiden een ster is? Het boek getiteld *De montibus Syna et Sion* bevat afgezien van de stijl veel andere passages die niet aan de geest van Cyprianus doen denken, waardoor ik het niet zonder reden tot de werken heb gerekend die ten onrechte aan die man worden toegeschreven. Als u dit daarom, naar ik aanneem, niet afkeurt, waarom beschermt zijn gezag dan Augustinus? Ik denk trouwens dat zelfs Augustinus niet echt met deze woorden was ingenomen, waaraan hij een bescheiden deel ontleende dat hij aan de oren van het volk gaf.[18.]

Ik zou nu willen dat u een poos met mij uw argumenten nagaat, waarmee u degenen probeert te weerleggen voor wie deze uitleg weinig overtuigend lijkt. 'Als zij weinig overtuigend zijn,' zegt u 'waarom is dan op dezelfde manier al wat Plato in de *Cratylus* heeft geschreven, weinig overtuigend? Waarom zullen ook de etymologieën van Varro, die zijn best doet ook aan Griekse woorden een Latijnse etymologie te geven, weinig overtuigen? Donatus heeft vooral op dit punt van Servius zware kritiek gekregen, omdat hij wil dat Bacchus Lenaeus wordt afgeleid van *leniendo animo* ("het kalmeren van de geest")."[19.] Ik doe een beroep op uw inzicht, zeer geleerde Agostino: hebben Plato in zijn *Cratylus* of Varro in zijn etymologieën ooit iets dergelijks meegedeeld, namelijk dat hij letters een voor een met afzonderlijke woorden uitlegt? Wie van de oude grammatici heeft ooit zulke overbodige onzin verkondigd? Of wie kan niet lachen om de ijver van enkele recente schrijvers die er een meer dan dwaas genoegen aan beleefden om bepaalde woorden letter voor letter te uit te leggen - bijvoorbeeld *deus* ('god') als *dans eternam vitam suis* ('die het eeuwige leven aan zijn mensen geeft') - en

17. Jesaja 40:12.
18. *Tractatus in Iohannem* 10, 12.
19. *Recognitio* 18 recto.

om de getuigenissen van de Heilige Schrift aan dergelijke dromen aan te passen? We zien dat vroeger afzonderlijke woorden met telkens een letter werden aangeven, zoals S.P.Q.R. voor *Senatus Populusque Romanus.* En P.M. voor *plus minus* ('meer of minder'), P.P. voor *pater patriae* ('vader des vaderlands'). Probus heeft hierover iets geschreven. Maar niemand verkondigde zo'n dwaze onzin dat hij *pater* ('vader') uitlegde als *pascens animalia tenera aere recte* ('naar behoren tedere dieren weidend met lucht') of *mater* als *mammam accomodans teneris eiulantibus roscidam* ('haar bedauwde borst aan jammerende kleintjes gevend').

Ziet u hoe groot het verschil is tussen etymologie en wijze van verklaren die ik heb afgekeurd? Maar zie hoeveel ik u tegemoetkom. Stelt u zich voor dat het geen enkel verschil uitmaakt; zullen dan alle etymologieën terstond minder overtuigend zijn, als het bij een of twee het geval is? Met dezelfde redenering zult u concluderen dat, als Festus Pompeius een enkel woord verkeerd heeft uitgelegd, als iemand één passage van de Schrift niet juist heeft verklaard, of als wat Augustinus naar voren brengt de naam etymologie niet verdient, zij zich in alles hebben vergist. U redeneert als volgt: 'Dit schaap is ziek, daarom zijn er geen gezonde runderen.' Op dezelfde manier trekt u de volgende conclusie: 'Dit schaap is ziek, daarom is er niets in de schaapskudde dat gezond is.' Als u toegeeft dat deze redenering lachwekkend en aanmatigend is, hebt u op dezelfde manier over uw eigen redenering een oordeel uitgesproken. Donatus heeft van Servius kritiek gekregen, omdat hij *Lenaeus*, van oorsprong een Grieks woord uit het Latijn afleidde, want *Lenaeus* komt van *lênos* ('wijnpers').[20.] Maar is op Donatus terecht kritiek geleverd, of niet? Naar ik meen zult u zeggen 'terecht'. Heeft dus Servius op een juiste manier de etymologie erbij gehaald? Dat zult u toegeven. Als één etymologie weinig overtuigend is, is dus niet alles direct minder overtuigend. Welke dialecticus heeft ooit van een afzonderlijke species een genus samengesteld zonder door een inductie tegelijk alles te vermelden? Modestus schrijft dat *coelibes* ('vrijgezellen') wordt uitgelegd als *coelites* ('hemelbewoners'), omdat Saturnus Coelus' genitaliën heeft afgesneden.[21.] Maar ook vrijgezellen brengen kinderen voort. Als deze etymologie weinig overtuigend is, geldt dit niet onmiddellijk voor het feit dat *coniuges* ('echtgenoten') zo worden genoemd vanwege hun vereniging onder het *iugum* ('juk'). En als wat Lucius Aelius zei, namelijk dat *pituita* ('verkoudheid') is afgeleid van *petit vitam* ('dat wat het leven bedreigt'), weinig overtuigt,[22.] is het niet direct minder

20. Servius, commentaar op Vergilius, *Georgica* 2, 4.
21. Quintilianus 1, 36; het verhaal wordt verteld in Hesiodus, *Theogonia* 179-181.
22. Quintilianus 1, 36.

overtuigend wanneer men zegt dat *nasus* (‘neus’) is afgeleid van *nêsos*, dat wil zeggen een eiland dat met zijn gezicht vooruitsteekt.[23.] Als wat Varro zei[24.] - namelijk dat *ager* (‘akker’) zo wordt genoemd omdat daar iets wordt gedaan (*agitur*) - terecht wordt afgewezen, moeten we niet afwijzen dat Quintilianus schrijft dat het van een Grieks woord is afgeleid.[25.] Als het onjuist is dat *graculi* (‘kraaien’) zo worden genoemd om dat zij *gregatim* (‘in kuddes’) vliegen, is het toch waar dat dat woord van het geluid van de vogels is afgeleid.[26.] Als het weinig overtuigend is dat *oratio* (‘redevoering’) wordt uitgelegd als *oris ratio* (‘rede van de mond’) en *testamentum* (‘testament’) als *testatio mentis* (‘verklaring van de geest’), is het daarom niet onjuist dat *oratio* van het woord *orare* (‘een redevoering houden’) komt en *testamentum* van *testari* (‘getuigen’). Er zijn woorden waarvan de etymologie volledig onbekend of twijfelachtig is, maar dat wil niet zeggen dat er geen zekere etymologie is.

Ik denk dat u, uitmuntende man, zich al een tijd lang realiseert, dat deze verklaringen van u tot nu toe niet zorgvuldig en verfijnd genoeg zijn geweest. Maar wat u eraan toevoegt hangt veel minder samen.[27.] ‘Daarom is de brutaliteit van deze mensen verbazingwekkend, omdat zij meer waarde aan één woordje van Cicero hechtten dan aan al wat die goddelijke mensen hebben gezegd, wier heiligheid en geleerdheid even groot zijn als ze zijn beschermd tegen met name het geblaf van de meest onbetekenende mensen.’ Omdat deze woorden niet op mij van toepassing zijn, vermoed ik dat ook het voorafgaande tegen anderen is gericht. Daarom verdedig ik hier niet zozeer mijn als uw zaak, hoewel er mijns inziens niemand onder de christenen wordt gevonden die meer waarde hecht aan één woord van Cicero dan aan al wat Cyprianus en Augustinus hebben geschreven, die naast kennis van de theologie ook in niet alledaagse welsprekendheid uitmuntten. Wanneer iemand bij een discussie over de sierlijkheid van de Romeinse taal meer waarde aan Cicero toekent dan aan Cyprianus of Augustinus, zouden zij, denk ik, als zij nog leefden, dat zelf niet onaangenaam vinden, maar met grote welwillendheid voor het gezag van Cicero wijken. Dus, waar zijn die buitengewoon schaamteloze mensen, waar is het geblaf van de meest onbetekenende mensen?

Waaraan u hebt gedacht toen u die dingen schreef, kan ik niet raden. Ze lijken niet voort te komen uit wat u tot nog toe ter sprake hebt gebracht,

23. Etymologie, door Erasmus als grap bedacht.
24. *De lingua latina* 5, 6.
25. Quintilianus 1, 37; het Griekse woord is *agros.*
26. Quintilianus 1, 37.
27. Dit citaat en volgende citaten tot en met p. 283 zijn bijna letterlijk overgenomen uit *Recognitio* 18 recto.

tenzij u het misschien als een onverzoenlijke misdaad beschouwt om in zo'n onbelangrijke kwestie met Augustinus van mening te verschillen, hoewel u het zelf in dit werk op een veel belangrijker punt niet met Hieronymus, de Septuagint en vele anderen eens bent. Maar hiermee niet tevreden gaat u als volgt verder: 'Wij hebben ons nooit genoeg kunnen verbazen over degenen die, zelfs als zij het kleinste vlekje bij die heiligste personen hebben aangetroffen, wonderlijke drama's veroorzaken, roepen, schreeuwen, over de vergissing jammeren en verklaren dat zij hun tranen niet kunnen inhouden. Ze zeggen dat die mensen in een andere wereld leven, en zij doen dat om geen andere reden dan om, door op de belangrijkste mensen kritiek te leveren, wat roem te verkrijgen, waar ze zelf vurig naar verlangen zoals hun geschriften verkondigen. Waar is dan deze christelijke bescheidenheid die zij bij anderen zo verlangen, terwijl zij die zelf het meest van allen missen? Is dit dan het nageslacht helpen en niet eerder het benadelen?' Ik van mijn kant ontken niet, mijn beste Agostino, dat er mogelijk onder de Italianen mensen zijn aan wie u zich hierdoor met recht ergert. Maar degene die in uw betoog dat eraan voorafgaat, heeft gezien dat er niets is dat verontwaardiging verdient, zal zich verwonderd afvragen waardoor uw geest plotseling verhit raakte en deze tragische woorden uitbracht. Want degenen die ingetogen en verstandig zijn, bezien eerder wat de verontwaardiging over de kwestie veroorzaakt dan dat zij roepen 'O hemel! O aarde! O zeeën van Neptunus!' Ik ga er nu stilzwijgend aan voorbij dat u zo streng over de geest van een ander oordeelt, alsof iedereen die het met heilige mannen niet eens is, niets anders dan roem najaagt.

U zou niet willen, neem ik aan, dat, telkens als u in dit werk met zeer heilige en tegelijk zeer geleerde mensen vrijuit van mening verschilt, soms ook door hun een vuistslag toe dienen, anderen even openhartig over uw gevoelens oordelen. Maar u gaat door met aan uw kokende woede toe te geven. 'Wat is het dan', zegt u, 'voor een ongehoorde en ongebruikelijke barbaarsheid? Waar is dit soort mensen geboren en getogen? Soms onder christenen, of niet eerder in de Hyrcanische[28.] bossen en bij de rotsen van de Kaukasus? Wie zijn het meest onstuimig, zij zelf of de Tibareni en de Derbices[29.] die hun ouders doodden en van de rotsen wierpen? Maar zij hebben mensen van alle standen, elke leeftijd en elk geslacht bezoedeld, wreed verminkt en op de gruwelijkste wijze verscheurd. Is dit een christen zijn of is het niet eerder een Turk of een Saraceen?' Ik kon deze meer dan tragische en gruwelijke woor-

28. Hyrcania was een gebied bij de Kaspische zee, bekend om zijn wildernis.
29. De Tibareni woonden aan de kust van de Zwarte Zee, de Derbices op de hoogvlakte van Iran.

den (u zult mij niet kwalijk nemen, beste Agostino, dat ik dit eerlijk zeg) nauwelijks lezen zonder te lachen, behalve dat ik soms vermoedde dat u, terwijl u dit schreef, uw aandacht richtte op de man uit Saksen, de veroorzaker van deze storm in de kerk.[30.] Want hij heeft soms een sterke minachting voor het gezag van heiligen. Maar deze discussie is elders ontstaan, namelijk bij degenen die wat Augustinus over de vier letters van Adam vertelt, een weinig overtuigende verklaring vinden. Vanwege deze weinig overtuigende mogelijkheid is uw pen zo verhit geraakt, dat u over de Derbices en de Tibareni of een nog monsterlijker dier spreekt. Als degene die met heiligen van mening verschilt geen Christen is, hoe zit het dan met Paulus die het niet eens is met Petrus en Barnabas? Tegen de een heeft hij zich ten overstaande van hem verzet,[31.] tegen de ander ontstak hij in een vlaag van woede.[32.] Want dat woord heeft Lucas gebruikt. Hieronymus verschilde met Ambrosius en Cyprianus van mening. Zijn schermutseling met Augustinus was niet zonder betekenis. En is er een oude schrijver van wie meer recente theologen niet op veel plaatsen van mening verschillen? Zal daarom niemand van hen de naam christen waardig geacht worden?

Hier en daar zijn er enkele passages waarin u de indruk kunt wekken dat u kwaad bent op mijn *Lof der zotheid*, hoewel het werk geen kloosterorde veroordeelt, maar de ondeugden van mensen hekelt. En niet alle, maar alleen de ondeugden die iedereen, tenzij hij nogal lichtgeraakt is, zonder boos te worden of zelfs lachend kan aanhoren. Soms lijkt u wanneer u dat schrijft nu eens uw blik op deze, dan weer op die persoon te vestigen en niet altijd uw pijlen op hetzelfde doel te richten. Zoals het eerlijker was te laten weten tegen wie u zo woedend tekeergaat dan velen met een onduidelijke en vage verdenking onaangenaam te treffen, zo was het verstandiger dat uw discussie samenhang vertoonde, in een vaste volgorde verliep en zich niet lukraak voortzette. U voegt het volgende eraan toe: ‘Ook de heiligste personen hebben, zeg ik eerlijk, terechtwijzingen gebruikt, zelfs de apostelen en Christus. Met wat voor ingetogenheid en met wat voor mildheid hebben zij ongelovigen en mensen die zich tegen God keerden terechtgewezen! Hoe beleefd levert Origenes[33.] kritiek op Celsus, Basilius[34.] op Eunomius, en doen anderen dat ook!’ Deze woorden zijn naar mijn mening niet tegen mij gericht, omdat ze niet aan mijn boeken ontleend lijken. Opnieuw veroordeelt u hierin niet zozeer dat men bij de kerkleraren iets afkeurt, maar verlangt u eerder

30. Luther.
31. Petrus; zie Galaten 2:11.
32. Handelingen 15:39.
33. Origenes, *Contra Celsum.*
34. Basilius, *Contra Eunomium.*

matiging bij het geven van kritiek. Maar is degene die zegt verbaasd te zijn dat deze uitleg de meest gezaghebbende personen heeft aangesproken, niet bescheiden genoeg met zijn verschil van mening? Want hieruit is alle verontwaardiging voortgekomen en dit was het vlekje dat naar uw zeggen zulke afschuwelijke tragedies veroorzaakte. Daarom vermoed ik dat er een ander is geweest die op deze passage op een meer kwetsende wijze kritiek heeft geleverd.

U gaat verder: 'Maar met wat voor beledigingen, welke hatelijkheden en welke sarcasmen bespotten zij juist de Christenen, zelfs de heiligen, gaan zij tegen hen tekeer en beledigen zij hen!' Ik zeg nu verder niet hoe mild Christus en de apostelen heidenen behandelen, voor wie zij een eeuwig verderf verkondigen en die zij soms in hun ware kleuren afschilderen. Paulus vaart meer uit tegen de ondeugden van de christenen dan van niet-christenen en hij verzekert dat hij dat terecht doet. 'Wat voor belang heb ik,' zegt hij 'om te oordelen over degenen die buiten zijn?'[35.] En gaat de heilige Hieronymus niet strenger tekeer tegen slechte monniken, priesters en nonnen dan tegen heidenen en joden? Wat u over heiligen hebt gezegd, kan op twee manieren worden opgevat. Want het is onduidelijk of u tekeergaat tegen degenen die kritiek hebben op iets in de geschriften van degenen die de kerk nu als heiligen vereert, of tegen hen die de verering en het aanroepen van heiligen veroordelen. Ik denk niet dat ik in staat ben te beoordelen welke van de twee u bedoelt. Wat uw toevoeging over beledigingen, hatelijkheden, sarcasmen en tekeergaan betreft, geef ik toe dat men aan de nagedachtenis van heiligen enige eerbied is verschuldigd, maar niet in die mate dat het een heiligschennis iets in hun levenswijze of geschriften te verwerpen. Nu zondigen zij weliswaar niet, maar toen zij op aarde leefden, zwierven zij, vergisten zich en maakten fouten. Hoe meer de herinnering aan hen wordt verheerlijkt, des te belangrijker is het kritiek te leveren als zij iets verkeerds hebben gedaan of verkondigd. Dit om te voorkomen dat het gezag van hun naam simpele zielen tot een vergissing voert, omdat zij ervan overtuigd zijn dat al wat heiligen hebben gezegd of gedaan heilig is. Ik meen zelfs dat deze dienst die men heiligen bewijst, voor hen zelf aangenamer is dan wanneer iemand voor hen een kaars aansteekt. Nergens veroordeel ik de verering van heiligen, maar ik heb soms kritiek op het bijgeloof van sommige mensen in dit opzicht, en niet ten onrechte.[36.] Al wat hier aan hatelijkheden en sarcasmen voorkomt, treft niet de heiligen, maar hun bijgelovige vereerders.

35. 1 Korintiërs 5:12.
36. Zie hiervoor de colloquia *Naufragium* en *Peregrinatio religionis ergo*, ASD I, 3, p. 325-332 en 470-494; Nederlandse vertaling *Gesprekken*, p. 163-173 en 309-345.

Bovendien lijkt wat u eraan toevoegt niet tegen de man uit Saksen, niet tegen mij, maar tegen sommige Italianen te zijn gericht. Want u zegt: 'Telkens als ik in hun geschriften beland waarin geen enkel spoor van christelijke vroomheid verschijnt, maar alles van heidense grootspraak en meer dan joodse kwaadaardigheden wemelt en alles van de meest inhoudsloze grootspraak weerklinkt, is het werkelijk schandelijk.' In de boeken van hen die nu omdat zij ketters worden genoemd bekend zijn, wordt de majesteit van Christus zeker op een godsdienstige manier verkondigd, wordt aan geloof en naastenliefde zeer veel belang gehecht, wordt voortdurend de verrijzenis van de doden verzekerd en het gezag van de Schrift als onschendbaar beschouwd. Ik denk dat deze sporen van christelijke vroomheid overduidelijk zijn. Als u mijn *Parafrases*, mijn commentaren op enkele psalmen, mijn methode van theologie, mijn werkje over het bidden, over de barmhartigheid van God[37.] en andere soortgelijke werken hebt gelezen, zult u naar ik meen niet zeggen dat daar geen enkel spoor van christelijke vroomheid te vinden is.

Daarom ben ik ervan overtuigd dat degenen tegen wie uw opmerkingen zijn gericht en wier geschriften ons nog niet hebben bereikt, zich bij u bevinden. Omdat niets hiervan op mij betrekking heeft, denk ik dus dat wat erop volgt tegen anderen is bedoeld. 'En wat ellendiger is:' zegt u 'deze waanzin neemt met de leeftijd toe en dan blijken zij, wanneer de goddelijke Nemesis hen bedreigt en de hele wereld tegen hen roept, slechter te zijn wanneer zij weer bij zinnen hadden moeten komen.' Misschien zal iemand vermoeden dat de beledigende opmerking over leeftijd tegen mij is gericht, en ik ontken niet dat ik een oude man ben. Maar ik ben, tenzij ik mij vergis, met een enige afstand van een stokoude leeftijd verwijderd, omdat ik mijn zeventigste jaar nog niet heb bereikt.[38.] Want de zwakheid van mijn arme lichaam komt niet door mijn leeftijd, maar door de natuur; ook op jonge leeftijd was het zoals doorgaans lichamen zijn van degenen die aan boeken zijn vastgeketend. Over waanzin oordeel ik helemaal niet, want degenen die het waanzinnigst zijn beschouwen zichzelf als het gezondst; degenen die de grootste dronkaards zijn, vinden zichzelf buitengewoon nuchter. Laat anderen daarover oordelen. Want als alle mannen waanzinnig zijn, gold dat vooral voor de heilige Hieronymus die, toen hij ouder dan tachtig of negentig jaar was, zoals sommigen menen, zijn meeste werken heeft geschreven. Wat de kracht van mijn geest betreft lijk ik niet veel te hebben waarvan ik mijn leeftijd de schuld kan geven. Maar als oude mannen waanzin verkondi-

37. Erasmus' *Ratio seu methodus*, *Modus orandi Deum* en *De immensa Dei misericordia.*
38. Vgl. brief 2275, p. 155.

gen, kan men het hun vergeven. Bij jonge mensen is waanzin echter een grote schande.

Het is mij niet helder wat uw leeftijd is, behalve dat uw uitbundige stijl en uw belediging van de ouderdom bewijzen dat u nog altijd in de bloei van uw leven bent. Des te meer moet u, mijn beste Agostino, uw best doen, dat er in uw geschriften niets voorkomt dat de schijn van waanzin laat zien. Dat gebeurt als uw betoog overal samenhang vertoont en evenwichtig is, als het rustig voortkabbelt, als het nergens met zichzelf in tegenspraak is en als het overal een aandachtige geest weergeeft. Wat u over Nemesis en de roepende wereld schrijft, slingert u misschien naar ketters, van wier gezelschap ik mij met grote vasthoudendheid verre heb gehouden en tegen wie ik zelfs met groot persoonlijk gevaar al lang van dichtbij en op een afstand strijd. Het ontbreekt mij trouwens niet aan mensen die tegen mij roepen, maar tegenover een gering aantal onheil voorspellende personen plaats ik de opvattingen van zoveel vorsten, bisschoppen en van zoveel geleerden, die mijn inspanningen met de prachtigste geschenken belonen en met de meest eervolle getuigenissen goedkeuren, en die mij bedanken omdat zij uit mijn boeken de kiemen van ware vroomheid hebben gehaald. Ik zeg dit nu niet om mijzelf te verdedigen, maar om een zeer geletterde man te adviseren die nu voor het eerst in het theater van de roem optreedt, zodat hij zijn toneelstuk met applaus van juist de besten afsluit en door de ellende die ons is overkomen zelfs meer op zijn hoede is.

Blijft over uw slotwoord waarvan ik niet weet hoe goed dit met het voorafgaande samenhangt. ‘Wij zullen,’ zegt u, ‘de heiligheid en geleerdheid van de belangrijkste personen altijd bewonderen.’ Laat degene die iets in de werken van Augustinus afkeurt, zich op die manier terstond laatdunkend uit over de vroomheid en geleerdheid van die man? U ziet al lang dat dit op uzelf slaat, omdat u het in dit werk zo vaak met de heiligste mannen niet eens bent. U keurt een combinatie van geleerdheid en vroomheid goed. Is op die manier degene die met vrome mannen van mening verschilt onmiddellijk goddeloos? Verre van dat. Maar gesteld dat hij op een meer beledigende manier van mening verschilt, dan kan men het schaamteloosheid noemen, goddeloosheid is het niet. En ik begrijp niet helemaal wat u bedoelt, wanneer u zegt: ‘Er is daarom geen reden dat wij ons op onze geleerdheid laten voorstaan, waarin wij die goddelijke mannen evenaren of overtreffen en voor wie wij in heiligheid beslist zoveel onderdoen dat wij dit zonder tranen niet kunnen zeggen.’ Hier betrekt u uw eigen persoon erbij. Want er is geen sprake van dat de gedachte ooit bij mij opkomt, dat ik denk Augustinus of Hieronymus in heiligheid of zelfs geleerdheid te overtreffen. Want degene die in het boek van een ander ontdekt wat de auteur is ontgaan, evenaart

hem niet direct, laat staan dat hij hem overtreft. ‘Tenslotte,’ zegt u, ‘vervallen wij tot de schandelijkste vertoningen.’

Moge ik sterven als ik kan raden tegen wie uw woede zich richt, die zo heftig, zo dreigend is en zo voortdurend wisselt. Toch begon de hele affaire met de naam Adam die de vier delen van de wereld aangeeft. Maar het is goed dat dit door een jong iemand is geschreven. Als u deze woede over mij hebt uitgestort, mis ik bij u evenwichtigheid. Als het tegen auteurs van ketterij is, verbaast het mij dat het lichaam van het hele betoog zo slecht met het hoofd samenhangt. Als het tegen iedereen is van wie u de geschriften als goddeloos en schandelijk beschouwt, doet u niet anders dan degene die over alle spijzen dezelfde saus wil gieten, of degene die naar veel schele aanwezigen beledigingen slingert terwijl het voor iedereen onduidelijk is wat er tegen hen wordt gezegd. Als iemand op die manier zijn woede ventileert waarin hij elk soort beledigingen mengt en waarvan iedereen denkt dat het tegen een ander was bedoeld, zou dan iedereen die het hoorde niet zeggen: ‘Wat is er met hem gebeurd?’ Hoeveel beter moet men ervoor zorgen dat iets dergelijks niet wordt gezegd over een werk, dat over de wereld is verspreid en waarin gematigdheid en gezond verstand worden verlangd van iemand die in alle rust zijn gedachten op papier zet?

Slechts in één passage noemt u mij met name, en dat met minachting, waarbij u met mij van mening verschilt. Toch wijst u de passage niet aan.[39] Maar ik vermoed dat u dit opmerkt omdat in mijn parafrase van Lucas, hoofdstuk 24, het volgende over Christus wordt gezegd: ‘Door valse getuigen brachten de Joden bij Annas en Kajafas de beschuldiging van godslastering tegen hem in, de gruwelijkste die er is. Dit duidt op Jozef tegen wie zijn broers, die uit jaloezie tegen hem samenspanden, de zwaarste beschuldiging inbrachten.’[40] ‘Het verbaast mij,’ zegt u, ‘waarom Erasmus op veel plaatsten de vertaling van de Septuagint boven de onze heeft verkozen, wanneer de waarheid in het Hebreeuws en de Griekse vertalers duidelijk tegenover elkaar staan.’[41] Op hoeveel plaatsen ik dit doe, onderzoek ik nu niet. Wat de vertalers van de Septuagint op deze plaats hebben geschreven, past beslist beter bij de figuur van Christus, die als gedagvaarde, niet als aanklager kwam, maar die door de Joden is beschuldigd en veroordeeld. Als de Hebreeuwse woorden niet dubbelzinnig zijn, moeten we aannemen dat de vertalers van de Septuagint iets anders hebben gelezen dan wat wij hebben. Waarom wekt het verwondering wanneer ik ergens de vertaling van de Septuagint volg,

39. *Recognitio* 87 verso, bij de behandeling van Hieronymus' vertaling van Genesis 37:2.
40. *Paraphrasis in Lucam*, ASD VII, 2, p. 568.
41. *Recognitio* 87 verso.

omdat apostelen en evangelisten op heel wat plaatsen hetzelfde doen?[42] Hoe vaak verwerpt u ten slotte niet wat Hieronymus heeft vertaald en verkiest u de vertaling van de Septuagint? Als u mij niet toegeeft dat de vertalers van de Septuagint iets anders hebben gelezen dan Hieronymus las, wat betekenen dan uw woorden bij Genesis, hoofdstuk 14: 'Ik ben zelf verbaasd over dit verschil in vertalingen, en dit maakt dat ik vermoed dat veel andere zaken in de hele bijbel zijn veranderd?'[43] Als de uitgave van Hieronymus de vertaling van de Septuagint veroordeelt, waarom legt de heilige Hieronymus zelf ook vaak uit wat zij hebben vertaald?

Zonder mijn naam te noemen valt u mij opnieuw aan in hoofdstuk 46: 'Dit is dus,' zegt u, 'de oplossing van de knoop, die naar men zegt Hieronymus heeft gelegd en niet heeft losgemaakt.'[44] Ik verbaas mij niet over deze vergissing en erger er mij niet aan, omdat zij vaak voorkomt bij onderwerpen die met een telkens wisselende en haastige lezing worden behandeld. De onzorgvuldigheid van drukkers vormde de aanleiding voor de vergissing. Want toen mijn *Annotationes* bladzijde voor bladzijde werden gedrukt, is er van twee vragen één overgeslagen, namelijk over de zeventig zielen. Het bewijs is dat de titel niet met de daaropvolgende aantekening overeenstemt. Want er staat: 'Jakob had vijfenzeventig afstammelingen,' terwijl de daarop volgende aantekening de volgende passage behandelt: 'Wat Abraham voor de prijs van zilver kocht van de zonen van Hemor, zoon van Zichem.'[45] Maar hoe misleidend de titel ook was, de aantekening zelf maakt voldoende duidelijk op welke plaats zij betrekking had. Zij zegt dat het probleem over het kopen van het graf niet is opgelost, maar stelt niet simpelweg dat het niet is opgelost, maar dat het in de brief aan Pammachius, *De optimo genere interpretandi*[46] niet is opgelost. Want dat zeg ik met de volgende woorden: 'Daar legt Hieronymus deze knoop en heeft hem niet losgemaakt.' Hij heeft hem immers elegant in de *Quaestiones Hebraicae*[47] ontward.

Maar dit is van ondergeschikt belang. Intussen richt u uw pen met meer vijandigheid dan naar mijn mening gepast is tegen de Duitsers, zoals in Deuteronomium, hoofdstuk 6, hoewel deze plaats geen aanleiding biedt witheet

42. Vgl. *Lingua*, ASD IV, 1a, p. 310.
43. *Recognitio* 61 verso.
44. *Recognitio* 95 verso.
45. In Erasmus' *Annotationes in Novum Testamentum* was zijn aantekening op Handelingen 7:14 abusievelijk vervangen door die op Handelingen 7:16. Pas in de uitgave van 1535 werd de fout hersteld.
46. *Hieronymus*, Brief 57.
47. Naar aanleiding van Genesis 46:26-27; zie ook brief 2197, p. 310-311.

van woede te worden. Want u zegt het volgende: ‘Wij zeggen dit niet in navolging van de schaamteloosheid van bepaalde Duitsers, die zich de vrijheid hebben aangemeten alle goden en mensen en alle menselijke en goddelijke zaken te vervloeken.’[48] Het is mogelijk dat er in Duitsland mensen zijn die zich met godslasteringen niet matigen, maar tegen hen wordt met huiveringwekkende straffen opgetreden. Maar ik heb met mijn eigen oren in Rome bepaalde lieden met afschuwelijke godslasteringen tegen Christus en zijn apostelen tekeer horen gaan, en dit terwijl veel mensen dat met mij hoorden en zonder dat ze werden gestraft. In dezelfde plaats heb ik veel mensen leren kennen, die zich herinnerden dat zij huiveringwekkende dingen hadden gehoord van enkele priesters die dienaren waren aan het hof van de paus - en dat zelfs in de mis, zo duidelijk dat deze woorden de oren van velen bereikten. Maar ik denk dat u spreekt over boeken van degenen die nu nieuwe leerstellingen verdedigen. De kwaadsprekerij van sommigen van hen kan ik niet ontkennen, omdat ik, door zoveel kwetsende boeken van hen neergestoken, haar persoonlijk meer dan voldoende heb ondervonden. Overigens tref ik daar geen beledigingen van God aan, hoewel ik niet zeker weet wie u met het woord ‘goden’ bedoelt. Want ik denk dat u met ons één enkele God belijdt. Kon deze beschuldiging alleen maar tegen de Duitsers worden ingebracht; zij strekt zich verder uit dan wij zouden willen.

Op dezelfde manier ergert u zich in hoofdstuk 11 van hetzelfde werk, naar aanleiding van Datan en Abiram, aan de reusachtige brutaliteit van bepaalde lieden voor wier waanzin zelfs de hemel niet toereikend is. Wat is datgene wat verder dan de hemel is?[49] Soms dat hoofd dat u eenvoudigweg en onvoorwaardelijk ‘het hoogste’ noemt? En u voegt er het aanwijzend voornaamwoord ‘dat’ aan toe. Als u over Christus spreekt, gebruikt u vrome woorden. Als het over de paus gaat, spreekt u weliswaar niet goddeloos, maar meer verheven dan de situatie verlangt, en zelfs goddeloos als uw woorden een oneerlijke vertolker krijgen. Ik wijs u alleen maar hierop, mijn beste Agostino, in de hoop dat u zorgvuldiger bent bij het overtuigend bewijzen dan bij het beledigen en u de naam van het hele volk vriendelijker gebruikt dat, ongeacht de onrust waarin het verkeert, in het ware geloof in Christus nooit de mindere van uw Italië is geweest, als u de geschiedenis van achthonderd jaar onderzoekt.[50] Op deze manier zal het mogelijk zijn dat u voor de kerk van groter nut bent en u uzelf minder vijandigheid bezorgt. Voor iedereen is het gemakkelijk de Derbices, de Tibareni, cyclopen en reu-

48. *Recognitio* 186 recto.
49. *Recognitio* 189 verso; zie voor Datan en Abiram Deuteronomium 11:6.
50. Vanaf de bekering van de Germanen door Bonifacius.

zen verwijten te maken, maar het betaamt geleerden meer en het is nuttiger voor de christelijke kudde om met stevige redeneringen en getuigenissen van de Schrift dwalenden te onderrichten en vasthoudenden van hun ongelijk te overtuigen. Als dit niet gebeurt, zou elke koetsier tegen wie ook maar met beledigingen tekeer kunnen gaan.

In Numeri, hoofdstuk 5, vaart u uit tegen een Saks, omdat hij het sacrament van de biecht ontkent,[51] waarvan u beweert dat het door God is ingesteld. Maar omdat in hetgeen u beweert zoveel beroemde theologen zich hebben afgetobd en het onderling niet eens zijn, paste het bij uw geleerdheid ons van stevige citaten uit de Schrift en stevige argumenten tegen deze welbespraakte lieden te voorzien. Het was niet voldoende degenen uiterst brutaal te noemen, die zich niet schaamden te ontkennen dat dit eerst door God was bedacht, en de gemeenplaats voor te dragen over ketters die de Schrift naar hun eigen geloofsopvattingen verdraaien. Hoewel dit door u terecht is gezegd, draagt dit toch heel weinig bij aan het weerleggen van tegenstanders. Maar u had de soorten biecht moeten onderscheiden en met sterke argumenten moeten bewijzen aan welke eisen hij nu moet voldoen. Want wie ontkent dat boete van de geest wordt geëist. Iedereen die bij God zijn dwaling erkent, heeft deze. Aan de andere kant ontkent niemand dat verzoening een onderdeel is van het natuurrecht en het goddelijk recht. Al wie in genade is teruggekeerd erkent zijn zonde. Zo beleden degenen die met een openbare boetedoening weer in de gemeenschap van de kerk werden opgenomen, feitelijk hun zonden, ook als zij hun vergrijpen niet met de mond lieten horen. Op dezelfde manier belijdt iedereen die naar het doopsel komt, juist door het feit dat hij komt dat hij iets heeft dat reiniging nodig heeft.

Maar wat heeft dit met onze biecht te maken? In Numeri, hoofdstuk 5, schrijft Mozes de joden voor dat zij hun zonden voor een priester belijden. Maar deze wet lijkt te spreken over zonden die door menselijke onzorgvuldigheid en onwetendheid zijn begaan, zoals er doorgaans veel door mensen worden bedreven, zelfs de minst erge. Want de woorden van de wet luiden als volgt:[52] ‘Wanneer een man of een vrouw een van de zonden heeft begaan die de mensen doorgaans bedrijven, door achteloosheid de geboden van de Heer heeft overtreden en een fout heeft gemaakt, zal deze zijn zonde belijden.’ Denkt u dat wij moord op verwanten, incest, godslasteringen en heiligschennis moeten rekenen onder de dingen die mensen doorgaans uit achteloosheid laten gebeuren? U geeft dan toe dat de wet vooral over diefstal spreekt, omdat vervolgens eraan wordt toegevoegd: ‘Zij zullen de volle

51. *Recognitio* 148 verso.
52. Numeri 5:6-8.

waarde teruggeven en daarnaast een vijfde deel aan degene tegen wie zij hebben gezondigd.' Verder zijn er veel mensen die door een vergissing of menselijke onzorgvuldigheid andermans bezittingen hebben vastgehouden. Bekentenis en teruggave van de volle waarde met een aangevuld bedrag en het offeren van een ram verzoenden deze vergissing. Want in Exodus, hoofdstuk 21,[53.] wordt degene die een mens rooft met de dood gestraft. En in hoofdstuk 22 van hetzelfde boek[54.] geeft een veedief voor het stelen van één rund er vijf terug en in plaats van één schaap vier. Het was toegestaan een nachtelijke dief zonder dat men werd gestraft te doden.[55.] Maar als een rund levend bij een veedief was aangetroffen, gaf hij er twee terug.[56.] Als u ons met de letterlijke betekenis in het nauw wil brengen, vraag dan tegelijk met een bekentenis het offer van een ram. Maar als u ons dwingt de voorschriften van de wet in acht te nemen, zult u tegelijk van ons verlangen dat wij aan een priester onze fouten bekennen, hoe onbelangrijk ze ook zijn en die mensen doorgaans door achteloosheid maken, wat de kerk niet van ons eist. Hoe kon het ten slotte gebeuren dat, toen het gebied van de joden zich ver uitstrekte, zeer velen ook in Rome en Klein-Azië woonden en het behalve in Jeruzalem niet was toegestaan te offeren, iedereen alle zonden beleed voor een priester die zijn heilige functie uitoefende? En wat een hoop rammen zou het zijn geweest, als iedereen telkens voor een fout een offerdier had aangeboden?

Deze problemen had u, beste man, dienen te bespreken. Het was niet voldoende te zeggen: 'Als iemand dit op een juiste manier wil bespreken, zal hij ontdekken dat de biecht voor alle zonden is ingesteld.'[57.] Niet dat ik zelf enige bewijzen nodig heb, maar omdat u mij zou hebben gewapend voor degenen tegen wie wij gemeenschappelijk strijden. Op dezelfde plaats roert u iets dergelijks aan over de hegemonie van de paus, hoewel deze kwestie veel haken en ogen heeft; had u haar maar zorgvuldiger besproken of volledig verzwegen. Dit om te voorkomen dat u, aangezien hetgeen u met kracht beweert op een zwakke manier bewijst, een bron van spot bent voor schaamteloze lieden en hen in hun eigen mening versterkt.

Met Christus als getuige, ik zou u hierop niet wijzen, als ik niet oprecht op u was gesteld en uw heiligste inspanningen niet van harte zou steunen. Want ik ben ervan overtuigd dat u christelijke gevoelens jegens mij hebt; of als boze tongen uw geest hebben verbitterd, is deze zaak voor mij niet van

53. Exodus 21:16.
54. Exodus 22:1.
55. Exodus 22:2.
56. Exodus 22:4.
57. *Recognitio* 149 recto.

zo'n groot belang, dat ik enige verbittering tegen u opvat. Ik keer terug tot het belangrijkste punt van deze discussie, waarvan de meesten menen dat het tegen mij is gericht, namelijk dat ik Augustinus te weinig eer heb betuigd, omdat ik in een kwestie van geen enkel belang niet alleen op bescheiden wijze, maar ook met een juiste hoeveelheid lof met hem van mening verschilde. Wat was er gebeurd, als ik kritiek had geleverd op opvattingen in zijn boeken, die theologen nu als ketters beoordelen? Naar mijn mening zou u ze geen vlekjes noemen. Het zou ook niet juist zijn om wat u aan uzelf toestaat bij anderen onverbiddelijk af te keuren. Bij het tweede hoofdstuk van Genesis zegt u het volgende: 'Daarom denk ik dat de ideeën die de mensen over dat paradijs hebben bedacht - namelijk dat als Adam niet had gezondigd, de mensen onafgebroken in dat paradijs geleefd zouden hebben - fabels zijn. Want zelfs als Adam niet had gezondigd, zou die wereld toch bewoond zijn geweest zoals nu gebeurt en waren de mensen óf sterfelijk zoals nu, óf op een gepast tijdstip in de hemel opgenomen.'[58] Hoewel u toegeeft dat zeer gewichtige en de meest heilige personen deze opvatting huldigden, aarzelt u toch niet het fabels te noemen. En tot deze meest heilige personen behoort Augustinus,[59] van wie u het betreurt dat hij van mij in een onbelangrijke zaak lichte kritiek heeft gekregen. Maar als dingen die u zegt goddeloos zijn, behandelt u ze opnieuw. Waarom was het nodig het fabels te noemen, als u twijfelt? In Genesis, hoofdstuk 10, verschilt u opnieuw met Augustinus van mening, die eerst per vergissing had gezegd dat waar wij lezen *coram domino* (in aanwezigheid van de Heer) *contra dominum* (tegen de Heer) moet worden gelezen.[60] Zonder eervolle vermelding wijst u zijn opvatting vrijuit af met de volgende woorden: 'Hij heeft zich eerder vergist vanwege zijn onbekendheid met de Hebreeuwse taal.'[61]

Van tijd tot tijd barst u uit in lofprijzingen van Hieronymus, maar niet zonder de kerk te beledigen, waarvan u ergens schrijft dat zij zo grote vergissingen zou hebben begaan, als die man de goddelijke boeken niet uit de Hebreeuwse bronnen had vertaald.[62] Allereerst is het onaangenaam voor de oren van vrome mensen dat de kerk vatbaar is voor vergissing, vooral in de Heilige Schrift, hoewel zeer veel mensen zich vergissen. Maar dezelfde man die u hebt geprezen maakt u herhaaldelijk verwijten, terwijl u soms de kopiisten de schuld kunt geven. Als, zoals u vermoedt, in de Hebreeuwse handschriften die Hieronymus heeft gevolgd zeer veel passages zijn veranderd,

58. *Recognitio* 26 recto.
59. Augustinus, *De genesi ad literam* 6, 26.
60. Genesis 10:9; zie Augustinus, *De civitate Dei* 16, 4.
61. *Recognitio* 54 recto.
62. *Recognitio* 3 recto en 86 verso.

waarom staat het dan voor ons vast dat deze uitgave meer echt is? In Exodus 33[63.] levert u kritiek op Hieronymus, omdat hij ‘Laat mij uw gezicht zien’ verkeerd heeft vertaald in plaats van ‘Laat mij uw weg zien.’ U voegt eraan toe dat deze plaats in de Septuagint nog slechter is vertaald: ‘Laat uzelf aan mij zien.’ Maar op grond waarvan is het duidelijk dat wat u in het Hebreeuwse handschrift hebt gevonden, juister is dan wat Hieronymus en de Septuagint hebben gelezen, vooral omdat u hier noch het Hebreeuws noch het Grieks als bewijs citeert? Maar met de Septuagint bent u het niet alleen vaak, maar soms ook met weinig respect oneens. Verwerpt u, als u dit doet, niet openlijk de mening van Cyprianus, Hilarius, Augustinus, om de Grieken maar niet te noemen, die geloofden dat de vertalers van de Septuagint ons door de inspiratie van de Heilige Geest deze uitgave hebben bezorgd?

Ziet u in welke kwestie u niet bang bent met zulke belangrijke mensen vrijuit van mening te verschillen? En gaat u zo dreigend tekeer tegen degene die de uitleg van de naam Adam niet goedkeurde, waarvan ik meen - zoals ik zei - dat Augustinus zelf deze niet serieus heeft goedgekeurd? Bij Exodus, hoofdstuk 34, hebt u kritiek op Hieronymus, die in plaats van ‘Mozes wist niet dat zijn gezicht stralend was,’ een verkeerde vertaling gaf met ‘Mozes wist niet zijn gezicht gehoornd was.’[64.] En in plaats van uw kritiek te matigen bent u niet ver van een belediging vandaan wanneer u eraan toevoegt: ‘Verbazingwekkend is het dat Hieronymus zonder de Hebreeuwse waarheid erbij te betrekken ook niet heeft gemerkt wat de Septuagint heeft vertaald, die deze passage correct heeft weergegeven.’[65.] En daar voegt u aan toe: ‘De joden lachen om ons en vervloeken ons, telkens als zij in onze kerken zien dat Mozes met een gehoornd gezicht is geschilderd, alsof wij denken dat hij een duivel is zoals zij in hun dwaasheid uitleggen.’ Toch gaf die door u zo vaak geprezen Hieronymus aanleiding tot die spotternij van de joden; u maakt dat zijn vergissing zelfs meer opvalt, omdat een eerdere Latijnse vertaling[66.] ‘verheerlijkt gezicht’ had, niet ‘gehoornd gezicht’. Ik keur uw opmerking daarbij niet af: ‘Want ook Paulus gebruikt, als hij over Mozes en Christus spreekt,[67.] de woorden “verheerlijking” en “glans”; van “hoorns” maakt hij geen melding.’ Ik wijs er slechts op dat er voor u geen reden was over een andere uitleg van de naam Adam zo verontwaardigd te zijn.

Bij Leviticus, hoofdstuk 3, veroordeelt u vrijmoedig dat Hieronymus ‘voedsel van het vuur’ heeft vertaald, terwijl hij had moeten vertalen ‘brood

63. Exodus 33:13; *Recognitio* 128 verso.
64. Exodus 34:29.
65. *Recognitio* 129 recto.
66. De zogenaamde *Vetus Latina.*
67. 2 Korintiërs 3:7.

van het offer aan de Heer'.[68.] En bij hoofdstuk 5 van hetzelfde boek toont u aan dat de woorden 'zelfs dood door zichzelf' door Hieronymus zijn toegevoegd, hoewel de Septuagint deze passage uitstekend heeft vertaald.[69.] En u verbaast zich over Erasmus, die soms de vertaling van de Septuagint boven de Hebreeuwse waarheid verkiest? Toch vermindert u uw kritiek op Hieronymus niet door enige verdediging of een vergoelijking van zijn vergissing. In hoofdstuk 11 van hetzelfde boek bij het stekelvarken verschilt u openlijk van mening met Hieronymus en de Septuagint.[70.] Bij hoofdstuk 14 van hetzelfde boek wijst u erop dat er door Hieronymus iets is toegevoegd, namelijk de woorden over de mussen die men mag eten.[71.] Maar wie zou, omdat het aannemelijk is dat Hieronymus dit in een Hebreeuws handschrift heeft gevonden of een of andere geleerde het heeft toegevoegd, willen uitleggen waarom Mozes 'levend' heeft toegevoegd, omdat het eten van dode dieren niet was toegestaan? Toch berispt u Hieronymus door te zeggen: 'Door de vertaler zelf toegevoegd; daar verbaas ik mij in ieder geval over. Want deze voorzichtigheid was niet nodig.' Verder in hoofdstuk 21 van hetzelfde werk: 'Als hij een kleine, grote of kromme neus heeft.' Al deze soorten, zegt u, zijn door de vertaler zelf verzonnen, omdat ze niet in de Hebreeuwse tekst en niet in de Septuagint voorkomen.[72.] Bij hoofdstuk 25 merkt u op dat 'U zult niet een overvloedige oogst verlangen' door Hieronymus verkeerd is weergegeven, terwijl de Septuagint deze passage heel duidelijk heeft vertaald.[73.]

Zie hoe onomwonden u van mening verschilt en hoe u een zeer heilige man, die u zo vaak hebt geprezen, niet met een eervolle vermelding en enige verdediging steunt. In hoofdstuk 27 naar aanleiding van deze woorden: 'Hij zal zijn ziel aan de Heer hebben gewijd' zegt u: 'Dit moest zo niet worden vertaald. Want de belofte kon van een andere soort zijn.'[74.] Hoe weinig eer wordt hier aan een onvergelijkelijke man betuigd! Bij Numeri, hoofdstuk 16, schrijft u dat het begin van het hoofdstuk 'En Korach werd afgescheiden' door Hieronymus is overgeslagen.[75.] Dit kon de kopiisten worden aangerekend. Bij hoofdstuk 17 van hetzelfde boek schrijft u naar aanleiding van de woorden 'Zonder de staf van Aäron' dat Hieronymus wat het meest noodzakelijk was, achterwege heeft gelaten en wat hij heeft vervangen gedeeltelijk

68. Leviticus 3:11; *Recognitio* 132 recto.
69. Leviticus 5:2; *Recognitio* 132 verso.
70. Leviticus 11:5; *Recognitio* 135 recto.
71. Leviticus 14:4; *Recognitio* 136 verso.
72. Leviticus 21:18; *Recognitio* 140 recto - verso.
73. Leviticus 25:37; *Recognitio* 141 verso.
74. Leviticus 27:2; *Recognitio* 142 recto.
75. *Recognitio* 161 verso.

overbodig en gedeeltelijk onjuist is.[76] Verder zegt u bij hoofdstuk 18: ‘Al wat van een gelofte komt’, dat de eigenlijke betekenis van het Hebreeuwse woord beter door de Septuagint dan door Hieronymus is weergegeven.[77] Bovendien zegt u bij hoofdstuk 24: ‘De man wiens oog is gesloten’, dat Hieronymus het tegendeel heeft vertaald, gesloten in plaats van geopend, en vraagt u zich verwonderd af waarom hij de Septuagint niet heeft gevolgd.[78] Maar hier verdedigt u hoe dan ook Hieronymus door de schuld te geven aan de kopiisten die het ontkennende partikel achterwege zouden hebben gelaten. Hoewel dit argument weinig overtuigend is, heeft het toch iets van hoffelijkheid. Maar op een andere plaats had u hem met een meer aannemelijk voorwendsel kunnen verdedigen. Verder zegt u bij Deuteronomium, hoofdstuk 28, over de nageboorte zonder eervolle vermelding: ‘Daarom wijkt onze uitgave ver af van de waarheid.’[79] Maar u schrijft deze uitgave met zekerheid aan Hieronymus toe, zodat u hier de beschuldiging niet kunt verplaatsen. Hoeveel beter was het om eerlijk te zeggen dat deze uitgave door anderen op heel wat plaatsen is veranderd, hetgeen zowel hoffelijker voor Hieronymus als dichter bij de waarheid is. Want de Hebreeuwse versie van de psalmen is niet in alle handschriften dezelfde. Ergens schrijft u dat hij bepaalde zaken achterwege heeft gelaten; want hij wilde herhaling voorkomen aangezien zij al eerder ter sprake waren gebracht.[80] Maar wie heeft aan een vertaler van de Schrift het recht gegeven om wat hem goeddunkt weg te nemen en toe te voegen?

Zie nu op hoeveel manieren u de zeer heilige man kon verontschuldigen. Het exemplaar dat Hieronymus heeft gevolgd, verschilde van de handschriften van de Septuagint. Sommige zaken zijn door pseudogeleerden veranderd, andere door een of andere geleerde toegevoegd en weer andere verschillend weergegeven die in werkelijkheid hetzelfde zijn. Als er verschillen zijn, hebben ze een vrome betekenis.

Ik heb van veel plaatsen er bij wijze van voorbeeld een paar gekozen. Want toen ik uw werk snel doornam was ik niet naar die passages op zoek. Maar hoe vaak verschilt u hierin onomwonden, om niet te zeggen scherp met zo'n belangrijke man van mening, terwijl u verkondigt dat door zijn werk de kerk van zoveel dwalingen is bevrijd. Wat voor een bevrijder is degene die, terwijl hij zelf zo vaak fouten maakt, de kerk op een dwaalspoor

76. Numeri 17:6; *Recognitio* 162 verso.
77. Numeri 18:14; *Recognitio* 163 verso.
78. Numeri 24:15; *Recognitio* 169 verso.
79. Deuteronomium 28:57; *Recognitio* 204 verso. Met ‘waarheid’ is de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament bedoeld.
80. *Recognitio*, 132 verso.

bracht? Hoe weinig gewetensvol is de vertaler die in de heilige boeken, waarvan de Heilige Geest de auteur is, zichzelf toestaat zonder noodzaak iets toe te voegen en weg te nemen wat door de Heilige Geest is neergezet? Hoe vaak verkiest u ten slotte in de passages die ik heb genoemd de vertaling van de Septuagint boven die van Hieronymus? En u verbaast zich erover dat ik in bepaalde gevallen liever de Septuagint zou willen volgen dan onze uitgave?[81.]

Ik zou u, dierbare man in de Heer, hierop niet attenderen, als ik niet bijzonder gesteld was op de bijzondere gaven van God aan u en niet verlangde dat uw werken zo zouden verschijnen dat zij de lezer zoveel mogelijk nut en u zo weinig mogelijk vijandigheid opleveren. Als u zo vriendelijk wilt zijn mij met een even grote bescheidenheid te adviseren, zal ik u zeer dankbaar zijn. Christelijke naastenliefde raadt ons immers aan om beurtelings elkaars lasten te dragen en elkaar met wederzijdse hulp te steunen.[82.] Moge de Heer zich verwaardigen uw werken succes te verlenen.

Freiburg im Breisgau, 27 maart in het jaar na de geboorte van Christus 1531

2466 *Aan Nicolas Maillard*
Freiburg, 28 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Nicolas Maillard

U hebt, zeer geleerde Maillard, mij werkelijk een tragikomedie niet zozeer ter lezing aangeboden als wel ter aanschouwing onder ogen gebracht. Zoals zij bij mij een dubbel genoegen opwekte, veroorzaakte ze ook een dubbele zorg.

In de eerste plaats werd mijn geest verblijd door uw brief, die zo uitvoerig was, met de beste woorden kunstzinnig samengesteld, van tijd tot tijd rijk geschakeerd met inlegwerk van Griekse woorden, en die ten slotte de opgewektheid van uw geest met zeer charmante geestigheden weergaf. Het gevolg hiervan was dat ook ik zelf overeenkomstig het voorschrift van Paulus[1.]

81. In zijn *Contra morosos quosdam et indoctos*, wat Erasmus in 1535 als voorwoord aan zijn uitgave van het Nieuwe Testament toevoegde, wijst hij erop dat Steucho en anderen vrijmoedig kritiek hadden op de vertaling van Hieronymus en Erasmus niet toestonden hetzelfde te doen; zie LB VI** 4 verso.
82. Vgl. Galaten 6:2.
1. Romeinen 12:15.

met een verheugde vriend verheugd was en met een lachende vriend mijn voorhoofd glad maakte.

Daarna ben ik door grote blijdschap getroffen, omdat de almachtige Christus, alsof hij vanuit een machine verscheen,[2] aan een onstuimig toneelstuk een voorspoedige afloop heeft gegeven. Daarentegen betreurde ik het dat, hoewel u uit het gesprek met mij helemaal geen of een zeer gering voordeel hebt behaald (want de ziekte begon toen binnen te sluipen bij mij die trouwens ook in andere gevallen niet erg gedienstig ben, en dat eerder vanwege mijn drukke bezigheden en gezondheid dan door een gebrek van mijn karakter), deze gebeurtenis u toch zoveel vijandigheid heeft opgeleverd. En dat, terwijl uw buitengewoon eerlijke karakter het verdiende dat het nooit door het gesis van de slang werd lastiggevallen. Want bij mij is de schade gering, en als ik met deze lotsbeschikkingen ben geboren dat ik, hoewel ik goed doe, een slechte reputatie heb, dien ik niet tegen de goden te strijden. Onze spelleider leeft en ziet ons; van hem verwachten wij een prijs wanneer wij ijverig hebben gestreden. Indien die belediging u vanwege de naam van Christus was aangedaan, zou ik niet alleen uw lot betreuren, maar ook de naam Maillard tot de gelukkigen rekenen. Als mijn oprechte vrienden omwille van mij iets onaangenaams overkomt, verdraag ik dat nu met meer verbittering dan gruwelijke aantijgingen tegen mijn persoon. Toch doet het mij veel meer verdriet, dat door de onstuimigheid van die lieden de algemene vrede en rust onder de christenen worden verstoord, en dat schaamteloosheid van slechte mensen degenen die in de reguliere kloosterordes de ware godsdienst nastreven, met haat belast. Hoewel de eenvoud van duiven en waarachtige en oprechte vroomheid vooral bij franciscanen die met de titel observanten zijn begunstigd, lijken voor te komen, komen uit geen enkele kudde mensen tevoorschijn, die met meer onwetendheid, onfatsoenlijker en lachwekkender schreeuwen, en zo met het publiceren van pamfletten ook tekeergaan alsof de wereld geen mensen meer voortbrengt, maar niets anders dan buffels en wilde ezels. Maar de maag mist niet alleen oren zoals Cato zegt,[3] maar ook ogen en verstand. Moge Christus ervoor zorgen dat zij tot zijn glorie hun verstand terugkrijgen. Ik van mijn kant zou wensen met iedereen vrede te hebben. Omdat mij dit door de lotsbeschikkingen is geweigerd, en dat tegelijk met de meest geprezen mensen, troost ik mijzelf met drie argumenten. Ten eerste door het overtuigd zijn van wat juist is, waarvoor de beloning bij de degene die de harten kent[4] veilig is. Ten tweede door mijn verbondenheid met beroemde personen, Socrates, Phocion, Aris-

2. D.w.z. als een *deus ex machina.*
3. Plutarchus, *Cato Maior* 8; *Adagia* 1784.
4. Handelingen 1:24.

tides, Scipio, en als u liever christenen wilt, Paulus, Hieronymus, Basilius en Chrysostomus. En ten slotte doordat ik naga wat voor lieden ik heb die tegen mij blaffen en aan de andere kant wat voor mensen die mij gunstig gezind zijn. Bij de eerste groep zie ik alleen maar mensen die buitengewoon dwaas zijn, brutale grappenmakers, mensen die snakken naar roem, voor lasterpraat zijn geboren, door de horzel van de afgunst geprikkeld, slaven van hun maag of die deze wereld boven Christus verkiezen. Welke koningen, welke vorsten, welke kardinalen en welke bisschoppen zie ik bij de tweede groep, die niet alleen met brieven voor mijn studies, wat die ook waard zijn, applaudisseren en mij voor de moeite die ik aan een betere literatuur en aan godsdienstigheid heb besteed, bedanken, maar die ook door spontaan eergeschenken te sturen verzekeren dat zij niet anders denken dan wat ze zeggen! Hoeveel mensen zijn er tegenwoordig zelfs, die in rijkdom en aanzien uitmunten en mij uitnodigen al hun middelen met mij te delen! Ik heb het niet over geleerden. Wie zou niet, door op het oordeel van zoveel en zulke belangrijke personen te vertrouwen, het gekwetter van onheilspellende vogels naast zich neer leggen? Want men kan ze niet tevredenstellen.

De roemvolle titel Bataafse Hercules die u mij verleent,[5] erken ik niet. Maar omdat u zelf merkt hoeveel haat de liefhebbers van Griekse literatuur ook in deze tijden in Frankrijk, de voedster van wetenschap en talenten, te verduren hebben, kunt u toch eenvoudig raden welke aanvallen van barbaren ik ongeveer dertig jaar geleden bij mijn landgenoten heb weerstaan, toen ik de jeugd tot studie van de welsprekendheid en liefde voor de Griekse literatuur aanspoorde. Onze falanx zou nauwelijks de aanval van samenzwerende vijanden hebben doorstaan, als Adrianus,[6] toen kardinaal en later paus van Rome, dit orakel niet had verkondigd: 'Ik veroordeel niet de schone letteren, ik veroordeel ketterijen en schisma's.' Maar bij ons wordt deze haat langzamerhand milder, en ik heb goede hoop dat onder de gunstige bescherming van de uitmuntende koning Frans de kwakende kikkers zo verstommen, dat niemand de rang van theoloog waard wordt geacht die de talen niet kent. Niet zo veel jaar geleden heeft trouwens de Bataaf, of als u liever wilt de Hollander Herman Lethmaet door zich op deze talen toe te leggen ook enige aanbeveling verdiend, in die mate dat hij bij de uitreiking van de theologische lauweren de eerste prijs behaalde. Ik neem aan dat de man u bekend is. Daarom heb ik met veel genoegen gezien, dat u in uw brief op de manier van een jonge man uw woede ventileert; want daaruit heb ik afgeleid met hoeveel enthousiasme u dit soort studies steunt. Maar ik hoop dat u eerstdaags van oordeel bent,

5. Zie brief 2424, p. 163.
6. Adrianus, vanaf 1517 kardinaal, werd in 1522 tot paus gekozen.

dat die duistere figuren eerder uw minachting dan uw woede verdienen. De glans van de talen is nu zelfs nu zo gaan schitteren, dat het eerder de moeite waard is de studies van de al vurige en ontvlamde jeugd te bevorderen dan met schreeuwlelijkerds die hun vrije tijd verkeerd besteden te ruziën.

Wanneer u schrijft dat er bepaalde mensen zijn die menen, dat zij een aanzienlijk deel van hun geluk missen omdat zij Erasmus niet hebben gezien, denk ik dat dit niet helemaal ongegrond is, wanneer zij een in brons gegoten beeld van hem kussen en na het zien hiervan tot liefde voor de studies worden aangevuurd. Toch denk ik - tenzij ik mij vergis - dat u om mij te troosten deze kwestie overdrijft. Maar de tegengestelde genegenheid van bepaalde mensen verhindert dat ik door dergelijke sympathiebetuigingen overmoedig kan worden. Want ik zal u iets vertellen waardoor u moet lachen. Er is een kanunnik in Konstanz die een op papier gedrukte afbeelding van mij in zijn kamer heeft, om geen andere reden dan bij het heen en weer lopen telkens als hij voorbij komt erop te spugen. Aan degenen die naar de oorzaak van zijn haat informeren, antwoordt hij dat hij deze rampzalige eeuw aan mij te danken heeft. Want zijn kapittel is uit Konstanz verbannen en ontvangt nauwelijks de helft van de tienden.[7.] Vandaar die tranen.[8.]

Vroeger was ik, of ik wilde of niet, een Lutheraan. Nu dit wapen hun uit handen is geslagen zoeken zij wat anders: ze zeggen dat ik aan de oprichters van de sekten een opstap heb gegeven.[9.] Dit argument is in alle ernst opnieuw door Alberto Pio gebruikt, wiens omvangrijke werk door Bade is gedrukt,[10.] hoewel dit werk naar ik hoor niet van Alberto is, maar door ingehuurde medewerkers is samengesteld van wie de voornaamste in Venetië woont.[11.] De franciscanen in Parijs leverden niet het kleinste aandeel, want zij hebben iemand die opvallend verward babbelt, Petrus de Cornibus. Pio zelf deed iets buitengewoon ingenieus, hij stak met zijn angel[12.] en maakte zich uit de voeten. Want hij overleed geruime tijd voordat Bade zijn werk had voltooid. Hij werd ‘van Carpi’ genoemd, en hoewel hem zijn zeggenschap was ontnomen bleef zijn titel dezelfde, terwijl daarentegen de reden van zijn naam verschillend was. Want eerst was het ‘van Carpi’ vanwege het vorstendom Carpi, daarna vanwege zijn hartstocht om kritiek te leveren.[13.] En om u te doen beseffen

7. Het kapittel was in 1527 van Konstanz naar Überlingen verhuisd.
8. *Adagia* 268.
9. Zie brief 2414, noot 1.
10. Zie brief 2414, noot 3.
11. Girolamo Aleandro, die van 1529-1530 in Venetië verbleef.
12. *Adagia* 5.
13. Het Latijnse woord *carpere* kan naast ‘plukken’ ook ‘bekritiseren’ betekenen.

dat hij niet zonder reden Pio werd genoemd: drie dagen voordat hij stierf trok hij het kleed van de heilige Franciscus aan. Met dat gewaad is hij op de schouders van franciscanen in een plechtige optocht door de straten gedragen, met zijn gezicht, handen en voeten onbedekt, en in het klooster begraven.[14.] Ik heb geen kritiek op de godsdienstige gevoelens van de man; bij de Italianen is dit algemeen bekend. Maar het verbaast mij dat die paters, ofschoon zij heel goed weten hoe het met deze eeuw is gesteld, met dergelijke ceremoniën, om niet te zeggen bijgelovige praktijken, eigenhandig de vijandigheid van de wereld, die op zichzelf al meer dan heftig genoeg is, tegen zich afroepen. Maar voor de ziel van Alberto bid ik om licht en rust. Het werk heb ik nog niet gezien.

Ik merk dat sommigen zich door dodelijke haatgevoelens tegen mij laten meeslepen, niet alleen in Parijs, maar ook in Duitsland. Zodra zij te weten waren gekomen, dat de keizer vastberaden was Duitsland van de meningsverschillen van sekten te bevrijden, begonnen zij onmiddellijk persoonlijk en in het openbaar hun gif tegen Erasmus uit te braken.[15.] Het is een lang verhaal, maar een deel ervan zult u vernemen van de papieren die ik u toestuur.[16.] Er zijn verschillende soorten van martelaarschap, talloze vormen van folteringen en ontelbare soorten dood. Het lijkt dat ik misschien met de heilige Cassianus vergeleken zal moeten worden, van wie wij horen dat hij door zijn eigen leerlingen met schrijfmateriaal is neergestoken. Maar hoeveel wreder is het lijden van Erasmus, die jarenlang door tongen en pennen van talloze mensen tot in zijn vitale organen is gestoken, nog altijd met folteringen leeft, ze overal voelt en die geen toestemming krijgt door de dood een einde aan zijn pijn te maken?

Maar ik laat grappen achterwege en keer naar uw brief terug. Wat hoor ik? Bent u Lutheraan genoemd omdat u Erasmus een bezoek hebt gebracht? Alle leden van die sekte hebben de gewoonte om, wanneer zij merken dat iemand mij opzoekt, te zeggen: ‘Pas op voor hem. Als u die man ontmoet zal hij u besmetten. Hij is de felste vijand van het evangelie.’ Wat is dat voor iets verschrikkelijks, daargelaten dat, zoals u zeer verstandig schrijft, zij onze geschriften niet lezen en niet verlangen te weten wat wij doen? Zij roepen slechts wat zij bij maaltijden van hun makkers hebben gehoord, en op de manier van *andabatae*[17.] zwaaien zij met de ogen dicht met hun zwaard. Laten zij zich nu maar inbeelden dat ik het eens ben met degenen die zij als

14. Zie brief 2441, noot 16.
15. Zie brieven 2365, noot 4, 2387 en 2408.
16. Misschien kopieën van brieven die Erasmus uit Augsburg had ontvangen.
17. Gladiatoren die met gesloten vizier streden; zie *Adagia* 1333.

ketters beschouwen; hoeveel christelijker was het dat hun verdenking de kant uitging, dat zij geloofden dat u naar een gesprek met Erasmus verlangde met de bedoeling om hem op het goede pad terug te brengen? Hoever zijn zij van de evangelische naastenliefde verwijderd, die geen kwaad vermoedt of bedenkt? Wat zouden ze zeggen, als ik naar waar u woont zou verhuizen en met u onder hetzelfde dak zou leven?

Wanneer u, zeer geleerde Maillard, mij heel overvloedig met zoveel lofprijzingen overlaadt, zult u van mij niet dezelfde hoeveelheid verwachten, niet omdat u niet evenveel of zelfs meer verdient, maar omdat ik wat u mij toeschrijft niet herken en omdat uw bescheidenheid naar het mij toeschijnt niet met dergelijke loftuitingen overladen moet worden. Ik vraag mij verbaasd af met welke bedoeling u liever stomme leraren zou willen aantrekken om kennis van de Griekse taal te verwerven, terwijl Frankrijk overvloedig is voorzien van zoveel lieden die in het Grieks bedreven zijn; en een levende stem heeft niet alleen zijn eigen bijzondere kracht, maar haalt ook voor de leerling de helft van de inspanning weg. Ik prijs het bijzonder, dat u bij het vertalen van het Grieks bij uzelf uitprobeert, hoever u met de beheersing van beide talen bent gevorderd. Maar ook die oefening zal meer resultaat opleveren, als u een controleur voor uw vertaling gebruikt of wanneer u uw versie met de vertaling van anderen vergelijkt. Wanneer u informeert of *De monacho* van Chrysostomus door iemand anders in het Latijn is vertaald, zie ik dat u iemand bent die heel weinig belangstelling heeft voor wat anderen doen. Want *De monacho*, waarvan u schrijft dat u deze als voorbeeld van uw leertijd hebt gepubliceerd, is al zes jaar te koop in de vertaling van Oecolampadius.[18.] Op mijn aanraden heeft Germain de Brie dezelfde tekst vertaald, maar omdat hij Callipides speelde[19.] en wat hij had vertaald te laat opstuurde, hebben wij toen de volledige Chrysostomus verscheen de vertaling van Oecolampadius opgenomen. Bovendien heeft Polidoro Virgilio hetzelfde werk met succes in Engeland vertaald en aan mij opgedragen. Maar het is in Parijs gedrukt.[20.] Als ik de vertaling van De Brie kan krijgen, zal ik u haar toesturen zodat u uw vertaling met de drie versies kunt vergelijken.

Het gerucht over een herziening is, denk ik, ontstaan omdat ik aan de laatste editie van het boek waarmee ik Spaanse monniken antwoord, enkele passages uit mijn werken ter verbetering heb toegevoegd, die ik zelf ontdekte of waartoe vrienden adviseerden. Maar doordat ik hier op vrienden vertrouw, heb ik enkele passages, terwijl ik ze probeerde te verbeteren, slechter

18. In *Comparatio regis et monachi* (Bazel, 1523).
19. *Adagia* 543; bedoeld is iemand die veel onderneemt en niets afmaakt.
20. Zie brief 2379, noot 16.

gemaakt. Dit boek is in 1529 verschenen;[21] ik zal het u sturen, als ik iemand kan krijgen die de kleine last niet weigert. Het zou echter bij mij geen schaamte of weerzin wekken voor al mijn geschriften hetzelfde te doen, als ik een manier zag waarop ik alle beledigingen van iedereen kon verhelpen. Wat voor sommigen buitengewoon vroom lijkt, lijkt nu voor anderen goddeloos. Moet ik de regels van de voorschriften van de scholastici volgen? Zelf zijn zij het onderling oneens. Sommigen nemen aanstoot aan al wat met andere woorden is gezegd dan met de woorden die zij zelf in hun scholen gebruiken. Als ik hen tegemoet wenste te komen, zal alles om twee redenen geen effect hebben, ten dele omdat zeer veel leerstellingen van een school zodanig zijn dat zij, ook al steunen zij op een onbetwistbare waarheid, toch buiten de school geen invloed hebben, en ten dele omdat hun onjuist taalgebruik aan zelfs op zich aangename zaken aanzien ontneemt. Wat moet ik nu met degenen doen die zich inbeelden goed Latijn te kennen, hoewel ze van niets weten? Wat met hen die alles tot laster verdraaien, omdat zij een vijandige houding bij het lezen aannemen? Het ene klinkt verkeerd, het andere is verdacht, iets anders is verwant aan de dwaling van de Turlupijnen,[22] het een is beledigend voor vrome oren, het ander is weinig eerbiedig en weer iets anders is niet voorzichtig genoeg gezegd. Als iets zo lijkt dat het de gemoederen van vorsten en pausen kan kwetsen, kan het een schisma veroorzaken. Alsof de waarheid op zich voor mensen met zweren niet weerzinwekkend is. Wat zou u ten slotte moeten doen met degenen die mijn werken niet lezen? Toch is het een heel grote groep, en niemand schreeuwt schaamtelozer. Wat adviseert u mij bij zo'n grote verscheidenheid aan meningen en kreten van mensen die niet luisteren, te volgen? In elk geval is het mijn voornemen om, als ik zelf iets in mijn boeken zou aantreffen of een ander op iets zou wijzen dat werkelijk met de onbetwistbare waarheid van het katholieke geloof in strijd is, dit spoedig te verwijderen. Iemand uit uw vriendenkring heeft veroordeeld wat ik in het colloquium *Inquisitio* heb geschreven, namelijk dat de vader de *autor* (‘schepper’) van alles is, terwijl ik ook twee goddelijke personen samenvoeg.[23] Maar hij denkt dat *autor* niets anders is dan *factor* (‘maker’), hoewel *autor* vaak bron en begin van de zaak in kwestie is, *autoritas* begin en eerste oorsprong. Want de heilige Hilarius gebruikt die woorden vaak zo. Als hij vaardig in het Latijn was geweest, had ‘*autor* van alles’ daarom helemaal niet meer aanstoot gegeven dan ‘*principium* (“begin”) van alles’. Er komt geen eind aan deze ruzie en laster. Vaak klinken hier voor ons de *Re-*

21. *Loca quaedam emendata*; zie brief 2424, noot 41.
22. Naam van een middeleeuwse sekte.
23. ASD I, 3, p. 371; zie ook *De utilitate colloquiorum*, *ibidem*, p. 751. Erasmus behandelt de kwestie uitvoeriger in brief 2045, p. 264-265.

tractiones van Augustinus. *Retractatio* is echter niets anders dan een herziening. Want met deze titel verklaart hij niet, dat hij een verbetering van zijn fouten, maar een catalogus en een opsomming van zijn werken samenstelt en zogezegd de inhoud van zijn werken een voor een weergeeft. Daarbij heeft hij voor ogen, dat niets van zijn eigen werken verloren gaat, dat aan een ander wordt toegeschreven wat van hemzelf is of aan hem wordt toegeschreven wat van een ander is. Maar terloops voert hij enkele verbeteringen uit, dat geef ik toe, maar ze zijn van weinig belang. Hij gebruikte bijvoorbeeld ergens het woord 'toeval' en vergiste zich met de naam van een arts.[24.] Maar er zijn meer zaken die hij verdedigt, soms niet zonder uitvlucht. Maar hoeveel ernstiger zijn de punten, die in de boeken van die man zijn achtergebleven - dat mensen geen verdiensten hebben. Als iets dergelijks in mijn boeken wordt aangetroffen, ben ik een volgeling van Luther. Hoe vaak herhaalt hij dat de doop voor kinderen geen nut heeft, als zij het vlees van de Heer niet eten en zijn bloed niet drinken![25.] Hoe vaak kent hij aan Petrus, de leider van de apostelen, de bijgelovige en verkeerde wens toe de heidenen naar het jodendom te sleuren?[26.]

De rest laat ik achterwege. Zonder dat het zin heeft wordt dus zoveel ophef gemaakt van dit voorbeeld van Augustinus. Wie heeft zijn eigen fouten eerlijker verbeterd dan ik? Hoe vaak heb ik mijn *Adagia* herzien? Hoe vaak het Nieuwe Testament? Welk werk wordt opnieuw gedrukt waarin ik niet iets verbeter? Een jaar geleden heb ik in een aparte publicatie hetzelfde gedaan, vooral voor de werken waarvan ik aannam dat ze tijdens mijn leven niet opnieuw uitgegeven hoefden te worden.[27.] Daarom ben ik u, mijn dierbare vriend, erkentelijk voor uw bezorgdheid, omdat u mij aanmoedigt terwijl ik al vanuit mijzelf ren.[28.] Maar u zou mij een grotere dienst bewijzen, wanneer u mij duidelijk maakte wat terecht verbeterd moet worden. Want alles is vol van vermeldingen van ketterijen en vergissingen. Ik twijfel er niet aan dat u een oprechte bedoeling hebt, als u maar tijd had om mijn werken te lezen.

Om naar de Grieken terug te keren: als u niemand hebt om uw werken te laten onderzoeken, blijft de volgende soort oefening over. Vertaal iets dat door een of andere geleerde is vertaald, maar bekijk het niet met zijn vertaling. Wanneer u hebt gedaan wat u kunt, vergelijk dan beide vertalingen met het Grieks. U zult merken dat dit een voordeel oplevert waarvan u geen

24. Augustinus, *Retractationes* 1, 2.
25. *De baptismo parvulorum*, l, 24, 34.
26. *Epistolae ad Galatas expositionis liber unus*, 15-16.
27. In *Loca quaedam emendata*; zie noot 21.
28. Vgl. *Adagia* 146.

spijt zult hebben. Ik denk dat Chrysostomus in het Grieks al bij een drukker in Verona is verschenen.[29] Bij het vertalen verdient Theodorus van Gaza de hoogste lof. Angelo Poliziano is de grootste vakman. Ik heb bij het vertalen steeds aan een betrouwbare en geleerde eenvoud de voorkeur gegeven, vooral bij heiligenlevens. Budé staat hier dichter bij dan Poliziano.

Ik geloof dat ik op alle onderdelen van uw brief een antwoord heb gegeven, misschien korter dan u zou willen. Maar u zult mij dat zeker niet kwalijk nemen, als u bedenkt dat ik na het gereedkomen van boeken mijn vermoeide geest voor de aardigheid zo heb ontspannen, dat ik tegelijkertijd ongeveer negentig brieven schreef, waarvan er heel wat twee pagina's langer zijn dan deze.[30] Voor uw epigram ben ik u erkentelijk, maar u zegt in het Latijn iets anders dan in het Grieks. Want wanneer u Grieks spreekt, wilt u niet dat ik eerder van de praatjesmakers word bevrijd dan ik de dood tegemoet ga. Verder betwijfel ik of men *streperus* in plaats van *obstreperus* kan vinden. Ik zie niet wat de bedoeling is van het partikel *an*, tenzij omdat het een hiaat in het metrum vult. U had kunnen zeggen *ekdikon Aonidôn.* Maar ik maak, zeer dierbare Maillard, te veel misbruik van uw vriendelijkheid; ik hoop dat het heel goed met u gaat.

Freiburg im Breisgau, 28 maart in het jaar na de geboorte van Christus 1531

U ontvangt hierbij een brief die ik zelf heb geschreven in een eerste versie, want ik had nauwelijks tijd om hem na het schrijven opnieuw te lezen. Maar ik verwachtte dat dit voor iemand die zo op mij gesteld is aangenamer zou zijn, als u een schrijfsel ontving dat juist met zijn doorhalingen en correcties de kenmerken weergeeft van een geest die zich spontaan, eerlijk en zonder uiterlijk vertoon bij een vriend laat zien.

Desiderius Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

Degene die deze brief bezorgt is Ottmar Nachtgall, hoofdprediker van deze stad, buitengewoon bedreven in muziek en met een goede kennis van de talen en de schone letteren. Via hem kunt u, als u dat wilt, mij terugschrijven. Het ga u goed.

29. Drie delen (van de nooit voltooide editie) waren in juli 1529 in Verona verschenen.
30. Geen andere brief, op deze dag geschreven, is bewaard gebleven; zie ook brief 2451, noot 1.

2467 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 30 maart [1531]

Hartelijk gegroet. Ik neem aan dat de jonge Fries mijn brief bij jou heeft afgeleverd.[1.] Datgene waarop je mij inzake Alciati attent maakt, heb ik een tijd geleden al gedaan. Daarop wijst zijn brief die ik je toestuur. Ik herinner mij niets over de verhandeling[2.] en ik vermoed, dat Alciati's geheugen hem in de steek laat of dat degene aan wie hij haar heeft toevertrouwd deze niet heeft bezorgd. Na al mijn papieren te hebben doorzocht treft ik niets van die aard aan. Hier veranderen veel zaken en ik weet niet waar ze op uit zullen lopen. Men moet serieus overleggen. Maar indien mogelijk persoonlijk. Zo niet, dan zal ik een betrouwbaar iemand sturen. Waarom bedank je mij voor de gastvrijheid die ik aanbood? Alsof ik het niet als een groot voorrecht zou beschouwen, als jij je zou verwaardigen enkele dagen bij mij thuis te doen wat je zou willen. Als ik niet bijzonder op je gesteld was, zou ik boos zijn omdat je liever bij Glareanus[3.] wilde verblijven. Maar het is menselijk. Mijn dienares heeft haar beste tijd al gehad. Het ga je goed.

30 maart

Je Erasmus van Rotterdam

Groeten aan die koninklijke figuur.[4.]

Aan de hooggeachte doctor Bonifacius Amerbach te Bazel

2468 *Aan Andrea Alciati*
Freiburg, 31 maart 1531

Erasmus van Rotterdam groet Andrea Alciati

Hoewel u al eerder met veel bewijzen uw bijzondere sympathie voor mij overvloedig kenbaar had gemaakt - en dat meer in overeenstemming met uw oprechte karakter dan met mijn verdiensten -, zeer geleerde Alciati, hebt u toch mij met niets sterker dan met uw laatste brief ervan overtuigd hoe-

1. Brief 2464; de jonge Fries is niet geïdentificeerd.
2. Zie brief 2464, noot 1.
3. Glareanus was zoals Erasmus in 1529 ook van Bazel naar Freiburg verhuisd.
4. Bonifacius' broer Basilius, wiens naam in het Grieks ‘koninklijk’ betekent.

zeer u mij waardeert. Even welsprekend als vriendelijk probeert u daarmee te bereiken, dat ik eerder door zwijgen en minachten dan door mij te verzetten mijn rust en vrije tijd tegen de schaamteloosheid van branieschoppers bescherm. Waar komt immers die grote bezorgdheid om mij anders vandaan dan van uw overvloed aan genegenheid of beter gezegd uw plichtsgevoel tegenover mij? U bent echter niet de eerste en de enige die dit lied zingt. Hetzelfde lied hoor ik al lang van mijn belangrijkste vrienden, Cuthbert Tunstall, Jacopo Sadoleto en Giambattista Egnazio,[1.] hoewel de laatste twee bijna te laat als raadgevers zijn verschenen, zodat het bijna lijkt dat ze na de oorlog een bondgenootschap aanbieden en een lijk medische zorg geven.[2.] Toch is hun goede wil niet minder aangenaam omdat hun dienstvaardigheid minder nuttig is. Het betekent ten slotte iets om, zelfs als het laat is, met de Phrygiërs verstandig te zijn.[3.]

Laat het me vergund zijn bepaalde zaken die in het verleden zijn gebeurd, terug te roepen. Want, om niet de indruk te wekken dat ik mijn fout verdedig - ik schaam mij en het spijt me dat ik bepaalde mensen een antwoord heb gegeven. Toch zou ik hun niet hebben geantwoord, als ik er de voorkeur aan had gegeven de zaak naar eigen goeddunken te regelen in plaats van de aansporingen van bijzondere vrienden te volgen. Omdat sommigen stilte adviseerden en anderen mij aanmoedigden krachtig de pen te hanteren, volgde ik daarom het juiste midden, namelijk dat ik niet iedereen antwoordde, niet voor iedereen zweeg en toch steeds met gematigdheid degenen die mij uitdaagden overwon. Telkens als ik mijn talrijke verweerschriften de revue laat passeren, haat ik mijn lot. Want wat zou ik met meer recht de schuld kunnen geven dan het lot, omdat mijn geest van niets een grotere afkeer heeft en zelfs van jongs af aan heeft gehad dan van dit soort gladiatorengevechten, waarin wordt gezegd ‘Sterf of dood’.[4.] De onafwendbare macht van de schikgodinnen heeft mij van het rechte pad afgebracht en deze arena ingeduwd. En de kracht van het hardnekkige noodlot is onbeweeglijk.[5.] Ik zou er nog aan toe kunnen voegen: wat als een of andere god dit heeft gewild? Hoe weten wij wat de hoogste koorleider hiermee wil bereiken - hij die het toneelstuk van het menselijk leven regisseert? Het is immers mogelijk dat wat ons, die de afzonderlijke delen aanschouwen, slecht en lelijk lijkt, naar de mening van hem die de harmonie van het heelal overziet,

1. Zie brieven 2226, p. 62-63 (Tunstall) en 2385, p. 76-77 (Sadoleto); een dergelijke brief van Egnazio is niet bekend.
2. *Adagia* 2517.
3. *Adagia* 28.
4. Homerus, *Ilias* 6, 164.
5. *Adagia* 1241.

het beste en het mooiste is. Wie zou in de komedie niet liever Micio dan Syrus willen zijn?[6] Toch speelt Syrus voor de aantrekkelijkheid van het hele toneelstuk niet de onbelangrijkste rol. Als u mij uitnodigt uw voorbeeld te volgen, zeg ik daarom eerlijk dat ik voor de mooiste rol word uitgenodigd. Ik zal er geen moeite mee hebben mij op deze uitnodiging voor zover mogelijk voor te bereiden. Maar wat zullen we doen, als de koorleider mij een totaal andere rol heeft toegekend?

Het getuigt van een zeldzame zelfbeheersing en wijsheid dat u, zoals u schrijft, de onwetenden in stilte negeert en de grootste geleerden met vriendelijkheid en respect voor u wint. Maar u hebt met mensen te maken, ik met rampzalige monsters, zelfs niet met afzonderlijke monsters zoals naar men zegt met Hercules het geval was, maar met talrijke falanxen die tegen mij samenzweren, en geen van hen brengt meer schade toe dan de grootste ondeskundigen. Leeuwen en draken worden tam door diensten die men hun bewijst; zij raken door weldaden geprikkeld. Met een masker van heiligheid bevelen zij zich bij vorsten en het volk aan en ze schreeuwen: 'Hij is een ketter, veroorzaakt scheuring en is een leugenaar.' Als ik acht jaar geleden[7] tegen hen niet naar de pen had gegrepen, zou Erasmus, getroffen door de bliksem, nu op de grond liggen. Zoveel dodelijk vergif hadden zij aan het hof van de keizer en in heilige preken over de onwetende massa uitgestort. Sommigen speelden hun rol met verve bij paus Clemens. Als u me vraagt wat voor resultaat ik heb bereikt, zal ik daarom in het kort zeggen: het feit dat ik leef heb ik aan mijn pen en mijn tong te danken. Ik heb die lieden niet minder onverzoenlijk gemaakt, maar geleerde, integere en eerlijke personen worden door mijn verweerschriften tegen dergelijke monsters gewapend om te voorkomen dat hun niet evenveel is toegestaan als zij willen. Ten slotte zullen misschien Erasmus' verweerschriften spreken, wanneer hij na zijn begrafenis zwijgt.

Afgezien van het feit dat u in een prachtige en prijzenswaardige positie verkeert, verdrijft u ook door uw eigen bekwaamheden, buitengewone geleerdheid, vriendelijk gedrag en bijzondere wijsheid als met een stralende glans zonder moeite schaamteloze duistere figuren. Als er iets van een meningsverschil bij u ontstaat, is er slechts een discussie over de voortreffelijkheid van het talent, zodat deze onenigheid naar de mening van Hesiodus[8] de studies ook veel nut verleent, als zij maar niet in razernij ontaardt. Ik

6. In Terentius' *Adelphi*; vgl. brief 1451, p. 224.
7. In brief 1385, p. 78, schrijft Erasmus dat hij iets voorbereidt tegen nieuwe leerstellingen. De eerste versie van *De libero arbitrio* was in februari 1524 gereed.
8. Hesiodus, *Werken en dagen* 11-23.

heb met lastige en driftige mensen van doen; als iemand over één woord met hen van mening verschilt, hoort hij: ‘hij is een ketter, veroorzaakt scheuring en is een leugenaar,’ en verkeren zijn bezittingen, goede naam en zijn leven in gevaar. Hun meedogenloosheid is zo groot, dat het beter is in de handen van Cyclopen en Laestrigonen terecht te komen.[9.] Omdat vorsten met zoveel verschillende zaken te maken hebben, kunnen zij niet op de kunstgrepen van iedereen letten; toch heb ik door hun gunst tot nu toe standgehouden. Zij zijn immers, om niets anders te zeggen, mensen. Als hun onmenselijkheid even groot was geweest als die van de maskerdragers, zouden de talen samen met de betere letteren al lang bij nomaden of eerder in de onderwereld in ballingschap leven. Bij de bewoners van dit gebied hadden botteriken immers het volk bijna ervan overtuigd, dat er geen verschil is tussen iemand die de Griekse en Latijnse taal goed kent en een ketter. Toch streden wij met gelijke kansen tegen deze monsters, als hier de wolf[10.] niet plotseling in het toneelstuk was verschenen en de taferelen van menselijke gebeurtenissen op hun kop had gezet. Zoals hij van de vereerders van de Muzen hun stem wegnam, zo versterkte hij deze voor de kikkers. Was het mij maar toegestaan dat ik via vorsten tegen hem was beschermd.

Wat bereikt u nu, zeer welbespraakte Alciati, wanneer u mij uw voorbeeld voorhoudt? Wat anders dan dat ik zowel u als uw studies met het succes gelukwens en ik minder ingenomen ben met mijzelf, omdat ik mijn lot erken? Alciati moet tot de stralende godenzonen worden gerekend; hij is gelukkig, mooi, energiek en zingt goed als hij kou heeft gevat,[r11.] kortom buiten het bereik van de van de pijlen van de jaloezie. Maar wat meer geloofwaardig is: u houdt een theoloog voorbeelden van oude theologen voor. Cyprianus hoorde zichzelf Coprianus noemen.[12.] Waarom zou zo'n grote bisschop een dergelijke belediging niet door de vingers hebben gezien, terwijl ik, wanneer zo vaak mijn naam is veranderd - nu eens Errasmus genoemd van *errare* (dwalen),[13.] dan weer Arasmus van *arare* (ploegen), en dan weer Erasinus van *asinus* (ezel)[14.] - alleen maar moet lachen? Niemand heeft zijn pen tegen het leven van Augustinus nogal fel gehanteerd, ten dele vanwege de hele periode waarin hij onbaatzuchtig leefde, en ten dele omdat hij zich op gevorderde leeftijd liet dopen, en het toentertijd als zeer verwerpelijk gold iemand te verwijten wat hij vóór de reiniging van de wedergeboorte

9. Zie Homerus, *Odyssee* 10, 105-132.
10. *Adagia* 3450; met ‘de wolf’ is ongetwijfeld Luther bedoeld.
11. Juvenalis 7, 190-194.
12. Zie brief 2394, noot 17.
13. Zie brief 1482, p. 294.
14. Zie brief 2408, noot 4; vgl. brief 2169, p. 234.

had gedaan. Ook antwoordt hij op heel onbelangrijke aantijgingen, zoals de beschuldiging van roemzucht. Tegen de lasteraars van het geloof is hij altijd gewapend en in een afzonderlijk boek reageert hij op de artikelen die tegen hem zijn gericht. Opvallend is het dat een man, die met zoveel toegeeflijkheid en vriendelijkheid was begiftigd, door een willekeurig iemand met beledigingen direct kon worden aangevallen. Het lot van Hieronymus verschilt niet zo sterk van dat van mij. Waar gaat hij niet tegen zijn blaffende honden tekeer? Telkens, zegt u, als de zuiverheid van de christelijke filosofie gevaar liep, greep hij naar zijn pen om te voorkomen dat eenvoudigere mensen tot een dwaling werden verleid; over persoonlijke beledigingen zweeg hij. Naar ik meen gebeurt er in mijn verweerschriften niets anders dan dat ik de beschuldiging van ketterij, schisma of valsheid weerleg. Het is geen toegeeflijkheid, maar goddeloosheid om hierop niets zeggen. Tegen degenen die mijn talent, geleerdheid, welsprekendheid, oordeelsvermogen of ook mijn gedrag beledigen, gebruik ik meestal geen tong of pen. En als ik een antwoord geef, doe ik dat met minachting en zachte hand.[15.] Maar met hoeveel woede strijdt Hieronymus tegen Augustinus, hoe verbitterd ruziet hij met Rufinus? Op veel plaatsen heeft hij kritiek op Palladius. Of reageert soms hij onzorgvuldig op degenen, die in Rome hem ervan beschuldigden dat hij te vertrouwelijk met Paula omging?

Zie daarom hoe u eerder uit vriendschap dan op grond van de werkelijkheid hebt geschreven: ‘U vergist zich, Erasmus, als u over de verhevenheid van uw naam en de grote waardering van geleerden voor u zo'n lage dunk hebt, dat u denkt dat u door dergelijke aantijgingen uit de burcht der geleerdheid en rechtschapenheid, waar u zo lang hebt verbleven, verdreven kunt worden.’ ‘Verhevenheid’ en ‘burcht’ zijn uitdrukkingen van uw genegenheid, niet van de werkelijkheid. Maar als Hieronymus' onvergelijkelijke geleerdheid, het flitsende van zijn bewonderenswaardige welsprekendheid, zijn buitengewoon onberispelijke levenswijze en het gezag van zijn naam dat hij door zoveel verdiensten had verkregen, hem niet tegen het geblaf van schaamteloze figuren konden beschermen, wat denkt u dan wat er over mij wordt gezegd, van wie de middelmatige capaciteiten aan alle wapens van de afgunst zijn blootgesteld? Na-ijver zoekt immers niet wat erg hoog is en wat over de grond kruipt. Wat is de reden dat u zich inspant mij ook ertoe over halen om, alsof ik mijn vijanden heb verslagen, een triomf voor te bereiden? Van mijn beroemde werken noemt u er vier, de *Adagia*, het *Nieuwe Testament*, de *Parafrases* en de commentaren op Hieronymus. De *Paroemiologia*[16.] hebben mij niet veel vijandigheid bezorgd; had ik al mijn tijd maar met dergelij-

15. *Adagia* 327.
16. Griekse naam voor *Adagia.*

ke onderwerpen doorgebracht. Het *Nieuwe Testament* heeft vooral diegenen geërgerd die mij meer dan anderen dankbaar voor mijn toewijding behoorden te zijn.[17.] De *Parafrases* circuleerden lange tijd met instemming in de handen van mensen, totdat een of andere kreeft - ik weet niet waar hij vandaan kroop - deze in stukken begon te scheuren, alleen maar omdat ik hierin liever de oude commentatoren dan de leerstellingen van moderne scholastici wilde volgen.[18.] Zelfs de uitgave van Hieronymus werd aanvankelijk heel rustig ontvangen totdat er mensen te voorschijn kwamen die, naar het leek, hadden besloten om alles wat van Erasmus was verschenen, overdreven te bekritiseren.[19.]

Ofschoon ik met beide kampen te maken heb, dient toch om te bewijzen hoe weinig tijd ik aan dergelijke twisten het volgende: namelijk dat intussen zo niet de rijke tuin van Alcinous, die Homerus[20.] bewonderde omdat deze appels na appels voortbracht, dan toch zeker het tuintje van de oude Corycius, dat Vergilius[21.] verheerlijkt, mij soms enige groenten oplevert. Want gouden appels groeien in de boomgaarden van mensen zoals u. Ik zou ook over meer van uw punten kunnen discussiëren, maar ik geef de voorkeur aan ieder ander onderwerp. Hier zeg ik eerlijk dat ik enige schuld heb, en deze is niet onaanzienlijk. Toch denk ik over wat u adviseert al een tijd uit eigen beweging na en ik zal dat door uw aansporing veel zorgvuldiger doen. Ik feliciteer u met uw geluk, omdat u een beroep hebt gekregen dat heel weinig contact met die horzels heeft. Ik heb grote bewondering voor uw wijsheid, omdat u ijverig uw best doet om met niemand in een heftig conflict te raken.

Als Longueil aan Griekse schrijvers de moeite en tijd had besteed waarmee hij zich in Rome heeft gepijnigd om eindelijk onder de Ciceronianen en Romeinse burgers te worden opgenomen, zou hij, tenzij ik me vergis, beter zowel voor zichzelf als voor de algemene studies hebben gezorgd. Maar de afgunstige lotsbeschikkingen wilden dat talent slechts kort aan de aarde laten zien.[22.] Budé is verre van slecht en als hij tegen iemand woedend uitvaart, doet hij dit eerder op aandrang van een ander dan vanwege zijn eigen karakter. Hij heeft trouwens een verzoenende aard die nooit in giftigheid ont-

17. De eerste aanval kwam van Maarten van Dorp; daarna verschenen heftigere aanvallen van Nicolaes Baechem, Edward Lee en Diego Lopez Zúñiga; vgl. brief 1341a, p. 268 en 270.
18. Noël Béda opende de aanval in 1523; zie brief 1571, noot 1.
19. Zie brief 2045, p. 255.
20. Homerus, *Odyssee* 7, 120.
21. Vergilius, *Georgica* 4, 127.
22. Vergilius, *Aeneis* 6, 869; Longueil overleed in 1522, 33 jaar oud.

aardt. Tussen zijn brieven[23.] heb ik er heel wat gevonden die hij naar of over u heeft geschreven, waarin hij heel duidelijk maakt hoe gunstig hij over uw geleerdheid oordeelt en hoezeer hij van harte uw belangen steunt. Ik heb ze persoonlijk met groot genoegen gelezen.

Bijzonder dankbaar ben ik u dat u onze Sucket, leerling van uw Minerva, met bijzondere toewijding zowel vereert als verder helpt. Want het spijt me niet om toe te geven dat ik u om die reden veel meer verplicht ben, hoewel ik dat al eerder om zeer veel redenen was. Aangezien u hem, zoals u schrijft, die gunst verleent omdat hij die verdient, feliciteer ik hem tweemaal; ten eerste als een gelukkig iemand, aangezien hij de eerlijke steun van zo'n belangrijk iemand heeft verkregen; ten tweede als een gezegend iemand, omdat hij rijk is voorzien van zulke deugden, dat hij in staat was de goedkeuring te verkrijgen van uw zeer scherpzinnig en juist oordeel. Over Viglius heb ik Zasius zorgvuldig geschreven,[24.] want wij kunnen niet anders spreken - ik zonder stem en hij half doof. Hij heeft niets geantwoord, en dat tegen zijn gewoonte in. Zasius kreeg van koning Ferdinand gedaan dat, ook als hij vanwege zijn leeftijd van zijn taak als professor zou worden ontheven, hem zijn normale salaris toch niet mocht worden ontnomen. Maar hij houdt geen rekening met zijn leeftijd en gezondheid, omdat hij mijns inziens meent dat het mooi is dat een geleerde al onderwijzend sterft. Hoewel de universiteit hier in andere tijden niet erg druk wordt bezocht, heeft zij door de pest[25.] minder bezoekers gekregen. Maar wij hopen op gunstigere tijden. Als Zasius iets natuurlijks zou overkomen of als hij zijn professoraat zou beëindigen, denk ik dat Bonifacius Amerbach, als hij dat ambieert, hem zal opvolgen.[26.] Want tussen hen bestaat een zeer hechte vriendschap en Bonifacius is vanwege zijn buitengewoon deugdzaam karakter bij alle soorten mensen geliefd. Daar is de zeer hoge prijs voor levensmiddelen bij gekomen en deze wordt van dag tot dag hoger, hoewel het aantal mensen dat brood eet afneemt. Ik weet niet welke toestand Duitsland te wachten staat; de voorboden bevallen mij in elk geval helemaal niet. Als Viglius, of liever Vigilius, een theater zoekt om een staaltje van zijn geleerdheid te tonen, zie ik niet waar hij dat beter kan doen dan in Leuven.

Vijf jaar geleden had ik u bericht dat ik die kleine verhandeling aan Vulcanius heb gegeven, omdat u dat zo had opgedragen; voor deze dienst hebt u

23. In de recent verschenen uitgave van zijn brieven; zie brief 2449, noot 12.
24. Zie brief 2418.
25. Zie brief 2426, noot 2.
26. In 1529 had Zasius Amerbach voorgesteld als zijn assistent en eventuele opvolger naar Freiburg te komen.

me bedankt, namelijk in dezelfde brief waarin u over de dood van Pyrrhus[27.] treurt. Het verbaast mij dat deze bezorgdheid weer aan uw geest is ontsproten. Maar ik zie dat wat met een Grieks spreekwoord[28.] wordt gezegd, helemaal waar is: rijkdom maakt bang. Duizend kronen maken u angstiger.[29.] Maar ik herhaal wat ik heb geschreven: als er geen kopie bij anderen is overgebleven, kunt u, mijn beste Alciati, wat het exemplaar betreft dat u naar mij hebt gestuurd, niet alleen op beide oren,[30.] maar ook op beide ogen slapen. Laat de bedoeling ver van mij zijn dat ik iets wil uitgeven dat schadelijk is voor uw reputatie, vooral omdat ik aan uw wensen ben herinnerd.

Ik zag dat uw laatste, even geleerde als welsprekende brief het verdiende om tot nut van zeer velen te worden uitgegeven, maar ik heb vanwege enkele woorden die u daar had rondgestrooid dat idee nu laten varen, omdat onder elke steen een schorpioen slaapt.[31.] Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 31 maart 1531 volgens onze tijdrekening

2469 *Aan Alfonso de Valdés*
Freiburg, [maart] 1531

Erasmus van Rotterdam groet Alfonso de Valdés

Ik hoor dat jij mijn vermindering van activiteiten noteert, omdat ik, terwijl ik dichter bij je ben gekomen,[1.] korter en sporadischer naar je schrijf. Mij is het zeker niet onaangenaam dat jij verlangt dat ik in dit opzicht mijn plicht doe. Want ook dit is het bewijs van jouw goede gezindheid jegens Erasmus. Maar ik zou willen dat je mij op mijn erewoord gelooft, dat er geen sterveling is van wie ik liever brieven ontvang dan die van jou, en niemand aan wie ik liever mijn brieven stuur. Maar omdat er niets was wat ik over mijn gezondheid of de stand van mijn zaken kon schrijven om je daarmee een genoegen te doen, schaamde ik mij om jouw vriendelijke houding met onaange-

27. Jean Pyrrhus d'Angleberme overleed in 1521; Erasmus vergist zich, de brief van Alciati (brief 1278) dateert van 1522.
28. *Adagia* 2602.
29. Een verwijzing naar het salaris van Alciati, dat in feite zeshonderd kronen bedroeg; zie brief 2194.
30. *Adagia* 719; vgl. brief 1250, p. 361.
31. *Adagia* 334.
1. Valdés reisde in 1529 met Karel V naar Italië, woonde met hem in 1530 de Rijksdag in Augsburg bij en verbleef in 1531 met hem in de Nederlanden.

name klachten verder te belasten. Of ik jou ooit over deze kwestie in een brief van mij heb geadviseerd, weet ik niet, in ieder geval had ik besloten dit te doen. Door je brief begreep ik, en ik was erg blij, dat je had besloten je volledig van die weerzinwekkende lieden[2] te distantiëren. Wat bleef er daarom over om aan je te schrijven, behalve dat je mij vanwege je verdiensten heel dierbaar bent en dat ik jou om heel veel en heel belangrijke redenen bijzonder verplicht ben? Dit is voor ons beiden zo duidelijk dat er geen enkele getuigenis nodig is. Ik denk dat het om dezelfde reden is, dat ook jouw brieven hier veel sporadischer en korter dan gebruikelijk kwamen en, naar het mij leek, heel wat minder geïnspireerd. Ik moet gaan waar het lot mij heen- of terugsleept. Jouw hart, woonplaats van de Gratiën, verdient het niet dat het met enige jaloezie of ergernis besmet raakt.

Ik kan gemakkelijk raden wat je hebt gehoord in het gesprek met die kwaadaardige man, voor wie ik je in een brief[3] had gewaarschuwd; toch denk ik niet dat hierdoor iets van jouw welgezindheid jegens mij is verdwenen. Als je enige twijfel hebt aan mijn gevoelens voor jou, geef dan met een enkel woord aan met welk soort dienst ik jou een plezier kan doen. Als ik dit niet onmiddellijk met het grootste enthousiasme aanpak, moet jij mijn naam op de lijst van ondankbare personen zetten. Al een tijd geleden zou ik een werk aan je hebben opgedragen, maar sommigen beleven genoegen aan dit soort eerbetoon, anderen nemen er aanstoot aan; soms doe ik dit niet voor degenen die mij het dierbaarst zijn om te voorkomen dat ik hen aan afgunst blootstel. Wat moet ik doen? Geld neem je niet in ontvangst. Integendeel, jij betaalt dubbel terug wat aan degene die het aanbiedt verschuldigd is. Moet ik boeken sturen? Zelfs dat is niet mogelijk, zolang jij dat steeds maar rondtrekkend toneelstuk opvoert.[4] Mijn aanbeveling heb je niet nodig, wat voor mij heel aangenaam is, en ik ben blij dat dit door jouw verdiensten gebeurt. Ik twijfel er niet aan dat jouw gedrag en de gunst van de keizer je ooit tot de hoogste waardigheid zullen brengen. Het is niet de taak van secretarissen te beschrijven wat er aan het hof gebeurt, en het past niet bij mijn eerlijkheid iets hiervan te willen weten. Daarom blijft er, beste Alfonso, over dat je mij gelooft, dat mijn gevoelens voor jou zo zijn zoals een dankbaar iemand ze dient te hebben voor iemand die zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt, of dat je mij een mogelijkheid biedt waardoor je mijn gezindheid ten opzichte van jou leert kennen.

2. Een verwijzing naar Spaanse monniken, tegen wie Erasmus door Valdés was verdedigd; zie brief 1839.
3. Een dergelijke brief is niet bewaard gebleven. Met ‘de zwartgallige’ wordt Aleandro bedoeld.
4. Zie noot 1.

Ik heb dit geschreven zonder te weten of deze brief je zal bereiken. Ik bedank je voor de gunst die je mijn Lieven[5.] hebt bewezen. Dankzij Christus gaat het met mijn gezondheid iets beter, nadat mijn abces is gebarsten.[6.] De zomer was voor mij onvruchtbaar, in de winter heb ik enkele zaken te vroeg voortgebracht, onder andere zes boeken *Apophthegmata* en een klein commentaar op psalm 33.[7.] Dit was het voorspel van iemand die langzamerhand van zijn ziekte herstelt. Nu gorden wij ons aan voor meer serieuze werken, als we maar mogen zien dat Duitsland vrij van oorlogen is.

Het ga je goed, mijn trouwste vriend.

Freiburg im Breisgau, in het jaar des Heren 1531

2470 *Aan Johann Koler*
[Freiburg, eind maart 1531]

Erasmus van Rotterdam groet de hooggeachte heer Johann Koler, proost van Chur, hartelijk

Toen de situatie in Bazel voortaan ondraaglijk leek, ben ik naar Freiburg verhuisd om niet de indruk te wekken dat ik instemde met wat er gebeurde. Maar tevoren had koning Ferdinand[1.] mij aan de eerbiedwaardige magistraten van deze stad van harte aanbevolen. Zij hebben mij spontaan het gebruik van dit huis aangeboden, dat Jakob Villinger zaliger nagedachtenis heeft gebouwd, en waren bereid mij met zelfs grotere diensten te overladen als ik dat had toegestaan. Dit huis werd toen bewoond door Ottmar Nachtgall en Augustinus Marius, voormalig prediker in Bazel. Een deel kwam, tegelijk met hen, aan mij toe. Na ongeveer acht maanden verhuisde Marius en gaf mij, zoals Nachtgall zegt, twee guldens als teken van dankbaarheid. Nachtgall bleef lang. Om niet onbeleefd te lijken heb ik naar de geachte volkstribuun Ulrich[2.] voor bijna evenveel maanden als Marius hier had doorgebracht vier kronen gestuurd naast de kosten die voor dit huis noodzakelijk waren; dat kwam op vijf kronen uit.

Enige tijd later, rond Kerstmis, begon de tribuun via Henricus Glareanus te onderhandelen over het huren van het hele huis, inclusief de binnenplaats

5. Lieven Algoet, die een baan aan het hof zocht.
6. Zie brief 2360, noot 1.
7. Zie brieven 2431 (*Apophthegmata*) en 2428 (*Enarratio psalmi 33*).
1. Erasmus had hem om toestemming gevraagd; zie brieven 2090 en 2317.
2. Ulrich Wirtner.

die achter het huis ligt; daarbij gaf hij aan dat hij voor een jaar kon verhuren voor twintig gulden. Ik heb hem via Glareanus en schriftelijk geantwoord dat, als de weduwe tegen de rol van verhuurster geen bezwaar had, ik graag twaalf kronen zou geven, mits het huis voor mij onbewoond beschikbaar kwam. Ik zei dat Nachtgall trouwens niet graag zou vertrekken en dat ik met niemand ruzie wilde maken, en al helemaal niet met Nachtgall. Niet lang daarna stuurde ik opnieuw een brief naar de tribuun waarin ik mijn bedoeling duidelijk maakte, namelijk dat ik de binnenplaats niet nodig had. Schmotzer en anderen hielden daar paarden en er werkten timmerlieden en steenhouwers die ik niet zou willen verdrijven. Maar als hij dat huis vrij zou opleveren en er een redelijke huur werd voorgesteld, zou ik antwoorden of ik het wilde of niet. De geachte tribuun heeft dit geschrift voor zichzelf bewaard.

Omdat door de tribuun niets anders werd gezegd, meende ik dat ik op dezelfde voorwaarden woonde als tevoren, dat wil zeggen zonder enige overeenkomst, en wachtte ik af of de tribuun iets anders zou zeggen. Kort voor de winter[3.] begon Nachtgall naar het huis van een of andere abt te verhuizen, terwijl hij niettemin het grootste deel van zijn huisraad hier achterliet en iedere dag hierheen kwam alsof hij in twee huizen woonde. Kort voor de laatste winter bracht hij bijna zijn hele huisraad over. Toen ik dat zag, ging ik naar de man en zei: ‘Verhuis je nu serieus?’ Lachend zei hij ja. Toen ik hem ten slotte vroeg of hij er geen bezwaar tegen had aan iemand de sleutels te overhandigen zodat de ruimte kon worden schoongemaakt, als dit tenminste zonder ongemak voor hemzelf kon gebeuren, kromp hij ineen en antwoordde dat hij na zijn terugkeer uit Straatsburg met de tribuun wilde spreken. Na deze woordenwisseling over sleutels liet hij wat er aan bezittingen resteerde achter om niet de indruk te wekken. dat hij door te verhuizen zijn rechten verloor. Alles kon in één mand worden gedaan.

Toen hij was teruggekeerd begon ik weer over zijn sleutels, niet als verhuurder, want niets stond verder van mij af, maar vriendelijk en alsof ik om een gunst vroeg, met de voorwaarde dat dit voor hem gunstig was en zonder verlies van zijn rechten kon gebeuren. Na veel aarzeling kwam hij voor een gesprek. Ik begon te zeggen dat ik zeer verheugd zou zijn als hij zonder eigen nadeel mij in deze kwestie ter wille zou zijn; en zo niet, dat ik over deze kwestie geen discussie wilde voeren. Toen, zoals dat gebeurt, de discussie verhit raakte, antwoordde hij pochend wat hij heel vaak aan iedereen pleegt te zeggen, namelijk dat hem door Jakob Villinger en diens erfgenamen dit hele huis was toegewezen, dat hij dit bezit niet aan iemand kon afstaan en hij zeker wist dat het hun wil was. Hoewel ik antwoordde dat hij niets van zijn

3. 1529-1530.

recht zou verliezen als hij de sleutels overhandigde, zodat de ruimte schoon zou blijven, en dat deze nu door muizen en spinnen werd bezet, kwam hij niet tot rust, maar behield zijn sleutels en sloot de ruimte zorgvuldiger af dan voordien. Tot slot voegde ik eraan toe dat de tribuun begonnen was met mij over het huren van het hele huis te overleggen. Hij antwoordde dat hij recht had op de hele binnenplaats, en dat ik hier dankzij hem woonde, omdat hij het hele huis alleen in bezit kon nemen. 'Als dat zo is,' zei ik, 'waarom overlegt dan de tribuun met mij over het huren van het hele huis?' 'Ik zal met de tribuun spreken,' zei hij, 'en ik ken de instelling van de tribuun.' Er waren veel van dergelijke beweringen over zijn rechten, die hij met zijn geest en niet met zijn lichaam[4] moest beschermen. Ik maakte een einde aan de discussie. Toen hij de tribuun met anderen voor een maaltijd had uitgenodigd, beroemde hij zich bij mijn dienaar Quirinus[5] erop, dat er tussen hemzelf en de tribuun volledige overeenstemming was en dat deze tegen hem vele andere dingen had gezegd dan aan mij.

Na dit gesprek merkte ik dat de man mij bepaald niet welgezind was. Bij mijn dienaar Quirinus klaagde hij veel over mij. En men beweert dat hij in Straatsburg meer dan vijandige dingen over mij heeft gezegd; ik geloof het, hoezeer hij het ook ontkent. Wat hij aan zijn mensen schrijft kan ik eenvoudig raden. Korte tijd later, toen hier de pest woedde,[6] vroeg ik hem vriendelijk toe te staan dat de ruimte die hij gesloten en leeg hield, voor ons beschikbaar kwam, waardoor er meer ruimte zou zijn als iemand van mijn mensen iets was overkomen. Wat hij heeft geantwoord kunt u te weten komen uit de brief[7] die ik u toestuur waarin hij voortdurend op zijn rechten aanspraak maakt. Ten slotte kreeg ik al vleiend met een brief gedaan dat hij de deur openliet, omdat deze op slot zat en zonder sleutel niet van binnen of van buiten kon worden geopend. De sleutels hield hij voor zichzelf. Ik gaf hem een kistje waarin hij twee of drie papieren kon leggen, die hij alleen maar had achtergelaten om niet de indruk te wekken dat hij was verhuisd. De sleutel van dat kistje nam hij met zich mee.

Daarna waren er de Halcyondagen,[8] hoewel ik die ruimte (dank aan de goden) nooit heb gebruikt. Ik heb er alleen maar voor gezorgd dat hij schoon bleef. Tegen eind maart liet de tribuun Glareanus bij zich komen en toonde

4. Een variant op de wettelijke formule *animo et corpore* ('met geest en lichaam'). Volgens Erasmus maakte Nachtgall aanspraak op het eigendom ('geest') zonder het feitelijk te bewonen ('zonder lichaam').
5. Quirinus Talesius.
6. In mei 1530; zie brief 2426, noot 3.
7. De brief is niet bewaard gebleven.
8. Eind december (1530); vgl. *Adagia* 1552.

hem een brief van een of andere zaakwaarnemer, de zeer illustere heer Johann Löble, thesaurier van de koning. Daarin schreef deze dat de eigenaar hem had opgedragen mij te bevelen voor het feest van Johannes de Doper[9] hiervandaan te verhuizen, dat wil zeggen binnen drie maanden. Tegelijk vroeg de tribuun twintig gulden van mij voor het afgelopen jaar van Kerstmis tot Kerstmis. Dat was voor mij die nooit had gedroomd dat ik als huurder werd beschouwd, even nieuw als wanneer iemand mij een zwarte zwaan had laten zien. Nooit heb ik voorwaarden ontvangen, altijd heb ik begrepen dat het huis vrij was. Nachtgall beweerde voortdurend dat hij het recht over het hele huis had. Hij bezat de sleutels van het huis en ging telkens als hij het wilde naar binnen. De tribuun heeft mij er nooit op gewezen dat ik in een huurhuis woonde; nooit kreeg ik de opdracht Nachtgall om de sleutels te vragen. Hoe had ik op de gedachte kunnen komen dat ik de huurder van het hele huis was? De tribuun zei aanvankelijk: 'Erasmus moet met Nachtgall onderhandelen.' Ik heb daarentegen om met hem geen ruzie te krijgen nadrukkelijk de vrije beschikking over het hele huis bedongen en verzekerd, dat hij niet graag zou weggaan. Als iemand dit huis als geschenk had gegeven op voorwaarde dat ik Nachtgall, of hij het wilde of niet, buitensloot, had ik zonder te aarzelen het geschenk geweigerd; zo ver staat het van mij af dat ik het op deze voorwaarde wilde huren.

Ook het volgende werd mij verweten: nadat van de huurprijs melding was gemaakt, ben ik in het huis gebleven alsof ik deze goedkeurde. Ik heb daarentegen schriftelijk en mondeling voortdurend verklaard dat ik geen regeling voor het huis wilde treffen tenzij het om het hele huis ging en het leeg was. Ik ben er op dezelfde voorwaarde als hierboven gebleven, namelijk van tijdelijke aard, en bereid eruit te gaan wanneer ik het bevel daartoe kreeg. Niemand heeft mij het bevel gegeven. Het was anders geweest als tegen iemand die er als huurder woonde, was gezegd: 'Ik kan dit huis voor meer geld verhuren.' Als hij na deze waarschuwing bleef, zou hij de indruk wekken dat hij de verhoogde prijs accepteerde. Zoveel mensen hebben dit huis gratis gebruikt, en ik dacht dat het stadsbestuur, gedeeltelijk uit eigen welwillendheid en gedeeltelijk vanwege de aanbeveling van koning Ferdinand, mij deze eer wilde bewijzen. En hoewel er geen enkele overeenkomst was gesloten, zou ik meer hebben gegeven dan naar ik hoor anderen hebben gedaan. Deze woorden zijn door mij vaak gezegd en geschreven: namelijk dat ik liever voor dit vrije huis twintig gulden wil betalen dan vijf gulden voor een huis dat niet vrij is. De tribuun zegt dat hij aan Nachtgall de sleutels heeft teruggevraagd en dat deze heeft geantwoord: 'Ik heb ze in het huis achtergelaten.' Hij sprak de waarheid, hij heeft in het huis een paar sleutels

9. 24 juni; de eigenaar was Löble's stiefzoon Karl Villinger.

achtergelaten, maar niet de sleutels die de tribuun bedoelde. De sleutels van de ingang en van het appartement dat hij in bezit hield, heeft hij voor zichzelf gehouden. Zo heeft hij de tribuun bedrogen.

Ik zou in dit huis niet tijdelijk of als huurder willen wonen. Toch getuigde het van vriendelijkheid om een oude man, met een zwakke gezondheid of eerder ziek, bovendien een gast, aanbevolen door brieven van keizer Karel en koning Ferdinand,[10.] eerder over een verhuizing in te lichten, vooral omdat ik in het nieuwe huis een schoorsteen moet bouwen en een gerieflijk nest voor dit arme lichaam gereed moet maken. Om een huis te vinden, te huren of te kopen, om het in te richten en om een haard te bouwen zijn drie maanden een heel korte tijd. Maar eind maart krijg ik het bevel te verhuizen vóór het feest van Johannes. Terwijl ik het huis niet huurde en niet wilde huren, tenzij het vrij beschikbaar kwam, en ik dit voortdurend schriftelijk en mondeling duidelijk heb verklaard, vraagt men mij intussen vanaf Kerstmis 1529 tot aan het feest van Johannes 1531 dertig gulden, alsof ik het hele huis heb gehuurd en in bezit heb gehad. Maar ik vertrouw erop dat de tribuun na zorgvuldiger bestudering van de zaak van mening zal veranderen.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig ondertekend

2471 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, circa eind maart 1531]

Ambrosius Pelargus groet Erasmus van Rotterdam

Een jonge dienaar van u, een uitermate ontwikkeld iemand,[1.] heeft het exemplaar van de *Apophthegmata*,[2.] het enige dat u had, bij mij afgeleverd. Dit literaire geschenk kan mij niet anders dan heel welkom zijn, omdat het een duidelijk bewijs is van uw welwillendheid jegens mij, omdat het werk zelf uitermate verfijnd is, zeer aangenaam om te lezen en omdat het juist door zijn nut wordt aanbevolen. Ik zou ondankbaar kunnen lijken, als ik geen teken van dankbaarheid gaf. Omdat ik niets anders beschikbaar heb (dat is mijn armoede) stuur ik u daarom het enige dat ik bezit, een meer dan onbetekenend geschenkje.[3.] Het is een verhaal, wel iets om te lachen, maar dat op een bloedige strijd zou zijn uitgelopen, als toeschouwers geen eind aan de

10. Zie voor Karel v brief 2318, voor Ferdinand noot 1.
1. Ongetwijfeld Quirinus Talesius.
2. Zie brief 2431.
3. *Adagia* 2422.

ruzie hadden gemaakt. Het is ook in uw belang dat u van deze tragikomedie op de hoogte bent. In een stadje niet zo ver van Heilbronn besteeg een of andere franciscaan op de dag die aan de heilige Stephanus was gewijd[4] de kansel om een preek te houden, waarbij hij zoals gebruikelijk een onderwerp uit de Heilige Schrift nam: 'Stephanus was vol van genade en kracht.'[5] Toevallig was daar op dat moment een of andere predikant aanwezig met enige kennis van het Grieks, maar met een veel scherper oog dan Erasmus, omdat hij in de Griekse tekst iets had gezien wat u beslist was ontgaan. Toen hij het onderwerp had gehoord viel hij de franciscaan (hij was nogal opschepperig) met meer dan vreselijke woorden aan, terwijl hij dacht dat hij hem, overladen met de vijandigheid en haat van het volk, van de kansel zou verdrijven. Beiden waren zij bijzonder luidruchtig. In de kerk schreeuwden zij luid en krachtig over en weer, zogezegd tot zij hees waren,[6] zelfs zo dat sommige toeschouwers bang werden. Want het gevaar bestond zeker dat het dak van de kerk, dat herhaaldelijk na het horen van het rumoer met instorting leek te dreigen, ten slotte iedereen zou ombrengen.

'Wat was er aan de hand?' zult u zeggen. De volgeling van Luther beschuldigde de franciscaan van een misdaad, een vervalsing van de Heilige Schrift, en zei dat er in het Grieks stond dat Stephanus vol van geloof was, niet van genade. Omdat de franciscaan geen Grieks kende, verdedigde hij - het enige wat hij kon - krachtig zijn onderwerp, en dat op gezag van Erasmus die grote kennis van het Grieks heeft. De predikant ontkende dit, de franciscaan beweerde met stelligheid dat het zo was. Je zou zeggen dat gladiatoren slaags waren geraakt. Want het scheelde heel weinig of het zou tot een handgemeen zijn gekomen, als toeschouwers een gevecht niet hadden verijdeld. Maar het lawaai van het recht zette dit tumult voort. Want degene die beledigd was, daagde de schuldige voor het gerecht. Degenen die de zaak zouden onderzoeken hadden meer met Mars dan met de Muzen te maken. De franciscaan beschuldigde de Lutheraan van schending van het recht, dat iemand die niet gemachtigd is, niet tot deze functie toeliet. Hij beschuldigde hem van schending van eendracht en vrede en welhaast van het ontheiligen van het kerkgebouw. Hoor nu de afloop van het toneelstuk. De arrogante predikant verscheen niet. De rechters troostten de man, zeiden dat hij dapper en niet terneergeslagen moest zijn en op een beter resultaat diende te hopen. Ze beloofden alle moeite te zullen doen om dit meningsverschil bij te

4. 26 december.
5. Handelingen 6:8 zoals de tekst van de Vulgaat luidt; in 1535 verving Erasmus 'genade' door 'geloof', een term die ook Luther in 1522 had gekozen.
6. *Adagia* 3070.

leggen. U ziet hoe klein de vonk was die zo'n groot vuur heeft veroorzaakt. Maar de boon zal op u worden gestampt,[7.] omdat u Grieks niet betrouwbaar aan Latijnse oren hebt gegeven. Toen ik u vier dagen geleden erop attendeerde, terwijl Glareanus, een man die in elk soort literatuur zeer goed onderlegd is, daarbij aanwezig was, hebt u eerlijk toegegeven dat u niet hebt opgelet en onnadenkend hebt geschreven, en gezegd dat het in feite niet van belang is welke van de twee versies wij lezen. Ik zal deze opvatting in ieder geval graag onderschrijven, niet omdat ik meen dat geloof en genade hetzelfde zijn, maar omdat degene die vol van genade is noodzakelijkerwijs ook vol van geloof is, althans in de huidige situatie, met alleen Christus als uitzondering. Als die mensen daaraan hadden gedacht, twijfel ik er niet aan dat zij het onderling helemaal eens waren geworden. Hoewel wij op een ander moment deze kwestie zullen bespreken, kan ik, omdat u toch wilt dat ik u een schriftelijke weergave van het verhaal toestuur, niet anders dan u ter wille zijn.

Het ga u goed, bijzondere vriend.

2472 *Aan Antoine d' Albon*
Freiburg, 1 april 1531

Erasmus van Rotterdam groet de abt Antoine d'Albon

Als lichamen even gemakkelijk bergen en dalen zouden oversteken als zielen er overheen vliegen, zou Île-Barbe, dat naar mijn mening eerder de naam Gelukkig Eiland verdient, Erasmus al lang als gast hebben. Maar behalve de lengte van de reis schrikte mij ook een uitvoerige brief van Maillard[1.] af, waarin hij een lang verhaal opstelde over de opschudding die bepaalde lieden met een monnikskap over hem bij zijn afwezigheid hadden veroorzaakt, omdat, naar men zei, hij naar een gesprek met Erasmus verlangde. Wat zouden ze doen, als ik naar u was verhuisd en zij zouden zien dat wij in nauwe vriendschap waren verbonden? Ik heb werkelijk medelijden met dergelijke figuren. Want als degenen die met hun naam en gewaad een volmaakte vroomheid belijden[2.] zich zo gedragen, wat moet men dan verwachten van degenen die zij mensen van de wereld noemen? Maar ik heb Maillard, ons beider vriend, uitvoeriger hierover geantwoord.[3.]

7. *Adagia* 70, d.w.z. ‘het probleem zal op u neerkomen’.
1. Brief 2424.
2. Franciscaanse observanten.
3. Brief 2466.

Hier was genoeg ellende, zelfs als er niets bij zou komen. De pest teistert ons al lang en weet van geen ophouden.[4.] De kosten van levensonderhoud stijgen met de dag.[5.] God weet wat hierop zal volgen; voorspellingen bevallen mij allerminst. Toch is het voor dit arme lichaam lastig van nest te veranderen, aangezien het nu helemaal veilig is. Ze zeggen dat de Turken drie legers gereed maken om met één leger Oostenrijk binnen te vallen tegen Ferdinand,[6.] met een ander Polen dat zij al lang bedreigen, en een derde om naar Napels te gaan en vandaar de zegen van de paus te vragen. Dit zijn onaangename feiten; toch denk ik dat ze minder ernstig zijn dan wanneer heel Duitsland en zijn aangrenzende gebieden in wederzijdse bloedbaden verwikkeld raken. U zult zeggen dat de ziekte hevig is en met gangbare middelen niet kan worden genezen. Maar ik haat middelen die zwaarder zijn dan de ziekte. Als de zaak met het zwaard wordt uitgevochten, zal het grootste deel van de rampen terechtkomen bij mensen die dat niet verdienen, en onder het voorwendsel van het verdedigen van de godsdienst zal de wereld met rooftochten worden gevuld. Spanje voedt veel clandestiene Joden,[7.] Duitsland heeft er zeer veel die van nature geneigd zijn tot plunderen en door oorlogen hierin zijn geoefend. Al dit uitvaagsel zal eerst Duitsland, daarna de rest van de wereld overspoelen. Degenen aan wie eenmaal wapens zijn overhandigd, kunnen deze immers niet neerleggen. Zij hebben herhaaldelijk hiervan al blijk gegeven, in Rome en in Wenen.

Nooit had de wereld een machtigere keizer dan hij nu heeft. Vanwege zijn vroomheid en godsdienstige eerbied voor de Romeinse zetel lijkt hij al wat de bisschop van Rome voorschrijft te zullen doen. Daarom moet men de mensheid gelukwensen, als de plaatsvervanger van Christus uitsluitend op gedachten komt die Christus waardig zijn. Toch beschouwen velen het als een ongunstig voorteken dat Florence door Clemens zo meedogenloos is behandeld.[8.] Zoals aan kinderen niet het recht wordt gegeven wraak te nemen op hun ouders, ook al is hun onrecht aangedaan, zo meenden veel heidenen dat het niet was toegestaan het zwaard te trekken tegen hun vaderland, hoezeer dit het ook had verdiend. Themistocles en Aristides, door afgunst verbannen, bezorgden hun vaderland toch veel hulp. Een Spartaanse koning,[9.]

4. Zie brief 2426, noot 2.
5. Zie brief 2403, noot 11.
6. De aanval op Ferdinand werd in april 1532 in gang gezet; Polen en Napels werden niet aangevallen.
7. De *conversos*, onder dwang bekeerde Joden; dat zij als huurlingen aan plunderingen deelnamen lijkt door Erasmus te zijn bedacht.
8. Na het beleg van Florence (oktober 1529 - augustus 1530).
9. Bedoeld is Lycurgus.

ondanks zijn verdiensten verbannen, hield het vol om zelfs niet te klagen over zijn vaderland. Coriolanus maakte zijn zeer terechte verbolgenheid ondergeschikt aan het gezag van zijn moeder. Maar ik vrees dat ons, die uit verlangen naar wraak worden voortgedreven, hetzelfde overkomt als wat bij een paard gebeurt dat een ruiter op zijn rug en een bit in zijn bek krijgt, terwijl het op een hert wraak neemt.[10.] 'Eén voorteken is het beste, strijden voor het vaderland,' zegt Hector bij Homerus.[11.] Maar bij de huidige stand van zaken lijkt mij één voorteken het beste, dat iedereen de godheid gunstig stemt. Maar dat wat het belangrijkst van alles is, wordt door iedereen veronachtzaamd. Want waar komt onder de beste vorsten in de christelijke wereld zoveel ellende anders vandaan dan van God die om onze misdaden vertoornd is? Wanneer heeft uw Frankrijk ooit een zwaardere slag gekregen? Het is goed dat helderheid direct na deze storm is gevolgd. Wie heeft ooit Italië zwaarder geteisterd gezien? Ik vrees dat het vele jaren zal duren voordat het zijn vroegere kracht, waarin wij het hebben gezien, terugkrijgt. Wat is nu chaotischer dan Duitsland? Wat is er beklagenswaardiger, als wat op handen lijkt te zijn, gebeurt? Mensen kunnen nu gemakkelijk voorschrijven dat er minder wordt gedronken, dat er bij diners en kleding minder luxe voorkomt, dat geestelijken een grotere tonsuur op hun hoofd hebben, hun habijt tot hun enkels laten vallen en alleen slapen. Maar God alleen is in staat de bron van alle goede handelingen te reinigen. En dat zal hij doen, als wij met oprecht en volledig vertrouwen onze toevloed tot zijn barmhartigheid zoeken. Hij zal, als wij erom bidden, aan de leiders van de kerk een geest geven die alle voordelen van de wereld aan de glorie van Christus ondergeschikt maakt. Aan vorsten zal hij een mentaliteit geven die boven rijkdom, roem, wraak en alle menselijke verlangens uitstijgt; hij zal hun een hemelse wijsheid geven die alle aardse slechtheid overwint; priesters en monniken zal hij een heuse minachting voor de wereld en liefde voor de Schrift bezorgen, aan magistraten en het volk zal hij ontzag voor hem geven.

Ik zal mijn gefilosofeer pas beëindigen, wanneer ik heb verklaard dat ik voor datgene wat u mij aanbiedt u niets minder verschuldigd ben dan wanneer ik er gebruik van had gemaakt. Ik wens u, eerwaarde, met al uw dierbaren alle goeds toe.

Freiburg im Breisgau, 1 april in het jaar des heren 1531

10. Aesopus' fabel van het paard, het hert en de man (*Aesopica* 269).
11. *Ilias* 12, 243.

2473 *Aan Pierre de Mornieu*
Freiburg, 2 april 1531

Erasmus van Rotterdam groet Pierre de Mornieu, abt van Saint-Sulpice

Ik zou willen dat de huidige situatie, zoals zij om veel redenen mij ertoe aanzet om weg te trekken, op deze wijze voor mij een geschikte weg naar zo'n vriendelijke gastheer zou plaveien. Maar zowel de lengte als het ongemak van de reis schrikken mij af, en mijn zwakke lichaam is al opgehouden voor ieder vertrek geschikt te zijn, hoe sterk mijn verlangen ook is. Maar ik herken het lot van de schildpad die zijn huis draagt; het huis dat ik ronddraag houdt zijn gast tegen, terwijl het zelfs van dag tot dag dreigt in te storten.

Met verscheidene argumenten beveel jij me jouw Savoie aan, hoewel het mij niet volledig onbekend is. Vroeger heb ik, toen ik van Parijs via Lyon naar Italië reisde, een aanzienlijk deel ervan gezien. Ik heb een poos in Turijn verbleven;[1.] de vriendelijkheid van het volk sprak mij bijzonder aan. Maar tussen alle voordelen van het gebied die je noemt, spreekt niets mij evenveel aan als je zo oprechte en zo vriendelijke gevoelens. Ik hoop dat, als Duitsland door binnenlandse oorlogen verscheurd begint te raken, jullie gebied rustig zal zijn. Ik hoor trouwens dat jullie een of ander geschil met de inwoners van Bern hebben gehad;[2.] ik meen dat het is bijgelegd.

Verder vertel je het droeve lot van Roeland, neef van Karel de Grote, die van dorst in Spanje is omgekomen. 'Heel jammerlijk is het van honger te sterven en zijn lot te vinden,' zegt Homerus,[3.] omdat ik zie dat je graag Grieks spreekt. Medici zijn van oordeel dat sterven van dorst een veel grotere kwelling is. Maar voor Roeland was Spanje ronduit ontbering. Want zo noemt de heilige Paulus het.[4.] Het noemen van Castor en Pollux vond ik leuk.

'Castor,' zegt Horatius,[5.] 'is dol op paarden, degene die uit hetzelfde ei is geboren[6.] op boksen.' Ik geef toe dat ik vroeger door het verlangen naar paardrijden was gegrepen en dat het houden van paarden een groot financieel ver-

1. In september 1506 verkreeg Erasmus in Turijn de doctorstitel; zie brief 200.
2. Zie brief 2410, p. 126.
3. *Odyssee* 12, 342.
4. Woordspeling met de Griekse woorden *spania* ('ontbering') en *Spania*, het woord dat Paulus voor Spanje gebruikt in Romeinen 15:24, 28.
5. *Satiren* 2, 1, 26.
6. Pollux.

lies opleverde, maar ik ben al lang opgehouden een Castor te zijn. Ik weet niet of jij nog altijd de rol van Pollux speelt, want ik weet door jouw eigen verhaal dat je ooit als een sterke bokser bent opgetreden, toen wij in Bazel vertrouwelijk onderling verhalen uitwisselden. Maar zoals dezelfde Horatius vertelt,[7] viel de eensgezindheid van de tweelingbroers door uiteenlopende interesse bijna uit elkaar. Onze gemeenschappelijke liefde voor de letteren zal ons voortaan nauwer verbinden dan dezelfde geboorte Castor en Pollux heeft verbonden, als ik maar in staat ben naar waar jij woont te kruipen. Als het met mijn lichaam niet mogelijk is, zal in ieder geval mijn geest herhaaldelijk naar je toe vliegen. Ik moet met weinig mensen leven als ik wil leven, zo broos is mijn gezondheid. Tussen jullie analfabeten, zoals jij ze noemt, zal ik hoe dan ook kunnen stotteren. Hier ben ik volledig stom, ik begrijp niemand en word door niemand begrepen. Vorstenhoven spreken mij helemaal niet aan. Wat je met een volledig Frans hof bedoelt, begrijp ik nog niet; je bedoelt, denk ik, vriendelijk en minzaam, maar mijn Duitsers zouden het anders uitleggen.

Maar alle gekheid op een stokje, het is heel aangenaam dat jij jezelf en al wat van jou is zonder uitzondering aanbiedt. Maar door de wet van de Gratiën ben jij al lang mijn schuldenaar, hoewel ik eerder bij jou in de schuld sta. Jouw vermogen zal ik echter niet zwaar belasten. Mij is immers een lot te beurt gevallen dat met mijn karakter samenvalt, midden tussen rijkdom en armoede. In de afgelopen winter heb ik zes boeken *Apophthegmata* gepubliceerd en een commentaar op psalm 33.[8] Ik schreef een voorwoord bij een uitgave van Aristoteles in het Grieks met veel minder fouten dan voorheen, die iedereen nu voor weinig geld privé kan aanschaffen. Ook schreef ik een voorwoord bij een uitgave van Titus Livius, uitgebreid met vijf boeken die nooit eerder zijn verschenen, en daarnaast talloze brieven.[9] Zo veel leveren mijn tuinen in de wintermaanden op. Wat zouden ze in de zomermaanden doen? Maar als de zomer van geestelijke capaciteiten eenmaal is verdwenen, keert hij nooit terug. De rest bij een ontmoeting, als de omstandigheden hiertoe adviseren en mijn gezondheid het toestaat. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 2 april 1531

7. *Brieven* 1, 18, 41-44, waar Horatius niet over Castor en Pollux, maar over Amphion en Zethus spreekt.
8. Zie brieven 2431 (*Apophthegmata*) en 2428 (*Enarratio psalmi 33*).
9. Zie brieven 2432 (Aristoteles) en 2435 (Livius).

2474 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 3 april 1531

Hartelijk gegroet. Je brief die je, zeer illustere Erasmus, op 25 maart hebt geschreven,[1.] heb ik eergisteren van mijn mensen ontvangen, toen ik naar huis was teruggekeerd. Wat je over Nachtgall en Eck schrijft, bezorgt mij veel verdriet. Maar het past bij je wijsheid om, zoals je doet, op dergelijke beledigingen geen acht te slaan. Bij juist de beste mensen is de reputatie van je naam groter dan dat de glans ervan door dit soort nietsnutten kan worden aangetast. Afgunst, zegt een bekend iemand, zoekt wat hoog is op en vliegt wat lager is voorbij.[2.] Deze week of uiterlijk met Pasen zal ik bij je langskomen. Kon ik je feitelijk maar zo ter wille zijn zoals ik vurig wens. Het ga je goed, zeer illustere Erasmus.

In haast, Bazel, daags na Palmzondag, 1531

Over Alciati zullen we het bij een ontmoeting hebben. Want op dit moment heb ik jouw brief tegelijk met die van hem, zoals jij ze hebt verstuurd,[3.] van de brievenbezorger ontvangen.

Van harte je Bonifacius Amerbach

2475 *Van Christoph Freisleben*
Augsburg, 3 april 1531

Gegroet. Als ik met Polyphemus[1.] - een man die u, zeer dierbare Erasmus, zogezegd[2.] van binnen en buiten kent en die zich persoonlijk beschikbaar stelt om veel mensen te kunnen dienen en daarom deze naam[3.] waard is - als ik, zeg ik, met hem eenmaal bij de eerwaarde doctor Wolfgang Kress, prediker in de dominicaner kerk in Augsburg en opnieuw bij de eminente doctor Wolfgang Rem, vader van doctor Wolfgang Andreas Rem, proost van het college van Sankt Moritz (als ik me niet vergis is elk van beiden u niet onbekend) tijdens een diner geen wederzijdse vriendschap had gesloten en als ik,

1. Brief 2462.
2. Vgl. Plutarchus, *De invidia et odio* 6.
3. Erasmus' brief is brief 2467; de brief van Alciati die Erasmus meestuurde, is niet bewaard gebleven.

1. Felix Rex.
2. *Adagia* 889.
3. Polyphemus betekent letterlijk ‘hij die veel spreekt’.

terwijl hij mij aanmoedigde, niet de lang verlangde kans had aangegrepen u een keer te schrijven, had ik het nooit aangedurfd u bij naam te begroeten, laat staan een dergelijke brief aan u te richten die zowel barbaars als bijna niets waard is.

Maar ik schrijf niet zozeer met de hulp van Polyphemus als wel van een of andere goddelijke macht, en hierdoor eerder stoutmoedig dan met kennis van zaken. Als ik hiermee bij u, edelmoedig als u bent, iets gedaan krijg, zal ik dat eerder hieraan dan aan deze brief te danken hebben. Daarom vraag ik u, zeer oprechte heer, omdat naar men zegt u en uw gelijken overal ter wereld worden aangevallen, niet te weigeren om mij, hoewel ik een onbekend iemand ben en geen enkel gezag heb, in de lijst van uw vrienden bij te schrijven. Naar ik meen maakt u zich niet druk om een uiterlijk, als iemands karakter of handelwijze - zo lang ze voldoende integer zijn en ook uw genegenheid verdienen - maar voor u vaststaan. Ik zou willen dat mijn eigenschappen zodanig zijn en zo voor u beschreven, dat ze uw volledige goedkeuring krijgen.

Weiger dus niet naar mij te luisteren. Want tot nu toe heb ik mij aan bijna alle sekten die in tien jaar zijn ontstaan, verbeten verbonden, zelfs zo dat ik enkele vurig heb verdedigd. Maar hoewel ik bijna te laat, zoals de Phrygiërs,[4] bij zinnen ben gekomen, heeft de Heer, mijn kracht en toevlucht, mij uiteindelijk toch daar vandaan gehaald; aan hem zij de macht en de heerschappij voor eeuwig. Amen. Om te voorkomen dat een van de vele redenen waarom ik de ketterijen heb verlaten voor u verborgen blijft, is naar ik meen deze de belangrijkste: ik heb de onenigheid, onstandvastigheid en onbillijkheid gezien en onderzocht van veel mensen die leden van sekten zijn en van degenen die hen tot steun zijn, waarbij het geheel onschuldige evangelie als voorwendsel wordt gebruikt. Dit heeft mij ertoe aangezet weer verstandig te worden en naar de eenheid van de kerk terug te keren. Dit lijkt de meesten met wie ik toen omging helemaal niet te bevallen, omdat zij mij soms van afvalligheid en onstandvastigheid beschuldigen. En soms, wanneer ik hen aanspoor boete te doen en weg van die bijzondere buitenissigheden naar de universele kerk terug te keren, vragen ze mij welke kerk ik tegenwoordig de katholieke kerk van Christus noem, of wie haar bestuurders en bisschoppen zijn, door welke giften zij voorts macht hebben, met welk gezag en welke getuigenissen van de Schrift zij handelen en hoe zij handelen, en ten slotte wat mijn mening is over de primitieve kerk en de kerk die daarvan is afgeleid, zoals de papisten (zo noemen zij hen) doorgaans de unieke duif van Christus onderscheiden of kenmerken. Ik heb hun geantwoord dat Christus niet zo onbetrouwbaar is of zo'n Proteus, dat hij meer dan duizend jaar niet

4. *Adagia* 28; met de Phrygiërs zijn de Trojanen bedoeld.

bij ons, zoals hij beloofde, zou zijn gebleven, zich intussen had teruggetrokken, van mening was veranderd of in dit decennium zich opnieuw had geopenbaard. Zij ontkennen niet dat hij in de geest is blijven bestaan, maar zij ontkennen dat er ware dienaren van de geest zijn geweest. Maar wat een monsterachtige en verminkte kerk zou dit zijn?

Mijn grootste wens zou zijn, zeer geleerde heer, te weten wat men naar uw mening hierop moet antwoorden. Hoewel ook ik heb besloten om zoals het betaamt hun de manier van mijn geloof uiteen te zetten, zouden een of twee woorden, waarvan ik zag dat ze van u afkomstig waren, voor mij niet een onbelangrijk advies en troost betekenen. Ik zou u dit geenszins met deze onbeschaamdheid afdwingen, als u in overeenstemming met uw waardigheid hiertoe niet in staat zou zijn of beter gezegd u conform uw vriendelijkheid iemand niet zou kunnen helpen. Dat u mij deze vrome dienst niet zou willen bewijzen, staat zo ver van u af.

Om u verder over de andere omstandigheden van mijn leven te berichten: kort geleden ben ik begonnen les te geven aan het college van Sankt Moritz, waar ik mijn best doe niet zozeer met mijn toewijding, voor wat die waard is, behulpzaam te zijn als met uw kleine werken die u aan scholen overal hebt opgedragen. Hier zou er trouwens iets zijn dat ik u wilde vragen en dat op schoolzaken betrekking heeft, namelijk de schrijfwijze, waarin ik ook veel geleerden nu van mening zie verschillen. Ik zou willen dat, zoals bij veel andere zaken die door gewoonte verkeerd werden gebruikt, ook wat op de schrijfwijze betrekking heeft, beter in acht wordt genomen en geschreven. Als voorbeeld dienen mensen die *adprehendo* schrijven en *adprehendo* uitspreken in plaats van *apprehendo*; sommigen schrijven *interpres* en *otio*, anderen *interpraes* en *ocio* met een tweeklank en een c. Dit zijn niet zulke onbelangrijke zaken dat zij voor de grammatica niet van belang zijn. Het was eerder voor de schrijfkunst van belang dat ze in acht werden genomen dan dat ze, hoe onbeduidend ook, werden veroordeeld.

Daarnaast heb ik tot belang van het christendom deze dagen enkele apologetische onderwerpen vertaald van de brief die u aan de broeders in Friesland hebt geschreven[5.] en die het beslist verdienen door velen gekend en gebruikt te worden. Maar wat betrekking heeft op uw kwestie met de mensen uit Straatsburg en anderen, heb ik met opzet achterwege gelaten. Daarom is er hoop dat u er geen bezwaar tegen hebt een dienst aan de staat en de kerk te verlenen en dat, als de gelegenheid zich aandient, deze wordt verleend volgens het advies van Paulus.[6.] Verder hoop ik dat u er geen bezwaar

5. Freisleben bedoelt de *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae* (september 1530); zijn vertaling is nooit gepubliceerd.
6. Wellicht wordt 1 Thessalonicenzen 5:27 bedoeld.

tegen zult hebben dat ik u deze dingen eerder nogal schaamteloos dan ingetogen of met geleerdheid heb geschreven, en dat u, wanneer u een keer terugschrijft, niet voortdurend op mijn brutaliteit aanmerkingen maakt. Ik zal er trouwens voor zorgen dat, als u hiermee instemt, ik hierna een andere keer u meer brieven schrijf die het wellicht meer waard zijn door u te worden gelezen.

Het ga u goed en moge u zeer lang over de letteren en geletterden de leiding hebben. Een paar keer zeg ik: het ga u goed.

Augsburg, 3 april in het jaar des Heren 1531

Christoph Freisleben, pedagoog

Moge dit afgeleverd worden aan de zeer geleerde en illustere heer Desiderius Erasmus van Rotterdam te Freiburg im Breisgau, zeer ijverige vernieuwer van de letteren.

Te Freiburg im Breisgau

2476 *Aan Anton Fugger*
Freiburg, 4 april 1531

Erasmus van Rotterdam groet Anton Fugger

Wanneer ik, hooggeachte heer, uw bij uitstek zo vriendelijke houding overdenk, wanneer ik naga dat u, zonder dat ik iets heb verdiend, de ene weldaad op de andere stapelt en ten slotte dat u, een zeer vermogend iemand, mij uitnodigt mij in uw rijkdom te laten delen, lijkt het mij aan de ene kant dat ik bijzonder gelukkig ben omdat ik van godswege een dergelijke beschermheer en vriend heb gekregen; en aan de andere kant word ik met schaamte overgoten en in mijn geest gekweld, omdat ik na al mijn middelen te zijn nagegaan niets vind waarmee ik voor u iets gelijkwaardigs kan doen. Maar waarom zei ik ‘iets gelijkwaardigs’? Om hiermee ten minste de bereidwilligheid van een dankbare schuldenaar aan te kondigen. Daarom heb ik de langdurige vriendschap met ons beider vriend Johann Koler opgezegd, als hij niet op betrouwbare wijze mij een mogelijkheid zou bieden te verklaren, hoeveel ik uw hart waard acht dat met zoveel blijken van genegenheid wordt gesierd. Grote rijkdom veroorzaakt bij de bezitter doorgaans hoogmoed en trots. Maar wie kan men onder de groep mensen met een beperkt inkomen vinden, bij wie minzaamheid, inschikkelijkheid en bescheidenheid hetzelfde zijn? Rijkdom pleegt dorst naar zichzelf op te wekken als een soort waterzucht. Daarentegen lijkt u wat Gods welwillendheid vanzelf over u uitstort

eerder voor anderen dan voor uzelf te hebben; u bent waarlijk de baas over uw rijkdom; deze heeft geen enkele bevoegdheid over u, maar dient u naar uw goeddunken. Beatus Rhenanus, een buitengewoon geleerd iemand, heeft in een brief aan doctor Philipp Puchaimer uw huis, dat Polyphemus mij met weinig retorica heeft aanbevolen, zo beschreven dat, als ik het van alle kanten had bekeken, niets extra's zou hebben gezien. Maar van hoeveel geluk word ik door de onrechtvaardigheid van deze tijden beroofd? Moge een goedgunstige godheid onlusten onder burgers uit Duitsland weren. Maar u dient te weten dat waar de lotsbeschikkingen ook maar willen dat Erasmus is, daar iemand zal zijn die Anton Fugger en de hele naam Fugger zeer toegewijd zal zijn.

Voor de kruik wijn die u mij via een andere koerier hebt gestuurd, heb ik u via dezelfde man die hem afleverde bedankt. Maar omdat hij de kruik niet voller had afgeleverd dan Polyphemus hem had gegeven en mijn dienaar daarover klaagde, kon het gebeuren dat hij mijn brief aan u, uit angst dat hij daardoor werd verraden, achteroverdrukte.[1.] Ik schrijf dit omdat ik zie dat Koler[2.] erover inzit dat de wijn die later is verstuurd, niet is bezorgd. De andere vaten waren vol. Als iets dergelijks verstuurd moest worden, zou men het in een betrouwbaar, met pek gedicht vat behoren te doen en purperverf eraan toevoegen, alsof het naar een ander iemand met groot gezag werd verstuurd. Als ze horen dat het voor de gast Erasmus is bestemd, denken zij dat hun zonder gevaar een buit is toegeworpen. Het ga u goed.

Freiburg, 4 april 1531

2477 *Van Ottmar Nachtgall*
[Freiburg], 4 april 1531

Gegroet. Terwijl ik het drukst bezet van iedereen ben, schrijf ik u nu, zeer geachte Erasmus; neem daarom, welwillend als u bent, mijn onverzorgde stijl niet kwalijk. Gisteren kwam, onmiddellijk nadat onze vriend Quirinus[1.] bij mij was vertrokken, de gedachte bij me op hem op te dragen u te laten weten dat, als voor u iets in Besançon, Lyon of aan een van beide oevers van de Rhône moet worden geregeld (want na de viering van Pasen[2.] zal ik onder

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Zie voor de bezorgdheid van Koler brieven 2437, p. 203, en 2438, p. 206.
1. Quirinus Talesius.
2. In 1531 viel Pasen op 12 april.

Gods bescherming naar die gebieden toe gaan), ik ervoor zal zorgen dat u mij, die geheel de uwe ben, niet om betrouwbaarheid en toewijding hoeft te vragen. Anderzijds is er iets waarmee u mij zonder enige kosten een groot genoegen kunt doen, als u mij, wanneer u aan uw geleerde vrienden schrijft, mij bij hen althans enigszins aanbeveelt. Eveneens als u mij in plaats van Bazels geld of batzen zoals men ze noemt de som van 20 of 25 kronen als reisgeld stuurt. Dan vertrek ik naar Marseille naar plaatsen, die naar men beweert gewijd zijn aan het berouw van Maria Magdalena, om voor mijn dwalingen boete te doen. Ik hoop dat het huis van Villinger dat aan u is verhuurd, u geluk brengt en ik zal alle sleutels sturen, die ik een voor een met eigen geld heb betaald, maar ik vraag er niets voor. Intussen wordt ervoor gezorgd dat ik mijn spullen in een kist meeneem. Het ga u goed; wees mij, die zeer op u gesteld ben, zeer toegewijd of zet mij, waarmee ik tevreden zal zijn, in de laagste rang van uw vrienden.

4 april 1531

Ottmar Nachtgall

Aan de zeer beroemde heer doctor Erasmus van Rotterdam, mijn beschermheer en zeer dierbare vriend

2478 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 6 april [1531]

Gegroet. Het gesprek met deze arts[1.] was mij heel aangenaam. Want hij lijkt me een jongeman die van een bijzondere bescheidenheid en goed oordeelsvermogen is voorzien. Wanneer je hier komt zal het mij een groot genoegen zijn, als dit maar zonder ongemak voor je gebeurt. Ik ben van plan hier weg te gaan, als er een mogelijkheid is.[2.] Maar ik zal alles vertellen wanneer we elkaar ontmoeten. Als het niet lastig is zou ik graag de verhandeling van Luther over de sleutels zien, mits hij dit in het Latijn heeft gedaan.[3.] Het ga je goed. Daags voor de sabbat.

De rest weet je.

Aan de uitmuntende doctor in de beide rechten Bonifacius Amerbach te Bazel

1. Waarschijnlijk Johannes Sinapius.
2. Zie voor Erasmus' zoeken naar een nieuw huis brief 2497.
3. Luthers *Von den Schlüsseln* verscheen in de herfst van 1530; er was geen Latijnse editie.

2479 *Aan Léonard de Gruyères*
Freiburg, 6 april 1531

Erasmus van Rotterdam groet Léonard de Gruyères, officiaal van de aartsbisschop van Lyon

Pas vandaag heb ik de wijn geproefd die u in uw vriendelijkheid hebt gestuurd.[1] Ik hoop dat hij voor mijn maag geschikt zal zijn, en ook voor de zomermaanden waarvan ik hoop dat ik die in rustige omstandigheden zoals tot nog toe mag doorbrengen. Er was een overvloed aan rampen zodat er niets meer bij kan komen. We hebben een pest doorstaan die de hele winter woedde,[2] we verdragen voor alles buitengewoon hoge prijzen die, wat angstaanjagend is, dagelijks stijgen, hoewel het aantal mensen opvallend is afgenomen en de oogst van het afgelopen jaar heel royaal was.

We hebben al een tijd drie onheil voorspellende godheden: meningsverschil, razende honger en pest. Als de oorlog zich daarbij heeft gevoegd, vrees ik dat wij in heel Duitsland een jammerlijk tafereel aan gebeurtenissen zien. Ik bid dat deze voorspelling van mij ongegrond is; in elk geval bevallen mij de voorboden tot nog toe niet. Ik vrees zelfs dat de zaken van de priesters, wier belang nu op het spel lijkt te staan, in geen betere situatie dan de huidige zullen verkeren; ik hoop dat het niet erger wordt. Wat een uitschot aan mensen zal, ook al is de blik van de vorsten juist en recht vooruit, onder het voorwendsel van deze oorlog over Duitsland heen stromen - Joden[3] die in Spanje niet veilig kunnen leven en gewend zijn aan rooftochten en plunderingen in heel Duitsland! Voeg eraan toe dat deze hele soort geneigd is tot partijen van sekten of de instelling hebben aan geen enkele godsdienst te worden gebonden. Of denken wij dat het ploegen gunstig zal verlopen wanneer de ossen niet willen?

Maar, zult u zeggen, de onbezonnenheid van deze mensen zal door het gezag van vorsten worden bedwongen. Natuurlijk is Rome voor ons een voorbeeld, en heel Italië dat zo ellendig wordt geteisterd. Een voorbeeld is Wenen, dat meer van zijn verdedigers heeft geleden dan van de Turkse vijanden, als het waar is wat degenen die daar leven schrijven. Maar in welke oorlog, hoe gelijk opgaand en gerechtvaardigd deze ook is, horen wij dergelijke klachten niet? Een vreselijke ziekte, zult u zeggen, moet men met zware middelen genezen. Maar Seneca keurt geen middelen goed die erger zijn dan

1. Zie brieven 2397, p. 96-97 en 2401a, 2401a, p. 103-104.
2. Zie brief 2426, noot 2.
3. Zie brief 2472, noot 7.

de kwaal.[4.] En toen Crassus, overgeleverd aan artsen, de amputatie van zijn ene been had ondergaan, verbood hij de chirurg tot zijn andere been over te gaan, omdat hij meende dat behandeling erger was dan de kwaal.[5.] Maar wat zal er intussen met vrome en goede mannen gebeuren, voor wie het niet gemakkelijk is uit hun steden te verhuizen, omdat zij daarin hun echtgenote, jonge kinderen, ouders die door hun leeftijd traag zijn, huizen, vermogens, debiteuren en andere banden hebben? Het grootste deel van de ellende zal op hun hoofden terechtkomen.

Wat voor soort oorlog zal het zijn die zich van het grootste deel van de wereld meester zal maken? Welke arts denkt dat hij cauterisaties of amputaties moet toepassen, wanneer een ziekte geen enkel deel van het lichaam onaangetast laat? Wij hebben twee vorsten[6.] die verreweg het machtigst zijn, de godsdienst zeer toegedaan, maar jonge mannen en des te ontvankelijker voor bedrog, naarmate zij ingetogener en godsdienstiger zijn. Karel lijkt te gehoorzamen aan al wat Clemens VII zal voorschrijven. Maar als God zijn geest influistert niets voor te schrijven dat Christus niet waardig is, kan men op een gunstige afloop van deze woelingen hopen. Maar, maar, maar - ik voeg er niets aan toe. Wij hebben hier enkele nachtuilen nodig die door de duisternis heen kunnen kijken.

Wat zal er ten slotte gebeuren met mensen die op mij lijken? Ik ben gedeeltelijk vanwege mijn leeftijd en gedeeltelijk door mijn slechte gezondheid van een mobiel iets al een stilstaand voorwerp geworden. Want zo pleegt u dat te noemen en ik lijk omgevormd tot het soort levende wezens dat onbeweeglijk wordt genoemd. Wat blijft er, als er tumult ontstaat, anders over dan met berusting uit dit leven weg te gaan? Ik word zowel allervriendelijkst als op schitterende voorwaarden naar Augsburg uitgenodigd. Maar ik wil het ene gevaar niet voor het andere inwisselen. Ik word naar Italië, Savoie en Frankrijk uitgenodigd, maar ik ben vastbesloten de gebieden van de keizer, door wiens gunst ik tot nog toe stand heb gehouden, niet te verlaten, en aan een langere reis durf ik mijn arme lichaam niet toe te vertrouwen. Naar uw woonplaats kan ik verhuizen met het gezag van de keizer en Ferdinand, maar ik zou voor degenen die ik het beste toewens, geen last willen zijn tenzij de situatie al rustiger is.[7.]

Ik zou u enkele boeken hebben gestuurd, maar hier was niemand die het

4. Seneca, *De tranquillitate animi* 9, 3.
5. De bron van dit verhaal is niet bekend.
6. Karel V en Frans I.
7. Besançon (in Franche-Comté) viel op dat moment onder de heerschappij van Karel V. Er bestond een meningsverschil tussen de kanunniken en het stadsbestuur.

pakket kon meenemen. Maar zodra Hieronymus Froben van de jaarmarkt van Frankfurt is teruggekeerd, zal ik ervoor zorgen dat u vanuit Bazel een pakket wordt bezorgd. Als u mij adviseert met welke dienst ik een deel van de diensten die u mij hebt bewezen kan compenseren, zal ik dat zeer gaarne doen. Ik spreek oprecht, want een groot deel van mijn leven heb ik aan u te danken. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 6 april in het jaar des Heren 1531

2480 *Van Christoph von Stadion*
Dillingen, 10 april 1531

Hartelijk gegroet. Ik heb niets om u, meest dierbare vriend, te schrijven, behalve dat koning Ferdinand zich naar Bohemen en Moravië heeft begeven met de bedoeling hulp te vragen tegen de vijand van het christelijk geloof. Maar naar ik hoor weigeren zij geld te geven. Voor het geval echter dat de Turken bij hen zullen binnenvallen, hebben zij ter verdediging van Moravië en Silezië 25.000 soldaten aangeboden.[1.] Men vertelt dat de paus de stad Siena belegert, ook al beweren sommigen dat dit verzonnen is en dat de paus met dit voorwendsel erop uit is de hertog van Ferrara te verdrijven. De hertog is hiervoor gewaarschuwd en om te voorkomen dat hij onverhoeds in het nauw wordt gebracht, begint hij voorbereidingen voor een oorlog te treffen.

Ferdinand en de zijnen beweren dat de Turken met hun expeditie tegen Duitsland snel oprukken, maar kooplieden roepen onverschrokken het tegendeel en verzekeren dat de Turken dit jaar Duitsland helemaal niet zullen binnenvallen. Wat hiervan eerder waar is, zullen wij binnenkort ondervinden, en wellicht niet zonder gevaar voor ons.

Een betrouwbaar iemand heeft mij verteld dat de Turk[2.] aan gezanten van Ferdinand heeft laten weten dat de paus, de Fransen, Venetianen en enkele Duitse vorsten hem tot een aanval op Ferdinand hebben aangezet na de gevangenneming van de koning.[3.] Dezelfde man berichtte aan deze gezanten dat bij de Rijksdag van Augsburg alles niet anders was behandeld en besloten dan wanneer hij de Rijksdag had bijgewoond, onder andere de dag en de maand waarop Ferdinand tot rooms koning zou worden gekozen,[4.] waarbij hij vor-

1. De aanval zou in april 1532 plaatsvinden.
2. Suleiman.
3. Op 24 februari 1524 werd Frans I na de nederlaag bij Pavia gevangengenomen en na een gevangenschap in Madrid op 17 maart 1526 vrijgelaten.
4. Zie brief 2384, noot 7.

sten noemde die hadden geprobeerd deze verkiezing te verhinderen. Wat men van dergelijke verhalen aan goeds voor het christendom moet hopen, begrijp ik niet goed.

De Lutheranen doen bij ons hun uiterste best de mis af te schaffen en naar ik meen zullen zij niet ophouden, voordat zij het gedaan hebben gekregen. De bewoners van Augsburg hebben de schoonvader van Anton Fugger,[5.] een vroom en verstandig iemand, uit het stadsbestuur verwijderd, om geen andere reden dan dat hij zich niet bij de Lutheranen wilde aansluiten.

Ik wilde u dit alleen maar berichten om te voorkomen, dat Polyphemus[6.] zonder een brief van mij naar u terugkeerde, die ik alle geluk toewens.

Dillingen, 10 april 1531

Uw bisschop van Augsburg

Aan de uitmuntende theoloog Erasmus van Rotterdam, van harte mijn geliefde vriend. Te Freiburg

2481 *Aan Bernardo Boerio*
Freiburg, 11 april 1531

Erasmus van Rotterdam groet Bernardo Boerio

Als u enig geloof aan mijn woorden hecht, zou ik willen dat u, mijn dierbare Bernardo, ervan overtuigd bent dat, hoewel uit alle gebieden van de wereld brieven met stapels worden bezorgd, sinds vele maanden geen brief naar mij is gekomen die meer welkom was dan de brief van u die u op 15 maart 1530 hebt verzonden.[1.] Zelfs zozeer dat ik, toen ik op dat moment door buikkrampen bijna was gestorven,[2.] na het lezen van uw brief weer tot leven ben gekomen - zo aangenaam was voor mij de herinnering aan onze vroegere omgang. Maar veel aangenamer was het dat ik begreep dat het zaad van de geleerdheid, dat ik in Bologna over de nieuwe akker van een jeugdig talent heb gestrooid, in een prachtige en rijpe oogst heeft geresulteerd.[3.] Overigens was ik enigszins bevreesd dat, wat gewoonlijk de meeste mensen overkomt, rijkdom, de genoegens van Rome, uw hoge functie en de metgezellen van deze

5. Johann Rehlinger.
6. Felix Rex.
1. De brief, geschreven als antwoord op brief 2255, is niet bewaard gebleven.
2. Zie brief 2360, noot 1.
3. In 1506 had Erasmus Bernardo Boerio en zijn broer Giovanni vanuit Engeland naar Italië begeleid.

wereldse bezigheid uw geest van het gezelschap van de liefde voor de talen zouden losrukken. Ik ben blij dat deze ongerustheid, afkomstig van mijn genegenheid jegens u, ongegrond was en door uw toedoen bij mij volledig is weggenomen. Want de bijzondere verfijndheid in uw brief, uw scherpzinnige gedachten die niet uit de straat zijn opgepakt, de bevalligheid van de zinswendingen en de keuze van de woorden bewezen overvloedig dat u in de tuinen van de Muzen verkeert.

Toch was ik bovenal verheugd over uw bijzondere genegenheid jegens mij, die uw brief overal laat blijken. Want genegenheid, die door zo'n groot tijdsbestek, zo'n grote afstand, zo'n langdurige fysieke scheiding en onderbreking van de omgang zelfs niet een beetje is verslapt, maar zoals blijkt vuriger is geworden, behoort oprecht en levendig te zijn. Daarom heb ik, beste Bernardo, van de ondertekening die u een angstig gevoel bezorgde geen spijt, omdat zij u ertoe heeft aangezet om de omvang van uw genegenheid jegens mij duidelijker weer te geven. Als zij bij een jongeman door zoveel omstandigheden die ik heb genoemd was bekoeld, zou er niets zijn gebeurd dat vreemd aan het gedrag van mensen, nieuw of zeldzaam is. Des te groter was het genoegen dat ik beleefde, nadat ik had begrepen dat uw herinnering aan mij niet alleen niet uit uw geest was verdwenen, maar ook vol eerbied en onaantastbaar is. Zo schrijft u immers en ik geloof het. Want als u niet van harte zou schrijven, schreef u niet zo vurig.

Verder schrijft u dat de naam Erasmus voor u beiden[4.] als klimop is geweest en u bij iedereen een grote bekendheid vanwege uw geleerdheid heeft bezorgd. Ik hoop dat dit even waar is als het door u liefdevol is geschreven. Ik heb het aan Scarabaeus[5.] niet alleen te danken dat ik u te vroeg heb achtergelaten, maar ook dat onze aangename omgang door veel bitterheid werd gematigd, zodat ik, wanneer mijn trouw mij niet bij mijn taak had gehouden, niet langer zou willen leven als ik voor een grote som geld ertoe bewogen kon worden dit monster een maand te verdragen. Vaak heb ik mij erover verbaasd dat de geest van uw vader, een verstandig iemand, in dit opzicht zo dwaas is geweest zijn dierbaarste liefdespanden toe te vertrouwen aan een man, die nauwelijks geschikt was om voor varkens te zorgen en zelfs vanwege zijn geestelijke tekortkomingen werkelijk iemand nodig had om voor hem te zorgen. Maar dat is het noodlottige van menselijke zaken.

Ik ben verheugd dat Frans van der Dilft[6.] bij u in de smaak is gevallen; hij

4. Giovanni en Bernardo Boerio.
5. Met Scarabaeus ('de Kever') is William Clyfton bedoeld, gouverneur van Bernardo en Giovanni.
6. Van der Dilft had brief 2255 bij de gebroeders Boerio in Genua afgegeven.

kreeg een lot dat het tegengestelde is van dat van mij. Niets beloofde meer geluk dan zijn talenten. Maar toen hij zich juist in de bloei van zijn jeugd naar Bazel had begeven, is hij door enkele losbollen, vooral bekend omdat zij verdorven zijn, van de studies naar genoegens en luxe gesleept. Veel zaken drijven mij ook hiervandaan en ik krijg heel veel uitnodigingen voor Italië. Maar dit arme lichaam is tot geen enkele reis meer in staat. Voorwaarden kunnen mij niets schelen; wat voor mijn sobere leven voldoende is, heb ik tot mijn beschikking. Ik hoop slechts dat ik een rustige woonplaats krijg, die vanwege dit rampzalige tumult van menselijke gebeurtenissen heel moeilijk te vinden is, vooral voor Erasmus die gebukt gaat onder de zware last van een afgunst opwekkende reputatie die hij, of hij wil of niet, waar ter wereld hij zich ook maar terugtrekt, met zich ronddraagt, zelfs als hij naar Constantinopel vertrekt. Zoals ik overal mensen heb die mij welgezind zijn, zo zijn nergens mensen afwezig die mij anders gezind zijn. Maar meestal is de schaamteloosheid van slechte mensen tot meer in staat dan de gunst van goede. Hoeveel licht ik aan Duitsland heb gegeven weet ik niet, in elk geval heeft het veel nevels en stormen over mij uitgegoten. Toch was ik verrukt over uw vergelijking met de zon die met zijn omwenteling aan alle gebieden van de wereld zijn licht schenkt, niet omdat zij geschikt, maar omdat zij kunstig bedacht is. Zelfs met het hele onderwerp dat u met uiteenlopende en scherpzinnige argumenten hebt behandeld, was ik erg ingenomen.

Hier circuleert een gerucht - of eerder geen gerucht, maar een algemene bekendmaking - dat de Turk met alle strijdkrachten van zijn rijk Duitsland binnenvalt om over de belangrijkste kwestie te strijden, namelijk of Karel alleenheerser over de hele wereld zal zijn, of de Turk.[7.] Want de wereld kan twee zonnen niet langer verdragen. Als dit gebeurt weet ik niet of u op een afstand van het gevaar zult blijven.

Ik was hogelijk verbaasd dat uw hele brief geen enkele vermelding bevatte van uw broer Giovanni Boerio. Als hij zijn lotsbestemming heeft gekregen, betreur ik dat. Als u met elkaar niet overweg kunt, betreur ik dat zelfs meer. U bewijst mij een grote dienst, wanneer u dit punt van zorg uit mijn geest wegneemt. Tegelijk wil ik graag weten hoe het met uw voortreffelijke moeder, signora Giulia, gaat en hoe met uw neef Vincenzo.[8.] Ik had gehoord dat de militaire orde van de heilige Petrus, die Leo had opgericht, door Adrianus VI is opgeheven.[9.] Toch heeft uw brief nog deze titel, waaruit ik afleid

7. De Turkse aanval vond in april 1532 plaats, maar niet met de hier voorspelde gevolgen.
8. Van Giulia en Vincenzo is niets bekend.
9. De Orde van de Heilige Petrus was door Leo X in 1520 opgericht en in 1526 door Clemens VII bevestigd.

dat het gerucht verzonnen was. Het ga u goed, mijn dierbaarste Boerio, en als de lotsbeschikkingen halsstarrig weigeren nauwer met elkaar om te gaan, zal het zeker mogelijk zijn elkaar met wederzijdse brieven te spreken. Al wat u naar Hieronymus Froben in Bazel stuurt, zal veilig bij mij worden bezorgd.

Freiburg im Breisgau, 11 april 1531

2482 *Aan Agostino Trivulzio*
Freiburg, 12 april 1531

Erasmus groet kardinaal Trivulzio

Onsterfelijke God, hoe vaak vallen stoutmoedige plannen succesvoller uit dan gematigde. Niet lang geleden was ik boos op onze vriend Germain, omdat hij met zijn agressieve brief[1] mij tot deze schaamteloze onderneming had aangezet. Nadat deze onderneming voor mij zo voorspoedig is verlopen, denk ik dat het nu gepast is hem voor zijn dringend verzoek heel hartelijk te bedanken, omdat bij de voordelen waarvan ik geniet door zijn toedoen zo'n groot geluk is gekomen. Want wie zou zichzelf niet als gelukkig beschouwen, als hij zelfs na een lange aspiratie als dienaar van zo'n grote en zo vermaarde vorst werd aangenomen? Deze woorden, hoe eervol zij op grond van mijn nederige positie ook zijn, bevallen u met uw buitengewone bescheidenheid niet. U neemt mij op in uw vriendschap, of liever gezegd u neemt mij niet op, maar wenst uzelf geluk omdat u de gelegenheid hebt gekregen onder mijn vrienden te worden opgenomen. In die bescheidenheid waarmee u zich te veel verlaagt, munt u mijns inziens meer uit dan in uw andere voortreffelijke eigenschappen of voorname functies, die Germain de Brie in zijn sierlijke brief heeft geprezen. Hij heeft ze in zijn brief geprezen, u hebt ze in uw brief die u met zoveel wijsheid en genegenheid hebt geschreven, geloofwaardig gemaakt.

Om de koorts in Duitsland te genezen heb ik tot nu toe trouw, doortastend en onophoudelijk mijn best gedaan, met een enorm financieel verlies en een groot gevaar voor mijn gezondheid en mijn leven. Maar voor deze goed verrichtte inspanningen wordt mij de slechtste dank betuigd, en dat ook door degenen voor wie ik strijd. Want het feit dat de tegenpartij mij met al haar kunstgrepen aanvalt, kan de indruk wekken dat dit gebeurt omdat ik

1. Brief 2404, waarin Brie Erasmus aanspoorde vriendschap met kardinaal Trivulzio te zoeken. Erasmus antwoordde door Trivulzio een brief te sturen (brief 2423).

het heb verdiend en zij in haar recht staat. Maar ik kan mij er niet genoeg over verbazen dat ik door degenen omwille van wie ik in gevaar verkeer, met zoveel in gif gedrenkte pamfletten word aangevallen. In Rome ontbrak het niet aan mensen die geprobeerd hebben met gemene beschuldigingen de sympathie van Clemens voor mij ongedaan te maken, en zij hebben niets bereikt.[2.] Als de paus de omstandigheden van de hele kwestie door en door kende, zou hij Erasmus absoluut niet tot de laatste rekenen die hij zijn gunst waardig acht. Want ik ben niet uit op mijters en rijkdom. Ik zou liever willen dat zijn gezag ertoe bijdraagt het geblaf van kwaadwillenden te verdrijven.

Laat daarom dit het begin zijn van de diensten die u mij bewijst, namelijk dat door uw toedoen de paus begrijpt dat Erasmus de zaak van Christus met de grootste oprechtheid en even grote standvastigheid heeft behandeld, en dat hij zijn leven aan zoveel gevaren heeft blootgesteld, dat ik als ik naar een beloning van mensen streefde, het aanbod van het pausdom zou weigeren. Bijna alle geleerden heb ik tot mijn vijanden gemaakt en degenen met wie ik vroeger als intieme vrienden omging en die van al mijn geheimen op de hoogte waren, ervaar ik nu als mijn dodelijkste vijanden.[3.] Maar niemand is beter uitgerust om de man te vernietigen dan degenen die persoonlijk met hem hebben geleefd. Want hoewel zij van geen enkele misdaad kennis hebben, hebben zij toch veel materiaal om aannemelijke aantijgingen te maken. En die lieden hebben een soort vaklui, die van elk soort slechtheid zijn voorzien om degenen die zij als hun vijanden ervaren met beschuldigingen te verwijderen.

Zoals ik eerder de ramp van de koning van Frankrijk bijzonder betreurde, wens ik hem nu van harte geluk met zijn rust.[4.] Er is niets dat ik verlang, behalve dat ik hem dierbaar wens te zijn, zoals hij vaak zijn goede wil jegens mij heeft uitgesproken.[5.] Wat u in uw goedheid belooft, neem ik van ganser harte aan, en van mijn kant bied ik al wat een trouwe en dankbare cliënt aan volgzaamheid moet en kan bieden aan een patroon, die zich bijzonder verdienstelijk voor hem heeft gemaakt. Moge de heer Jezus u beschermen en in alle opzichten voorspoed verlenen.

Freiburg im Breisgau, 12 april 1531

2. Een duidelijke verwijzing naar Girolamo Aleandro en Alberto Pio.
3. Opnieuw een verwijzing naar Aleandro.
4. Zie brief 2480, noot 3.
5. Zie bijvoorbeeld brief 1375.

2483 *Aan Lieven van den Zande*
Freiburg, 13 april 1531

Erasmus van Rotterdam groet de kartuizer Lieven van den Zande

Zoals het zien van onze Karel[1.] bij zijn terugkeer uit Italië mij een ongelooflijk genoegen bezorgde, zo twijfel ik er niet aan dat hij u allen van grote vreugde zal vervullen. Men zal niet alleen van hem kunnen leren in welke toestand onze zaken verkeren, maar hij zal ook een lange Ilias over Rome, Venetië, Bologna en over Duitsland weven. Want hij keert terug als Odysseus, na veel doorstaan en veel geleerd te hebben.[2.]

Wanneer ik soms, mijn dierbare Van den Zande, bij mijzelf naga wat voor talenten bij die ceremoniën worden onderdrukt en begraven, komt af en toe een wellicht menselijke gedachte bij me op, dat dergelijke tuchthuizen van het leven niet zonder de ingeving van de duivel zijn ingesteld. Want wat is het uitdoven van de geest, als dit het niet is? Paulus[3.] verbiedt dat dit gebeurt, en Christus[4.] wil dat zelfs de walmende vlaspit niet wordt uitgedoofd, maar eerder wordt aangewakkerd. Wanneer ik aan de andere kant bedenk dat uw geest zo ongecompliceerd van de wil van Christus afhankelijk is en bereid alle onrechten van dit leven te ondergaan, kan ik u niet anders dan gelukkig noemen. Er zijn immers verschillende soorten van martelaarschap, en ik denk dat men het niet tot de minste moet rekenen, als iemand bij dergelijke moeilijkheden zijn geestelijke rust onafgebroken tot aan zijn laatste adem heeft bewaard. Pijnbanken bezorgen wellicht zwaardere folteringen, maar ze zijn korter. Meestal gebeurt het dat meer begaafde geesten zwakkere lichamen krijgen. Hoe groot is hierbij de onbillijkheid om zulke ongelijke naturen tot gelijke inspanningen te verplichten, juist alsof men een os en een lam onder hetzelfde juk spant en ze laat ploegen. Toch kon een lam uit zichzelf een ander nut dienen. En ik weet niet of het eten van vis, vasten, nachtwake, eenzaamheid en andere externe factoren het kleinste deel van de moeilijkheden zijn. Maar in de meeste kudden leven mensen die zelfzuchtig zijn, afgemeten, lichtgeraakt, sommigen zelfs niet goed bij hun hoofd, die vanwege de onbelangrijkste kleinigheden buitengewone tragedies veroorzaken en

1. Karel Uutenhove; op zijn terugreis naar Gent bezocht hij Erasmus in Freiburg. Daar vertrok hij rond 18 april; op 16 mei bezocht hij Erasmus Schets in Antwerpen.
2. Homerus, *Odyssee* 1, 3-4.
3. 1 Thessalonicenzen 5:19.
4. Matteüs 12:20.

vanwege zaken van geen enkel belang tot bittere onenigheden aanzetten. Doorgaans gebeurt het dat hoe onwetender en dwazer iemand is, hij in deze vorm van leven als des te belangrijker geldt, arrogant door zijn vertrouwen in ceremonies en de geest van een ander ongunstig beoordelend. Naar mijn mening is dit het moeilijkst van alles om dit geduldig te verdragen: met deze mensen de vrede en geestelijke rust te bewaren.

Kort geleden moest ik lachen om de klacht van iemand van uw orde, die schreef dat hij vanwege de vijandigheid van bepaalde broeders vreselijk te lijden had. Ik verwachtte een zwaarwegende reden voor die vijandigheid. Wat verwacht u? De reden was dat hij aan het linker koor de eerste plaats had en velen geloofden dat deze eer hun eerder toekwam. Misschien zijn in uw communiteit de mensen niet zo. Maar als zij zo zijn, vertrouw ik erop dat u onder de heilige martelaren niet de laatste plaats zult innemen, omdat u in alles de lieftalligheid van uw geest bewaart. De wereld brengt al lang miskramen voort; wanneer deze een levensvatbaar wezen zal baren, weet ik niet. Tot nog toe lijken mij de voorboden niet gunstig. Maar Christus leeft en met een geheim plan regelt hij de toneelstukken van de menselijke gebeurtenissen. Maar voordat die koorleider aan dit schouwspel de ontknoping toevoegt, moet ik het schouwspel van het leven voltooien; zo erg dreigt de woonplaats van mijn ziel in te storten, niet zozeer vanwege mijn ouderdom en slechte gezondheid als wel door walgelijke en meest giftige intriges waarmee beide partijen mij aanvallen. Een daarvan heeft in plaats van katholieken veel kakolyken,[5.] de andere in plaats van evangelischen dysangelischen.[6.] Ik bid de Heer dat hij hen allen tot zijn glorie omvormt.

De hele afgelopen zomer was voor mij nagenoeg onvruchtbaar omdat ik worstelde met buikkrampen en daarna met een vreselijk abces.[7.] In de wintermaanden publiceerde ik zes boeken *Apophthegmata* en een klein commentaar op psalm 33.[8.] Voor het werk over de methode van preken wilde mijn geest niet enthousiast worden, hoewel hij vaak door mij is geprikkeld.[9.] Moge de Heer uw geest opbeuren, broeder en zeer dierbare vriend in de Heer. De rest zult u te horen krijgen van ons beider vriend Karel Uutenhove.

Freiburg im Breisgau, 13 april 1531

5. Woordspeling met de Griekse woorden *kakos* (‘slecht’) en *lukos* (‘wolf’).
6. Woordspeling met de voorvoegsels *ev* of *eu* (‘goed’) en *dys* (‘slecht’).
7. Zie brief 2360, noot 1.
8. Zie brieven 2428 (*Enarratio psalmi 33*) en 2431 (*Apophthegmata*).
9. Zie brief 2392, noot 9.

2484 *Aan Viglius van Aytta*
Freiburg, 14 april 1531

Hartelijk gegroet. Was er maar iets, mijn beste Viglius, dat ik je van hieruit kon beloven wat bij je voortreffelijke eigenschappen past. Ik heb Zasius geschreven,[1.] want op een andere manier spreken wij niet met elkaar. Hij heeft zelfs geen kik gegeven, en dat tegen zijn gewoonte in. Als hem iets zou overkomen, denk ik dat Bonifacius Amerbach hem zal opvolgen. Hier is nu geen enkele leerstoel vacant.

Ik zou niet willen dat je voortaan Kan ter sprake brengt. Hij verontschuldigt zich per brief en beschuldigt ook zichzelf. Hij is nu priester geworden. Ik wens niet dat er een spoor van zijn vroegere belediging overblijft, nu hij een ander iemand is geworden.

Met Aliciati's eervolle getuigenis over jou was ik erg blij.[2.] Ik denk dat het meer aanzien verleent dat zo iemand je prijst dan dat hij je schatrijk maakt. Een schitterend lot zal aan jouw aangeboren talenten niet kunnen ontbreken. Maar alles heeft zijn tijd en, zoals Theocritus[3.] zegt, sommige dingen gebeuren in de zomer, andere in de winter.

Het ga je goed, 14 april 1531
Freiburg im Breisgau
Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven
Aan de hooggeachte jongeman Viglius van Friesland. Te Bourges

2485 *Aan Omaar van Edingen*
Freiburg, 16 april 1531

Erasmus van Rotterdam groet Omaar van Edingen

Onze vriend Karel Uutenhove bezorgde mij een groot genoegen, toen hij uit Italië naar mij terugkeerde.[1.] Weliswaar bracht hij mij ertoe u iets te schrijven, maar de reden dat ik wat spaarzamer schrijf, is dat u van hem alles uitvoeriger zult kunnen vernemen dan van een brief van mij, hoe uitvoerig die

1. Zie brief 2418, waarin Erasmus Viglius als opvolger van Zasius aanbeveelt.
2. Zie brief 2394, p. 94.
3. *Idyllen* 11, 58.
1. Zie brief 2483, noot 1.

ook is. Want u zult hem nu horen spreken met een Italiaanse of liever Ciceroniaanse welsprekendheid.

De afgunstige schikgodin heeft ons één werkelijk oprechte geest ontnomen, Antonius Clava,[2] waardoor u, mijn beste Omaar, mij dierbaarder bent, omdat daar bij u minder mensen zijn zoals u.

Al een tijd heb ik meer dan genoeg van Duitsland en wel zo dat ik er zelfs van moet overgeven. Ik zie voor wie ik moet vluchten; wie ik moet volgen zie ik niet. Dikwijls denk ik aan Vlaanderen, maar ik twijfel of het vanwege de bedeltirannen[3] veilig zal zijn. Maria, voormalig koningin van Hongarije, van wie ik hoor dat zij de plaats van Margaretha heeft ingenomen, is mij welgezind. Maar als zij iets anders zou doen dan de, ik zeg niet katholieken, maar heethoofden vurig verlangden, zouden ze zeggen dat ik haar iets in het oor heb gefluisterd, zelfs als ik haar iets had afgeraden. Zij zou mij niet kunnen beschermen tegen degenen die tegelijk met het gezag van de paus en de keizer zijn gewapend. Ik zou niet willen dat er bij u dezelfde toestand heerst als naar men zegt in bepaalde staten, waar het tumult van verscheidene sekten geen enkele rust toestaat, of waar voor de evangelischen alles is geoorloofd en anderen tot zaken worden gedwongen die zij niet goedkeuren. Dwingen is in elk geval niet in overeenstemming met het evangelie. Ik ben buitengewoon bang dat, terwijl sommigen Lutheraan, anderen Zwingliaan en weer anderen wederdopers zijn, wij door met de Turken te strijden zelf tot Turken worden gemaakt. Graag zou ik wensen dat deze voorspelling ongegrond is. Voor u bid ik om een rustig leven. Ik moet sneuvelen in deze gladiatorenarena, waar bepaalde vrienden mij in hebben geduwd, terwijl mijn geest luid protesteerde. Ik beken dat ik u vanwege uw sympathie voor mij en uw betoonde vriendelijkheid buitengewoon dankbaar ben, en zelfs zonder dit kon ik niet anders dan op een zo eerlijke en vriendelijke geest gesteld zijn. Want juist deugd heeft een effectieve liefdesdrank in zich. Karel zal de rest vertellen.

Het ga u goed.

Freiburg, 16 april 1531

2. Clava overleed op 31 mei 1529; zie brief 2260, p. 115.
3. Door Erasmus bedacht woord voor leden van de bedelordes, waarmee hij vooral franciscanen bedoelt.

2486 *Aan Nikolaus Winmann*
Freiburg, 16 april 1531

Erasmus van Rotterdam groet Nikolaus Winmann

Ik meen dat ik door uw brief,[1] beste Nikolaus, duidelijk een man met een waarlijk christelijke geest heb leren kennen, die vrij is van alle uiterlijk vertoon en mij vooral het beste toewenst. Maar ik vermoed dat u degene bent die sommige van mijn vrienden bij wijze van grap van een gesprek met mij hebben afgehouden en daarna hebben toegelaten, nadat zij iemand in het geheim hadden geïnstrueerd om na het aantrekken van mijn kleding zich voor Erasmus uit te geven. Dat was Konrad Brunner, als u toevallig de naam herkent.[2] Ik doe overigens niet moeilijk met het ontvangen van mensen die mij begroeten, afgezien van het feit dat ik later te weten ben gekomen dat sommigen niet komen om mij te begroeten, maar om mij belachelijk te maken of een hinderlaag te leggen. Want onder de naam van het evangelie houden enkele zeer onstandvastige lieden zich schuil, die met het loslaten van alle wetten - goddelijke en menselijke - ervan overtuigd zijn dat alles, waar hun hart zin in heeft, heilig is. En onder hen zijn enkele zo dwaas dat zij menen slecht behandeld te worden, wanneer zij het meest worden geholpen. Zij lijken mij de vliegen te zijn die de wijze Hebreeër noemt[3] en die door hun dood de aangename geur van de zalf bederven. En hoewel Christus ons opdraagt degenen die ons vervloeken te zegenen,[4] houden zij met wie het niet de moeite loont te strijden, niet op hem die het niet verdient met verwensingen aan te vallen. Ik erken mijn armoede, maar toch breng ik naar het voorbeeld van de weduwe in het evangelie[5] twee koperstukjes naar de tempel van de Heer. Hij die als enige in onze harten kijkt, zal een beloning terugbetalen. Verscheidene mensen blaffen aan beide kanten, maar tegenover hen plaats ik veel geleerde en belangrijke personen die mij oprecht welgezind zijn; ieder van hen schat ik hoger in dan driehonderd Vulturiussen of Bucephalussen.[6] Ik zou willen dat zij zo optreden dat met de goedkeuring van juist de beste mensen de christelijke wereld een keer naar een betere toestand wordt teruggebracht dan hij tot dusverre was. Want de eerstgenoemde is zo in het tegendeel veranderd, dat hij mij geïnspireerd lijkt door een of andere kwade genius. Nooit heb ik iets gelezen dat dwazer is dan het boek van Bucephalus, want

1. Brief 2439.
2. Erasmus vergist zich door Winmanns bezoek (niet eerder dan 1524 en niet later dan 1526) te verbinden met een streek die Konrad Brunner († 1519) bij een eerdere gelegenheid uithaalde.
3. Prediker 10:1.
4. Lucas 6:28.
5. Lucas 21:2.
6. Vulturius is Gerard Geldenhouwer; zie brief 2358, noot 6. Bucephalus is een nieuwe spotnaam voor Martin Bucer.

hij was de schrijver onder de valse titel van ‘predikers’.[7] Hij daagde mij uit om, als ik kon, iets te zeggen tegen Oecolampadius en tegen Capito. Alsof het mij ontbrak aan dingen die ik kon zeggen, als ik mijzelf toestond als een nar op te treden en al wat door het volk werd verkondigd op schrift te zetten. Hij vertelt daar veel verhalen die zo schaamteloos vals zijn, dat ook de evangelischen zelf erom lachen.

Ik merk dat ik door mijn twee werkjes[8] velen tegen mij, zoals u schrijft, in het harnas heb gejaagd, maar ik merk nog niet dat ik anderen aan mijn kant heb gekregen. N.,[9] van wie ik vroeger de overtuiging had dat hij mijn vriend was, gaat onbehouwen tegen mij tekeer. In Parijs wordt een enorm boek tegen mij gedrukt onder de naam van de prins van Carpi.[10] Hij is onlangs overleden, maar onder zijn naam zullen bepaalde franciscanen en theologen hun vergif uitstorten. Zelfs Béda houdt zich volledig met de zaak bezig, nu hij zijn zelfvertrouwen heeft teruggekregen. Dit zijn de vertroostingen voor mijn ouderdom, waarvan ik nooit zal toegeven dat hij ellendig is zolang Christus mij genadig is. U hebt een schat waar u niet om durfde te vragen, een brief van ongeveer de juiste lengte, die zowel zelfgeschreven als origineel is tegelijk met correcties en schrijffouten. Daarna zal mijn Winmann in de lijst van mijn vrienden worden ingeschreven. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 16 april 1531

2487 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 18 april [1531]

Hartelijk gegroet. Je moet weten, mijn beste Schets, dat de brief[1] waarvan je schrijft dat je die in december hebt verstuurd, bij mij nog niet is bezorgd. Ook van Jan de Hondt, Barbier en Molinier is geen enkele brief bij mij afgeleverd.[2] Met veel gissingen veronderstel ik dat deze bundel door de evangelischen is onderschept. Want onder die naam verbergen zich de meest misdadige schurken. Maar het meest belagen zij mijn brieven.

7. Bucers *Epistola apologetica* (Straatsburg, 1530) was namens alle Straatsburgse predikers geschreven.
8. *Epistola contra pseudoevangelicos* en *Epistola ad fratres Inferiores Germaniae.*
9. Vermoedelijk Girolamo Aleandro.
10. *Tres et viginti libros in locos lucubrationum Erasmi* (Parijs, 1531); zie ook brieven 2411, noot 10, en 2441, p. 212-213. Erasmus reageerde met *Apologia adversus rhapsodias Alberti Pii.*

1. Brief 2413.
2. In brief 2494 zegt Schets niets over een brief van De Hondt; een dergelijke brief is ook niet bewaard gebleven. De brieven van Barbier en Molinier zijn resp. brieven 2404 en 2407. De vertraging komt opnieuw in brieven 2488 2490 en 2404 ter sprake. Uit brief 2505 blijkt dat Erasmus de brieven in juni ontving.

Eén brief heb ik van je ontvangen,[3] waarin je schrijft dat Jan de Hondt jou het jaargeld van zes maanden heeft bezorgd.

Maar weet dat Barbier mij nog een betaling van zes maanden is verschuldigd, die hij vier[4] jaar geleden verduisterde toen hij in Rome was. Hij beloofde dat hij zou betalen. En ik vermoed dat dit is wat hij nu heeft verstuurd.

Maar behalve deze heb ik nog betalingen voor drie semesters te goed, en bij het eerstkomende feest van Johannes de Doper[5] zullen het er vier zijn. De eerste had ik tegoed vanaf het feest van Johannes van het jaar 1529 tot aan het feest van Maria Lichtmis.[6] De tweede vanaf het feest van Maria Lichtmis tot het feest van Johannes van het jaar 1530. De derde vanaf het feest van Johannes tot aan het feest van Maria Lichtmis van het jaar 1531. De vierde zal ik tegoed hebben bij het feest van Johannes van hetzelfde jaar.

Of de Engelsen Luis[7] wantrouwen, weet ik niet. Ik heb hem herhaaldelijk aanbevolen en de opdracht gegeven aan niemand anders dan aan hem het geld toe te vertrouwen. De aartsbisschop[8] is al hoogbejaard en onder zijn gevolg zijn er zeer velen die denken dat al wat aan anderen wordt gegeven, hun wordt ontnomen. Allen verzetten zij zich tegen zijn wens om te schenken.

Kort geleden heb ik via Grynaeus,[9] een geleerd iemand, geschreven om te proberen of ik van mijn Engelse jaargelden kon worden verlost. Met Pasen was men mij vijftig pond sterling verschuldigd. Als zij behalve dat verzuimde bedrag mij voor de komende drie jaar contant willen betalen, zal ik hun verder niets vragen. Via dezelfde man verwacht ik een antwoord, want hij heeft een echtgenote in Bazel. Het ga je goed.

Freiburg, 18 april

Aan de zeer geachte heer Erasmus Schets. Te Antwerpen

3. Brief 2364.
4. Een vergissing; het voorval vond in 1524 plaats; zie brief 2404, noot 7.
5. 24 juni.
6. 2 februari.
7. Luis de Castro.
8. William Warham was omstreeks 1456 geboren.
9. Grynaeus was op 18 maart 1531 met Johann Bebel naar Engeland vertrokken; half juli was hij weer in Bazel terug.

2488 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg 20 april 1531

Hartelijk gegroet. Toen mijn vroegere dienaar Quirinus[1.] hier was, ging ik zo onder zorgen en mijn slechte gezondheid gebukt dat ik geen zin had te schrijven. Nu stuur ik een brief naar Pierre Barbier om te weten met welk recht of met welke arrogantie zij mijn geld vasthouden.[2.] Als zij antwoorden moet je voorzichtig zijn om de brief aan iemand toe te vertrouwen. Wanneer de brief Hieronymus Froben bereikt, is hij veilig. Ik begrijp dat de aartsbisschop van Canterbury dit jaar driemaal op sterven na dood was, en hij is een man van in de tachtig.[3.] Als hij overlijdt, zullen de Engelsen geen cent geven. Ik wacht op een antwoord via Bebel en Simon Grynaeus, die naar ik aanneem bij jou zijn geweest.[4.] Ik wens dat het met jou, mijn dierbaarste Schets, uitstekend gaat. Al lang heb ik een afkeer van Duitsland, maar ik zie geen nest.

Freiburg, 20 april 1531

Je Erasmus van Rotterdam

Aan de illustere Erasmus Schets, zakenman. Te Antwerpen

2489 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, april 1531]

Hartelijk gegroet. Ik ben op het juiste moment naar Bazel teruggekeerd, want de dag daarop is de boekhandelaar uit Lyon[1.] hier vertrokken. Hem heb ik onze brieven aan Alciati toevertrouwd[2.] en ik twijfel er niet aan dat hij, eerlijk als hij doorgaans is, met het bezorgen zijn toezegging zal nakomen. In zijn laatste brief die ik gisteren heb ontvangen, klaagt Alciati over het feit dat een eerdere brief[3.] die ik in ieder geval op 1 november had verzonden, door de onbetrouwbaarheid van koeriers verloren is gegaan. Hij verkondigt dat brieven van Erasmus voor hem als een schat gelden en vraagt mij drin-

1. Quirinus Talesius.
2. Naast Barbier is ook Molinier bedoeld.
3. Zie brief 2487, noot 8.
4. Zie brief 2487, noot 9.
1. Michel Parmentier.
2. Naast een brief van Amerbach Erasmus' brief 2468.
3. Niet bewaard gebleven, maar waarschijnlijk in antwoord op brief 2394 geschreven.

gend jou om een kopie te vragen. Vriendelijk als je bent zul je hiermee - dat weet ik zeker - je welwillendheid bewijzen, als van die brief tenminste ook nu nog het origineel bestaat.

Graag wil ik over je gezondheid worden geïnformeerd. Ik hoop dat onze Episcopius bericht dat het goed met je gaat. Voor mij zal niets wenselijker zijn dan dit bericht, niets even aangenaam; we zullen er zelfs dankbaar voor moeten zijn. Ik bied jou, beste Erasmus, wat hulp aan voor wat deze waard is; hij heeft heel weinig waarde als je hem nauwkeurig afweegt, maar is buitengewoon groot, als je mijn sympathie en genegenheid voor jou grondig onderzoekt. Als je volgens de wens van je hart daarvan steeds gebruik maakt, zul je mij een grote weldaad bewijzen, want jou van dienst te zijn geweest beschouw ik als een groot geschenk. Het ga je goed.

2490 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 21 april 1531

Hartelijk gegroet. De brief die ik het laatst naar Alciati heb gestuurd, kan ik me niet goed herinneren;[1] toch zal ik ernaar zoeken. Vandaag is de lichte koorts iets afgenomen en ik verwacht niet dat het met mij beter zal gaan, tenzij het heel onaangename weer verandert. Mijn dienaar Mercurius van Augsburg[2] is nog niet teruggekomen.

Uit Engeland schrijven ze dat de aartsbisschop van Canterbury[3] dit jaar herhaaldelijk op sterven heeft gelegen. Hij is iemand van in de tachtig. Ze zijn mij een achterstallig bedrag van driehonderd goudguldens verschuldigd en voor ieder jaar tweehonderd. Als hem iets overkomt, zullen de Engelsen geen duit geven. De man uit Doornik die mijn jaargeld betaalt, heeft via Schets naar mij geschreven,[4] maar de evangelischen hebben de brief onderschept.

Als de hemel zijn gezicht verandert, zal ik misschien bij wijze van proef naar Neuenburg afreizen. Daar zal een testament worden opgemaakt.[5] Je bedankt me ook nog? Jij blijft altijd dezelfde! En ook zoveel mogelijk? Ik beschouw jou, beste Bonifacius, als een uitzonderlijke vriend; een mens kan

1. Een nu verloren brief, in november 1530 verzonden en niet afgeleverd. Via Bonifacius had Alciati om een kopie gevraagd; zie brief 2489.
2. Polyphemus (Felix Rex).
3. William Warham; zie ook brief 2487, noot 8.
4. Brief 2404 van Pierre Barbier; zie ook het begin van brief 2487.
5. In 1527 had Erasmus zijn testament opgesteld; pas in 1536, kort voor zijn dood, zou hij zijn testament wijzigen.

geen schat hebben die kostbaarder is. Het ga je goed. Doe je vrouw[6.] en Basilius[7.] de hartelijke groeten.

Freiburg, 21 april 1531

Aan de zeer illustere Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2491 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 2 mei 1531

Hartelijk gegroet. Ik heb je, beste Erasmus, aan het eind van de jaarmarkt in Frankfurt een brief[1.] geschreven en opdracht gegeven dat hij daar aan Froben werd gegeven. Ik denk dat je hem in goede orde hebt ontvangen. Ik heb nu niets om te schrijven behalve dat ik je hierbij ingesloten enkele brieven stuur voor Karel Uutenhove, die naar ik heb gehoord bij jou is.[2.] Toch kan ik nauwelijks geloven dat hij tot nu toe bij jou verbleef. Want hij wordt dringend verzocht snel naar huis te komen; zijn moeder is immers overleden. Hij zal dat in deze brieven te weten komen, als hij ze nog steeds bij jou aantreft.[3.]

Ik heb je niets nieuws te schrijven. In Engeland is wat al lang geleden door het gezag van het parlement was vastgesteld, uiteindelijk veranderd.[4.] Want de koning zelf verlangt opnieuw naar de scheiding waar hij al zolang naar streeft.

Men zegt dat de wapenstilstand tussen koning Ferdinand en de Turk is afgelopen.[5.] De keizer heeft van de vergaderingen van de provincies[6.] gedaan gekregen dat ze met grote sommen geld instemmen. Men gelooft dat hij niets anders van plan is dan naar Spanje te vertrekken. Koningin Maria van Oostenrijk zal regentes en gouvernante van deze provincies zijn; velen uiten en verkondigen haar lof vanwege haar grote deugdzaamheid en haar wijsheid die een man waardig is. De keizer heeft zijn mening uitgesproken over het debat tussen de paus en de hertog van Ferrara. De hertog behoudt alle gebieden die de paus voor zich heeft opgeëist, waarbij hij aan de paus de som van honderdduizend dukaten geeft en een jaarlijkse bijdrage van zevendui-

6. Martha Fuchs.
7. Bonifacius' broer.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Zie brief 2454, noot 2.
3. Zie brief 2483, noot 1.
4. Waarschijnlijk de erkenning van de koning als hoofd van de kerk.
5. Zie brief 2384, noot 8.
6. De Nederlanden.

zend. De Fransen leven nog in vrede met ons.[7] De hoge prijzen voor alles brengen ons in het nauw; ze zijn nu overal zo algemeen dat veel ongelukkigen daarover gaan jammeren.

Moge de Heer, schenker van alles, jou met zijn goedheid belonen. Het ga je goed, mijn zeer geliefde heer Erasmus.

Antwerpen, 2 mei 1531

Je Erasmus Schets

† Aan de illustere en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, mijn belangrijkste vriend en begunstiger. Te Freiburg

2492 *Van Julius Pflug*
Leipzig, 12 mei 1531

Julius Pflug groet Erasmus van Rotterdam

Ik meen dat waar is wat de ouden met groot gezag hebben beweerd, namelijk dat alle deugden onderling zo zijn verbonden, dat ze met één gemeenschapsband bijeen worden gehouden. Want u, die bij uitstek de prins van alle geleerden bent (dat is mijn oordeel), overtreft ook iedereen in menslievendheid. Hoewel zij mij voordien niet onbekend was, is zij toch uit uw brief[1] die ik onlangs heb ontvangen, op een of andere manier duidelijker tevoorschijn gekomen. Ik zou arrogant zijn, als ik erop vertrouwde dat ik haar kon verheerlijken zoals de werkelijkheid en mijn plicht verlangen. Hoezeer u mij juist met uw welwillendheid aan u hebt verbonden, wil ik liever met daden dan met woorden verklaren.

Als ik in de zaak die u kent[2] had bereikt wat ik heb geprobeerd, namelijk dat u vrije tijd had die bij uw leeftijd en waardigheid past, zou ik daar een ongelooflijk genoegen aan beleven. Maar ongeacht wat er gebeurt, zal ik mij toch troosten met het bewustzijn van mijn goede wil en uw welwillendheid, waarmee u mijn poging als gerechtvaardigd en goed beoordeelt. Ik ben u buitengewoon dankbaar omdat u mij een boek[3] van u hebt gestuurd dat ik, zoals ik behoor te doen, als een geschenk koester dat van zo'n belangrijk per-

7. Door de Vrede van Kamerijk (1529) duurde de pauze in de oorlog tussen Karel V en Frans I tot 1536.
1. Brief 2451.
2. De ruzie tussen Erasmus en Heinrich Eppendorf; zie brieven 2450 en 2451.
3. Vermoedelijk de *Admonitio adversus mendacium*; zie brief 2400, noot 11.

soon afkomstig is. Niettemin betreur ik het dat sommigen u moeilijkheden bezorgen en dat u met uw zeer gerespecteerde ouderdom van rustige studies naar een dergelijk conflict wordt weggeroepen. Ik zou willen dat, zo goed als u zich voor het menselijk geslacht verdienstelijk hebt gemaakt (maar u hebt zich buitengewoon verdienstelijk gemaakt), u evenveel profijt zou hebben van diensten van dankbare mensen die u met recht terug kunt verlangen. Maar wat zou men moeten doen? Deze tijden die de vijand zijn van rust en deugd, maken dat men sneller iemand vindt die ophitst dan iemand die van harte steunt.

Toch zijn er zeer velen - goede en uitmuntende mensen - die uw weldaden herkennen en menen dat aan uw deugdzaamheid een eerlijke en juiste vergoeding moet worden toegekend. Omdat zij u buitengewoon respecteren en bewonderen, kunt u in de vriendschap met hen zo tot rust komen, dat u het geklets van jaloerse mensen gemakkelijk naast u neer kunt leggen. Alle goede mensen verlangen op dit moment vurig dat u dit doet, en het christendom zelf zou, als het kon spreken, dit beslist met duidelijke stem eisen. Want als het christendom dit ooit eerder deed, verlangt het nu in elk geval uw medewerking. Hiervoor moet u een geest meebrengen die rustig is en vrij van alle verwarring, zodat waar het algemeen belang u roept, u zich daar met heel u hart op toelegt. Want u ziet waartoe alles is vervallen. Men moet in ieder geval vrezen dat, indien er geen wijze en rechtschapen mensen verschijnen om het wegkwijnende christendom een geneesmiddel te verstrekken, dit volledig wordt vernietigd.

Op u alleen zijn de ogen gericht van allen die naar vrede verlangen. Want de onsterfelijke God heeft u zowel dat gezag als die vaardigheid verleend, dat u als enige van iedereen die rampen kunt genezen en gedaan kunt krijgen, dat onze vorsten ervan overtuigd zijn dat de controverse over de godsdienst kan worden opgeheven, of dat met goedkeuring van God zelf bepaalde voorschriften van de kerk, als zij veranderd kunnen worden, worden versoepeld, en de vorsten dientengevolge van mening zijn, dat men de wetten en instellingen van mensen vanwege de storm die over de kerk raast minder streng dient toe te passen. Als u dit voor elkaar zou kunnen brengen, kon wellicht een goed iemand van de tegenpartij die de christelijke eendracht niet verafschuwt, zoals Melanchthon, ertoe worden aangezet te bemiddelen en zijn volgelingen ertoe te brengen te besluiten, dat veel zaken die op zich niet acceptabel zijn, vanwege de omstandigheden aanvaard moeten worden. Ook de heilige Paulus zou daaraan hebben toegeven, toen hij zich tot bepaalde riten verlaagde die het tegengestelde waren van wat de christelijke vrijheid verlangde.[4.] Als men aan beide kanten daarvan overtuigd raakte, zou

4. Romeinen 14-15; 1 Korintiërs 8.

het christendom, dat nu in hevige verwarring verkeert, beslist in korte tijd worden hersteld doordat de partijen hun heftigheid laten varen.

Omdat u ziet dat juist de tijd is gekomen waarin bij het brengen van brengen van rust vooral uw toewijding aan het christendom kan verschijnen en schitteren, vraag ik u, aangezien u ons heel goed tot vroomheid en studies hebt aangezet, ervoor te zorgen dat u ook onze vrede beschermt. Zonder deze kunnen die nauwelijks worden ontwikkeld.[5]

Ik heb dit geschreven niet om u te prikkelen (want u bent vanuit uzelf voldoende voor deze zaak en voor het allerbeste gemotiveerd), maar omdat ik door de liefde voor zowel mijn vaderland als de godsdienst hiertoe werd aangezet.

Wat de rest betreft: ook al hebt u bij mijn vorst geen enkele aanbeveling nodig (hij steunt niemand meer dan u), ik zal toch aan uw wens tegemoet komen waarmee ik een dubbel profijt zal behalen; het ene dat ik u, die voor mij tot de belangrijke mensen hoort, ter wille zal zijn; het andere dat, aangezien mijn vorst beseft dat ik zeer op u ben gesteld en hij wil dat al zijn mensen met u zijn verbonden, zijn aloude goedgunstigheid jegens mij aanzienlijk zal toenemen. Ik zal de methode om vriendschap te onderhouden die u voorschrijft navolgen, en ervoor zorgen dat u niet op mijn plicht om te schrijven wijst.

Andreas von Könneritz zal ik op grond van uw aanbeveling[6] zo ontvangen, dat hij beseft dat de oude genegenheid die ik jegens hem heb hierdoor sterk is gegroeid.

Het ga u goed. Leipzig, 12 mei 1531

2493 *Aan hertog Georg van Saksen*
Freiburg, 15 mei 1531

De brief vormt het voorwoord van Willibald Pirckheimers vertaling van de *Orationes* van Gregorius van Nazianze, die in september 1531 bij Froben in Bazel verscheen.

5. Erasmus kwam in 1533 aan dit verzoek tegemoet door de publicatie van *De sarcienda ecclesiae concordia*; zie brief 2852.
6. Zie brief 2451, p. 254.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere vorst en heer Georg, hertog van Saksen, landgraaf van Thüringen en markgraaf van Meissen

Als iemand bij zichzelf op een juiste wijze de situatie van stervelingen en het lot van een mensenleven overdenkt, zal hij, Georg, sieraad van christelijke vorsten, vinden dat men om de dood van Willibald Pirckheimer niet diep bedroefd hoeft te zijn, omdat hij zoveel geluk op aarde heeft gekregen als zeer weinig mensen doorgaans overkomt. Want als wij zijn uiterlijke omstandigheden in aanmerking nemen, kwam hij uit een patriciërsgeslacht, geboren en getogen in Neurenberg, een van de beroemdste en rijkste steden van Duitsland. Hij bezat niet alleen een respectabel, maar ook schitterend vermogen en had bij de belangrijkste vorsten van de wereld, vooral keizer Maximiliaan, tegelijk zoveel aanzien en gezag, dat hij bijna voor niemand onderdeed. Dezelfde eer verkreeg hij ook van Karel, een grotere keizer dan zelfs Maximiliaan. Voor elk van beiden diende hij als een even verstandige als betrouwbare raadgever. Hij leverde ook aan zijn vaderland in oorlog en vrede grote en talrijke bewijzen van zijn vaderlandsliefde en vreesde omwille van de veiligheid van zijn burgers geen gevaar. Hij was een man met een juist oordeel en een vrije en standvastige geest bij het verkondigen van wat hij meende of bij het uitvoeren van wat hij had besloten. Zijn huwelijk was niet ongelukkig en niet onvruchtbaar, want hij liet naar ik hoor een dochter als erfgename achter.

Hij leefde een normale levensperiode, zestig jaar, als ik mij niet vergis, of meer.[1.] Het ontbrak hem niet aan uitstekende lichamelijke kwaliteiten, totdat de ouderdom, die niets onaangetast laat, hem jicht en nierstenen bezorgde. God besloot zijn dienaar met dit vuur te reinigen, zodat het goud aan alle kanten zuiver en beproefd was. Toch hebben de kwellingen van zijn lichaam nooit zo veel kracht gehad, dat zij zijn aandacht van het behartigen van de publieke belangen of het bevorderen van de geesteswetenschappen terugriepen. Met zijn pen compenseerde hij de vermindering van de krachten van zijn zwakke lichaam. Zelden bezocht hij de vergaderingen van het stadsbestuur, maar zijn huis dat juist door de beste mensen druk werd bezocht, vormde een soort van stadsbestuur. Met zijn geschriften vervulde hij zijn taak als stadsbestuurder of raadgever voor een groter gebied en uitvoeriger dan anderen met hun tong en hun voeten. Wat heeft hij immers geschreven, dat geen verband houdt met de staatsinrichting, de voortgang van de studies of met het belang van de godsdienst?

Bovendien beschouw ik het als een zeldzaam geluk, dat noch de glans van zijn rijkdom, noch de roem van zijn geleerdheid, noch de vrijheid van zijn geest hem veel vijandigheid bezorgd. Bepaalde lieden zijn verschenen die enige duisternis over zijn naam probeerden te verspreiden, maar de glans en om zo

1. Pirckheimer was op 5 december 1470 geboren en op 22 december 1530 overleden.

te zeggen de zon van zijn onkreukbaarheid hebben onmiddellijk de rook van de lasteraars verdreven, en hun onderneming pakte volledig anders uit. Want zij die rook verspreidden, raakten zelf van hun eigen rook doordrenkt en de deugdzaamheid van Willibald glansde met meer schittering.[2.]

Ten slotte overleed hij; een meer gerieflijke dood kan men nauwelijks wensen. Want er was niets van een besmettelijke ziekte en van een hevige kwelling. Slechts zijn lichaam werd zwakker, de kracht van zijn geest bleef tot aan zijn laatste adem onaangetast. Er was een gebrek aan vocht dat de artsen *radicalis* noemen.[3.] Daardoor leek hij niet zozeer te sterven, maar eerder kalm in te slapen. De laatste gesprekken die hij met zijn geleerde vrienden voerde, ademden niets anders dan een bijzondere genegenheid jegens zijn vaderland, een brandende liefde voor de christelijke godsdienst en een toegewijde zorg voor de algemene geesteswetenschappen. Toen een zeker iemand hem aan zijn ziekbed bezocht, vroeg hij hem vastbesloten om zo snel mogelijk een betrouwbare bode te regelen die zich naar Freiburg moest haasten om bepaalde dingen naar Zasius en Erasmus te brengen. Maar terwijl diegene ijverig iemand zocht om naar het aardse Freiburg te gaan, vloog hij de dag daarop weg naar het hemelse Jeruzalem. De laatste woorden van de stervende die men kon horen waren: 'Moge het na mijn heengaan goed met mijn vaderland gaan en moge rust in de kerk heersen.' Van dezelfde vroomheid waren ongetwijfeld andere woorden, die de dood bij het bezetten van de tong voor onze oren verborgen hield, maar niet voor die van God.

Waarover jammeren degenen die denken dat men de dood van zo iemand moet betreuren, anders dan dat die man is geboren? Met meer recht zou iemand wellicht om het algemene verlies voor de wetenschap treuren, omdat zijn voortijdige dood verhinderde twee bijzondere taken waar hij al een tijdlang mee bezig was af te maken - namelijk de *Cosmographia* van Ptolemaeus, die bij de Grieken en de Latijnen even erg was bedorven, te herstellen,[4.] en de uitmuntende heraut van de christelijke filosofie Gregorius van Nazianze voor ons zo in het Latijn te laten spreken dat niemand naar de bronnen van het Grieks zou verlangen.[5.] Maar was er ooit een geleerde of vrome man, geboren voor het algemeen belang, die dergelijke jammerklach-

2. Een verwijzing naar de beschuldiging dat Pirckheimer lutheraan was; zie brief 1182, noot 3.
3. Erasmus bedoelt het vocht, dat in de Griekse geneeskunde het distillaat van de vier levenssappen (bloed, slijm, gele en zwarte gal) was.
4. Pirckheimer publiceerde een Latijnse vertaling, bekend als Geographia (Straatsburg, 1525).
5. Enkele vertalingen waren in 1521 en 1528 in Neurenberg al verschenen.

ten over zichzelf niet aan het nageslacht heeft nagelaten? Want omdat dergelijke mensen altijd met iets opvallends bezig zijn, en met meer ijver naarmate zij dichter bij de laatste dag van hun leven komen, kan het niet anders dan dat de dood, wanneer hij is ingetreden, een of andere voortreffelijke onderneming onderbreekt. En omdat zij nooit ophouden zich voor het menselijk geslacht verdienstelijk te maken, is het werkelijk onvermijdelijk dat zij eerder hun leven beëindigen dan hun ondernemingen. Ik zeg dit niet, zeer illustere vorst, alsof wat hij ons heeft nagelaten onvoldoende is afgewerkt, maar omdat de lezer misschien de laatste hand van zo'n grote vakman ergens zal missen.

Bij Gregorius van Nazianze strijdt de vroomheid bijna op hetzelfde niveau met de welsprekendheid. Maar hij houdt van opvallende scherpzinnigheden, die des te moeilijker in het Latijn zijn weer te geven omdat de meeste op woorden berusten. De hele zinsbouw lijkt enigszins op de structuur van Isocrates. Daar komt nog bij dat hij graag en vaak over goddelijke zaken filosofeert, die men nauwelijks met enige menselijke woorden kan uitleggen. Zijn broer Basilius[6] omarmt met een aangename en ongekunstelde stroom van woorden vroomheid, geleerdheid, scherpzinnigheid als de situatie dit ergens verlangt, helderheid, aantrekkelijkheid en iedere andere deugd die iemand bij een christelijke redenaar zou kunnen wensen. Johannes Chrysostomus, zowel in brieven als in het beoefenen van een oprechte levenswijze de metgezel en om zo te zeggen de Achates van Basilius, paste bijna al wat hij schreef aan het bevattingsvermogen van het volk aan. Hij is uitvoeriger en eenvoudiger dan Basilius en wilde liever over gemeenplaatsen uitweiden dan zich met de moeilijkste vraagstukken bezighouden. Eén tijdperk bracht bij de Grieken deze drie mannen voort, gelijk in vroomheid, niet ongelijk in geleerdheid, maar verschillend in het karakter van hun stijl. Als u hen met onze schrijvers zou willen vergelijken, is Chrysostomus niet ongelijk aan Augustinus, Gregorius niet aan Ambrosius die, als hij in het Grieks zou hebben geschreven, zeer veel moeilijkheden aan een vertaler had bezorgd. Ik vind nog niemand om met Basilius te vergelijken, tenzij iemand de kennis van de Schrift die Hieronymus had met de succesvolle toegankelijkheid van Lactantius combineert. In ieder geval hebben het scherpzinnige woordgebruik, de verhevenheid van de onderwerpen en de nogal duistere toespelingen mij van het vertalen van Gregorius afgeschrikt. Met zijn buitengewone voorliefde voor vroomheid heeft onze Willibald deze taak op zich genomen, waarvoor hij zich heeft doodgewerkt.

Dit werk had hij toen hij nog leefde voor u, zeer illustere vorst, bestemd.

6. Basilius was niet de broer van Gregorius van Nazianze, maar van Gregorius van Nyssa.

Er is nauwelijks iemand anders die zo op vroomheid is gesteld als u. U zult dit, buitengewoon vriendelijk als u bent, met des te meer bereidwilligheid ontvangen, omdat hij bij zijn overlijden dit als laatste herinnering aan hemzelf heeft nagelaten. Want late bevallingen zijn doorgaans juist hierom welgevalliger, omdat daarna niets wordt verwacht. Aangezien hij bij zijn overlijden, in vertrouwen op uw bijzondere vriendelijkheid, wilde dat dit als het ware laatstgeboren kind door u op schoot werd genomen, twijfelen wij er daarom niet aan dat u ook hier trouw aan uzelf zult zijn. U zult met dezelfde moeite zowel aan de herinnering aan een vriend luister verlenen als iedereen tot buitengewone vroomheid aansporen, indien u wat Willibald heeft nagelaten met uw steun aan allen die zich hierop toeleggen zult aanbevelen. Degenen die de vroomheid zijn toegedaan, zullen er geen aanstoot aan nemen dat hij in navolging van de oude kerkleraren soms niet terugschrikt voor bepaalde woorden die bijzonder zijn voor onze godsdienst, en dat hij soms liever christelijk dan Romeins wil spreken. Ik zie trouwens niet waarom woorden die Romeinse schrijvers vijftienhonderd jaar geleden noodgedwongen hebben gebruikt - en dat zonder voorbeeld van de Grieken - niet als Romeins beschouwd kunnen worden.

Het ga u goed. Vanuit de befaamde universiteit van Freiburg, 15 mei 1531

2494 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 16 mei 1531

†

Hartelijk gegroet. Omstreeks het begin van deze maand heb ik je, mijn heer Erasmus, geschreven;[1.] kort daarna heb ik je brief ontvangen, bezorgd door jouw Quirinus en Uutenhove.[2.]

Ik betreur het dat mijn brief, die ik in de maand december[3.] tegelijk met brieven van Molinier en Barbier[4.] heb verzonden, jou niet heeft bereikt. Ik heb de koopman uit Straatsburg, aan wie ik deze bundel brieven had toevertrouwd, gevraagd na te gaan waar hij terecht is gekomen. Het is in elk geval niet erg evangelisch anderen te belagen en andermans brieven te onderscheppen.

1. Brief 2491.
2. Brief 2487; bedoeld is Quirinus Talesius.
3. Brief 2413.
4. Resp. brieven 2407 en 2404; zie brief 2487.

In die brief had ik je geschreven dat ik toen een dubbel jaargeld van de heer Jan de Hondt had ontvangen. Hij is opnieuw tweemaal een jaargeld verschuldigd. Na het feest van Johannes zal ik erom vragen en het ontvangen. Zo zullen het er vier zijn en het stemt overeen met jouw berekening. Barbier heeft niets betaald van het jaargeld, waarvan jij zegt dat hij het heeft verduisterd.

Het is een goede zaak dat je Luis de Castro opnieuw in Engeland hebt aanbevolen. Hij zal in zijn plicht zeker niet tekortschieten. Want wanneer zij iets zullen betalen, zal hij het graag ontvangen en daarna met een geldwissel aan mij geven. Het lijkt me dat je via Grynaeus geen onverstandig aanbod hebt gedaan, als zij voor de opheffing van het jaargeld een betaling van drie jaar zullen accepteren en uitvoeren. De rest die Tunstall en anderen jou geven, kan Luis met jouw aanbeveling gratis zonder ongemak voor iemand ontvangen en verzamelen. Ik heb altijd vermoed dat in de naaste omgeving van de aartsbisschop van Canterbury[5] iets is dat tegen jouw belangen ingaat. Want als zij van plan waren dit graag te doen, zouden zij zich niet zo van Luis afwenden en gaven zij eerder spontaan dan wanneer het hun werd gevraagd.

Pieter Gillis had wat geld van jou, dat Quirinus van hem niet kon krijgen. Uiteindelijk hebben Quirinus en ik een kunstgreep bedacht. Omdat Quirinus hier niet langer kon blijven en hij dit geld hier en in Holland namens jou kon deponeren, zou ik Quirinus betalen en Pieter zou het zo snel mogelijk mij vergoeden. Pieter beloofde dit zo te doen en Quirinus is vertrokken. Ik zal nu wat vrijmoediger vragen mij dit geld te betalen en wanneer ik het heb ontvangen, zal ik het aan de rest die ik beheer toevoegen en op deze manier zal ik je spons[6] vullen totdat je hem hebt uitgewrongen (wanneer het je bevalt).

Het ga je goed, mijn meest dierbare Erasmus. Uit Antwerpen, 16 mei 1531

Je Erasmus Schets, met eigen hand

De brieven die ik je tegelijk met deze toestuur, gaf jouw Quirinus mij om ze jou te bezorgen.

Aan de meest vriendelijke en geleerde heer Erasmus van Rotterdam. Te Freiburg

5. William Warham.
6. Zie brief 2370, noot 1.

2495 *Aan Helius Eobanus Hessus*
Freiburg, 17 mei 1531

Erasmus van Rotterdam groet Eobanus Hessus

Hoewel uw eerdere brief,[1] zeer geleerde Eobanus, niet zo tandeloos was als u hem wilde laten overkomen, heb ik hem tamelijk rustig gelezen, omdat ik eenvoudig merkte dat hij eerder op instigatie van een ander dan uit persoonlijke ergernis was geschreven. Daarom heb ik enigszins gematigd daarop geantwoord en ik zou helemaal niets hebben geantwoord, behalve dat ik herhaaldelijk was aangeklaagd omdat ik de stad en de magistraat had beledigd - bepaalde lieden die zich op het evangelie laten voorstaan, zijn al te vaak verheugd dit wapen te gebruiken. Ik heb vanwege een verschil in geloofsovertuigingen met niemand, vooral degenen die een buitengewone geleerdheid met mij heeft verenigd, de vriendschap opgezegd. Onder hen reken ik u zelfs tot de belangrijkste, want u hebt gekregen wat Cicero is geweigerd en waarop Filelfo hoogmoedig aanspraak heeft gemaakt, namelijk dat u zo een gedicht maakt alsof u nooit proza hebt aangeraakt en zo proza schrijft alsof u met de Muzen nooit enige omgang hebt gehad.[2] U hebt dit geschenk van de goden door uw toewijding en praktijkervaring naar een hoogtepunt gebracht. Hoe kon daarom mijn sympathie voor u afnemen, omdat wat mij tot bewondering voor u aangreep van dag tot dag toeneemt? Van uw bezoek aan Leuven[3] ben ik niets vergeten. Ik herinner mij hoe u met Sylvius Egranus[4] bent gekomen, niet zonder een klein geschenk, en hoe koel u bent ontvangen. De reden was dat ik vanwege mijn slechte gezondheid alle diners verafschuwde, en bovendien dat toentertijd om de andere dag uit Duitsland koppels van bezoekers verschenen, van wie niemand wilde weggaan tenzij hij met brieven was beladen. Zij leken toen al dit toneelstuk voor te bereiden waarvan ik steeds een afkeer heb gehad. Hoe dit ook begonnen en gevorderd is, ik bid dat een *deus ex machina* het een voorspoedige afloop geeft.

Anselmus Ephorinus, een buitengewoon geleerd en even rechtschapen man die u hebt aanbevolen, was voor mij een zeer aangename kostganger, van wiens aanwezigheid ik toch niet langer zal kunnen genieten. Tegen de

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Vgl. brief 2446, noot 11.
3. In oktober 1518; zie brief 870.
4. Er is geen bewijs dat hij Eobanus naar Leuven vergezelde; Erasmus' herinnering kan onjuist zijn.

herfst zal hij naar Italië gaan. Ik geef toe dat wat u schrijft helemaal waar is: ‘Als die hele Thraso[5.] wordt getaxeerd, is hij geen dubbeltje waard.’ Toch heeft Heracles nooit met een vasthoudender monster gestreden. Alles heb ik geslikt om te voorkomen dat hij door mij zou bereiken wat hij verlangt. Hij voedt zich met leugens zoals een kameleon met lucht, en niets is voor hem aangenamer dan kleine triomfen die hij met bedrog heeft behaald. U zou verbaasd staan als u het verhaal goed zou kennen. Maar ik ben vastbesloten voortaan de snoevende soldaat[6.] te negeren.

Ik heb uw *Epicedia*[7.] gelezen, maar geen ervan met meer pijn in het hart dan dat van Willibald.[8.] Joachim[9.] lijkt meer een gekunstelde dan natuurlijke aanleg te hebben. Wij allen zijn niet tot alles in staat.[10.] Met een scazon[11.] heeft hij zich een nieuwe vrijheid veroorloofd; welke schrijver hij heeft gevolgd weet ik niet. Want bij degenen die ik heb gelezen, eindigt het vers steeds met een creticus of een spondee.[12.] U ziet hoeveel belangstelling ik heb voor andermans zaken. Maar doe Joachim de hartelijke groeten van mij. Ik hoop dat het u gelegen komt mij hier een keer te bezoeken. In Leuven hebt u de schaduw van een mens gezien, nu zult u de schaduw van een schaduw zien. Uw Theocritus[13.] is hier nog niet te koop, maar ik zal zorgen dat ik het van elders krijg. Sommigen hebben verteld dat u een omvangrijk deel epigrammen hebt gepubliceerd, waarin ik vaak zou worden vermeld.[14.] Of het waar is weet ik niet, ik heb het tot nu toe niet kunnen verkrijgen.

Het ga u goed, zeer geleerde Eobanus. Freiburg, daags voor Pinksteren 1531

5. Erasmus' spotnaam voor Heinrich Eppendorf.
6. De snoevende soldaat (*miles gloriosus*) Thraso is de hoofdpersoon in Plautus' gelijknamige komedie.
7. *Illustrium ac clarorum aliquot virorum memoriae scripta epicedia* (Neurenberg, 1531). Een epicedion is een begrafenislied.
8. Willibald Pirckheimer, op 22 december 1530 overleden.
9. Joachim Camerarius.
10. Vergilius, *Eclogae* 8, 63.
11. Een scazon is een jambische trimeter, waarvan de laatste voet een trochee (een lange en een korte lettergreep) of een spondee is (twee lange lettergrepen), terwijl een jambe uit een korte en lange lettergreep bestaat; vandaar de naam hinkjambe.
12. Een creticus bestaat uit een lange, een korte en weer een lange lettergreep.
13. Zie brief 2446, noot 15.
14. Blijkbaar niet juist; zie brief 2446, noot 7.

2496 *Van Zacharias Deiotarus*
Londen, 1 juni 1531

Te midden van zoveel en zulke grote halfgoden die u, hooggeachte heer en meester, overal vandaan schrijven en herhaaldelijk geschenken sturen, verlangt ook het arme mannetje Zacharias door u gelezen en gezien te worden en u te begroeten. Hoewel hij in alle opzichten de laagste status heeft en het minst geleerd is, is hij toch niet in genegenheid jegens u de mindere van iemand. Er is niemand die zijn best doet het meest van u te houden, voor wie hij in genegenheid zal onderdoen. Zij geven, zij bezorgen, ik heb al lang gegeven, zelfs overgegeven, prijsgegeven, hoe zal ik het zeggen? Mij volledig aan u. U hebt mij als een slaaf over wie u het recht op leven en dood kunt hebben. Ik span me in en mat mij af om een groter geluk te hebben, waardoor u ook mijn bijzondere genegenheid een keer zou kunnen merken. Want genegenheid wordt doorgaans op grond van geschenken gewaardeerd. Maar in dit huis zijn er zoveel handen, zoveel buiken en slechte beesten,[1] dat zij nauwelijks uw bloed voor mij onaangeroerd laten. Maar ik hoop slechts dat mij gelegenheden worden geboden waarin u mijn gevoelens, karakter en hart ten opzichte van u kunt zien. Dit jaar verwachtte ik onze Quirinus,[2] want de aartsbisschop van Canterbury[3] heeft twee of drie keer deze winter gezegd dat hij het geld voor u gereed had en dat er niemand was aan wie hij het voor u kon geven. Grynaeus,[4] een verbazingwekkend geleerd iemand, wilde absoluut mij ertoe aanzetten met een paar woorden mijn beklag bij u te doen, omdat u mij met geen enkel woordje via hem de groeten had overgebracht. Ik wilde dit niet doen, want ik vond het onfatsoenlijk en ongepast dat een slaaf zijn meester beschuldigt. Ik wens u in uw waardigheid alle goeds toe, uitmuntende beschermheer.

Londen, 1 juni 1531

Zacharius uit Friesland, uw trouwe dienaar

T. Lupset is in de maand december bij zijn moeder aan een zweer in zijn longen overleden.

Aan Erasmus van Rotterdam, bij uitstek mijn achtenswaardige heer. Te Freiburg

1. Vgl. Titus 1:12, waar Paulus over Kretenzische leugenaars spreekt.
2. Quirinus Talesius.
3. William Warham, bij wie Deiotarus in dienst was.
4. Zie brief 2487 noot 9.

2497 *Van Johann Löble*
Stuttgart, 6 juni 1531

De brief is in het Duits geschreven.

Achtenswaardige, hooggeleerde, zeer dierbare heer Erasmus. Te allen tijde ben ik uw vriendelijke en gewillige dienaar. Kort geleden heb ik een brief[1.] van u ontvangen met daarin uw wens in het huis in Freiburg, dat mij stiefzoon[2.] toebehoort, voor een redelijke prijs te blijven wonen. Daarnaast is ook mijn genadige heer van Augsburg[3.] omwille van u wat de genoemde huisvesting betreft welwillend tussenbeide gekomen.

Nu wil ik u niet verhelen dat de rooms koninklijke majesteit etc., mijn allergenadigste heer, mij en mijn lieve echtgenote vriendelijk verzoekt aan u liever dan aan anderen de bewoning voor een gepast bedrag toe te staan. Daarop hebben wij zijne koninklijke majesteit nederig geantwoord en laten weten, dat wij in de onderhavige kwestie en in al het andere zijne koninklijke majesteit onderdanig ter wille willen zijn. Omdat dit huis echter door wijlen de heer Jakob Villinger voor mijn overleden voorvaderen voor een groot bedrag is gebouwd en maar het voor ons niet doenlijk is het jaarlijks voor een bedrag te verhuren, zijn wij genoodzaakt genoemd huis te verkopen. Wanneer zijne koninklijke majesteit dit huis van ons wil kopen, zullen wij ons tegenover zijne koninklijke majesteit onderdanig en naar behoren opstellen. Tot nu toe hebben wij van zijne koninklijke majesteit geen antwoord of beslissing ontvangen. Aangezien u als een verstandig iemand dient te beseffen dat wij dit huis niet nodig hebben en, als wij het verkopen, meer profijt daarvan kunnen hebben, bericht mijn rentmeester van Heilig Kreuz,[4.] Ludwig Praytter, dat hij met de heer Jakob Stürtzel een onderhandeling over dit huis is begonnen en hem heeft toegezegd en goedgevonden het hem voor een jaar te verhuren. Daarnaast heeft genoemde heer Stürtzel aangeboden om in genoemd jaar met ons over een koop te overleggen. Nu zijn mijn echtgenote en ik niet tevreden over het feit dat onze beheerder buiten ons medeweten aan Stürtzel een dergelijke toezegging heeft gedaan. Maar om-

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Karl Villinger, zoon van Jakob met wiens weduwe Johann Löble was gehuwd.
3. Bisschop Christoph von Stadion; zie voor zijn rol brief 2505, p. 366-367.
4. Landgoed in de buurt van Colmar waarvan Jakob Villinger de eigenaar was geweest.

dat dit is gebeurd en wij met genoemde heer Stürzel over een koop tot overeenstemming hopen te komen, hebben wij ook erin toegestemd dat aan genoemde heer Stürtzel het betreffende huis op het aanstaande feest van Johannes de Doper[5.] beschikbaar is. Hoewel wij u niet graag daaruit verdrijven en u graag daarin hadden willen laten wonen, kan dat toch om genoemde redenen niet gebeuren. Wij verzoeken u dit welwillend te aanvaarden, want wij denken dat u gelegenheid hebt langs een andere weg een goede verblijfplaats in Freiburg te krijgen. Ik wilde u dit met de beste bedoeling niet onthouden. U zult mij altijd bereid vinden u een gunst en een dienst te bewijzen.

Gegeven te Stuttgart, 6 juni [15]31

J. Löble

Eigenhandig geschreven[6.]

Aan de eerwaarde hooggeleerde heer Erasmus van Rotterdam, doctor, mijn bijzondere heer en vriend, te Freiburg im Breisgau

2498 *Aan Georg von Komerstadt*
Freiburg, 7 juni 1531

Erasmus groet Georg von Komerstadt, raadsheer van de hertog van Saksen

Er is een oud spreekwoord van de Grieken,[1.] hooggeachte heer, dat liefde uit het zien voortkomt, waarmee zij bedoelden dat genegenheid en welwillendheid onder mensen doorgaans ontstaan doordat zij elkaar zien. Daarom zou iemand terecht zich erover kunnen verbazen waaruit deze wederzijdse genegenheid tussen ons is ontstaan. Want geen van beiden kent, meen ik, de ander van gezicht, tenzij de geest scherpzinnigere ogen zou hebben dan een lichaam en door die blik vriendschappen zouden ontstaan die veel zuiverder en standvastiger zijn dan wanneer dit door persoonlijke omgang gebeurt. Christoph von Carlowitz,[2.] even voortreffelijk in betrouwbaarheid als uitmuntend in kunstzinnigheid, heeft met zijn penseel een beeld geschilderd van uw zeer oprechte en zeer geleerde geest, en via dezelfde man hebben mij uw buitengewone diensten bereikt, die ik des te meer behoor te waarderen omdat zij spontaan en niet op mijn verzoek zijn gekomen.

5. 24 juni.
6. De tekst heeft ‘pmps’, afkorting voor *per manum propriam scriptum*, wat in elk geval voor de handtekening geldt.
1. *Adagia* 179.
2. Eveneens raadsheer van de hertog van Saksen.

Niet gesteld zijn op een man die van zoveel uitmuntende gaven is voorzien, is trouwens eigen aan degenen die deugd en geleerdheid niet rekenen tot zaken die bewondering verdienen. Maar de genegenheid van iemand die zich verdienstelijk heeft gemaakt niet beantwoorden staat zo ver af van een dankbare geest, dat het niet bij een mens past en ook nauwelijks bij het soort wilde dieren. Want zij worden door weldaden van mensen niet alleen getemd en gedwee gemaakt, maar betuigen ook hun dank als hun een keer gelegenheid wordt gegeven. Hoewel aan de ene kant uw sympathie nadelig voor mij heeft uitgepakt door de buitengewone laaghartigheid - of moet ik dwaasheid zeggen - van Thraso,[3] geloof ik toch niet dat het aan een dankbare geest eigen is de weldaad eerder op grond van het resultaat dan op de wil van degene die de weldaad bewijst te beoordelen. Al wat iemand met een oprechte genegenheid wilde geven, dient men als ontvangen te beschouwen. Daarom zou ik willen dat u Erasmus voortaan rekent tot degenen die aan u verplicht zijn. Voor hem zal niets aangenamer zijn dan dat hem gelegenheid wordt geboden om van zijn kant duidelijk te tonen dat, ook al dient zich geen gelegenheid aan, de bereidvaardige en energieke wens een dienst te bewijzen bij hem toch niet afwezig is.

Tot mijn belangrijkste geluksmomenten reken ik het feit dat de zeer illustere vorst Georg zich verwaardigt Erasmus onder zijn beschermelingen op te nemen. Want waarom zou ik het voor mij niet als een grote eer beschouwen dat een hooggeprezen held mij prijst? Degene die hij zijn gunst en zelfs vriendschap waard acht, wordt voldoende geprezen. Ik vraag u om - wat u pleegt te doen - door te gaan zijn gunst en welwillendheid jegens mij met regelmatige en vriendelijke gesprekken, telkens als de gelegenheid zich voordoet, te steunen en te vergroten. Want naar ik hoor hebt u vanwege uw uitmuntende kwaliteiten, aanzien en gezag zeer veel invloed bij hem. Moge deze brief het bewijs zijn van een vriendschapsverdrag, dat onder gunstige voortekenen is gesloten. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 7 juni 1531

3. Erasmus' favoriete spotnaam voor Heinrich Eppendorff.

2499 *Van Adrianus Chilius*
Brugge, 8 juni [1531]

Adrianus Chilius groet Erasmus van Rotterdam, naar de mening van iedereen de meest geleerde en vriendelijke persoon

Wat een gezegend en buitengewoon gelukkig iemand ben ik, die niet alleen ben verleid, maar ook meegesleurd door een mogelijkheid u te schrijven - een mogelijkheid die iedereen toegewijd met het volste recht moet verlangen en aangrijpen. Hoe gelukkig leek mij deze dag die men met een witte steen dient te markeren,[1] omdat het mij overkwam dat ik in zekere mate bekend werd bij uw zeer geleerde vriend Simon[2] en de zeer integere Bebel - de laatstgenoemde een drukker die zich voor de republiek der letteren zeer verdienstelijk heeft gemaakt, de eerstgenoemde een hoogleraar Grieks in uw stad,[3] toegerust met een bewonderenswaardige geleerdheid en welsprekendheid. Toch heb ik dit alleen aan mijn vriend de deken Marcus Laurinus te danken, niet aan mijn geleerdheid, want zij is te gebrekkig en te onbeduidend om mij bij de beroemde en voortreffelijke leerlingen van de Muzen enigszins aan te bevelen. Want vriendelijk als hij is liet hij mij tegelijk met mijn heer Fevijn en uw vriend Lieven[4] bij een diner met hen toe. Nooit heb ik een aangenamer diner meegemaakt waarvan ik mij moeilijker kon losrukken. Zo sterk hing ik volledig aan de lippen van uw vriend Simon die overvloeiden van welsprekendheid.

Tijdens de maaltijd spoorde hij zonder uitzondering iedereen aan om u te schrijven, de anderen die u door en door bekend zijn en mij die u niet van gezicht kent. Want ik heb u nooit gezien, maar ben toch een zeer vasthoudende bewonderaar, aanprijzer en navolger van uw geschriften voor zover mijn bescheiden krachten dat mogelijk maken. Bij de maaltijd is dit herhaaldelijk gebeurd, en daarmee dwong hij bijna iedereen te beloven dat hij dit zou doen. Ik heb zo goed en zo kwaad als ik kon mij voor mijn armzaligheid in het spreken en schrijven verontschuldigd. Daarentegen hield hij na de maaltijd onder het wandelen en toen ik hen beiden naar het huis van de deken had teruggebracht om te rusten, niet op mij aan te sporen en hiertoe te bewegen, totdat ik beloofde dat ik zou schrijven. Ik schaamde mij er enigszins voor dat ik een spontaan geboden gelegenheid afwees om niet de indruk te wekken dat ik een gelegenheid, die ik met alle middelen moest aangrijpen, totaal had verwaarloosd, dat ik daardoor bij de unieke feniks van alle geletterdheid mijn onbekwaamheid zou verraden en dat ik mijn geklets opdrong aan een man die over het algemeen met serieuze zaken druk bezet is. Toch hebben zijn woorden mijn schaamte overwonnen, want zij waren te sterk om ervan af te zien de pen ter hand te nemen.

1. De Romeinen markeerden gelukkige dagen op hun kalender met witte kalksteen.
2. Simon Grynaeus en Johann Bebel keerden terug uit Engeland; zie brief 2487, noot 9.
3. Grynaeus was geen hoogleraar in Freiburg, maar in Bazel.
4. Lieven van den Zanden.

Moge u dus, vriendelijk als u bent, mijn onbezonnenheid gunstig opvatten. Ik heb immers niet geschreven met de wens of de verwachting dat u enige rekening met mij houdt, maar met de bedoeling dat de naam Erasmus, die ik als enige gids bij mijn studies beschouw, aan een man met verreweg de laagste rang bij de letteren niet volledig onbekend en veronachtzaamd voorkomt. Ik wens u het beste, zeer geleerde Erasmus, en vraag u mijn gevoelens jegens u te beoordelen, niet mijn geschriften die natuurlijk heel slecht zijn.

Brugge, het midden van de nacht voor Sacramentsdag

Uw Adrianus Chilius, leider van de jongeren van Sint Donaas

Aan de meest geleerde en beminnelijke heer van de wereld, Desiderius Erasmus van Rotterdam, in alle opzichten de meest volmaakte theoloog

2500 *Aan André de Resende*
Freiburg, 8 juni 1531

Erasmus van Rotterdam groet de Portugees Angelo André de Resende

Toen ik mijn secretaris Quirinus daarheen stuurde,[1] was ik door het schrijven van brieven en enkele huiselijke zorgen zo uitgeput, dat het nauwelijks mogelijk was de gezondheid van mijn zwakke lichaam in stand te houden. Het gevolg daarvan is dat ik van uw werkelijk elegante gedicht[2] slechts heb geproefd, maar op geen enkele manier gelegenheid had te antwoorden. Maar zodra het mij gegeven was van de onrust van mijn bezigheden enigszins bij te komen, heb ik weldra uw gedicht aandachtig en geestdriftig gelezen. Daarin stond niets wat mij niet bijzonder aansprak, behalve dat het mij te kort leek en mij nog hongerig en dorstig achterliet. Maar, vraag ik u, wie van de goden of godinnen heeft u zo'n vurige liefde voor Erasmus bezorgd? Want omdat ik geen liefdesdranken bij mij zie die zelfs in beperkte mate uw genegenheid jegens mij kunnen aanwakkeren, dient uw buitengewone welwillendheid tegenover mij door een godheid te zijn ingegeven. Toch vermoed ik dat er een bepaalde geheime verwantschap van ons innerlijk bestaat, die ons aan elkaar verbindt. Des te sterker is mijn verlangen u meer van nabij te leren kennen, hoewel naar ik meen uw karakter en aanleg mij op grond van uw verzen voldoende bekend zijn. Het is aan u ervoor te zorgen dat u deze oprechte ge-

1. Quirinus Talesius in april 1531; 'daarheen' is blijkbaar Leuven.
2. *Carmen eruditum et elegans Angeli Andreae Resendii Lusitani adversus stolidos politioris literaturae obtrectatores* (Bazel, 1531); Erasmus liet het gedicht drukken zonder Resende te raadplegen.

voelens en ader van welsprekendheid een goede plaats geeft. Voor mij is het buitengewoon aangenaam dat u op mij bent gesteld of mij prijst, maar ik betreur het dat er niets in mij is dat uw gevoelens van genegenheid verdient.

Wat die lange Stentor[3.] betreft die u voor mij prachtig hebt geschetst, maar die zichzelf in zijn even weinig geleerd als kinderlijk boekje[4.] zo in alle kleuren heeft geschetst dat geen spiegel een duidelijker beeld van iemand kon leveren: ik kon niet anders dan erom lachen. Hoe is hij op de gedachte gekomen om als man met een tragediemasker zich voor kinderen belachelijk te maken?[5.] Het is voor mij geen geheim dat door hen[6.] stiekem iets monsterachtigs wordt gevoed. Vandaar die onbeschaamdheid; moge God zich om het vervolg bekommeren. Graag zou ik, mijn beste Resende, u adviseren die slang niet tegen u uit te dagen. Eens was er het rijk van de Assyriërs, Grieken, Meden en Romeinen. Wat als een godheid nu wil dat er een rijk van monniken of dwazen bestaat? Laten zij ook aan de beurt komen als de lotsbeschikkingen zo hebben besloten. Vermaakt u zich met uw Muzen.

Nu wil ik echter dat u ervan overtuigd bent, dat uw natuurlijke aanleg en gevoelens mij niet alleen buitengewoon dierbaar zijn, maar ook aangenaam. Ik weet dat niets nauwkeuriger is dan het oordeel van Goclenius, en hij heeft niet de gewoonte iemand zonder reden te prijzen. Ik ben bovendien zo op de man gesteld, dat ik zelfs alleen door zijn genegenheid word gedwongen van een willekeurig iemand te houden. Aan zijn oordeel hecht ik zoveel waarde dat ik daarnaast geen enkel bewijs verlang.

Freiburg im Breisgau, Sacramentsdag 1531

2501 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 11 juni 1531

Hartelijk gegroet. Ik heb de brief van Pierre Barbier ontvangen.[1.] Lieve hemel, wat voor een. Het zou beter zijn met een souteneur dan met een theoloog van doen te hebben. Maar laat het niet merken, neem aan wat je kunt en zorg dat deze brief hem zo snel mogelijk bereikt. Het mensenras is gierig. Jean Molinier lijkt bereid voor zijn vriend omwille van geld een meineed te plegen.

3. Eustachius van der Rivieren.
4. *Apologia pro pietate in Erasmi Roterod. Enchiridion canonem quintum* (Antwerpen, 1531).
5. Terentius, *Eunuchus* 1087.
6. De Leuvense theologen.
1. Brief 2404.

Ik hoop dat alles juist zal zijn, maar als jou toch iets menselijkerwijs overkomt, weet ik niet of ik op basis van je brieven iets van jouw erfgenamen zou kunnen vragen. Want ik heb verscheidene brieven van je waarin geld ter sprake komt.

Ze zeggen dat er tussen de Turk en Ferdinand een wapenstilstand is gesloten, maar slechts voor één jaar.[2.] Ik vrees eerder voor een evangelische oorlog. Het ga je goed.

Freiburg, 11 juni 1531

Je Erasmus van Rotterdam

Je klaagt dat er zich minder mensen aandienen om naar Freiburg te gaan.[3.] Maar je dient te weten dat al wat je naar Bazel naar Hieronymus stuurt, snel en veilig bij mij zal komen. Het ga je goed.

Aan de uitmuntende heer Erasmus Schets. Te Antwerpen

2502 *Van Juan Luis Vives*
Gent, 12 juni 1531

Vives aan Erasmus

Je vriend Grynaeus ontmoette mij hier in Gent.[1.] Hij leek mij uw vriendschap en die van de beste mensen volledig waard door de deugdzame uitstraling van zijn gezicht, de bescheidenheid als van een meisje, zijn zeer toegewijde houding tegenover de schone kunsten en zijn grote vorderingen in de letteren. Overeenkomstig mijn gewoonte en op jouw verzoek heb ik met hem een vriendelijk gesprek van één of twee uur gehad, dat wil zeggen zo lang als hij wilde. Ik kon hem aan mijn vrienden in Engeland niet aanbevelen, omdat hij pas onlangs bij zijn terugkeer daarvandaan naar mij toe kwam.

Ik heb je dit geschreven te midden van zeer druk bezochte spelen die in aanwezigheid van de keizer plaatsvinden,[2.] en daarom is deze brief korter dan ik zou willen. Ik stuur je sporadischer dan gebruikelijk brieven, omdat ik er niet aan twijfel dat je, in beslag genomen door je bezigheden en vermoeid door je leeftijd en het ongemak van je gezondheid, minder graag je met het schrijven van brieven bezighoudt. Maar onze vriendschap heeft niet de on-

2. Zie brief 2384, noot 8.
3. Zie het begin van brief 2413.
1. Op de terugreis uit Engeland; zie brief 2487, noot 9.
2. Karel V verbleef van 24 maart tot 2 april en van 20 april tot 14 juni in Gent.

dersteuning nodig, wat bij zeer veel alledaagse vriendschappen wel het geval is. Ik vraag je nadrukkelijk om voortaan, telkens als je me schrijft, met een paar woorden aan te geven hoe het lichamelijk en geestelijk met je gesteld is Want ik denk dat dit vanwege onze wederzijdse genegenheid dit tot mijn bijzondere zorg moet behoren.

Het ga je goed.

Gent, 12 juni 1531

2503 *Van Johannes Fabri*
Wenen, 21 juni 1531

Gegroet. Ik heb natuurlijk, zoals het hoort, Medardus bijna met scheldwoorden overladen, beste Erasmus, vanwege zijn buitengewoon brutaal gedrag, vooral ten opzichte van jou, tegen wie hij op een schandelijke en grove manier grappig was.[1] In ieder geval is hij door dit feit zowel bij mij als bij andere belangrijke mensen aan het hof van de koning in ongenade geraakt, en door zijn verkeerde woorden is zijn reputatie niet beter geworden.

Maar laten we dit terzijde leggen en het over Eck hebben. Ik zou niet willen dat zijn heftigheid jou van je voornemen afhoudt. Kort geleden heb ik hem nadrukkelijk gewaarschuwd om niet als een varken Minerva[2] te onderwijzen, en jou bij je schitterende werkzaamheden en in je vrome en zeer christelijke toewijding niet te hinderen. Er is geen reden je zorgen te maken over zijn grootspraak en komische dreigingen omdat, wanneer ik bij het zorgvuldig doornemen van al je werken iets had gevonden dat verkeerd was geschreven, ik dit jou al lang geleden vriendelijk had laten weten. Daarom luidt mijn advies (zoals je tot nu toe dapper en niet angstig voor dat soort lieden bent geweest) om dergelijke lieden zoals Pyrgopolynices[3] duidelijk links te laten liggen. Toch twijfel ik er niet aan dat hij, gegrepen door mijn brief, zijn verstand terugkrijgt en liever door zijn eigen geschriften, ongeacht hun kwaliteit, bekend en beroemd wil worden dan door jouw lof in de stijl van Hipponax.[4]

Verder heb ik om te zorgen dat je langer in het huis van Villinger[5] kunt

1. Zie voor de aanval van Medardus op Erasmus en Erasmus' wraak brief 2408.
2. *Adagia* 40.
3. Naam van de snoevende soldaat in Plautus' *Miles gloriosus*.
4. Grieks satirische dichter.
5. Zie brieven 2462 en 2470.

wonen, herhaaldelijk mijn best gedaan koninklijke brieven, die ik heel zorgvuldig had geschreven, naar het stadsbestuur van Freiburg te sturen, om te voorkomen dat je daaruit wordt verdreven. Graag zou ik je mijn huis voor permanente bewoning willen geven, maar het is buitengewoon eenvoudig en donker. Jij, zo'n belangrijk iemand, behoort in een schitterend en indrukwekkend huis te leven.

Ten slotte wil ik dat je ervan overtuigd bent dat jouw eer, je welzijn en al jouw zaken mij evenzeer ter harte gaan als mijzelf en al wat van mij is.

Uit Wenen, 21 juni 1531

Johannes, bisschop van Wenen

2504 *Van Bernhard von Cles*
Praag, 25 juni 1531

Achtenswaardige, oprechte en geliefde vriend. In de afgelopen maand januari, toen de zeer illustere heer Ferdinand, koning van Hongarije, Bohemen etc., mijn zeer eerbiedwaardige heer, in Aken op gebruikelijke wijze tot rooms koning was gekroond,[1] ben ik naar mijn kerk en zetel in Trente teruggekeerd, omdat bezigheden hiervoor dit verlangden. Toen ik daar een tijd had verbleven, moest ik op bevel van de koning naar het hof terugkeren, waar ik op de achttiende van deze maand arriveerde. Daar werd mij eindelijk uw brief van 14 maart uit Freiburg[2] door baron Albert Slick overhandigd. Daarin beveelt u mij een zekere Erasmus von Könneritz aan, een jongeman van goede afkomst en bedreven in de letteren, die nooit bij ons is gezien en tot nu toe niet is verschenen. Maar als hij toen bij mij was gekomen of zelfs nu zou komen, had ik de man zo ontvangen dat u zeker kon weten en merken, dat ik met uw aanbeveling terecht rekening had gehouden - wat ik telkens als een mogelijkheid zich aandient ongetwijfeld ook bij andere veel belangrijkere zaken vanwege mijn bijzondere welwillendheid en genegenheid jegens u zal doen.

Niemand twijfelt eraan dat wij met Italië in vrede leven, Frankrijk met ons bevriend is[3] en er hoop op een wapenstilstand met de Turken bestaat,[4] omdat de situatie zo is. Toch moeten wij God bidden, dat hij wil dat vrede, vriendschap en andere dergelijke zaken zo duurzaam en veilig zijn, dat vijandighe-

1. Zie brief 2384, noot 7.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. Door de Vrede van Kamerijk.
4. Zie brief 2384, noot 8.

den en tegenslagen die de hele situatie van de christelijke wereld in verwarring brengen, niet verschijnen. Ik zou u dit uitvoeriger en vertrouwelijk kunnen berichten, als ik de gelegenheid kreeg persoonlijk met u te spreken.

Wat de aanvallen betreft die Eck en broeder Medardus in het openbaar tegen uw naam hebben gedaan, kan ik u verzekeren dat ik tijdens de gehele Rijksdag van Augsburg die ik heb bijgewoond niets van hen heb gehoord of te weten ben gekomen, dat uw goede naam en eer in welk opzicht dan ook zou kunnen benadelen. En dat ik het niet met lijdzaamheid zou verdragen dat in mijn aanwezigheid een andere dan eervolle vermelding werd gemaakt van zo'n goede man, die zich voor het heilige geloof en onze godsdienst zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Daarom zal ik beiden met een brief van mij hierover aanspreken om te vernemen of zij zich hieraan schuldig hebben gemaakt en met welke reden zij hiertoe zijn gekomen. En wat ik van hen als antwoord ontvang. zal ik u onmiddellijk schrijven.[5.]

Voorts vind ik het vervelend dat uw brief niet op tijd aan mij is bezorgd, en daarom wens ik mij naar behoren te verontschuldigen dat ik nu eindelijk antwoord. Als hij op tijd was afgeleverd, zou wat u vraagt met betrekking tot het huis dat u in Freiburg bewoont, al lang door mijn bemoeienis zijn bereikt. Ik zal nu ook de eigenaar schrijven dat hij u toestaat er langer in te wonen. Ik denk dat wanneer mijn brief hem op tijd wordt getoond, hij zeker uit respect voor mij hiermee zal instemmen. Bovendien dring ik er bij u sterk op aan om, als ik in een andere kwestie u bij de zeer doorluchtige koning van dienst kan zijn, dit beslist aan mij kenbaar te willen maken en te berichten. Want als ik dat te weten ben gekomen, zal ik uw zaak zo bepleiten, dat het voor u zonder meer kan vaststaan dat ik zeer gesteld op u ben, voor uw belangen aandacht heb en ermee ben begaan. Ik heb immers een sterk verlangen de gunst en de sympathie van zo'n belangrijk iemand te verdienen en hem mijn genegenheid jegens geleerde en verdienstelijke personen (ik weet dat u een van hen bent) op elke mogelijke manier kenbaar te maken.

Gegeven in het koninklijk kasteel in Praag, 25 juni 1531

Bernhard, kardinaal en bisschop van Trente

Aan de eerbiedwaardige, oprecht door mij geliefde heer Erasmus van Rotterdam, uitmuntend professor in de heilige theologie. Te Freiburg im Breisgau

5. Een dergelijke brief is niet bewaard gebleven.

2505 *Van Johann Koler*
Augsburg, 26 juni 1531

Hartelijk gegroet. Dat ik vanuit het kuuroord (zoals ik had beloofd)[1] niet naar u toe ben gekomen, is om twee redenen, of liever beletsels buiten mijn macht, hooggeachte Erasmus, gebeurd. Want toen ik al overwoog en het plan opvatte naar u te vertrekken, werd ik vanwege bepaalde persoonlijke kwesties die in mijn geboorteplaats waren ontstaan, onmiddellijk teruggeroepen. Ook gebeurde het dat ik, verzwakt door het langdurige baden, zo vermoeid was en bijna van al mijn krachten ontdaan, dat niets mij minder goed uitkwam dan een reis. Zodoende trof ik toen ik weer thuis was gekomen twee brieven[2] van u aan die tijdens mijn afwezigheid hier waren bezorgd. Voor zover het onderwerp het verlangt, kunt u uit deze brief het antwoord daarop opmaken.

Vandaag heb ik een brief met dezelfde datum ontvangen van de zeer eerwaarde bisschop van Augsburg,[3] die mij opnieuw uw zaak heeft toevertrouwd die ik met de thesaurier Johann Löble moet bespreken, werkelijk zo nauwkeurig en met zoveel overgave, dat nauwelijks iets anders mij met meer zorg kon worden toevertrouwd. Dit was in mijn geval beslist overbodig, omdat ik wat zo'n belangrijke bisschop met zoveel woorden verlangde, uit eigen beweging voor u zou doen. Daarom deed ik mijn plicht en stuurde eerst de brief naar de thesaurier die door zijn rentmeester[4] naar mij was verzonden. Eerlijk gezegd leek de thesaurier het oprecht zeer te betreuren dat hij niet in staat was, zoals hij wilde, het huis volledig vrij aan u over te dragen. Toch heb ik gedaan gekregen, dat het huis tot aan het feest van de heilige Michael[5] u vrij ten dienste staat. Als de zeer doorluchtige koning Ferdinand in de tussentijd het huis niet zou willen kopen, omdat bij hetzelfde feest van de heilige Michael de proost of zijn broer doctor Stürtzel[6] hierop vrijuit aanspraak kan maken, en u gedwongen wordt het aan hem over te dragen etc., lijkt op deze manier gedeeltelijk aan uw wens te zijn voldaan, omdat u het slechts tot 1 augustus hebt gevraagd. Nu lijkt een hele maand eraan toegevoegd te zijn. De thesaurier heeft geadviseerd, dat de zeer eerwaarde

1. Kennelijk in een niet bewaard gebleven brief.
2. Een van de brieven kan brief 2470 zijn; de andere is niet bewaard gebleven.
3. Christoph von Stadion.
4. Ludwig Praytter.
5. 29 september.
6. Resp. Andreas en Jakob Stürtzel.

Christoph naar koning Ferdinand schrijft en hem overhaalt het huis te kopen, zodat daarna wanneer de verkoop heeft plaatsgevonden het huis voor u voor altijd beschikbaar is. Maar dat zou mij pas verstandig lijken, als u van plan was voor langere tijd in Freiburg te verblijven. Al wat de zeer eerwaarde Christoph in deze zaak zal ondernemen, zult u uit zijn brieven vernemen. Ik betreur het natuurlijk in hoge mate dat u zich nogal ver uit deze streek verwijdert.

Ik kan mij er niet genoeg over verbazen waarom u zo graag uit mijn vaderland vlucht of waarom u zich ongegronde angsten en ongefundeerde vrees voor onlusten inbeeldt. Want dezelfde onlusten die u hier bij ons vreest, zult u waar u ook maar naar toe zult gaan aantreffen. En als u hier bij ons zou zijn, zou u niet met veel moeite een huis hoeven te zoeken en andere zaken die nodig zijn om te leven. Maar ik zal niet proberen u van iets anders te overtuigen dan wat voor uw bedoelingen zeer aangenaam en voor uw belangen zeer geschikt is.

Voor zover ik uit de brief van de zeer eerwaarde bisschop Christoph en eveneens uit uw brief kan afleiden, zie ik dat u tot 1 september in Freiburg zult blijven, en ik twijfel er niet aan (als Christus mij een goede gezondheid schenkt) dat ik u in de tussentijd zal zien. Want ik verwacht iedere dag uit Rome een document van de paus en wanneer ik het zal hebben ontvangen, zal ik onmiddellijk hiervandaan naar u vertrekken. Ik heb iets te doen in een plaats niet ver van Freiburg, waardoor ik beslist daarheen dien te gaan.

Anton Fugger heeft zich met vrouw en kinderen op zijn kasteel teruggetrokken om zijn geest te ontspannen. Ik heb uw brief[7.] aan hem ontvangen die ik onmiddellijk naar hem zal sturen, en zal ervoor zorgen dat uw andere brieven bij Brassicanus[8.] en anderen voor wie ze zijn bestemd correct worden afgeleverd.

Heel graag wil ik uw antwoord op de beledigingen van Alberto Pio[9.] zien. Ik vraag u het mij toe te sturen wanneer het is gedrukt. Hij was werkelijk een vroom iemand, die in een franciscaanse pij rechtstreeks naar de hemel is gevlogen en voor aanvallen van duivels niet bang was, omdat hij met zo'n bescherming was beveiligd. Toen ik aan de franciscaanse pij dacht, kwam bij mij natuurlijk de gedachte op aan uw dialoog 'De uitvaart'.[10.] Daarom heb ik uitbundig gelachen om zo'n groot bijgeloof van zo'n groot iemand.

Ik verzoek u, mijn beste Erasmus, om wanneer u een vaststaand besluit hebt

7. Waarschijnlijk brief 2476.
8. De brief aan Brassicanus is niet bewaard gebleven.
9. Zie brief 2414, noot 7.
10. Het colloquium *Funus* (ASD I, 3, p. 537-551) verscheen in 1526; zie voor het colloquium *Exequiae seraphicae* brief 2441, noot 16.

genomen, mij te laten weten hoe lang u in Freiburg blijft wonen en wat u doet. Uw *Apophthegmata* heb ik gezien en met het grootste genoegen gelezen. Door iedereen worden ze terecht goedgekeurd en gelezen. Want waarom zou men wat van Erasmus afkomstig is niet goedkeuren? Moge God u voor ons en de schone letteren bewaren, zodat wij meer van dergelijke vruchten van u ontvangen.

Onze man[11.] heeft voor zijn vertrek mij een brief vol vleierijen gestuurd (alles is geveinsd) en hij zou mij zeker bedriegen, als ik met zijn kunstgrepen niet bekend zou zijn. Ik ben ervan overtuigd dat de affaire van uw huis op zijn instigatie is ontstaan. Maar er zal een gelegenheid zijn hem dit betaald te zetten.

Het ga u goed en zet, zoals u doet, onze wederzijdse genegenheid voort. Moge Christus u voor ons altijd in goede gezondheid bewaren.

Gegeven op 26 juni 1531 te Augsburg

Van harte uw Johann Koler, proost

Aan de zeer beroemde en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, zeer voorname doctor in de heilige theologie. Te Freiburg

2506 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 26 juni [1531]

Hartelijk gegroet. Al een tijd lang ben ik hier aan het bieden op een huis met een goede naam, maar een onbillijke prijs.[1.] Vandaag zal ik eigenaar zijn of nooit. Ik bied eerder voor jou dan voor mij daarop. Als je denkt dat er iemand is die naar Sadoleto gaat, deel het mij dan mee. En laat mij tegelijk weten wanneer je jouw zaak met een gunstige Mercurius hebt bepleit.[2.] Ik wens jou en degenen die je het dierbaarst zijn het beste toe.

Freiburg, 26 juni

Je herkent de hand van je vriend.

Aan de zeer illustere doctor Bonifacius Amerbach. Te Bazel

11. Ottmar Nachtgall.
1. Het huis dat Erasmus zou kopen droeg de naam ‘Zum Kind Jesu’.
2. Amerbach wilde vrijgesteld worden van verplichte deelname aan de hervormde eucharistie.

2507 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 28 juni 1531

Hartelijk gegroet. Bij het bieden op het huis is mijn oprechte wens, meest dierbare Erasmus, dat je het geluk aan jouw kant hebt, en wel zo dat het jou voor een heel lage prijs wordt toegekend. Als je het plan hebt opgevat Sadoleto te schrijven, zal ik de brief voor augustus naar de jaarmarkt van Lyon aan betrouwbare mensen sturen die hem zullen bezorgen. Al mijn zaken hier zijn nog altijd hangende.[1] Terwijl ik in het openbaar doceer hoe een zaak door cliënten kan worden gewonnen, vrees ik dat ik intussen voor mijzelf weinig voorzorgsmaatregelen tref. Maar de dobbelsteen is geworpen. Zelfs als ik de zaak verlies, zal ik het gunstig opvatten, omdat naar mijn mening een aanzienlijk verlies aan bezittingen de voorkeur verdient boven het ondermijnen van een geweten.

Het ga je goed, zeer illustere Erasmus. Door de grote haast van de koerier word ik verhinderd meer te schrijven.

Bazel, daags voor het feest van Petrus en Paulus 1531

Van harte je Bonifacius Amerbach

Onze vriend Alciati verontschuldigt zich in zijn laatste brief aan mij die ik gisteren ontving, heel uitvoerig voor een grote zonde (zo noemt hij het immers), omdat hij jou in het belang en door verzoeken van onbekenden in verwarring heeft gebracht voor het geval dat Zasius aan een opvolger dacht.[2] Om die reden vraagt hij om vergeving. Alsof ik ooit heb verlangd hem op te volgen of, zelfs als ik het verlangde, ik het niet kon verdragen dat geleerdere mensen dan ik werden aanbevolen. Wat moet een goed iemand vreemder voorkomen dan dit? Hij voegt er bovendien aan toe dat hij jou nu niet schrijft, zowel omdat de koerier geen vertraging accepteert als omdat jij hem met je brief[3] zoveel voldoening hebt gegeven dat hij niets heeft wat hij verder zou kunnen zeggen. Hij sluit zich met handen en voeten[4] bij jouw mening aan. Het ga je goed. Meer hierover in een persoonlijk gesprek.

Aan de zeer illustere heer Erasmus van Rotterdam, uitmuntend theoloog en vader van de schone letteren, mijn onvergelijkelijke beschermheer. Te Freiburg

1. Zie brief 2384, noot 8.
2. Zie brief 2394, p. 94 met noot 27.
3. Brief 2468.
4. *Adagia* 315.

2508 *Aan Tielmannus Gravius*
Freiburg, [eind juni?] 1531

Erasmus van Rotterdam groet Tielmannus Gravius

Er was geen enkele verontschuldiging nodig, dierbare Tielmannus, omdat je in geen enkel opzicht zondigt, behalve dat je mateloos op mij bent gesteld. Zorg dat je met je gezondheid rekening houdt, vooral omdat er veel mensen zijn voor wie het belangrijk is dat je gezond bent. Dat Grynaeus bij jou in de smaak is gevallen, doet me deugd. Ik heb al gezorgd voor twee dienaren,[1.] die iets minder geleerd zijn dan degenen die ik heb ontslagen,[2.] maar een aangenamer karakter hebben. Ik ben zo druk bezig dat ik geen tijd heb de *Ecclesiastes*[3.] af te maken; ik heb er geen zin in en het heeft in deze krankzinnige wereld geen nut. Riquinus wens ik geluk met zijn succes. De graaf van Neuenahr[4.] had langer kunnen leven, als hij eerder met zijn gezondheid dan met zijn waardigheid rekening had willen houden. Je nieuws over Bernhard von Hagen en Johann Gropper bezorgt mij een groot genoegen. Zodra ik tijd heb zal ik hun schrijven. Alberto Pio heeft met zijn deel[5.] opnieuw de Camerina van Béda beroerd.[6.]

Grynaeus heeft jou een mooi verhaal over een huwelijk verteld, afgezien van het feit dat het naar ik meen door jou verkeerd is begrepen. In een brief aan mij had hij mijn geduldig verdragen van inspanningen bij mijn studies op stokoude leeftijd geprezen, maar bewonderde hij vooral mijn geduld bij het staan. Ik heb op mijn beurt al schertsend mijn krachten geroemd met de toevoeging dat ik ook al naar een vrouwtje op jacht was en dat hij door mijn stokoude leeftijd te vermelden mijn huwelijk niet moest verhinderen. Geestig als hij is antwoordde hij dat, als een ander zich niet aandiende, hij zijn dochter die tweeëntwintig jaar oud was aan mij zou afstaan. Ik bedankte hem voor zijn vriendelijkheid. Tot zover over het huwelijk. Iedere dag ver-

1. Waarschijnlijk Gilbert Cousin en Quirinus Hagius.
2. Haio Camminga en Nicolaas Kan.
3. Zie brief 2442, noot 2.
4. Hermann von Neuenahr was op 20 oktober 1530 overleden.
5. Zie brief 2486, noot 10.
6. Het spreekwoord ‘De Camerina niet beroeren’ is het equivalent van ‘geen slapende honden wakker maken’; zie *Adagia* 64. Bedoeld is een moeras bij de stad met dezelfde naam.

wachten wij de terugkeer van de man uit Engeland.[7.] Het vers van Vergilius maakt mij trouwens bang: ‘Gemakkelijk is de afdaling naar de Avernus.’[8.] De rest ken je. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 1531

2509 *Aan Bonifacius Amerbach*

De brief, door Allen gedateerd op zomer 1531?, is opnieuw gedateerd op voorjaar 1534?, en zal als brief 2917a in deel 19 verschijnen.

2510 *Van Jakob Sturm*
Straatsburg, 6 juli 1531

Hartelijk gegroet. Zeer illustere Erasmus, ik heb nauwelijks met Anselmus,[1.] die mij uw brief bezorgde, kunnen spreken vanwege bezigheden waarmee ik toen werd overstelpt en omdat hij bij het afgeven van uw brief zei dat hij zijn vertrek al voorbereidde. Dat ik hem geen blijk van vriendelijkheid heb gegeven, zullen hij en u mij daarom niet kwalijk nemen.

Ik denk niet dat een kopie van de brief[2.] die u hebt gestuurd, hier is gedrukt; ik ken die Peter Schöffer niet en ik weet niet of hij hier woont. Maar ik weet wel dat ik mij tot nu toe tevergeefs heb ingespannen om de arrogantie van bepaalde lieden te bedwingen. Vulturius[3.] ken ik tot op vandaag niet van gezicht en hij is nooit voor een gesprek toegelaten. De ‘liedjes’ van hem[4.] waarover u schrijft, heb ik niet gezien en het plan van degenen die geprobeerd hebben u tegen uw wil naar hun partij te trekken heeft mij nooit aangestaan. Daaruit is die tragedie voortgekomen, waarvan het beter was geweest dat zij nooit was veroorzaakt. Maar dit ontbrak nog aan de opeenstapeling van onze ellende. Moge God geven dat degenen die door hen en mensen zoals

7. Grynaeus stond op het punt uit Engeland terug te keren; zie ook brief 2487, noot 9.
8. *Aeneis* 6, 126; de Avernus was de toegang tot de onderwereld.
1. Anselmus Ephorinus; de brief is niet bewaard gebleven.
2. Bedoeld is Gerard Geldenhouwers ongeautoriseerde uitgave van Erasmus' *Epistola contra pseudoevangelicos* met eigen aantekeningen, verschenen in maart 1530 zonder vermelding van plaats of drukker; zie brieven 2289 en 2293.
3. Erasmus' spotnaam voor Geldenhouwer; zie brief 2358, noot 6.
4. Waarschijnlijk Geldenhouwers aantekeningen bij Erasmus' *Epistola contra pseudoevangelicos.*

zij zijn onderwezen, in de toekomst zo handelen, dat de zaak van Christus en de waarheid als gevolg van de dwaasheid van die lieden geen schade ondervinden - iets dat men wellicht beter kan verlangen dan hopen.

Ik bid God dat hij u lang en gezond laat leven en tegelijk uw wens in vervulling doet gaan, dat wil zeggen, zoals u verklaart, dat er geen binnenlandse oorlog in Duitsland uitbreekt, zodat u van uw koop[5.] geen spijt heeft.

Het ga u goed, zeer illustere heer, en maak gebruik van mij als uw vriend.

Uit Straatsburg, 6 juli 1531

Jakob Sturm, uw oprechte vriend

Aan de zeer illustere heer Erasmus van Rotterdam, mijn meest dierbare vriend. Te Freiburg

2511 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 12 juli 1531

Hartelijk gegroet. Ik geloof dat ik je voor het laatst in de maand mei heb geschreven.[1.] Daarna heb ik verscheidene brieven van jou ontvangen,[2.] tegelijk met andere die ik naar Barbier, Molinier en Goclenius moest doorsturen, wat ik correct heb gedaan. Wanneer zij hebben geantwoord en mij de verzending hiervan hebben toevertrouwd, zal ik het doen op de manier die je hebt aangegeven, dat wil zeggen door ze in enveloppen te doen, gericht aan Hieronymus Froben te Bazel.

Pieter Gilles heeft tot nu toe niet de 103 guldens en 18 stuivers betaald, die hij jou verschuldigd is naast de andere 12 guldens die hij van Quirinus[3.] heeft ontvangen. Want Pieter had namens jou 115 guldens en 18 stuivers ontvangen. Van dag tot dag belooft hij dit te zullen geven. Ik rust niet voordat ik het geld heb.

De heer Jan de Hondt, die al twee jaargelden uit Kortrijk is verschuldigd, schreef al lang geleden dat hij ze binnenkort zou sturen; ik hoop dat hij dit zo zal doen. Uit Engeland krijg ik niets. Castro schrijft niet (als hij iets ontving zou hij schrijven) en Grynaeus komt niet. Van Engelse kooplieden heb ik gehoord dat de aartsbisschop[4.] nog steeds leeft.

5. De koop van een huis; zie brief 2506.
1. Brieven 2491 en 2494.
2. Brieven 2487, 2488 en 2501; de bijgesloten brieven aan Barbier, Molinier en Goclenius zijn niet bewaard gebleven.
3. Quirinus Talesius.
4. William Warham, aartsbisschop van Canterbury.

Jij lijkt enigszins te twijfelen aan de berekening van jouw geld waarmee ik je ten dienste sta, terwijl je hoopt dat alles juist is.[5] Ik twijfel niet aan de gegevens van mijn bezigheden en berekeningen; ze zijn zo geordend dat alles heel duidelijk wordt genoteerd om het als het ware voor altijd te herinneren. Voor mijn erfgenamen zal het na mijn heengaan gemakkelijk zijn tegenover iedereen al mijn berekeningen te herhalen en te verantwoorden. Het deed mij genoegen dat je eindelijk de onderschepte brieven van Barbier en Molinier had.[6] Toch bevalt het mij niet dat Barbier zich zo slecht tegenover jou gedraagt. In deze eeuw is de hebzucht van sommige, ja zelfs de meeste theologen zo hevig, dat zij met alle mogelijke middelen plunderen en roven wat ze kunnen - en dat onder het voorwendsel van de godsdienst en hun waardigheid. En intussen worden zij niet door zoveel dreigementen die boven hen hangen afgeschrikt.

Een jonge Portugees, Martín Fernandes, heeft mij een poos geleden een pot met ingemaakte vruchten aangeboden, die ik naar jou moest doorsturen met de bijgesloten brief aan jou.[7] Ik heb de pot hier aan Martin Lompart gegeven om hem als pakket met zijn koopwaar naar Bazel te sturen en aan Froben te overhandigen. Hem heb ik geschreven dat hij de pot naar jou moest doorsturen, want jouw naam staat daarop geschreven.

Ik zie dat je genoeg hebt van Duitsland. Verbleef je maar bij ons! Naar mijn mening zou je nergens veiliger kunnen zijn. Ik hoor dat het lutheranisme in heel Duitsland van dag tot dag toeneemt, dat katholieken worden verdreven en zij uiteindelijk in ballingschap moeten gaan. Ik vrees dat ook jullie Freiburg niet voor lange tijd van deze partij gevrijwaard zal blijven. En waar zul jij tussen zoveel stormen blijven? Hier bij ons zou je beslist veiliger leven. Wij krijgen hier de zeer illustere Maria[8] als landvoogdes, naar ik hoor jouw grootste begunstiger. Je zou hier dichter bij Engeland zijn, bij Frankrijk en elk volk dat jou gunstig gezind is, en bovendien meer in de buurt van hun gemeenschappelijke vriendschap met jou. De keizer heeft voor de komende september een nieuwe Rijksdag in Speyer aangekondigd.[9] Daar zou je veilig met een wagen kunnen komen en vandaar met een boot langzaam de Rijn kunnen afzakken tot Grave of Den Bosch en vandaar Brabant binnenkomen bij ons. Moge God jou in je gezondheid versterken en je voorzien van de bestemming, waarvan hij weet dat jij daardoor gelukkiger zult zijn.

5. Citering van Erasmus' woorden in brief 2501.
6. Brieven 2404 en 2407.
7. De brief is niet bewaard gebleven.
8. Maria van Oostenrijk.
9. De vergadering werd uitgesteld en verplaatst naar Regensburg waar zij op 17 april 1532 begon.

Ze zeggen dat er tussen de Turk en Ferdinand over verlenging van de wapenstilstand wordt onderhandeld.[10.] Omdat de zaken er zo voor staan, kan ik maar met moeite geloven dat de Turk tevredengesteld kan worden. Er wordt iets gefluisterd over een grote samenzwering van de Fransman en de paus tegen de keizer, en men zegt dat de Engelsman zich hierbij zal aansluiten, hoewel de zaak in het diepste geheim wordt behandeld.

Het ga je goed, mijn meester Erasmus, leef lang gelukkig en in voorspoed.

Antwerpen, 12 juli 1531

Van harte je Erasmus Schets

Aan de zeer geleerde heer en uitmuntende theoloog Erasmus van Rotterdam. Te Freiburg

2512 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 17 juli [1531]

Hartelijk gegroet. Pieter Gillis heeft mij geschreven dat hij jou het geld heeft overhandigd waar Quirinus[1.] om vroeg. De aartsbisschop van Canterbury[2.] schrijft dat hij de verschuldigde vijftig pond sterling binnen zeven dagen naar Luis de Castro zal overmaken. Ik denk dat het al is gebeurd.[3.] Over de opheffing van het jaargeld biedt hij goede hoop.[4.] Het geld dat via Luis naar mij komt, ontvang ik met groot verlies; hoe dat kan weet ik niet. Een of andere Engelsman stuurde mij via Bebel vijftig kronen; ik heb ze zonder ook maar een cent verlies voor de bankier gekregen. Een ander iemand mij 35 nobels; hiervoor kreeg ik 49 kronen.[5.]

Ik heb hier een huis gekocht en er bijna 800 goudguldens voor betaald. Vóór de jaarmarkt zal ik je uitvoeriger schrijven, als de Heer het wil.

Het ga je goed. Freiburg, 17 juli 1529[6.]

Je Erasmus, met eigen hand

10. Zie brief 2384, noot 8.
1. Quirinus Talesius; de brief is niet bewaard gebleven.
2. William Warham.
3. In maart 1532 was het geld nog niet ontvangen; zie brief 2620.
4. De brief is niet bewaard gebleven.
5. Mogelijk gaat het om John Longland en Thomas Boleyn.
6. Dit jaartal, genoemd in de bewaard gebleven kopie van de brief, blijkt onjuist te zijn.

2513 *Van Agostino Steuco*
Reggio nell'Emilia, 25 juli 1531

Agostino van Gubbio groet Erasmus van Rotterdam hartelijk

Ik had op dit moment, zeer geleerde Erasmus, geen aangenamere gunst kunnen ontvangen dan dat ik een brief van u kreeg, dat wil zeggen van een zeer geleerde man en iemand wiens naam ik altijd zeer hoog heb geacht. Uw brief was des te aangenamer, omdat hierin veel sporen verschijnen van uw welwillendheid jegens mij en ik hierin duidelijk het toppunt van bescheidenheid en christelijke naastenliefde heb gezien. Want wat uw welwillendheid betreft zou ik kunnen zeggen dat zij er de oorzaak van is dat u mij, die zo'n woeste zee nu voor het eerst betreed, waarschuwt juist die zaken te vermijden waarvan u nu merkt dat ze u zijn overkomen, toen u als het ware de rotsen van de Cyclopen en de wilde Charybdis voorbij was gevaren. En dat u mij erop wijst met welke vakkennis ik mij aan de toeschouwers moet laten zien, wanneer ik het theater van de roem betreed.[1] Het kan niet anders dan als een goddelijke weldaad worden beschouwd dat, wanneer men zeer vele en verschillende gevaren tegemoet treedt, degene ontmoet die hem door zijn eigen gevaren voorzichtiger maakt. Want die had natuurlijk kunnen zwijgen, wellicht zonder enige schuld. Ik erken dat ik u vanwege deze dienst veel dank ben verschuldigd.

Deze gelegenheid hebben mijn aantekeningen op het Oude Testament u geboden waarin, zoals u stelt, veel zaken u zijn bevallen, maar enkele u zodanig voorkwamen dat u het op grond hiervan van groot belang acht mij te waarschuwen in het vervolg voorzichtiger te zijn. Deze aansporing hebt u in veel woorden vervat. Daarom begon ik uw brief heel zorgvuldig te lezen om wat u aan het begin had beloofd terstond te begrijpen. Maar toen ik alles had gelezen, stelde ik vast dat uw beloften hieraan geenszins beantwoordden. Want in plaats van aansporingen trof ik kritische opmerkingen aan en enkele zeer zware beschuldigingen. Als u had geschreven door met uw vriendelijkheid mij aan te sporen en te bemoedigen, had u dat beslist met de grootste welwillendheid gedaan. Maar als u zich in een slechte stemming tot het schrijven had gezet, zeg ik dat u geen aannemelijke reden hebt gehad zich zo tegenover iemand te gedragen, die u in het zwijgende verborgene van zijn geweten adoreert en die nooit in het openbaar uw naam met afkeuring zou hebben genoemd. Ik zie dat al uw kritiek gedeeltelijk afkomstig is van uw verdenking dat ik uw reputatie heb aangetast, en gedeeltelijk omdat ik u niet

1. Zie brief 2465, p. 273-274.

evenveel had geprezen als u zou hebben gewild. Het gevolg hiervan is dat ik met uw hoffelijkheid zowel ben ingenomen als onvoldoende ben ingenomen, omdat alles door u is bedacht om een vermoeden van laster te weerleggen. Hoewel dit uw bedoeling was, hebt u dit toch handig gecamoufleerd door te zeggen, dat het voor mij en anderen van groot belang is dat ik uw opmerkingen ter harte neem, zodat u aan de buitenkant op een raadgever lijkt en aan de binnenkant een criticus bent. Daarom had u die taak eerlijker uitgevoerd, als een verdenking en een ander gevoel u niet naar het tegendeel hadden gebracht. Alles wat naar uw mening kritiek verdiende wordt hierheen gesleept, en met uw verdediging neemt u de bescherming van velen op u, zodat het lijkt dat degene die hen ten onrechte beledigde ook u volledig onterecht heeft beledigd.

Ik begrijp dat twee redenen bij u deze verdenking hebben veroorzaakt. De eerste is dat ik de arrogantie van bepaalde lieden[2.] - en u vermoedt dat ik met hen ook u heb aangevallen - te heftig heb bekritiseerd. De andere is dat ik u slechts op één plaats heb vermeld, maar met minachting zoals u het uitlegt.[3.] Ten aanzien van degenen van wie de arrogantie wordt gehekeld - want vooral dat soort arrogantie was gehekeld waardoor velen in deze tijd voor heiligen en heilige zaken te weinig eerbied hadden - stelt u zich zo op dat u uw best doet, na alle mogelijke plaatsen uit mijn aantekeningen bijeengezocht te hebben die uw voornemen kunnen dienen, ook mij tot een van hen te maken. Zodoende raak ik of in dezelfde beschuldiging verwikkeld of word ik gedwongen te bekennen, dat degenen van wier arrogantie ik niet ver af stond, niet laakbaar waren. En terwijl u dit doet, zegt u toch dat u mijn reputatie van harte steunt, en verkondigt u dat u de rol van de vriendelijkste raadgever op u hebt genomen. U vraagt mij ook heel aardig om uw kritieken met dezelfde geest te aanvaarden als waarmee ze zijn uitgesproken. Maar u legt zich volledig toe op het verwijt dat ik tegen brutale mensen had gebruikt, waardoor u ook uzelf tot schrijven hebt aangezet en veel fouten hebt verzameld om die mij te verwijten. U voert een pleidooi tegen het bespotten van de ouderdom, onsamenhangend taalgebruik en een bepaalde jongensachtige uitgelatenheid of dwaasheid ter verdediging van dwaasheid van bejaarden waarvan u vermoedt dat ik u dat heb verweten.[4.] Omdat alles berust op de verdenking die uw brief bevat, heb ik eenvoudig begrepen dat wat u tegen mij inbrengt, door u eerder bijeengezocht en gewenst dan ontdekt is. Naar mijn mening was dit de reden dat u veel zaken, die ik aan de orde had gesteld, anders hebt uitgelegd en dat u zich ook hebt verlaagd tot kritiek op

2. De reformatoren, vooral Luther; zie brief 2465, p. 284-285.
3. Brief 2465, p. 283.
4. Brief 2465, p. 281-282.

de onbelangrijkste zaken, zodat u, zeer geleerde heer, meende mij zelfs te moeten wijzen op typografische vergissingen die bij het drukken van het boek waren gemaakt.[5] Hoewel dit tevoren bekend was en op geen enkele manier mijn schuld is, aanvaard ik uw opmerking toch welwillend.

Over zaken die u onjuist hebt uitgelegd en zaken die ik wellicht met recht op veel plaatsten had bekritiseerd, maar die door u worden verdedigd door ze verdraaien en te bagatelliseren - hierover, zeg ik, zal ik u met dezelfde bescheidenheid en dezelfde openhartigheid die u tegenover mij hebt gebruikt een antwoord geven. Ik zal van deze openhartigheid met des te meer genoegen gebruik maken, omdat u mij overal, maar vooral aan het eind van uw brief hiertoe hebt uitgenodigd.[6] Maar van mijn kant verzoek u ik u dringend, beste Erasmus, mij niet ervan te verdenken, dat ik iets met een oneerlijke bedoeling heb gezegd. Want uw geleerdheid heeft u tot een grote en altijd achtenswaardige vriend voor mij gemaakt, zodat ik, hoewel ik u nooit heb gezien, toch altijd zeer op u gesteld ben geweest. U moet niet denken dat ik als jongeman uw grijze haren ooit heb geminacht of dit heb kunnen doen. Een dergelijke waanzin heeft bij mij nooit bestaan. Want over uw werken heb ik altijd een zeer gunstig oordeel gehad en ik ben van mening dat uw geloof en uw vroomheid steeds onberispelijk zijn geweest. Maar het beviel mij bij u alleen niet, dat u door uw geschriften hebt bereikt dat veel stervelingen vermoedden, dat u een ander bent dan wie u bent. Dat is de reden dat u bijna uw hele leven met wapens hebt doorgebracht en altijd met veel mensen hebt gestreden door nu eens wapens te slingeren, dan weer als ze op u zijn afgekomen ze terug te werpen, want zeer veel mensen en zeer veel zaken hebt u in uw onverschrokken jeugd gekapitteld. In die jaren hebt u de zwaarste taak op u genomen om het gedrag van alle mensen zeer streng te controleren. Als iedereen het zo moet opvatten dat u dit met een goede bedoeling hebt gedaan, was het toch beter dit met meer matiging en minder willekeur te doen. Veel mensen zeggen dat u in bepaald opzicht de ketterij van Saksen hebt veroorzaakt, niet omdat het uw bedoeling was dat de zaken deze afloop zouden hebben, maar omdat naar zij beweren dit door uw te grote willekeur of uw onbedachtzame en onzorgvuldige ijver (om het maar zo te noemen) is gebeurd. En degenen die dit zeggen, zijn niet zeer gering in aantal en niet volledig ongeletterd, en ze denken dat zij dit op grond van uw boeken eenvoudig kunnen bewijzen.[7] Heel wat mensen beweren dat, als u van het bedrog en de misdaden van de kerk op de hoogte was, het verstandiger van u zou zijn geweest deze eerder te verbergen dan ze in het theater van

5. Brief 2465, p. 272.
6. Brief 2465, p. 292.
7. Zie p. 395.

de hele wereld naar buiten te brengen. Alle Schriften leren immers dat men over zonden van anderen moet zwijgen om te voorkomen dat zij, wanneer ze aan het licht komen, voor zondige mensen een voorbeeld van slechtheid zijn of andere zaken van de godsdienst verwerpelijker maken. Zij betogen dat dit de ware methode van schrijven is geweest op grond van het feit dat op de tegengestelde manier grote schandalen bij elk volk zijn ontstaan. Dit tussen ons, zeer dierbare Erasmus, en per brief. Want het is niet mijn bedoeling deze uit te geven, tenzij u mij een andere reden hiervoor geeft.

Maar dit terzijde, ik moet tot uw woorden komen. Eerst prijst u mijn moed en mijn geluk. U noemt mij zeer geleerd in de hoop dat ik, met verbazing over die loftuitingen getroffen, wellicht uw bijtende opmerkingen en alle kritiek die u op mij hebt uitgeoefend niet voel. U begint met de veelgeprezen bibliotheek van Grimani, dat wil zeggen met uw lofprijzingen en vanuit deze fraaie gelegenheid verlaagt u zich tot mij. U bent door mijn aantekeningen ‘eerder heengesneld dan dat u ze heb gelezen’ zoals u zegt. Integendeel: u hebt ze gelezen en opnieuw gelezen en alles aandachtig bekeken om te zien of er ergens iets was waar u kritiek op kon leveren, maar als ‘een raadgever, geen criticus’. In deze uitgave, zegt u, ‘wemelt het van wonderbaarlijke fouten.’ Dit raakt eerder de erfgenamen van Aldus, maar u had het eigenlijk vanwege de vriendschap die er vroeger tussen u en hen bestond door de vingers moeten zien.[8.] U zegt dat ik mij als het ware door persoonlijke gevoelens aan bepaalde lieden nogal lijk te ergeren, zoals de man van Lyra en de bisschop van Fossombrone. U vermoedt dat ik door persoonlijke gevoelens tegen hen ben uitgevaren omdat het Duitsers zijn.[9.] Op dit punt kan ik niet anders dan met verbazing u om meer duidelijkheid vragen. Natuurlijk bent u door deze oprechtheid ertoe gekomen mij te waarschuwen, zodat u zei dat ik persoonlijke gevoelens had. In de eerste plaats zult u, wanneer u zegt dat ik de naam van die bisschop niet anders dan met afkeuring noem, dit nergens kunnen bewijzen, omdat ik zelf bij het citeren van hem steeds aan zijn geleerdheid zeer veel waarde heb toegekend. Als u dat op een juiste manier had willen uitleggen en een ander gevoel u niet op een andere gedachte had gebracht, had u dat vanzelfsprekend begrepen. Ik had trouwens, als ik dat had gewild, gemakkelijk de gelegenheid kunnen aangrijpen te vermelden wat hij zei over Giovanni Pico, een man van een onvergelijkelijke geleerdheid en heiligheid. Hij schaamde zich niet te verkondigen dat deze grote en christelijke man een tovenaar en een bedrieger is geweest[10.] (ik geloof

8. Aldus Manutius; zie brief 2465, p. 272.
9. Nicolaas van Lyra en Paul van Middelburg; zie ook brief 2465, noot 10.
10. Giovanni Pico della Mirandola, in *Paulina, de recta Pascha celebratione* (Fossombrone, 1513), folio EE III.

omdat hij tegen de astrologen schreef).[11.] Zie wat de gematigdheid van uw bisschop was. In de tweede plaats dit: wanneer u denkt dat ik hem en de man van Lyra als het ware voor het gerecht heb gedaagd omdat beiden Duitsers zijn, komt dat omdat u meent dat ik tegen u als tegen een Duitser ben uitgevaren, terwijl u op andere plaatsen deze verdenking duidelijker weergeeft. Het zou, beste Erasmus, bij uw gematigdheid en bedachtzaamheid passen om de waarheid zorgvuldiger te onderzoeken. Ik heb hen immers geciteerd, omdat de een over de uitgave van Hieronymus bepaalde dingen zegt en omdat de ander, die Hebreeuws kende, voor het hele Oude Testament in navolging van de Hebreeërs schreef, want ik wist niet - God is mijn getuige - dat de man van Lyra een Duitser was. Zie hoe ver ik van uw gedachten af stond. Minder ernstig is het dat u de eerste met Reuchlin[12.] vergelijkt, hoewel de bisschop naar uw mening belangrijker is (terwijl daarentegen Reuchlin naar mijn mening de hoogste rang lijkt te hebben bereikt); en dat vanwege een vriendelijk voorwoord aan Reuchlin, dat ik er voor de bisschop niet aan heb toegevoegd, terwijl u toch van mening was dat Reuchlin een apotheosis verdiende.[13.] U ziet niet hoe belachelijk dit is en hoe weinig dit past bij zo'n belangrijk iemand als u. Want als ik voor Reuchlin, een Duitser, een vriendelijk voorwoord heb geschreven, had u beslist hieruit moeten afleiden dat ik nooit een persoonlijke antipathie tegen Duitsers heb zoals u lijkt te vermoeden.

En hierbij roept u luid dat ik sterker ben in het beweren dan zorgvuldig in het bewijzen. U zegt dat ik krachtig de opvattingen van anderen verwerp, zoals van de bisschop van Fossombrone, die meent dat de Latijnse uitgave niet van Hieronymus is.[14.] Maar zijn redenen hoefden niet te worden weerlegd, ten dele omdat ze niet van groot gewicht waren, en ten dele omdat op grond van het voorafgaande mijns inziens voldoende duidelijk was, dat mijn uitgave die van Hieronymus was en juist hierin de oplossing voor de argumenten van de bisschop lag opgesloten. U zegt dat ik meen dat men niet naar hem moet luisteren. Maar waar staat dat in mijn boek? Welke onachtzaamheid maakt dat u beweert dat ik zijn mening heb verworpen door op dit ene argument te steunen, dat de voorwoorden van Hieronymus zijn, hoewel andere redenen aan het begin van het werk verschijnen? U brengt het voorbeeld naar voren van het dubbele voorwoord bij Job en zegt dat geen daarvan bij die versie past. Stomverbaasd ben ik hoe dit uw ogen en uw geest is ontgaan. Hieronymus verzekert dat hij zich met een dubbele inspanning

11. In *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* (Bologna, 1496).
12. Brief 2465, p. 272.
13. In het colloquium *Apotheosis Capnionis*, ASD I, 3, p. 267-273.
14. Zie brief 2465, noot 11.

voor het boek Job heeft vermoeid, een waarmee hij het hele boek uit het Hebreeuws heeft vertaald, en de andere waarmee hij aantoonde, toen hij de uitgave van de Septuagint had vergeleken met de bron die de Latijnen en de Grieken op dat moment gebruikten, dat er veel overtollige woorden in voorkwamen die met een obelisk waren gemarkeerd; de plaatsen met asterisken, waar woorden ontbraken, lijken echter vanuit het Hebreeuws te zijn toegevoegd. Over deze dubbele inspanning zijn dit zijn woorden in het eerste voorwoord: 'Beide uitgaven, de Septuagint in het Grieks en die van mij in het Hebreeuws, heb ik met eigen inspanning in het Latijn vertaald.'[15.] Daarmee geeft Hieronymus dus duidelijk te kennen dat de vertaling van het Hebreeuws in het Latijn zijn werk is. Dat is tegenwoordig de vertaling die de Latijnen gebruiken, als u die met het Hebreeuws vergelijkt. Daarom kunt u niet ontkennen dat geen van deze voorwoorden met deze uitgave overeenstemt, omdat het eerste dit openlijk aangeeft en erop wijst dat dit het voorwoord is van deze editie en van dat boek en niet van een ander.

U zult wellicht zeggen dat deze editie niet uit het Hebreeuws komt. Maar wanneer u de Septuagint met de Hebreeuwse tekst vergelijkt, zult u moeiteloos begrijpen wat mij volledig vertrouwd is. Ik kan niet zien door welk inzicht sommigen er uiteindelijk van overtuigd zijn, dat de Latijnse uitgave van het Oude Testament niet van Hieronymus is. Dit heeft mij altijd een kenmerk geleken van niet alleen onkunde, maar ook van de grootste ondankbaarheid. Ik spreek hier immers niet over degenen die ik zonder lofprijzing niet zou noemen. Want als één belangrijk deel van de bijbel, dat wil zeggen alle profeten, duidelijk de uitgave van Hieronymus is (want in zijn commentaren citeert hij zijn uitgave uit het Hebreeuws - degene die de kerk tegenwoordig gebruikt - en plaatst haar tegenover de editie van de Septuagint), hoe is het dan mogelijk dat ook de andere boeken niet van zijn uitgave zijn, omdat het ook duidelijk niet de uitgave van de Septuagint is. De profeten zijn dus de editie van Hieronymus. Hoezo zullen de andere boeken dat niet zijn, omdat mijn uitgave bijna overal van de Septuagint verschilt? Wat kan er gecombineerd zijn waar het verschil zo groot is? Wie waren vervolgens de belangrijke personen, die de uitgave van Hieronymus hebben durven misvormen, dat wil zeggen bepaalde zaken veranderen? En als zij bepaalde zaken hebben veranderd, waarom dan niet alles? Waar zijn de passages die er tussen zijn gevoegd? U, zeer geleerde heer, die direct hebt geroepen dat anderen sterk zijn in het beweren, had dit moeten bewijzen.

Maar ik sla dit als tamelijk onbelangrijk en redelijk bekend over en haast mij naar andere onderwerpen. Er zit (met alle eerbied) een dubbele fout in

15. Zie Hieronymus' voorwoord in *Biblia Sacra, Vulgata*, ed. Stuttgart (1994), p. 731-732.

wat u zegt: ‘Het ligt meer voor de hand,’ zegt u, ‘dat de leiders van de kerk, toen de uitgave van Hieronymus al bijna was geaccepteerd, enkele passages die door hem waren vertaald hebben veranderd en enkele op basis van een oude vertaling of van de Septuagint hebben hersteld.’[16.] Ten eerste kan het niet meer voor de hand liggen, omdat het niet waar is. Want wat onmiskenbaar niet waar is, kan zelfs niet voor de hand liggend zijn. Waarom het niet waar is, blijkt voldoende uit de hele uitgave. Als er iets is toegevoegd of veranderd, moet men eerder aannemen, dat dit door een vergissing uit andere uitgaven is binnengeslopen, zoals in deze passage: ‘En de Heer had respect voor Abel’.[17.] De oude handschriften hadden evenwel: ‘En de Heer raakte in vuur en vlam,’ hoewel dit helemaal geen vergissing is.[18.] Dit genre is echter heel zeldzaam. U onderscheidt daarna de oude uitgave van de uitgave van de Septuagint, hoewel de oude uitgave die de kerk vroeger gebruikte de Septuagint was,[19.] en uit eerbied hiervoor wilde Augustinus niet dat zij door Hieronymus verder werd vernieuwd.[20.] Hieronymus zelf kan u dat ruimschoots leren. Als ik dus, om naar de eerdere redenering terug te keren, mij om deze heel onbelangrijke redenen aan bepaalde lieden nogal lijk te ergeren en u dat om dezelfde redenen bij iedereen lijkt te doen, omdat u overal heel vrijmoedig hebt gesproken, wie is er nog van de stervelingen en de goden over wie u zich niet hebt uitgelaten zoals het u goed toescheen?

Maar laten we dit als afgedaan beschouwen. U gaat op de volgende manier verder: ‘Soms behandelt u de volgelingen van Averroes nogal vijandig, zodat u de indruk wekt dat u de filosofie van Aristoteles volledig veroordeelt.’[21.] Wie zal, zeer geleerde heer, over deze conclusie niet verbaasd staan? Want wie beseft niet dat het veroordelen van de volgelingen van Averroes sterk verschilt van het afschaffen van de filosofie van Aristoteles? De waarheid is eerder, zou ik zeggen, dat degenen die een meer heldere filosofie van Aristoteles willen hebben, zijn slechte commentatoren moeten verwijderen. En u denkt dat de filosofie van Aristoteles met Averroes wordt verwijderd, om geen andere reden, denk ik, dan dat u zoveel mogelijk materiaal verzamelt om daarmee als mijn Aristarchus kritiek op mij te leveren. Vervelender is het verder dat degene die de volgelingen van Averroes veroor-

16. Brief 2465, p. 273.
17. Genesis 4:4.
18. *Recognitio* 35 recto.
19. Erasmus had een onderscheid gemaakt tussen de Griekse Septuagint en de oude Latijnse vertaling (*Vetus Latina*), die een vertaling van de Septuagint was.
20. Augustinus, *De civitate Dei* 18, 43.
21. Brief 2465, p. 273.

deelt, de filosofie van Aristoteles afschaft, hoewel u dit soort filosofen goed kent. Als u het was die hen had aangevallen, zou u denken dat u dat heel mooi had gedaan. Maar omdat zij door een ander zijn veroordeeld, keurt u het niet goed; bij anderen staat u niet aan wat u zelf overal met de grootste vrijheid hebt gedaan. Omdat ik dus de filosofie van Aristoteles niet afschaf en mijn woorden dit niet aangeven, volgt daaruit dat wat u in dit opzicht hebt gezegd, hier niet op zijn plaats is, en dat u dit eerder door uw sterk verlangen om overdreven kritiek te leveren naar voren hebt gebracht. Het is ook niet minder vreemd aan mijn geest en de waarheid dat ik, omdat ik heb gezegd dat sommige Platonisten zich in de filosofie van Plato hebben vergist, geen filosofie van Plato heb overgehouden. Met dezelfde humor als hierboven zegt u namelijk: 'U veroordeelt de volgelingen van Averroes; daarom schaft u de filosofie van Aristoteles af. U veroordeelt de Platonisten; daarom heft u ook de filosofie van Plato op.'[22.] Wie zou kunnen ontkennen dat dit soort argumenteren uit een zekere onbekendheid met juist deze disciplines (hoewel u niets ontgaat) en een sterk verlangen kritiek te leveren is voortgekomen? Want degenen die met de filosofie van de Platonisten bekend zijn, weten hoever hun leerstellingen van de geest van Plato af staan. Hetzelfde moet men van de volgelingen van Averroes zeggen; de redenering komt op het tegendeel uit Want degenen die Averroes afschaffen, schaffen een vreemde manier om over de leer van Aristoteles te filosoferen af en heffen veel onjuiste opvattingen op, waartoe hij Aristoteles bracht zonder dat deze het wilde. Zo hebben de Platonisten enkele gedrochten afgeleid van de filosofie van Plato. Maar wanneer deze commentatoren van beide filosofieën zijn verwijderd, wordt de filosofie zelf niet afgeschaft, maar versterkt en verduidelijkt. Wanneer deze manier van argumenteren u bevalt, wat verhindert u dan om eveneens als volgt te redeneren? Hieronymus veroordeelt slechte christenen, dus ook Christus en de christelijke godsdienst - omdat naar uw mening degene die mensen die slecht filosofie bedrijven veroordeelt, de filosofie zelf veroordeelt. 'U kondigt aan dat u tegen de filosofie van Plato zult schrijven,' zegt u.[23.] Waar heb ik dat gezegd? Het is een duidelijke misvorming van mijn woorden; ik heb over enkele Platonici gesproken, niet over Plato.[24.]

Ook enkele andere dingen die u met deze strekking zegt sla ik over, omdat ze heel ver af staan van de werkelijkheid. Er zal beslist niemand zijn die, wanneer hij wat u tot nu toe ter sprake hebt gebracht zorgvuldig onderzoekt, niet een eerlijkere geest bij u verlangt. U maakt iemand tot aanklager

22. Brief 2465, p. 273, eerder een parafrase dan een juiste citering.
23. Brief 2465, p. 273.
24. *Recognitio* 6 recto.

van een heel volk die uw aanklager niet is, maar die u ervan verdenkt dat hij uw aanklager is. Met dezelfde soort beschuldiging maakt u degene, die lieden berispt die vakgebieden misbruiken, tot aanklager van de goede vakgebieden. Wat als iemand u een verachter van de hele theologie zou noemen, omdat u overal neptheologen achtervolgt? Wat als iemand u een verachter van de christelijke godsdienst zou noemen, omdat u bijgelovige vereerders zoals u zegt overal hebt veroordeeld? Wat als men u een vijand zou noemen van alle monniken in het algemeen, omdat u enkele luie en verdorven kloosterlingen hebt gehekeld? U bent eraan gewend geraakt u te verontschuldigen, omdat u naar u zegt niet op goede, maar op slechte mensen kritiek pleegt te leveren. Met dezelfde redenering had u mijn woorden moeten uitleggen, als er bij u enige eerlijkheid was. Onvermijdelijk had dat daarom tot gevolg dat, terwijl u zichzelf beschermt, u valse beschuldigingen met valse beschuldigingen onhoudbaar hebt gemaakt. Ik zeg valse beschuldigingen, omdat u vermoedde dat ik kritiek op u leverde. En dit alles, als het de goden behaagt, onder de dekmantel van een vermanende brief. Uw beschuldiging bestaat uit drie delen. U noemt degene die kritiek levert op degenen die vakgebieden verkeerd behandelen, een criticus van de goede vakgebieden. U verklaart degene die kritiek levert op degenen die zich in een landstreek slecht gedragen, tot een criticus van de hele landstreek.[25.] Met dezelfde eerlijkheid beweert u kort daarna dat degene die verschillende vertalingen onderling vergelijkt, een criticus van de vertalers is, zodat, wanneer iemand zou aantonen dat Hieronymus iets heeft vertaald dat van het Hebreeuws afwijkt, u hem een criticus van Hieronymus zou noemen.[26.] Toch noemt Hieronymus degenen die zijn vertalingen en vergelijkingen kritiek op de oude vertalers noemden, lasteraars. Wat uw woorden over de scheepvaart betreft, hoop ik dat mij nooit een ongelukkige zeereis zal overkomen. Want ik zal uit alle macht de klippen vermijden waartegen uw scheepje, of u dat wilde of niet, is verpletterd.[27.] Wat u trouwens zegt is zeer goed, en in dit opzicht ben ik u zeer veel verschuldigd. U zegt dat ik door haastig te lezen veel heb verslonden.[28.] Ik vat dit ook, ongeacht met welke bedoeling het is gezegd, in gunstige zin op. Want kort daarna noemt u mij zeer geleerd. U weet met welke bedoeling u dit zegt. Ik vat het in gunstige zin op, ook al werd dit niet in gunstige zin door u gezegd.

Ik kom nu bij dat wat u de gelegenheid en het voornemen om te schrijven heeft geboden. Het is dat wat ik bij de aantekening over het woord Adam als

25. Brief 2465, p. 284-286.
26. Brief 2465, p. 288-291.
27. Brief 2465, p. 273-274.
28. Brief 2465, p. 274.

uitweiding had gezegd. Daarbij moet ik het volgende bij wijze van voorwoord zeggen. U weet, zeer illustere Erasmus, en kunt niet ontkennen, door wat voor lotgevallen en ongunstig lot deze eeuwen zijn geteisterd, zodat met de beste studies, die al zoveel jaren begraven hadden gelegen, ook een eindeloze zwerm ellende tevoorschijn is gekomen. De oorzaken daarvan kunnen wij alleen maar aan die geesten toeschrijven die met hun schaamteloosheid en blindheid deze studies, waaruit goede zaken hadden moeten voortkomen, tot hun ondergang hebben gebruikt. Hoewel deze ellende uit deze geesten is voortgekomen, staat het vast dat die niet de schuld van hen was, maar van onstuimige geesten en brutale tongen. Maar wat een slachtingen richt de tong doorgaans aan, wanneer hij de dienaar en vertolker van een slechte geest is! Soms kan het echter gebeuren dat, hoewel de geest niet slecht is, de tong toch niet de kennis heeft of in staat is zijn gedachten te vertolken, zodat hij volstrekt andere dingen zegt dan de geest bedoelt. Daarom zeggen zij dat voor het schrijven niet alleen een goede bedoeling, maar vooral vaardigheid uiterst noodzakelijk is - zaken die beslist gescheiden van elkaar kunnen zijn. Want meer mensen zijn bekwaam in het spreken en buitengewoon listig om de slechtheid van hun geest te verbergen. Anderen kunt u daarentegen aantreffen, van wie u, als u vertrouwelijk met hen omgaat, zult ervaren dat zij ongekunsteld, betrouwbaar en onschuldig zijn. Maar vaak gebeurt het dat, hoe beter iemand is, hij des te meer tot woede is geneigd. Als iemand zich boos aan het schrijven zet, kan hij totaal iets anders lijken dan hij is.[29.]

Dit zou ik over het taalgebruik kunnen zeggen, dat in deze tijd de moeder was van veel ellende, namelijk dat wij een heel duidelijk voorbeeld hebben gezien van wat redenaars over taalgebruik hadden gezegd. De grootste redenaar[30.] zegt dat door taalgebruik veel steden zijn gesticht, dat veel oorlogen zijn beëindigd en dat de stevigste bondgenootschappen en de meest onverbrekelijke vriendschappen tot stand zijn gekomen. En aan de andere kant dat niet het geringste deel van rampen door zeer welbespraakte lieden is veroorzaakt. Deze tijd heeft talrijke bekende en beroemde voorbeelden gekend. Want na de herrijzenis van de studies en de welsprekendheid die lang in duisternis verborgen waren geweest, is een grote massa rampen ontstaan, en zelfs veel groter dan in andere tijden, omdat deze zich niet alleen over aardse, maar ook over hemelse zaken heeft verbreid.

Maar, zult u zeggen, waar leidt dit toe? Natuurlijk om aan te tonen dat ik, iemand die ver van iedere belediging af staat, niet zonder reden hierover bedroefd ben geworden. Niemand heeft zo'n meegaand en zachtaardig karak-

29. Vgl. Erasmus, *Apologia adversus Petrum Sutorem*, LB IX, 740 C-D.
30. Cicero, *De inventione* 1, 1.

ter dat hij niet verbitterd is geraakt door de taal van degenen (hun aantal was niet gering), van wie u, Erasmus, de misdaden rechtvaardigt en zegt deze niet te kennen. U zegt dat de man uit Saksen[31.] af en toe het gezag van heiligen veronachtzaamt, hoewel hij dit overal doet. U ontkent dat er in de boeken van die lieden enige godslastering voorkomt, hoewel het niets anders dan godslasteringen en beledigingen van de goddelijke majesteit zijn. Het is niet nodig dit uiteen te zetten. Onlangs is juist dit duidelijk gemaakt door Eck, die in een pamflet meer dan driehonderd huiveringwekkende godslasteringen van die lieden heeft verzameld (daarin zijn de namen van de auteurs genoemd, waartoe ongeveer vijftien ketterleiders worden gerekend).[32.] Omdat de godslasteringen afschuwelijk zijn, kan ik ze zonder te huiveren niet noemen. Daartoe behoren de volgende: dat Christus in wanhoop heeft geroepen 'Mijn God, mijn God' etc.;[33.] dat zijn ziel naar de onderwereld is afgedaald om zelf zoals alle anderen voor zijn zonden gestraft te worden; dat als de geschriften van Jovinianus, Helvidius en Vigilantius nog voorhanden waren, zou blijken dat zij veel bijdroegen aan de geschriften van Hieronymus, die hen ten onrechte heeft gehekeld; dat de mis voor de levenden en de doden geen enkele waarde heeft; dat men de vastendagen die door de kerk zijn ingesteld niet in acht hoeft te nemen; dat het geoorloofd is anders dan in de mis te consacreren; dat priesters en monniken mogen trouwen en dat nonnen mogen huwen. Het zijn er zeshonderd die ik zou kunnen noemen, als ik tijd had, en die nog dwazer en schandelijker zijn. En zij gelden zo als waarheid, dat voorgesteld is deze ten overstaan van de zeer wijze en christelijke keizer te bespreken. Al deze mensen zijn zo eensgezind in het vernietigen van de godsdienst, dat het lijkt alsof zij voor de ondergang ervan hebben samengezworen. Lijken u, mijn uitmuntende en zeer geleerde vriend, dit geen godslasteringen? Maar u verdedigt en verontschuldigt hen op een geestige manier door een ander soort godslasteringen aan te voeren dat u in Rome hebt gehoord[34.] en dat natuurlijk niets te maken heeft met de kwestie die wordt behandeld, zoals u ook weet. Alsof het gaat over de zeden van volkeren en de laaghartigheid van het gepeupel, niet over ketterijen, niet over verkeerd handelen en niet over verderfelijke dogmatisten. U, die deze gematigdheid bij anderen mist, ziet zelf hoe vijandig u hier en ook elders Rome raakt.

Maar ik keer terug tot wat ik eerder naar voren had gebracht. Dat hele gedoe is mij tegen gaan staan. En als ik de indruk wek ergens nogal verbit-

31. Luther; zie brief 2465, p. 279.
32. Het aantal bedroeg 404; zie brief 2365, noot 4.
33. Matteüs 27:46.
34. Brief 2465, p. 285.

terd tegen hen te hebben gesproken, paste het bij uw vriendelijkheid en buitengewone welwillendheid dit zo uit te leggen, dat dat verwijt niet voor het hele volk en niet voor de meest gematigde personen gold. U had eerder moeten denken dat ik door christelijke ijver was aangezet, zoals mensen die woedend woorden, wanneer ze iets schandelijks hebben gehoord. Ik denk dat dit niet het bewijs is van een slechte, gemene of arrogante geest, maar van een geest die ten behoeve van christelijke gerechtigheid en deugdzaamheid verontwaardigd is. U zult wellicht zeggen: 'Maar u hebt mij als iemand die juiste uitleg geeft. U moet met anderen rekening houden.' Dat geef ik toe. Maar verontwaardiging is meestal des te groter naarmate zij meer gerechtvaardigd is. Dan raken juist de beste mensen in woede ontstoken en dwingt verontwaardiging, die uit de ziel en het hart losbarst, de norm van het fatsoen te overschrijden, zoals Mozes toen hij de tafels verbrijzelde[35.] en Pinechas die, om dezelfde reden verontwaardigd, twee mensen doodde.[36.] Ik weet niet of een enorm aanmatigende taal doelmatiger dan met andere arrogantie kan worden aangetoond. Met welke namen kon ik de namen van die mensen beter weergeven dan door hen wrede en onmenselijke Cyclopen en Giganten te noemen, namelijk zeer hoogmoedige mensen met een hoogst arrogante taal. Woorden die een verdorven handelwijze laken, zijn geen beledigingen. Anders zou Jesaja een lasteraar zijn, wanneer hij zegt: 'Wee het zondige volk, de natie, beladen met ongerechtigheid, misdadige zonen.'[37.] Christus zou een lasteraar zijn omdat hij de joden huichelaars noemde.[38.] Paulus ook, omdat hij de hogepriester een witte wand noemde.[39.] Zou u het ook zelf niet zijn?

Dit houdt slechts met de taal verband. Want in mijn aantekeningen raak ik nergens met hun leer slaags. Daarom was er geen reden dat u overal bewijzen, argumenten en weerleggingen verlangde, en dat u zei dat het voor iedereen eenvoudig is beledigingen te uiten en dat een onwrikbare leer tegen dergelijke uitspraken wordt verlangd. En dat zegt u met minachting. Maar als u, Erasmus, de zaak op een juiste manier onderzoekt, was dit niet de bedoeling van dat boek. Elders[40.] heb ik stevige argumenten tegen heel wat leerstellingen van hen aangedragen. Daarom zal ik geen enkele discussie met u of met hen over de biecht voeren, waarvan u de bescherming op u lijkt te

35. Exodus 32:19.
36. Numeri 25:6-9.
37. Jesaja 1:4.
38. Matteüs 6:2.
39. Handelingen 23:3.
40. Vooral in het derde boek van zijn *Pro religione christiana adversus Lutheranos* (Bologna, 1530).

hebben genomen - u die als eerste van iedereen met een oorlog daartegen bent begonnen. Mogen uw woorden nu met uw gedachten overeenstemmen. Toch vernietigen uw *Colloquia*[41] en wat wij in de afgelopen jaren hebben gezien, krachtig wat door ons met kracht wordt beweerd. Als u wenst dat ik had gezwegen, zou het veel wenselijker zijn dat u nooit één woord hierover had gezegd. Want de biecht is door u als eerste verdacht gemaakt. Maar het is goed dat u uw mening - of uw woorden - hebt veranderd.

Nu ik u met die opmerkingen terecht heb gewezen, keer ik naar mijn eerdere beschouwing terug. Ik zeg eerlijk, Erasmus, dat vroeger veel onderwerpen in uw boeken mij niet zijn bevallen, namelijk onderwerpen die talrijke verachters van goddelijke zaken hebben voortgebracht en die uw woorden beslist niet op de juiste wijze uitlegden. Zij hebben, in vertrouwen op uw geleerdheid en gezag, alles waarvan zij zagen dat het door u werd veracht en veroordeeld, verbeten aangevallen, en begonnen dat niet alleen met hun levenswijze, maar ook met hun tong te verachten en noemden (door u als leider te volgen) overal een uiterlijke vorm van godsdienst bijgeloof. Want omdat u, ongeacht de bedoeling waarmee u dit hebt gedaan, de levenswijze van monniken hebt aangevallen door hen luie dikbuiken te noemen en elk ander soort beledigende benamingen te gebruiken; omdat u dikwijls tegen het vasten bent uitgevaren; omdat u de onthouding van vlees en het eten van vis buitensporig hebt gehekeld waarbij u anderen met uw eigen maag beoordeelde; omdat u het zingen van psalmen hebt afgewezen, waarvan we weten dat het vanaf de apostelen tot aan de oude schrijvers als zeer heilig gold; omdat u relieken van heiligen en hun vereerders vaak hebt bespot; omdat u ten slotte alle volkse en minder belangrijke vroomheid hebt uitgejouwd en verworpen - om deze redenen hebt u meer mensen aan wie dit bijzonder beviel, tot minachting voor deze en belangrijkere zaken aangespoord. In navolging van uw voortdurende bespotting hebben zij ook meer eenvoudige mensen tot minachting van alles aangezet en is er in deze tijden onder uw leiding een enorme verachting geweest voor vasten, kuisheid en het zingen van psalmen. De boeken van de man uit Saksen en van anderen die dezelfde onderwerpen verachtten, konden in Italië niet in het openbaar worden verkocht. Hoe sterk men heeft geloofd dat uw boeken voor het leven van monniken schadelijk zijn, wordt overvloedig bewezen door het feit dat met algemene instemming en door een openbare verordening aan sommigen van hen het lezen en het bezit ervan verboden is. Dit zou uw schuld niet zijn geweest; het zou de schuld zijn van degenen die uw geschriften niet op de juiste wijze en met oordeelsvermogen hebben gelezen en uw gedachten niet

41. Met name het colloquium *Confabulatio pia* (ASD I, 3, p. 171-181).

naar waarheid hebben uitgelegd (ik geloof immers dat u niet de heiligheid zelf hebt veroordeeld, maar het bijgeloof en de ondeskundigheid). Maar sommigen zeggen dat u het meer bescheiden en met een betere argumentatie had moeten doen. Want wat had het voor nut (om een voorbeeld te noemen) om gebreken van bepaalde lieden op die manier aan te vallen zoals u in uw *Colloquia* hebt gedaan? Wat een schadelijke bekers hebt u immers daar te drinken aangeboden? Welke bronnen voor godslasteringen hebt u geopend? Is dit uw vooruitziende blik, Erasmus, zeer strenge censor? Pijn dringt tot het diepst van uw binnenste door, als u denkt dat er iets van uw goede naam is afgenomen. U bereidt verweerschriften en antwoorden voor. En denkt u niet dat anderen pijn voelen, wanneer u hen op zo'n wrede manier te schande maakt? U zegt dat ik de naam van een heel volk vriendelijker moet gebruiken. Op welke manier houdt u zich hieraan? Terwijl u de ene of de andere persoon aanvalt, brengt u een hele orde in diskrediet. Stilzwijgend brengt u een verkrachter van gewijde maagden ter sprake, maar in uw *Exomologesis* zwijgt u daar niet over.[42] Ik vraag u, geeft u niet, terwijl u dit doet, een voorwendsel om over iedereen te oordelen? Wat een schandaal is dit voor het christelijke volk. In ieder geval zijn de overheden gebieden die, doordrenkt met dergelijke documenten, hebben samengezworen om de kloosters te vernietigen, hiervan de getuigen. Met eigen ogen heb ik uw brief gezien en gelezen, waarin u een monnik antwoordt die u tot het kloosterleven terugriep.[43] Daar zegt u openlijk dat geen groter kwaad in de christelijke godsdienst gevonden kon worden dan de uitvinding van de kloosterordes. Maar u zult zeggen dat het uw brief niet is. Ik ben verheugd als dat zo is. Veel mensen vragen zich verbaasd afwaarom u in deze ellendige jaren zoveel verkeerde onderwerpen stilzwijgend in uw *Colloquia* hebt ingevoegd (die overigens naar uw welsprekendheid en spitsvondigheid smaken). Ik verdedig tegenover u niet de leefwijze en het gedrag van luie en bijgelovige monniken, maar ik zeg dat er een andere methode is dit kwaad te verhelpen dan misdaden van enkele privépersonen voor het volk ten tonele te voeren.

Te midden van de bijzondere gaven van God aan u, mijn zeer dierbare Erasmus, zijn dit de zaken die mij niet zijn bevallen. Maar mijn gevoelens jegens u zijn zo, dat ik u met veel genegenheid bewonder en vereer, en ik denk dat uw handelwijze niet anders dan zeer integer is. De geweldige lof die u zowel op andere plaatsen als in Italië hebt verkregen, misgun ik u niet alleen niet, maar ik verkondig en vergroot deze zoveel als ik kan bij iedereen, en vaak kom ik door het lezen van uw geschriften weer op krachten. Ik ben niet iemand die voorwendsels aangrijpt om iemand te vernederen, nog minder

42. Het is niet duidelijk welke passage Steuco bedoelt.
43. Zie brief 296 aan Servaas Rogier, p. 258.

een zeer erudiete persoon aan wiens inspanningen en geleerdheid iedereen zeer veel te danken heeft. Mijn karakter is geheel onbekend met elke haat en jaloezie. Niets is minder bij me opgekomen dan een persoonlijke wrok tegen iemand te koesteren zoals u vermoedde.

Om naar het voorafgaande terug te keren: omdat Augustinus een of andere passage anders had uitgelegd dan u goed toescheen, gaat u in de eerdere uitgaven[44.] als volgt tegen hem tekeer: 'Ik vraag u, lezer, lijkt hij u niet in een andere wereld te leven?'[45.] Deze zo smadelijke belediging hebt u, naar ik zie, daarna in latere uitgaven verzacht.[46.] Hoe ijverig huichelt u, zoals u pleegt te doen, op dit punt! Over de etymologie van de naam Adam discussieer ik niet, behalve dat u door vergeetachtigheid onvermeld hebt gelaten dat Cyprianus dit heeft gezegd.[47.] Ik geef echter toe, om niet de indruk te wekken dat ik alles heb willen verdedigen, dat het commentaar op de naam Adam weinig overtuigend is. Maar u kunt niet ontkennen dat deze etymologie bestaat. Ik heb dit gezegd en het verbaast mij dat u dit soort etymologie in Plato's *Cratylus*[48.] niet hebt gezien. Lijkt het niet op wat hij over de naam *Zeus Dios* zegt, alsof er is gezegd *di hon zoè* ('door wie het leven komt')? En *Apollo* voor *hos homopolôn* ('hij die tegelijk beweegt')[49.] door letters te veranderen en andere soortgelijke voorbeelden. Deze etymologieën zijn zeer talrijk bij degenen die de Kabbala verklaren, als het voorbeeld u aanstaat. Nergens komt dit soort argumentatie voor: 'Dit schaap is ziek; dus zijn er geen gezonde runderen'. Want hoe ver ik van dit soort redeneren af sta, laat ik aan het oordeel van u en anderen over. Maar dit zijn bagatellen en kinderachtige dingen die u langer dan verstandig is hebt verlengd. Daarom kunt u eenvoudig begrijpen wie ik met deze heftige, gruwelijke en wisselende, zoals u zegt, woede-uitbarsting aanval en om wat voor redenen ik hiertoe ben gekomen. Als ik iets tegen u lijk te hebben gezegd dat niet bij uw waardigheid past, moet u aannemen dat ik dit niet heb gezegd met de bedoeling om schade aan te brengen, maar omdat ik ten behoeve van de christelijke waardigheid verontwaardigd was. Ik zag dat de beste soort vroomheid werd geminacht; ik zag dat alles wat Jovinianus in zijn tijd trachtte in te voeren nieuw leven kreeg, waarvoor de krachtigste prikkels uit uw boeken werden gehaald. Als u met uw vergevorderde en eerbiedwaardige leeftijd, zoals het betaamt, veel zaken

44. Steuco verwijst naar de vroegere edities van Erasmus' *Annotationes in Novum Testamentum.*
45. *Annotationes in Romanos*, ASD VI, 7, p. 326.
46. Dit blijkt toch niet het geval te zijn.
47. Brief 2465, p. 274.
48. *Cratylus* 396 A.
49. *Cratylus* 405 D.

hebt herroepen en alles milder hebt gemaakt, dan betuig ik God zeer veel onsterfelijke dank en beloof ik dat ik hierna overal een lofredenaar van uw vroomheid en geleerdheid zal zijn. Daarom is er geen plaats voor de zo talrijke dingen die u verontwaardigd over de dwaasheid hebt laten horen, want ze zijn niet, zoals u denkt, tegen uw leeftijd gezegd. Het is voldoende duidelijk waar ze betrekking op hebben. Want de *Colloquia* en de *Exomologesis* zijn werken van uw tamelijk hoge leeftijd. Omdat het volledig vreemd aan mijn bedoeling is, lach ik hier eerder om dan dat ik het weerleg, omdat ik met de volgende woorden mijn persoon eraan heb toegevoegd: 'Er is daarom geen reden dat wij ons op onze geleerdheid laten voorstaan, waarin wij die goddelijke mannen evenaren of overtreffen en voor wie wij in heiligheid beslist zoveel onderdoen, dat wij dit niet zonder tranen kunnen zeggen.'[50.] Hier, zegt u, betrekt u uw eigen persoon erbij. Zie eens met wat voor eerlijkheid u, Erasmus, dit uitlegt, alsof ik mij in geleerdheid aan hen gelijkstel, terwijl ik slechts dit heb aangevoerd om te laten zien dat ik zoals veel anderen fouten maak. Wat een aanknopingspunten hebt u hier gezocht om mij verwijten te maken! U laat niet toe dat uw ogen zien waarnaar wordt verwezen, namelijk dat ik verkondig dat niet geleerdheid, maar vroomheid de hoofdrol speelt. Want er zijn verscheidene mensen die vroomheid afwijzen en alle ijver aan de letteren en de filosofie besteden. Er zijn mensen die ervan overtuigd zijn, dat volmaaktheid in kennis van veel zaken en niet in de meest uitgelezen heiligheid is gelegen. Zij zijn vooral degenen die bij heiligen eerder geleerdheid dan heiligheid onderzoeken. Hoeveel mensen zou u vinden die, als hun de keuze wordt geboden, eerder de geleerdheid dan de heiligheid van Hieronymus kiezen! Ik denk dat het niet een misdaad is met heiligen van mening te verschillen, als het zonder arrogantie gebeurt, zonder hen te beledigen, zonder grootspraak van degenen die van mening verschillen en zonder een te groot schandaal, als u zo oprecht mogelijk, van nature, niet vanuit uw hoofd, en in uiterste noodzaak een andere mening hebt. Als u deze voorwaarden overweegt, Erasmus, zult u deze zelden bij die leiders van ketterijen aantreffen, maar niet zo zelden bij u. Als u denkt dat ik u minachtte omdat ik met u van mening verschilde, worden dan niet de heiligen met wie u het oneens bent door u geminacht? Want wanneer u probeert aan te tonen dat ik het met hen oneens ben (om mij op u te laten lijken) is het heel wat anders, en de bedoeling en de voorbeelden stemmen daarmee niet overeen. In welke vorm moet ik iets weergeven, als het waar is dat Augustinus geen Hebreeuws heeft gekend en hij iets uitlegt dat niet met het eigen karakter van die taal overeenstemt? Soms op een andere manier dan: 'Augustinus heeft omdat hij geen Hebreeuws kende, het verkeerd opgevat.' of op een soortgelijke

50. Brief 2465, p. 282.

manier? Als Hieronymus iets anders vertaalt dan in de Hebreeuwse tekst staat, met welk woorden moet ik dat aantonen? Bij eerlijke mensen is dit een duidelijke argumentatie. Door u worden dikwijls in plaats van voorwoorden beledigingen uitgesproken. U zegt dat Augustinus in een andere wereld leeft.[51.] U beweert dat dezelfde man soms te lichtgelovig is geweest.[52.] Deze woorden hebt u in uw vroegere uitgaven gebruikt; later hebt u ze zoals ik zie verzacht. Met welke kleuren schildert u soms Hieronymus! Dit alles is voldoende bekend, omdat velen ook pamfletten met dergelijke beledigingen uit uw geschriften hebben samengesteld.

Hoe groot het verschil tussen u en mij in dit opzicht is, laat ik aan de meest onpartijdige meningen over. Maar voordat ik tot deze onderwerpen overga, is het mijn voornemen tot die passage te komen, waarin u slechts zegt dat ik u met minachting en door van mening te verschillen noem.[53.] De reden dat ik, zoals in bijna alle andere gevallen, met u van mening verschilde, negeert u en u legt mijn bedoeling en mijn woorden verkeerd uit. Allereerst is uw verdenking dat ik u heb geminacht omdat ik het met u oneens was, niet juist. Of begrijpt u niet hoe deze verdenking alles wat u hebt gezegd ondermijnt? U hebt geprobeerd mij ervan te overtuigen dat, wanneer iemand met een ander van mening verschilt, dit niet tot gevolg heeft dat hij hem minacht. Want dit zijn uw woorden: ‘Laat degene die iets in de werken van Augustinus afkeurt, zich op die manier terstond laatdunkend uit over de vroomheid en geleerdheid van die man?’[54.] U redeneert dus tegen uzelf: u verschilt van mening, daarom minacht u. U noemt mij slechts door van mening te verschillen; dus alleen maar uit minachting want er is geen ander woord dat minachting weergeeft. Deze argumentatie is duidelijk van uw woorden afgeleid. Dezelfde soort argumentatie hebt u ook in het begin gehanteerd, toen u meende dat ik mij over de bisschop van Fossombrone en de man van Lyra laatdunkend had uitgelaten,[55.] omdat ik het met hen oneens was en (wat eerder lachwekkend is en van de achterdocht van een oude man afkomstig) omdat het Duitsers waren. Ik verschil echter met u van mening en noem uw naam, niet uit minachting zoals u denkt, en niet omdat hierdoor de reputatie van uw geleerdheid bij mij gevaar loopt, maar om de volgende reden. Hoewel in de Hebreeuwse tekst staat dat Jozef de gewoonte had zijn broers te beschuldigen, Hieronymus in onze handschriften en alle Griekse vertalers dit zo hebben vertaald en degenen die de Heilige Schrift uitleggen aantonen dat

51. Zie noot 45.
52. *Annotationes in Iohannem* 21:22, ASD VI, 6, p. 170.
53. Brief 2465, p. 283-284.
54. Brief 2465, p. 282.
55. Zie brief 2465, noot 10.

dit de juiste lezing is, bent u het, omdat u dit niet weet of doet alsof, niet alleen in de *Paraphrasis*[56.] hiermee niet eens, maar in uw *Lingua*[57.] zegt u ook nadrukkelijker dat de lezing in de Septuagint correcter is dan wat in onze lezing staat. Omdat u dit hebt gezegd, denk ik dat u niet wist hoe de Hebreeuwse tekst luidde. Ik heb gezegd dat ik mij erover verbaasde waarom u niet wist dat de Hebreeuwse tekst heeft wat in onze editie stond. Ik heb op veel plaatsen gezegd dat u niet alleen in de *Paraphrasis*, maar ook in de *Lingua* hiermee had ingestemd. Het is noodzakelijk dat de overdrachtelijke betekenis van de letterlijke betekenis afhangt; de overdrachtelijke betekenis kan niet bestaan wanneer de letterlijke betekenis verkeerd wordt gelezen. Niemand zou, denk ik, de Septuagint boven de Hebreeuwse waarheid[58.] verkiezen. Wanneer ik de Septuagint boven Hieronymus verkies, doe ik dat op grond van het Hebreeuws, niet in strijd met de bron zelf. U ziet hoe ongelijk wij zijn. Hieronymus vertelt wat zij hebben vertaald, omdat hun uitgave algemeen was aanvaard, terwijl hij zelf niets uit het Hebreeuws had vertaald. Bij een andere passage, waar u zegt dat ik u heb aangevallen, zou ik liever sterven dan dat mijn geest zelfs iets ongunstigs over u droomde. Dit zijn mijn woorden, Genesis hoofdstuk 46: 'Dit is dus de oplossing van de knoop, die naar men zegt Hieronymus heeft gelegd en niet heeft losgemaakt.'[59.] Ik vraag u, beste Erasmus, als u hebt gezegd dat Hieronymus deze knoop heeft gelegd en niet heeft losgemaakt, wat had ik dan over u moeten zeggen? Op welke manier kon ik dat op meer bescheiden wijze doen? Als ik vertrouwelijk met u was omgegaan en als ik u ooit had toegesproken, had ik dat wellicht op de volgende manier gedaan: 'Mijn zeer geleerde vriend Erasmus beweert dat Hieronymus de knoop heeft gelegd, maar niet heeft losgemaakt.' En iedere verdenking dat ik uw naam heb beledigd, zou zijn weggenomen.

Ik kom nu bij de passages die u van alle kanten bijeen hebt gezocht om uzelf tegen mij te verdedigen. Want omdat u vermoedde dat het verwijt, dat ik uit grote woede in het algemeen tegen lasteraars van heilige zaken had gemaakt (het begin daarvan was uit uw woorden afgeleid, waarin u uw meningsverschil met Augustinus vol minachting had weergegeven) grotendeels tegen u was gericht, probeerde u aan te tonen dat ik het zowel met Augustinus zelf als met vele anderen op veel plaatsen oneens ben, zodat ik zelf dikwijls juist in de fout terecht kwam die ik u had verweten; u deed dat

56. *Paraphrasis in Lucam* 24:27.
57. ASD IV, 1A, p. 110.
58. Hieronymus' uitdrukking voor de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament.
59. Brief 2465, p. 284.

grootmoedig en heel beleefd, maar niet ter zake. Want ik keur het niet af wanneer men een keer van de woorden van heiligen afwijkt, maar lever kritiek op bepaalde bijtende en sarcastische opmerkingen en, om het maar zo te zeggen, minachting. Bijvoorbeeld uw opmerking over Augustinus dat hij in een andere wereld verblijft, want wat is dat anders dan te zeggen dat hij gestoord en buiten zinnen was? Uw boeken staan vol van dit soort geestigheden. Als u op iets dergelijks in mijn geschriften kritiek levert, zal ik toegeven dat ik volledig aan u en die lieden gelijk ben. Wanneer ik naar aanleiding van het paradijs zeg: 'Daarom denk ik dat de ideeën die de mensen over dat paradijs hebben bedacht - namelijk dat als Adam niet had gezondigd, de mensen in dat paradijs onafgebroken geleefd zouden hebben - fabels zijn,' en wat daarop volgt, zegt u daarom dat Augustinus tot degenen behoorden die dit geloofden en u bent niet bang dit fabels te noemen?[60] Het is duidelijk een manier van spreken, beste Erasmus, en u, die uit de onbelangrijkste aanleiding steeds een gelegenheid zoekt om te kleineren, kunt hier niets krijgen dat uw bijtende kritiek ten dienste staat. Want ik noem niemand met name. Soms blijkt hoeveel achting ik voor iedereen heb, dan weer overdenk ik het opnieuw als ik het niet goed begrijp. Wie zou, als hij niet Momus in eigen persoon was, hier iets hebben om te bekritiseren? U alleen hebt door uw verlangen om tegen te spreken iets gevonden om mij terecht te wijzen, zodat u zich als meester kunt laten gelden. Vervolgens behoort Augustinus beslist niet tot hen. Want naar ik meen zou hij niet hebben geloofd dat de aarde nooit mocht worden bewoond, als de mens nooit had gezondigd. U gaat verder: 'Van tijd tot tijd barst u uit in lofprijzingen van Hieronymus, maar niet zonder de kerk te beledigen, waarvan u ergens schrijft dat zij zo grote vergissingen had begaan, als die man de goddelijke boeken niet uit de Hebreeuwse bronnen had vertaald.'[61] 'Allereerst is het,' zegt u, 'onaangenaam voor de oren van vrome mensen dat de kerk vatbaar is voor een vergissing, vooral in de Heilige Schrift.' Luister hoezeer u, zeer illustere heer, alles hebt verdraaid, hoe u elke gelegenheid voor kwaadsprekerij hebt aangegrepen en hoe u alles in het tegendeel hebt vervormd. Als er iets wordt geprezen, keurt u het af. Als iets terecht wordt bekritiseerd, verdraagt u dat niet, zodat u duidelijk de schuld op u laadt dat u alles hebt willen verergeren. Vergissingen ten opzichte van het geloof zijn er in twee soorten, in dogma en in de Heilige Schrift, zoals wanneer iets anders wordt gelezen dan men zou moeten lezen. Het is zeker dat de eerste soort in de kerk niet kan bestaan, want de kerk kan niet dwalen. Het tweede soort kan men vinden zoals men het soms tegenkomt, wanneer men handschriften anders leest dan men ze moet

60. Vgl. brief 2465, p. 288.
61. Brief 2465, p. 288.

lezen. Hieronymus liet zien dat dit soort in zijn tijd bij de Septuagint zeer vaak voorkwam, zoals iemand die dit wil overal bij Hieronymus en in de Septuagint kan vaststellen. Deze vergissingen kunt u niet ontkennen. De hele kerk leest nu: 'Het land werd vernietigd (*interfecta*) door het bloed van hen', terwijl men moet lezen 'werd ontwijd (*infecta*).'[62] Overal wordt gezongen: 'Veertig jaren was ik het dichtst bij dit geslacht', terwijl men moet zeggen: 'heb ik mij geërgerd aan dit geslacht,' of iets dergelijks.[63] Steeds zingt men: 'Opdat ik de wil (*voluntas*) van de Heer zie,' terwijl men 'lieflijkheid' (*voluptas*) moet zeggen.[64] Want in het Grieks staat er *terpnotèta*, in het Hebreeuws *noam.* Daarom kan dit soort vergissingen in de kerk bestaan. Maar u wilde dat niet alleen dit soort, dat geen schandaal veroorzaakt, in de kerk bestond, maar ook het eerstgenoemde, en op veel plaatsten hebt u beweerd dat het bestond. Daardoor is de hele wereld tegen u opgestaan. Want u hebt het vasten, het celibaat, de biecht en de zeven sacramenten - ik weet niet of het opzettelijk is of met een andere bedoeling - in elk geval sterk verzwakt. Ik zeg u dit niet als verwijt, maar om u vriendelijk en met dezelfde vrijheid te antwoorden, die u overal bij een vriend gebruikt.

Overal jaagt u andere dingen na; u hebt ze met zoveel ijver bijeengezocht (hoewel u het niet zo wilt doen lijken); u doet alsof zij zich aan u als het ware hebben aangeboden, hoewel ze erg onbelangrijk zijn; u maakt ze door uw verlangen naar tegenspraak onaangenamer en afkeurenswaardiger, omdat u veel passages door uw interpretaties misvormt, veel in tegengestelde betekenis verdraait, omdat u wilt dat ik op dezelfde manier de Septuagint en Hieronymus minacht met de vrijheid die u doorgaans bij dit soort zaken gebruikt. Dit alles, zeg ik, zal ik niet weerleggen en hierover zal ik u niet antwoorden. Want Hieronymus heb ik zoveel eer betuigd als de heiligheid en de geleerdheid van de vooraanstaande en onvergelijkelijke man verdienen. Beschuldig alleen hen van een misdaad, die aan dwaze ketters de voorkeur gaven boven degene die hun handelwijze en leer heel terecht had aangevallen. Er is geen reden dat u tegen mij deze valse aanklacht indient, die ver van mijn handelwijze af staat en altijd af zal staan.

Tot nog toe heb ik u met God als getuige heel vriendelijk geantwoord. Omdat u met uw bescheidenheid verklaart dat ik aan vriendschap met u mag deelnemen als ik u op enkele zaken heb geattendeerd, en om te bereiken wat u belooft, vraag ik u nu: luister naar mij niet als naar een raadgever, maar als naar een zoon, als het u belieft, of in ieder geval naar een vriend door te luisteren naar wat ik met christelijke naastenliefde naar voren breng. Want dit

62. Psalm 105:38 (Vulgaat).
63. Psalm 94:10 (Vulgaat).
64. Psalm 26:4 (Vulgaat).

zal in het algemeen voor veel mensen nuttig zijn, en daardoor zal het geen geringe toename van uw reputatie betekenen. In de eerste plaats zou het beter zijn, zeer illustere heer, dat u minder opvliegend bent. Als u van nature hiertoe nogal geneigd bent, zou u minstens uw best moeten doen dat er geen enkel spoor van woede in uw taalgebruik voorkwam. Want hoewel wij lezen dat nogal opvliegende mensen beter zijn,[65.] zou het toch niet gepast zijn om dat wat in het leven en in het gedrag in dit opzicht voorkomt, in geschriften te laten blijken. Vervolgens hoeft u, zoals de meeste geleerden adviseren, niet alles te verdedigen en niet alle slagen te incasseren. U moet niet denken dat een belangrijk iemand als u zich tegen geblaf van iedereen behoort te verzetten, maar dat er veel mensen zijn van wie u terecht een lage dunk kunt hebben. Op deze manier zullen anderen minder vlam vatten en zal men rustiger met u omgaan. Waar de tijd aan verweerschriften wordt besteed, zal deze met belangrijkere studies worden doorgebracht. Om dit gemakkelijker te kunnen bereiken zou het beter zijn bij het schrijven aan veel zaken voorbij te gaan die u, omdat ze niets bereiken maar eerder een schandaal veroorzaken, volledig zou moeten verzwijgen, en zou zo'n grote onrust uit uw leven verwijderd moeten worden. Intussen zou ik wensen dat u gematigder optrad bij het weerleggen van beschuldigingen, die zij naar uw mening tegen u hebben ingebracht, zodat u veel smadelijke woorden, beledigingen en sarcastische opmerkingen achterwege zou laten, en dat u zich de woorden herinnerde ‘Vergeld geen kwaad met kwaad’.[66.] Want wat een schande voor heidenen zou zijn geweest, dient men als veel minder gepast voor een christen te beschouwen, nog veel minder voor een priester en allerminst voor een zeer geleerd iemand en iemand die van anderen een dergelijke gematigdheid verlangt. Want - om het niet over andere zaken te hebben - wie is ooit zo gruwelijk tegen iemand tekeer gegaan, dat hij hem zijn lot of zijn dood als een misdaad ten laste legde. Zoals u deed bij Alberto, prins van Carpi, wiens dood u hem hebt verweten en die u hebt beledigd omdat hij uit zijn vorstendom was verdreven.[67.] Gelooft u, Erasmus, dat er iemand is die bij het lezen daarvan niet de rillingen krijgt? Met wat voor een gematigdheid hebt u uiteindelijk gezegd dat hij eerst prins van Carpi was, daarna balling in Frankrijk, vervolgens een oplichter en ten slotte een franciscaan? Een oplichter blijkbaar omdat hij u voor het gerecht heeft gedaagd? En u schaamt zich niet voor anderen gematigdheid te preken? En u schaamt zich ook niet, als het de goden belieft, haar vaak van de heilige Hieronymus te verlangen? U wordt boos, u haast zich naar verweerschriften als iemand zelfs uw huid

65. Zie noot 29.
66. 1 Petrus 3:9.
67. Zie brief 2486, noot 10.

licht aanraakt. U legt het als een dodelijke wond uit, als iemand u niet met lofprijzingen verheerlijkt. U had naar ik meen gelezen dat het toereikend is mensen die door onoplettendheid zijn gevallen, niet overeind te helpen, maar dat het onmenselijk is mensen die liggen in het nauw te brengen of een duw te geven terwijl ze vallen.[68.] Hoeveel beter was het geweest eenvoudig verslag te doen aan de mensen van zijn geloof en vroomheid dan zijn franciscaans gewaad, ballingschap, onrechtvaardige lot en dood ter sprake te brengen? Daarom zou het ook zeer prijzenswaardig zijn, als u, illustere vriend, minder op beledigingen, sarcasmen en geestigheden vertrouwde en deze spaarzamer gebruikte. Daarmee verzwakt u ook uw zaak. En bij een christen passen geestigheden en sarcasmen helemaal niet. Alleen hiermee moeten wij onze zaak niet willen verdedigen. Want doordat u de een belachelijk maakt, de ander bekritiseert en iedereen met bijtende opmerkingen en grappen beledigt, hebt u uw reputatie ernstig tekortgedaan. En - wat ik mijzelf en andere christenen voorhoud - aan de roem die we met de letteren hebben vergaard moeten we niet zoveel waarde hechten, dat we denken dat we daarvoor 'ons op wapens en zwaarden moeten storten,'[69.] alsof dit onze onsterfelijkheid zal zijn. Veelzijdige kennis van zaken is weliswaar schitterend, maar zachtmoedigheid, bescheidenheid en de weergave van het leven van Jezus Christus in ons leven bieden veel meer luister. Er zal een tijd zijn dat alle monumenten van boeken in vlammen opgaan en alleen rechtschapenheid bij iedere menselijke handeling wordt verheerlijkt. Ik zeg dit niet om iemand van het schrijven af te houden, maar om te laten zien dat dit goede een voorbereiding voor een groter goed is. Want sommigen zeggen dat, terwijl u bij het hele mensdom uniek wenst te zijn, terwijl u niet toestaat dat iemand aan u wordt gelijkgesteld of boven u de voorkeur verdient, terwijl u tussen geleerden de eerste plaats opeist, u ver van uw bescheidenheid bent afgedwaald en bepaalde dingen hebt gedaan die een duidelijke jaloezie voor zich uitdragen. Ik zou ook willen dat u minder haatdragend was en zorgvuldiger zou afwegen wat bij een christelijk en zeer geleerd iemand past. Want - om over de rest maar te zwijgen - hoe erg is uw hatelijke opmerking dat degene die niet groots over u oordeelt, van heel Duitsland een lage dunk heeft. Ik weet nu dat heel Duitsland overvol is van zeer geleerde en christelijke mensen, en ik ken velen wier rechtschapenheid en geleerdheid mijn bewondering opwekken. Tot hen behoren Julius Pflug, Jakob Ziegler, de beroemde wiskundige Johannes Marquardus,[70.] de zeer illustere Georg Boëmus[71.] en anderen. Daarom noem ik het met een duidelijk woord een hate-

68. Cicero, *Pro Rabirio postumo* 1, 2.
69. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 2, 353.
70. Niet geïdentificeerd.
71. Waarschijnlijk Georg Behaim.

lijke opmerking, dat ik op Duitsland kritiek heb geleverd, omdat ik u niet prijs en tegen brutale lieden en Lutheranen niet tekeerga.[72.] Deze beschuldiging herken ik absoluut niet. Want opstandige lieden en mensen die naar veranderingen verlangen, zijn bij het zeer verstandige Duitsland niet in de smaak gevallen. In ieder geval was niemand in deze periode van christelijke vroomheid en geleerdheid vervuld, die niet gedwongen was over de onbelangrijkheid van die lieden iets te roepen. Wat ik heb gedaan, zou iedereen moeten goedkeuren, vooral u die zich in deze kwestie een grote vrijheid heeft toegeëigend, tenzij u wellicht de enige wilde zijn. Maar mensen die zijn zoals u en christenen zoals u, moeten van hetzelfde gezond verstand zijn voorzien zoals u, en evenals u over schandelijke zaken verontwaardigd zijn.

Dezelfde hatelijkheid treedt op bij de interpretaties, de filosofie en wanneer u in al uw verhandelingen met uzelf in strijd lijkt te zijn, zodat het gevecht met mij niet zo groot was als het gevecht met uzelf. U vindt het bijna onaangenaam dat ik Reuchlin heb geprezen, terwijl u hem - ik weet niet met welk gezag - in de categorie van heiligen hebt opgenomen![73.] U wijst mij terecht omdat ik mij aan de volgelingen van Averroes erger,[74.] tegen wie u in al u boeken tekeer bent gegaan totdat u hees werd.[75.] U ontkent dat de uitgave die de kerk gebruikt die van Hieronymus is,[76.] maar in uw *Annotationes* en andere werken zegt u dat Hieronymus zo uit het Hebreeuws heeft vertaald. U had gewild dat ik de biecht sterker had verdedigd dan zoals u hem behandelt of zoals uw *Colloquia* verkondigen.[77.] U zegt dat ik iets van boosheid tegen Nicolaas van Lyra[78.] laat zien, terwijl u waar u maar kon hem hebt bekritiseerd, uitgelachen en gekrenkt. Denk daarom, zeer geleerde heer, zorgvuldiger na over wat voor u gepast is: hecht aan veel zaken geen waarde, laat bij het schrijven veel zaken in stilte voorbijgaan en beschouw niet iedereen die bij u kritiek op iets levert als vijand.

Er zijn veel andere onderwerpen die ik graag oversla om niet de indruk te wekken dat ik een oud en zeer geleerd iemand heb willen onderwijzen. Wat mij betreft dient u te weten dat ik van uw geleerdheid, uw handelwijze en uw geloof een zeer hoge dunk heb. Met degenen die beledigende pamfletten

72. Zie noot 2.
73. Zie noot 18.
74. Zie p. 381.
75. Adagia 3070.
76. Zie brief 2465, noot 11.
77. Zie noot 41.
78. Zie p. 378.

tegen u hebben uitgegeven, was ik nooit ingenomen. Toch wens ik dat u heel voorzichtig gedaan krijgt, dat de haatgevoelens niet toenemen en van een klein begin tot een onmetelijke omvang groeien. Met mildheid dient u hen tegemoet te treden. Want bij de tegenstander wordt de mond onmiddellijk geblokkeerd en lezers worden met een wonderlijk genoegen gestreeld. Het heeft mijn volledige instemming, dat christenen elkaar met christelijke genegenheid vermanen, maar ik roep dat aanmatigend gedrag en aantijgingen geheel strijdig zijn met de godsdienst die wij belijden. Wat zijn onze tijden ellendig, als geleerdheid, die een hemels geschenk en een sieraad voor het mensdom is, voor ons ketterijen voortbrengt of de meest heilige verdragen, waarmee iedereen in Christus is verbonden, splijt. Vaarwel, letteren, als dit gebeurt. Naar mijn mening moeten we sneller met houwelen en spaden zweten. Daarom vraag ik u dringend om aan het redetwisten met mij en anderen eens een eind te maken. Men moet niet om iedere willekeurige reden woordenwisselingen veroorzaken. We moeten niet zo voor onze reputatie vrezen dat, als iemand onze naam niet eervol genoeg heeft vermeld of volledig over ons heeft gezwegen, wij denken dat door hem onze naam in gevaar is gebracht of vernederd, en we moeten niet met behulp van valse vermoedens en gedachten van onze geest strijd leveren. Het is geen kenmerk van een christenmens om, als hij denkt dat hij met onterechte beschuldigingen is aangevallen, op dezelfde manier op het onrecht wraak te nemen. Als het uw bedoeling is vreedzaam met mij om te gaan, aanvaard en koester ik spontaan vriendschap met u, en ik laat u behalve vriendschap zoveel eer en respect zien als ik, een jong iemand, aan u, een oude man, een rekruut aan een oudgediende in de christelijke filosofie, verschuldigd ben. Om te voorkomen dat u kunt klagen dat ik de aanstichter van de meningsverschillen ben geweest en om als eerste de gematigdheid die ik preek in acht te nemen - u hebt mij hiervoor uitgenodigd - sluit ik met dit einde de brief af. Zoals ik u alle beledigingen die u mij hebt aangedaan vergeef, zo vraag ik u hetzelfde en ik verzoek ik u, als ik u in enig opzicht in deze brief of elders ongewild heb beledigd, dit van uw kant mij te vergeven en te beschouwen als iets dat met allesbehalve een oneerlijke geest die naar beledigingen verlangt, is gebeurd. Moge de Heer Jezus Christus uw glorie in deze en volgende eeuw vergroten.

Het ga u goed.

Gegeven in Reggio nell' Emilia, 25 juli in het jaar 1531 na het baren door de Maagd

2514 *Aan het stadsbestuur van Besançon*
Freiburg, 26 juli 1531

Erasmus van Rotterdam groet het stadsbestuur van Besançon

Illustere en meest achtenswaardige heren, toen de veranderde situatie in Bazel mij dwong mijn oude en daardoor dierbare onderkomen te verlaten, dacht ik na over een verhuizing naar Besançon, omdat ik ontegenzeggelijk zowel uw vriendelijkheid als die van de kanunniken bij gelegenheid had ondervonden.[1] Van de kanunniken kreeg ik toen het antwoord dat daar een of ander meningsverschil bestond, en dat het daarom beter was de verhuizing naar een ander tijdstip uit te stellen. Zo is het gekomen dat ik met schriftelijke instemming en aanbeveling van koning Ferdinand mij naar het nabijgelegen Freiburg heb begeven. Daar heb ik twee jaar en langer geleefd, bij iedereen welkom, maar vooral bij de universiteit. Intussen was ik voor niemand een financiële last en hield mij op eigen kosten in leven.[2]

Omdat ik zie dat alles onzeker is en er ook enkele voortekenen van oorlogen en onlusten verschijnen waarvan ik hoop dat ze ongegrond zijn, zou ik nu overal liever dan in Freiburg willen wonen als iets dergelijks zich voordoet. Want degenen die Bazel hebben verlaten door de vijandigheid van de sekten, die hen ervan verdenken dat zij vorsten aanzetten de zaak van de kerk met wapens te beschermen, zijn hierheen getrokken en doen dit ook nu nog. Het is een fraaie en lieflijke stad, maar de voorraad levensmiddelen is spaarzaam, en dit arme lichaam van een oude man met een al verzwakte gezondheid heeft niet alleen veel andere middelen nodig, maar ook en vooral Bourgondische wijn,[3] omdat mijn maag Duitse wijnen heel slecht verdraagt. Hoewel ik ervoor zorg dat deze daarvandaan tegen buitensporige kosten hierheen wordt gebracht, komen niet de soorten die ik zou willen of raken zij onderweg door toedoen van koetsiers bedorven.

Ik hoop dat alles rustig zal zijn, maar als er iets gebeurt dat ik niet wil, zou het mij toch welkom zijn van de gastvrijheid van uw stad tijdelijk gebruik te maken. Voor niemand zal ik tot last zijn. Ik heb, de hemel zij dank, middelen om mijn zwakke lichaam te voeden. Met geen enkele sekte heb ik een band. Ik heb geen leerlingen behalve degenen die ik met Christus deel, en zal ze ook niet hebben als God het wil. Over tekortkomingen van mensen heb ik

1. In april 1524; zie brieven 1440 en 1610.
2. *Adagia* 1780.
3. Zie brieven 2348 en 2397.

enkele vermaningen geschreven, waar bepaalde lastige mensen enigszins aanstoot aan nemen, hoewel het eerder gepast was deze te verbeteren dan boos te zijn op iemand die op een goede manier vermaant. Ik vraag slechts een haven en een rustige verblijfplaats voor mijn leeftijd en gezondheid. Onder schitterende voorwaarden ben en word ik naar andere plaatsten uitgenodigd, maar ik heb niet het plan over de grenzen heen te gaan van het gebied van de keizer, door wiens bijzondere gunst ik tot nog toe tegen de aanvallen van kwaadwilligen heb standgehouden.

Als u in uw wijsheid meent dat het ook in het belang van de zaak is, kan ik met één woord heel eenvoudig aanbevelingsbrieven van de keizer en Ferdinand verkrijgen. Uw gastvrijheid is trouwens wat zij is, en naar ik meen is een aanbeveling van hen of een brief van mij niet nodig. Toch leek het mij vanwege de verschillende opvattingen en gevoelens van mensen goed om niets te ondernemen voordat ik uw mening heb onderzocht, omdat ik niet weet of ik zonder uw gunst bij u een rustige verblijfplaats kan hebben. Daarom, hoop ik, zal uwe zeer illustere hoogheid niet weigeren met enkele woorden op deze brief te antwoorden, waarbij ik verklaar dat ik altijd uw toegewijde dienaar zal zijn, ongeacht het gebied dat Erasmus zal huisvesten. Moge de Heer Jezus u allen beschermen en uw zaken voorspoed verlenen.

Freiburg im Breisgau, daags na het feest van de apostel Jacobus 1531

2515 *Van Bernhard von Cles*
[Wenen, juli-augustus] 1531

Aan Erasmus

Ik kreeg uw brief bezorgd, waardoor ik vernam dat u de afgelopen dagen mijn laatste brief hebt beantwoord;[1] maar die heb ik niet in handen gekregen. Ik zag ook een kopie van uw brief aan de bisschop van Wenen,[2] en ik betreur het dat u in onze tijd zoveel moeilijkheden en onrust worden bezorgd - u die een bescheiden iemand bent en niet gewend dergelijke zaken te verdragen. Ik zal dit alles aan zijne majesteit de koning berichten, van wie ik weet dat hij u in al uw noden nooit op enig moment in de steek zal laten. En ik vraag u nadrukkelijk om in de toekomst zo te handelen, omdat ik vurig verlang u in al wat ik kan ter wille te zijn, en ik hoop dat ik binnenkort naar de plaats zal komen waarheen u zich als het nodig is ook kunt begeven of

1. Beide brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. De brief is niet bewaard gebleven, maar met brief 2503 beantwoord.

brieven van de ene plaats naar de ander gemakkelijker overgebracht kunnen worden.[3.]

3. Bernhard von Cles had Erasmus herhaaldelijk uitgenodigd zich in Trente te vestigen.

Lijst van brieven

2357. Van Philipp Melanchthon 13
2358. Aan Philipp Melanchthon 14
2359. Aan Christoph von Stadion 15
2359a. Aan de lezer 18
2360. Van Johann von Vlatten 21
2361. Aan Konrad von Thüngen 23
2362. Aan Christoph von Stadion 25
2363. Aan Philipp Melanchthon 26
2364. Van Erasmus Schets 27
2365. Aan Philipp Melanchthon 28
2366. Aan Lorenzo Campeggi 30
2367. Aan Charles Blount 32
2368. Aan Bonifacius Amerbach 34
2369. Van Conradus Goclenius 34
2370. Aan Erasmus Schets 37
2371. Aan Willibald Pirckheimer 38
2372. Van Bonifacius Amerbach 41
2373. Van Karel Sucket 42
2374. Van Johannes Fabri 43
2375. Aan Andrzej Krzycki 44
2376. Aan Krzysztof Szydłowicki 49
2377. Aan Piotr Tomicki 50
2378. Aan Bonifacius Amerbach 51
2379. Aan Germain de Brie 52
2380. Aan Guilhelmus Quinonus 67
2381. Aan ? 68
2382. Aan Érard de la Marck 68
2383. Aan Bernhard von Cles 70
2384. Van Johann Koler 72
2385. Van Jacopo Sadoleto 75
2386. Van Johann von Vlatten 79

2387. Van Johann Eck 80
2388. Van Pierre Du Chastel 81
2389. Van Pieter van Montfoort 82
2390. Van Nicolaus Olahus 83
2391. Van Nicolaus Olahus 84
2392. Van Johann Henckel 85
2393. Aan Nicolaus Olahus 88
2394. Van Andrea Alciati 89
2395. Aan Julius Pflug 94
2396. Van Nicolaus Olahus 95
2397. Aan Léonard de Gruyères 96
2398. Van Andreas von Trautmannsdorf 97
2399. Van Nicolaus Olahus 98
2400. Aan Bonifacius Amerbach 100
2401. Van Ulrich Zasius 102
2401a. Van Léonard de Gruyères 103
2402. Van Matthias Kretz 104
2403. Aan Erasmus Schets 105
2404. Van Pierre Barbier 108
2405. Van Germain de Brie 111
2406. Aan Johann Koler 118
2407. Van Jean Molinier 120
2408. Van Adriaan Wiele 122
2409. Van Nicolaus Olahus 123
2410. Aan Antoine d' Albon 124
2411. Aan Lorenzo Campeggi 128
2412. Aan Hieronymus Froben 130
2413. Van Erasmus Schets 132
2414. Aan Matthias Kretz 135
2415. Aan Johann Koler 136
2416. Aan de lezer 137
2417. Van Frans Titelmans 139
2418. Aan Ulrich Zasius 143
2419. Aan Wolfgang Rem 144

2420. Van Bonifacius Amerbach 146
2421. Aan Jacques Toussain 146
2422. Aan Germain de Brie 149
2423. Aan Agostino Trivulzio 153
2424. Van Nicolas Maillard 155
2425. Van Pierre Du Chastel 167
2426. Aan Bonifacius Amerbach 168
2427. Aan Pierre Du Chastel 168
2428. Aan Konrad von Thüngen 170
2429. Aan Bonifacius Amerbach 171
2430. Van Matthias Kretz 171
2431. Aan hertog Willem V van Kleef 174
2432. Aan John More 185
2433. Van Simon Grynaeus 194
2434. Aan Simon Grynaeus 196
2435. Aan Charles Blount 197
2436. Van Johann von Botzheim 201
2437. Van Johann Koler 202
2438. Van Johann Koler 205
2439. Van Nikolaus Winmann 206
2440. Aan Grunnius 208
2441. Aan Eleutherius 210
2442. Aan Franciscus Cassander 214
2443. Aan Jacopo Sadoleto 216
2444. Aan Quintinus 230
2445. Aan Matthias Kretz 231
2446. Aan Helius Eobanus Hessus 237
2447. Aan Lazare de Baïf 242
2448. Aan Giambattista Egnazio 244
2449. Aan Jacques Toussain 247
2450. Aan Simon Pistoris 251
2451. Aan Julius Pflug 252
2452. Aan hertog Georg van Saksen 255

2453. Aan Caspar Ursinus Velius 256
2454. Aan Johann von Vlatten 258
2455. Aan Johannes Rosinus 258
2456. Aan het Busleydencollege 259
2457. Aan Konrad von Thüngen 260
2458. Aan hertog Willem V van Kleef 261
2459. Aan William Blount, lord Mountjoy 263
2460. Aan Petrus Vulcanius 266
2461. Aan Johannes Sinapius 266
2462. Aan Bonifacius Amerbach 267
2463. Van Nicolaus Olahus 268
2464. Aan Bonifacius Amerbach 269
2465. Aan Agostino Steuco 270
2466. Aan Nicolas Maillard 292
2467. Aan Bonifacius Amerbach 301
2468. Aan Andrea Alciati 301
2469. Aan Alfonso de Valdés 308
2470. Aan Johann Koler 310
2471. Van Ambrosius Pelargus 314
2472. Aan Antoine d'Albon 316
2473. Aan Pierre de Mornieu 319
2474. Van Bonifacius Amerbach 321
2475. Van Christoph Freisleben 321
2476. Aan Anton Fugger 324
2477. Van Ottmar Nachtgall 325
2478. Aan Bonifacius Amerbach 326
2479. Aan Léonard de Gruyères 327
2480. Van Christoph von Stadion 329
2481. Aan Bernardo Boerio 330
2482. Aan Agostino Trivulzio 333
2483. Aan Lieven van den Zande 335
2484. Aan Viglius van Aytta 337
2485. Aan Omaar van Edingen 337
2486. Aan Nikolaus Winmann 338

2487. Aan Erasmus Schets 340
2488. Aan Erasmus Schets 342
2489. Van Bonifacius Amerbach 342
2490. Aan Bonifacius Amerbach 343
2491. Van Erasmus Schets 344
2492. Van Julius Pflug 345
2493. Aan hertog Georg van Saksen 347

2494. Van Erasmus Schets 351
2495. Aan Helius Eobanus Hessus 353
2496. Van Zacharias Deiotarus 355
2497. Van Johann Löble 356
2498. Aan Georg von Komerstadt 357
2499. Van Adrianus Chilius 358
2500. Aan André de Resende 360
2501. Aan Erasmus Schets 361
2502. Van Juan Luis Vives 362
2503. Van Johannes Fabri 363
2504. Van Bernhard von Cles 364
2505. Van Johann Koler 366
2506. Aan Bonifacius Amerbach 368
2507. Van Bonifacius Amerbach 369
2508. Aan Tielmannus Gravius 370
2509. Aan Bonifacius Amerbach 371
2510. Van Jakob Sturm 371
2511. Van Erasmus Schets 372
2512. Aan Erasmus Schets 374
2513. Van Agostino Steuco 375
2514. Aan het stadsbestuur van Besançon 399
2515. Van Bernhard von Cles 400

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

? 2381
Albon, Antoine d' 2410, 2472
Alciati, Andrea 2394, 2468
Amerbach, Bonifacius 2378, 2400, 2420, 2426, 2429, 2462, 2464, 2467, 2474, 2478, 2489, 2490, 2506, 2507, 2509, 2368, 2372
Aytta, Viglius van 2484
Baïf, Lazare de 2447
Barbier, Pierre 2404
Blount, William, lord Mountjoy 2459
Blount, Charles 2435, 2367
Boerio, Bernardo 2481
Botzheim, Johann von 2436
Brie, Germain de 2379, 2405, 2422
Busleydencollege 2456
Campeggi, Lorenzo 2366, 2411
Cassander, Franciscus 2442
Chilius, Adrianus 2499
Cles, Bernhard von 2383, 2504, 2515
Deiotarus, Zacharias 2496
Du Chastel, Pierre 2388, 2425, 2427
Eck, Johann 2387
Edingen, Omaar van 2485
Egnazio, Giambattista 2448
Eleutherius 2441
Eobanus Hessus, Helius 2446, 2495
Fabri, Johannes 2503, 2374
Freisleben, Christoph 2475
Froben, Hieronymus 2412
Fugger, Anton 2476
Georg van Saksen 2452, 2493
Goclenius, Conradus 2369
Gravius, Tielmannus 2508
Grunnius 2440
Gruyères, Léonard de 2397, 2401a, 2479
Grynaeus, Simon 2433, 2434
Henckel, Johann 2392
Koler, Johann 2384, 2406, 2415, 2437, 2438, 2470, 2505
Komerstadt, Georg von 2498
Kretz, Matthias 2402, 2414, 2430, 2445
Krzycki, Andrzej 2375
lezer 2359a, 2416
Löble, Johann 2497
Maillard, Nicolas 2424, 2466

Marck, Érard de la 2382
Melanchthon, Philipp 2357, 2358, 2363, 2365
Molinier, Jean 2407
Montfoort, Pieter van 2389
More, John 2432
Mornieu, Pierre de 2473
Nachtgall, Ottmar 2477
Olahus, Nicolaus 2390, 2391, 2393, 2396, 2399, 2409, 2463
Pelargus, Ambrosius 2471
Pflug, Julius 2395, 2451, 2492
Pirckheimer, Willibald 2371
Pistoris, Simon 2450

Quinonus, Guilhelmus 2380
Quintinus 2444
Rem, Wolfgang 2419
Resende, André de 2500
Rosinus, Johannes 2455
Sadoleto, Jacopo 2385, 2443
Schets, Erasmus 2403, 2413, 2487, 2488, 2491, 2494, 2501, 2511, 2512, 2364, 2370
Sinapius, Johannes 2461
Stadion, Christoph von 2480, 2359, 2362
Stadsbestuur van Besançon 2514
Steuco, Agostino 2465, 2513
Sturm, Jakob 2510
Sucket, Karel 2373
Szydłowicki, Krzysztof 2376
Thüngen, Konrad von 2428, 2457, 2361
Titelmans, Frans 2417
Tomicki, Piotr 2377
Toussain, Jacques 2421, 2449
Trautmannsdorf, Andreas von 2398
Trivulzio, Agostino 2423, 2482
Ursinus Velius, Caspar 2453
Valdés, Alfonso de 2469
Vives, Juan Luis 2502
Vlatten, Johann von 2360, 2386, 2454
Vulcanius, Petrus 2460
Wiele, Adriaan 2408
Willem V van Kleef 2431, 2458
Winmann, Nikolaus 2439, 2486
Zande, Lieven van den 2483
Zasius, Ulrich 2401, 2418

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar de nummers van brieven.

A

Aäron, personage uit het Oude Testament, 290
Abimelech, personage uit het Oude Testament, 216
Abraham, personage uit het Oude Testament, 222
Abruculus, Arabische aanpassing aan de naam Empedocles, 191
Achates, trouwe metgezel van Aeneas, 350
Adam, personage uit het Oude Testament, 274 e.v., 383 e.v.
Adrianus VI (Adriaan Florisz Boeyens, 1454-1523), paus vanaf 1522, 121, 227, 233, 294
Aeolus, Griekse god van de winden, 56
Aeschines (ca. 399/89-ca. 322/15) Attisch redenaar, tegenstander van Demosthenes, 273
Aeschylus (ca. 525-456), Grieks tragediedichter, 180
Aesopus (ca. 620-560), legendarische Griekse fabeldichter, 318
Ajax, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 165
Alaard van Amsterdam (1491-1544), humanist, werkzaam in en vanuit Leuven, 130
Albon, Antoine d' (1507-1574), abt van abdij Saint-Martin-de-l'Île-Barbe, *2410*, 155, *2472*
Alciati, Andrea (1492-1542), Italiaans humanist en jurist, hoogleraar te Bourges, 42, 51, 66, *2394*, 143 e.v., 168, 164, 269, 301, *2468*, 321, 342, 343, 369
Alcibiades (ca. 450-404/03 v.Chr.), Atheens politicus en veldheer, 176
Alcinous, koning der Phaeaken in de *Odyssee* van Homerus, 90, 306

Aleandro, Girolamo (1480-1542), Italiaans humanist, aartsbisschop van Brindisi, 39, 40, 47, 55 e.v., 77, 129, 135, 148, 221 e.v., 233 e.v., 246, 295, 309, 334, 340
Alexander de Grote (356-323), koning van Macedonië, 60, 176, 181, 186
Alger van Luik (ca. 1060-ca. 1131), theoloog, hoofd van de domschool in Luik, 45
Algoet, Lieven (†1547), dienaar van Erasmus, 105, 137, 310
Ambrosius (339-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 21, 162, 164, 279, 314, 350
Amerbach, Basilius (1488-1535), broer van de volgende, 168, 172, 301
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers jurist en humanist, *2368*, *2372*, *2378*, *2400*, *2420*, *2426*, *2429*, 192, 230, *2462*, *2464*, *2467*, 307, *2474*, *2478*, 337, *2489*, *2490*, *2506*, *2507*, *2509*
Amphion, personage uit de Griekse mythologie, 320
André, Bernard (ca. 1455-ca. 1522), uit Toulouse, tutor van prins Arthur, 151
Andrelini, Fausto (ca. 1462-1518), Italiaans humanist, doceerde poëzie in Frankrijk en Engeland, 63
Angleberme, Jean Pyrrhus d' (ca. 1470-1521), jurist te Orléans, 308
Anianus (5e eeuw), diaken van Celeda, vertaler van Chrysostomus, 16
Annas, joods hogepriester van 6 tot 15, 283
Antigonus (382-301), Macedonische generaal, 176
Antipater, adressaat van Aristoteles, 190
Antonius (251-356), woestijnheilige, 228
Apelles (4e eeuw v.Chr.), beroemdste schilder uit de Griekse Oudheid, 198
Arcadius (377-408), Oost-Romeins keizer vanaf 383, 31, 71
Aretino, Francesco (Francesco Griffolini, 1420-na 1465), Italiaans humanist, 17, 53
Aretino, Leonardo, *zie* Bruni, Leonardo
Argyropoulos, Johannes (1415-1487), uit Constantinopel, vertaler van Aristoteles, 192
Aristarchus van Samothrace (ca. 216-144), Grieks filoloog, bekend om zijn tekstkritiek, 113, 381
Aristides († ca. 467 v.Chr.), Atheens staatsman en strateeg, 317
Aristippus (ca. 435-na 366), Grieks wijsgeer, leerling van Socrates, 184
Aristophanes (ca. 450-ca. 386), Grieks komediedichter, 94, 245
Aristoteles (384-322), Grieks filosoof, 150, 170, 175 e.v., 194, 197, 215, 273, 320, 381 e.v.
Arthur (1486-1504), oudste zoon van Hendrik VII, 151
Athanasius (ca. 295-373), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 164, 229

Augustinus, Aurelius (354-430), Latijns kerkvader, bisschop van Hippo, 15, 21, 40, 90, 164 e.v., 213, 28, 273 e.v., 299, 304 e.v., 381 e.v.
Augustus (63 v.Chr.-14 n.Chr.), Romeins keizer vanaf 27 v.Chr., 165, 181, 250
Averroes (1126-1192), Arabisch filosoof uit Córdoba, commentator van Aristoteles, 273, 381 e.v.
Aytta, Viglius van (Viglius Zuichemius, 1507-1577), uit Friesland, student in Dole, 43, 81, 94, 144, *2484*

B

Bacchus, god van de wijn, 275
Bade, Josse (ca. 1461-1535) uit Gent, drukker te Parijs, 56 e.v., 129, 135, 212, 295
Baechem, Nicolaas (†1526), theoloog te Leuven, 233 e.v., 306
Baer, Ludwig (1479-1554), theoloog te Bazel, vanaf 1529 in Freiburg, 80, 118
Baïf, Lazare de (†1547), Frans ambassadeur in Venetië, 169, *2447*
Balbi, Girolamo († na 1535), humanist en diplomaat, huiskapelaan van Clemens VII, 63
Barbara († ca. 306), heilige, martelares, 222 e.v.
Barbier, Nicolas (bekend 1517-1530), broer van Pierre, 110
Barbier, Pierre (†1551/52), deken van het kapittel in Doornik, 106, *2404*, 121, 340 e.v., 352, 361, 372 e.v.
Barnabas, personage uit het Nieuwe Testament, 297
Basilius de Grote (ca. 330-379), Grieks kerkvader, 150, 164, 229, 273, 279, 350
Bebel, Johann (bekend 1517-1538), drukker te Bazel, 192 e.v., 341, 342, 359, 374
Béda, (Noël, ca. 1470-1537), theoloog te Parijs, 38, 47, 135, 218, 219, 233 e.v., 306, 340, 370
Behaim, Georg (ca. 1461-1520), geestelijke uit Neurenberg, 397
Bembo, Pietro (1470-1547), humanist te Padua, 257, 270
Bérault, Nicolas (ca. 1470-ca. 1545), Frans jurist, humanist, 158, 221
Berquin, Louis de (†1529), vertaler van werken van Erasmus, wegens ketterij ter dood veroordeeld, 26
Berselius, Paschasius (ca. 1480-1535), benedictijn uit de Laurentiusabdij bij Luik, 35 e.v.
Bletz, Anton (bekend 1527-1533), Zwitsers koerier, 81, 152
Bletz, Bernhard, broer van Anton, 152
Blount, Charles (1516-1544), zoon van William, *2367*, *2435*
Blount, lord Mountjoy, William (ca. 1478-1534), beschermheer van Erasmus, 32, 198, *2459*

Boëmus, Georg, *zie* Behaim, Georg
Boerio, Bernardo, reisde in 1506 met Erasmus en zijn broer Giovanni naar Italië, *2481*
Boerio, Giovanni, broer van Bernardo, 330 e.v.
Boerio, Giulia, moeder van Bernardo en Giovanni, 332
Boerio, Vincenzo, neef van Bernardo en Giovanni, 332
Boleyn, viscount Thomas (1477-1539), Engels diplomaat en hoveling, 216, 374
Bonamico, Lazzaro (1477/78-1552), docent Grieks en Latijn te Padua, 243
Bonifacius, (ca. 674-754), heilige, vermoord te Dokkum, 285
Bonvalot, François (†1560), thesaurier van het kapittel van Besançon, 97
Botzheim, Johann von (†1535), humanist, kanunnik in Konstanz, *2436*
Brandenburg, kardinaal Albert van (1490-1545), aartsbisschop van Mainz, 82, 98
Brassicanus, Johannes Alexander (ca. 1500-1539), hoogleraar in Wenen, 120, 367
Briaraeus, reus uit de Griekse mythologie, 245
Briçonnet, Guillaume (1472-1534), bisschop van Lodève en Meaux, 26
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), Frans geestelijke en hoveling, *2379*, *2405*, 146 e.v., *2422*, 153 e.v., 297, 333
Bruni, Leonardo (ca. 1369/70-1444), Italiaans humanist, 191 e.v., 197
Brunner, Konrad (†1519), haalde in Bazel met vrienden een grap uit, 339
Bucephalus, paard van Alexander de Grote, 339
Bucer, Martin (1491-1551), reformator van Straatsburg, 15, 29, 39, 44, 86 e.v., 101, 129, 211, 235, 339 e.v.
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 55 e.v., 93, 146 e.v., 150 e.v., 158, 169, 195, 197, 241, 244, 249 e.v., 256, 300, 306
Busleyden, Jérôme de (ca. 1470-1517), oprichter van het Collegium Trilingue te Leuven, 59, 69, 248, 260

C

Cadmus, personage uit de Griekse mythologie, 93
Caesar, Gaius Julius (100-44), Romeins staatsman, veldheer en schrijver, 92, 183
Cajetanus, kardinaal (Tomasso de Vio, 1469-1534), dominicaans theoloog, 235
Calepino, Ambrogio (ca. 1435-ca. 1510), auteur van Latijns woordenboek, 241
Calliopius, redacteur van de toneelstukken van Terentius, 156
Callipides, spreekwoordelijke naam voor een druktemaker die niets bereikt, 297
Callisthenes (ca. 360-ca. 327), Grieks geschiedschrijver, viel in ongenade bij

Alexander de Grote, 181
Calvo, Francesco Giulio (†1548), humanist en prominent drukker, 269
Camerarius, Joachim (1500-1574), rector van de Latijnse school te Neurenberg, 238 e.v., 354
Cammingha, Haio (†1558), gast, later schuldenaar van Erasmus, 28, 106 e.v., 133, 370
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), Italiaans kardinaal en politicus, 14, 26, *2366*, 42, 75, 87, *2411*, 145, 215
Cancor, stichter van de abdij van Lorsch (ca. 764), 199
Canossa, Ludovico (ca. 1475-1532), bisschop van Bayeux, 147
Capito, Wolfgang (ca. 1478-1541), kerkhervormer te Straatsburg, 41, 44, 86, 340
Carlowitz, Christoph von (1507-1578), medewerker van Georg van Saksen, 100, 119, 357
Carranza de Miranda, Sancho (†1531), Spaans theoloog, medestander van Erasmus, 218, 236
Carvajal, Luis de (ca. 1500-1552), Spaans franciscaan, 47, 91, 131, 159
Cassander, Franciscus (bekend 1530-1531), niet geïdentificeerd, *2442*
Cassianus van Imola († ca. 304), martelaar, 296
Castor, personage uit de Griekse mythologie, 319 e.v.
Castro, Luis de, Spaans koopman in Londen, 27, 37, 106, 133, 341, 352, 372, 374
Catharina van Alexandrië (†307), heilige, martelares, 222
Catharina van Aragon (1485-1536), koningin van Engeland van 1509 tot 1534, 263
Cato, Marcus Porcius (Maior, 234-149), Romeins staatsman en schrijver, 58, 218, 293
Cato, Marcus Porcius (Minor, 95-46), Romeins politicus, 92
Celsus (2e eeuw), Grieks wijsgeer, tegenstander van het christendom, 279
Chaerea, personage uit Terentius' *Eunuchus*, 152
Charybdis, zeemonster uit de Griekse mythologie, 375
Chevallon, Claude (1479-1537), drukker te Parijs, 150
Chilius, Adrianus (†1569), hoofd van de Donaasschool te Brugge, *2499*
Chronos, Griekse god van de tijd, 187
Chrysostomus, Johannes (349/50-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 15 e.v., 18 e.v., 26, 37, 40, 50, 52 e.v., 82, 114 e.v., 133, 143, 149 e.v., 164, 174, 228, 236, 247, 273, 294 e.v., 350
Cicero, Marcus Tullius (106-43), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 92, 175, 184, 185, 240, 257, 273 e.v., 353
Cirksena, Enno II (1505-1540), graaf van Oost-Friesland, 30

Claude (Claudius Allobrox?), niet nader geïdentificeerd, 132, 195, 196 e.v.
Clava, Antonius (†1529), lid van de Raad van Vlaanderen, 108, 338
Clemens VII (Giulio de' Medici, 1478-1534), paus vanaf 1523, 31, 42, 47, 52, 224, 232, 303, 317, 328, 332, 334
Cles, Bernhard von (1485-1539), bisschop van Trente, *2383*, *2504*, *2515*
Clichtove, Josse (1472-1543), Zuid-Nederlands theoloog, hoogleraar aan de Sorbonne, 219
Clyfton, William, gouverneur van de broers Broerio, 331
Cochlaeus, Johannes (1479-1552), secretaris en kapelaan van Georg van Saksen, 46, 101, 105
Coelus, Romeinse god van de hemel, 276
Colines, Simon de (bekend 1520-1546), drukker te Parijs, 130
Coppin, Nicolas (van Bergen, †1535), theoloog te Leuven en inquisiteur, 234
Coriolanus, Romeins staatsman en legendarische held, 318
Corycius, personage in Vergilius' *Georgica*, 306
Cousin, Gilbert (1506-1572), dienaar van Erasmus, 68, 370
Cousturier, Pierre (Sutor, ca. 1475-1537), kartuizer en theoloog te Parijs, 47, 218 e.v., 236
Crassus, Lucius Licinius (140-91), Romeins staatsman en redenaar, 180, 328
Curtius Rufus, Quintus (1e eeuw), auteur van *Historia Alexandri Magni*, 176
Cyprianus (†258), Latijns kerkvader, bisschop van Carthago, 15, 21, 90 e.v., 164, 274 e.v., 389
Cyrillus van Alexandrië (†444), Grieks kerkvader, patriarch van Alexandrië, 164

D

Danès, Pierre (ca. 1497-1577), hoogleraar Grieks aan het Collège Royal te Parijs, 62, 148, 158, 251
David, koning van Israël, psalmdichter, 78, 216
Deiotarus, Zacharias (†1533), uit Friesland, in dienst van William Warham, *2496*
Delius, waarschijnlijk Aegidius van Delft (†1524), theoloog te Parijs, 63
Demea, personage bij Terentius' *Adelphi*, 245
Demosthenes (†413), Grieks redenaar en staatsman, 63, 273
Desprez, Étienne (bekend 1529-1536), rector van de Latijnse school te Besançon, 104
Diana, Romeinse godin van de jacht, 258
Dilft, Frans van der (†1550), in dienst van Alonso de Fonseca, 331
Diodorus Siculus (90-30), Grieks historicus, 176

Diogenes Laertius (3e eeuw n.Chr.), Grieks schrijver, 183, 187, 188, 189, 191
Diogenes van Sinope (412-323), Grieks filosoof, stichter van de Cynische School, 182, 184
Donatus, Aelius (4e eeuw n.Chr.), Latijns grammaticus, 276
Dorp, Maarten van (1485-1525), theoloog te Leuven, 59, 94, 236, 306
Du Chastel, Pierre (†1552), dienaar van Louis de Husson, *2388*, *2425*, *2427*
Duchesne, Guillaume (†1525), Frans theoloog, werkte met Béda samen tegen Erasmus, 233
Duprat, Antoin (1463-1535), kardinaal en kanselier van Frankrijk, 55

E

Eck, Johann Maior von (1486-1543), theoloog te Ingolstadt, 13, 29, 38 e.v., 51, 72 e.v., *2387*, 85 e.v., 105, 118 e.v., 136, 204, 219, 235, 268, 321, 363, 365, 385
Edingen, Omaar van (†1540), griffier van de Raad van Vlaanderen, *2485*
Egnazio, Giambattista (1478-1553), Venetiaans humanist, 40, 243, *2448*
Egranus, Johannes Sylvius (†1535), pastoor in Chemnitz, 353
Eleanor van Oostenrijk (1498-1558), zuster van Karel V, 167, 169
Eleutherius, adressaat van Erasmus, *2441*
Emmeus, *zie* Faber Emmeus, Johann
Empedocles (ca. 490-ca. 430), presocratisch filosoof, 191
Enoch, personage uit het Oude Testament, 26
Eobanus Hessus, Helius ((1488-1540), humanist en dichter, docent te Neurenberg, *2446*, *2495*
Ephorinus, Anselmus (ca. 1505-1565), docent, bezocht Erasmus in 1531, 353, 371
Episcopius, Nicolaus (1501-1564), compagnon van de firma Froben, 171, 343
Eppendorf, Heinrich (1496-na 1551?), raakte na vriendschap in heftig conflict met Erasmus, 74, 85, 94, 100 e.v., 102, 118 e.v., 136, 172, 202, 205, 251, 253, 255, 345, 353
Erasmus (†303), heilige en martelaar, 125
Étienne, Robert (1503-1559), Frans humanist en drukker, 130, 139
Eudemus, adressaat van Aristoteles, 191
Eunomius (335-393), tegenstander van Basilius, 179
Euripides (ca. 485/480-406), Grieks tragediedichter, 180

F

Faber Emmeus, Johann (†1542), drukker te Freiburg, 45, 130, 137
Faber, Johannes († voor 22 februari 1531), dominicaan, prior te Augsburg, 204, 235
Fabri, Johannes (1478-1541), bisschop van Wenen, raadgever van Ferdinand, 38 e.v., *2374*, 85, 101, 105, 118, 259, *2503*
Falckenberg, Otto von (†1532), kanunnik te Speyer, 208
Fama, Romeinse godin van de geruchten, 220
Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564), broer van Karel V, keizer van Duitsland, koning van Hongarije en Bohemen, 29, 39, 44 e.v., 71, 73, 79, 89, 99, 103, 107, 127, 174, 202, 231, 259, 264, 267, 307, 310, 314, 317, 328, 329, 344, 362, 364, 367, 374, 399
Fernandes, Martín (bekend 1531-1532), persoon uit Portugal, 373
Festus, Sextus Pompeius (2e eeuw n.Chr.), Romeins grammaticus, 276
Fevijn, Jan van (1490-1555), kanunnik, hoofd van de kapittelschool in Brugge, 359
Filelfo, Francesco (1398-1481), Italiaans humanist en docent, 151, 176 e.v., 241, 353
Filips I (1504-1567), landgraaf van Hessen, 27
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 17, 133
Florus (†130), Romeins historicus, 200
Fortuna, Romeinse godin van geluk en toeval, 89, 176, 261
Franciscus van Assisi (1181/82-1226), stichter van de orde van de franciscanen, 213, 296
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk, 48, 115, 169, 243, 259, 294, 328, 329, 345
Freisleben, Christoph von (bekend 1517-na 1557), leraar aan de kapittelschool in Augsburg, *2475*
Froben, 15, 18, 52, 53 e.v., 114 e.v., 131, 150, 170, 174, 196, 198, 243 e.v., 247, 344, 347
Froben, Hieronymus (1501-1563), drukker te Bazel, zoon van Johann, 114, 117, *2412*, 149 e.v., 196, 207, 329, 333, 342, 372, 373
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker te Bazel, 214
Froben, Johannes Erasmius (1514/15-na 1548), zoon van Johann, 35, 131
Frontinus, Sextus Julius (30-103), Romeins politicus en auteur, 175 e.v.
Fuchs, Martha (1505-1541), echtgenote van Bonifacius Amerbach, 344
Fugger, Anton (1493-1560), lid van de Augsburgse bankiersfamilie Fugger, 28, 74 e.v., 106, 120, 137, 173, 203, 206, *2476*, 330, 367

G

Galenus (129-199), arts, auteur van werken over de geneeskunde, 150
Gattinara, Mercurino Arborio di (1465-1530), grootkanselier van Karel V, 42, 47
Gaza, Theodorus (ca. 1400-ca. 1475), Byzantijns geleerde, 192, 300
Geldenhouwer, Gerard (1482-1542) uit Nijmegen, humanist, aanhanger van de reformatie, 14, 25, 29, 61, 67, 208, 209, 210, 339, 371
Gellius, Aulus (ca. 125-na 180), auteur van de *Noctes Atticae*, 53, 180
Georg (1471-1539), hertog van Saksen, 94, 100, 119, 251, 253, *2452*, *2493*, 358
Georgius van Trabzon (1396-1486), Byzantijns humanist, leefde vanaf 1420 in Italië, 82
Geryon, monster uit de Griekse mythologie, 245
Giberti, Gian Matteo (1495-1543), bisschop van Verona, datarius van Clemens VII, 52
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), gemeentesecretaris van Antwerpen, 107, 123, 352, 374
Glareanus, Henricus (1488-1563), Zwitsers humanist, 131, 146, 159, 200, 240, 247, 250, 267, 301, 310 e.v., 316
Gnaeus Domitius Ahenobarbus (ca. 100 v.Chr.), Romeins politicus, 180
Goclenius, Conradus (†1539), hoogleraar Latijn aan het Collegium Trilingue te Leuven, 27, *2369*, 40, 105, 131 e.v., 134, 260, 361, 372
Gravius, Tielmannus (bekend 1496-1544), aartsbisschoppelijk functionaris te Keulen, *2508*
Gregorius van Nazianze (ca. 329-390), Grieks kerkvader, 164, 229, 347 e.v.
Gregorius van Nyssa (335-394), Grieks kerkvader, 164, 350
Grimani, Domenico (1461-1523), pauselijk functionaris en kardinaal, 270, 274, 378
Grimani, Marino (ca. 1488-1546), neef van Domenico, kardinaal van Tusculum en Porto, 271
Gropper, Johann (1503-1559), zegelbewaarder van de bisschop van Keulen, 370
Grunnius, niet-geïdentificeerde adressaat van Erasmus, *2440*, 212
Gruyères, Léonard de (†1540), officiaal van het bisdom Besançon, *2397*, *2401a*, *2479*
Grynaeus, Simon (ca. 1494-1541), hoogleraar Grieks te Bazel, 34, 54, 132, 149, 185, 192, *2433*, *2434*, 199, 265, 266, 341, 342, 352, 355, 359, 362, 370, 372
Guitmondo (†1094), benedictijn, bisschop van Aversa, 45

H

Hadrianus (76-138), Romeins keizer vanaf 117, 48
Hagen, Bernhard von (†1556), kanselier van het kapittel te Keulen, 370
Harpocrates, Griekse god van de stilte, 157
Hector, Trojaanse held, 318
Heidelin, Marx, Oberzunftmeister te Bazel, 41
Heinrichmann, Jakob (†1561), parochiepriester en vicarisgeneraal van het bisdom Augsburg, 105
Helvidius (tweede helft 4e eeuw), tegenstander van Hieronymus, 385
Hemor, personage uit het Oude Testament, 284
Henckel, Johann (†1539), hofkapelaan van Maria van Oostenrijk, *2392*, 101, 120, 123
Hendrik VII (1457-1509), koning van Engeland vanaf 1485, 200
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland vanaf 1509, 134, 151, 257
Hephaestion, adressaat van Aristoteles, 190
Hercules, held uit de Griekse mythologie, 113, 160, 163, 248, 255, 294, 303
Heresbach, Konrad (1496-1576), huisleraar van Willem V van Kleef, 184
Herman, Haio (Herman van Friesland, 1498/1500-1539/40), raadsheer aan het Hof van Friesland, 28, 108, 133
Herodotus (484?-ca. 425), Grieks geschiedschrijver, 151, 176, 181
Hesiodus (8e/7e eeuw v.Chr.), Grieks auteur van leerdichten, 276, 303
Hesychius van Jeruzalem (eerste helft 5e eeuw), priester en exegeet, 78
Hezius, Theodoricus (†1555) uit Heeze, secretaris van Adrianus VI, later kanunnik te Luik, 36
Hieronymus (347/348-419/420), Latijns kerkvader, *passim*
Hilarion van Gaza (ca. 291-ca. 371), eremiet in Palestina, 228
Hilarius (ca. 315-367), Latijns kerkvader, bisschop van Poitiers, 15, 56, 164, 289
Hiltbrand, Balthasar, Oberzunftmeister te Bazel, 41
Homerus (8e eeuw v.Chr.), dichter van *Ilias* en *Odyssee*, 24, 56, 97, 117, 151, 161, 181, 185, 241, 306, 318, 319
Hondt, Jan de (1486?-1571), kanunnik te Kortrijk, 27, 106, 109 e.v., 121, 133, 340 e.v., 352, 372
Honorat, Antoine (bekend 1503-1544), heer van Oraison, 215
Hoogstraten, Jacob van (†1527), dominicaans theoloog en inquisiteur, 233
Horatius Flaccus, Quintus (63-8), Romeins dichter, 169, 187, 242, 319 e.v.
Hulst, Frans van der (†1530), inquisiteur, tegenstander van Erasmus, 234
Husson, Louis de (†1539), bisschop van Poitiers, hoffunctionaris, 81
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits ridder en humanist, aanhanger van de Reformatie, 211, 219, 241

I

Isaeus (eerste helft 4e eeuw v.Chr.), Grieks redenaar, 195
Isocrates (436-338), Grieks redenaar, 175, 350

J

Jacob uit Aalst (bekend 1530-1531), door Goclenius naar Freiburg gestuurd, 35
Jakob, personage uit het Oude Testament, 284
Johan III (1490-1539), hertog van Kleef-Berg-Gulik, 134
Johan III (1502-1557), koning van Portugal vanaf 1521, 37
Johan Zápolyai (Janos, 1487-1540), evenals Ferdinand in 1526 uitgeroepen tot koning van Hongarije, 73, 123, 231
Johannes (1e eeuw), apostel, 140
Johannes (1e eeuw), evangelist, 140, 274
Johannes de Doper (ca. 7 v.Chr.-voor 36), verwant van Jezus, 267, 313 e.v., 352, 357
Jovinianus, († voor 406), tegenstander van Hieronymus, 385, 389
Jozef, personage uit het Oude Testament, 283, 391
Judas Taddeüs of Lebbeüs (ca. †70), apostel, 101, 104
Julius II (Giuliano della Rovere, 1443-1513), paus vanaf 1503, 112
Juvenalis, Decimus Junius (ca. 60-na 127), Romeins satirendichter, 21, 47, 135, 304

K

Kajafas, personage uit het Nieuwe Testament, 283
Kan, Nicolaas (†1555), dienaar van Erasmus, 106, 337, 370
Karel de Grote (742-814), keizer, 199, 319
Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden, koning van Spanje, keizer van Duitsland, 22, 31, 35, 48, 71, 87, 89, 127, 167, 220, 225, 234, 308, 314, 328, 332, 345, 348, 362
Koler, Johann († voor 21 maart 1538), kanunnik te Augsburg, proost van Chur, *2384*, *2406*, *2415*, 172 e.v., *[2437]*, *2438*, *2470*, 324 e.v., *2505*
Komerstadt, Georg von (1498-1559), raadgever van Georg van Saksen, *2498*
Könneritz, Andreas von († na 21 mei 1552), huisgenoot van Erasmus, 251, 254, 256, 347
Könneritz, Christoph von (†1557), idem, 254, 256
Könneritz, Erasmus von (†1563), idem, 251, 256, 259, 364
Korach, personage uit het Oude Testament, 290

Kress, Wolfgang (bekend 1531), dominicaans prediker te Augsburg, 321
Kretz, Matthias (†1543), prediker in de kathedraal van Augsburg, *2402*, *2414*, 137, *2430*, 203 e.v., *2445*
Krzycki, Andrzej (1482-1537), bisschop van Płock, *2375*

L

Lachesis, een van de Griekse schikgodinnen, 156
Lactantius Caelius Firmianus, Lucius († na 317), Latijns kerkvader, 350
Laigue, Jean Baptiste de (†1546), bisschop van Sénez, 215
Lamy, Pierre († ca. 1525), franciscaans monnik, 250
Łaski, Jan (1499-1560), proost van Gniezno, bisschop van Veszprém, 250
Latomus, Jacobus (ca. 1475-1544), theoloog te Leuven, 218 e.v.
Laurentius (ca. †258), heilige en martelaar, 25 e.v.
Laurinus, Marcus (1488-1540), deken van de Sint-Donaaskerk te Brugge, 108
Lee, Edward (1482?-1544), Engels theoloog, 58 e.v., 236, 306
Lefèvre d'Étaples, Jacques (ca. 1460-1536), Frans humanist en theoloog, 26, 67, 129
Leo Jud (1482-1542), Zwitsers reformator, 219
Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 77, 112, 147, 211, 234, 332
Leonico Tomeo, Niccolò (1456-1531), hoogleraar Grieks en filosofie te Padua, 228
Leopold, *zie* Leo Jud
Lethmaet, Herman (ca. 1492-1555), deken van de Mariakerk in Amsterdam, 294
Levita, Elias (1469/70-1549), Duits Hebreeuws geleerde, leefde grotendeels in Italië, 243
Linacre, Thomas (ca. 1460-1524), Engels humanist, vertaler van o.a. Galenus en auteur van een Latijnse grammatica, 150 e.v.
Livius, Titus (59 v.Chr.-17 n.Chr.), Romeins geschiedschrijver, 180, 198 e.v., 215, 265, 320
Löble, Johann († voor 24 juli 1536), financieel functionaris van Ferdinand van Oostenrijk, 267, 313, *2497*, 366
Lompart, Martin (bekend 1526-1531), 373
Longland, John (1473-1547), bisschop van Lincoln, 216, 374
Longueil, Christoph de (ca. 1488-1522), Frans jurist en humanist, 66, 93, 306
Lotzer, Johann (bekend 1508-1532), lijfarts van Lodewijk V van de Palts, 267
Lucas (1e eeuw), evangelist, 279

Lucius Aelius Stilo (ca. 100 v.Chr), Romeins filoloog uit de ridderstand, 276
Lucullus, Lucius Licinius (117-57/56), Romeins legeraanvoerder, beroemd om zijn verkwistende levenswijze, 55
Lupset, Thomas (ca. 1498-1530), geleerde en pedagoog, 355
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, *passim*
Lycurgus (8e eeuw v.Chr.), legendarische wetgever van Sparta, 182, 317
Lysimachus, (361-281), veldheer onder Alexander de Grote, 177 e.v.

M

Macrobius, Ambrosius Theodosius (bekend ca. 410), Romeins geleerde en schrijver, 183
Maffei, Raffaele (1459-1537), Italiaans humanist, 241
Maillard, Nicolas (bekend 1508-1565), Frans theoloog, 124 e.v., *2424*, *2466*, 316
Manrique de Lara, Alonso (ca. 1460-1538), aartsbisschop van Sevilla en groot-inquisiteur, 38
Manutius, Aldus (Aldo Manuzio, 1452?-1515), drukker te Venetië, 189 e.v., 378
Marcion (2e eeuw), christelijk schrijver, bestreden om zijn ketterij, 31
Marck, Érard de la (1472-1538), prins-bisschop van Luik, 22, *2382*, 255
Marcus (1e eeuw), evangelist, 24
Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), landvoogdes van de Nederlanden, 28, 338
Maria Magdalena (1e eeuw), personage uit het Nieuwe Testament, 326
Maria van Gulik en Berg (1491-1543), getrouwd met Johan III van Kleef, 134
Maria van Oostenrijk (1505-1558), voormalig koningen van Hongarije, landvoogdes van de Nederlanden, 84, 269, 344, 373
Marquardus, Johannes (genoemd in brief 2513), niet te identificeren, 396
Marsus, personage door Quintilianus genoemd, 179
Matteüs (1e eeuw), evangelist, 16, 19 e.v., 24, 46, 92, 128, 207, 249, 335, 385, 386
Maximiliaan I (1459-1519), keizer van Duitsland vanaf 1493, 348
Medardus (bekend 1530-1532), franciscaans prediker, tegenstander van Erasmus, 39, 122, 363, 365
Mehmed Bey II (†1548), Turks veldheer, 95
Melanchthon, Philipp (1497-1560), Duits hellenist en kerkhervormer, *2357*, *2358*, *2363*, *2365*, 41, 72
Meltinger, Heinrich (†1531), burgemeester van Bazel, 51
Mentor, adressaat van Aristoteles, 190
Mercurius, Romeinse god van o.a. de handel, 343, 368
Merklin, Balthasar (ca. 1479-1531), bisschop van Konstanz, 39

Metsys, Quinten (ca. 1466-1530), Zuid-Nederlands schilder, 159
Meyer, Jakob (1473-1514), gildemeester te Bazel, 41
Michael, aartsengel, 37, 366
Micio, personage bij Terentius, 245, 303
Midas, personage uit de Griekse mythologie, 200
Middelburg, Paul van (1446-1534), bisschop van Fossombrone, 272, 378
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 93, 97, 307, 363
Molinier, Jean (Johannes de Molendino, bekend 1501-1534), kanunnik te Kortrijk, 111, *2407*, 340 e.v., 342, 361, 372
Momus, Griekse god van spot en kritiek, 157, 272, 393
Montanus, Philippus (ca. 1498-1576), verbleef in 1528 bij Erasmus, 67, 231
Montfoort, Jacob van (bekend 1515-1532) burgemeester van Haarlem, 35, 83
Montfoort, Pieter van (bekend 1530-1537), zoon van Jacob, bezocht Erasmus in 1530, *2389*
More, Alice (1471-na 1543), tweede vrouw van Thomas More, 194
More, Cecilia (*ca. 1507), dochter van Thomas More, 194
More, Elisabeth (*ca. 1506), dochter van Thomas More, 194
More, John (ca. december 1508-1547), zoon van Thomas More, *2432*
More, Margaret (voor oktober 1505-1544), oudste dochter van Thomas More, 194
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, 59, 194
Morillon, Guy (†1548), secretaris van Karel V, 110
Mornieu, Pierre de (bekend 1526-1554), cisterciënzer abt van Saint-Sulpice, *2473*
Mostardicus, bijnaam voor Medardus, 122
Mountjoy, Charles, *zie* Blount, Charles
Mountjoy, William, *zie* Blount, William
Mozes, personage uit het Oude Testament, 209, 286 e.v.
Musurus, Marcus (ca. 1470-1517), Byzantijns geleerde, gevestigd in Italië, 243

N

Nachtgall, Ottmar (1486-1537), prediker te Freiburg, 173, 203, 235, 267, 300, 310 e.v., 321, *2477*, 368
Naevius, Gnaeus (ca. 265-200), Romeins dichter, 240
Narcissus, personage uit de Griekse mythologie, 33
Nemesis, godin van de wraak en de vergelding, 90, 166, 187, 282
Nero (37-68), Romeins keizer vanaf 54, 246, 251
Neuenahr, graaf Hermann von (ca. 1492-1530), proost en aartsdiaken te Keulen, 22, 370

Nicolaas van Lyra (ca. 1270/75-1349), franciscaan en bijbelcommentator, 272, 378 e.v.
Nicomachus, adressaat van Aristoteles, 190

O

Odysseus, Griekse held, 180, 335
Oecolampadius, Johannes (1482-1531), kerkhervormer te Bazel, 17, 41, 53 e.v., 116, 173, 235, 297, 340
Olahus, Nicolaus (1493-1568), secretaris van Maria van Oostenrijk, *2390*, *2391*, *2393*, *2396*, *2399*, *2409*, *2463*
Olympias (375-316), moeder van Alexander de Grote, 190
Origenes (ca. 185-253/54), Grieks kerkvader, 19 e.v., 71, 279
Ovidius Naso, Publius (43 v.Chr.-17 n.Chr.), Romeins dichter, 38, 151, 183

P

Palamedes, een van de Griekse aanvoerders in de Trojaanse Oorlog, 180
Palladius († tussen 420 en 430), bisschop van Helenopolis, 305
Pallas Athene, Griekse godin van de wijsheid, 162 e.v.
Pammachius (†409), Romeins senator, vriend van Hieronymus, 284
Pandora, personage uit de Griekse mythologie, 162
Pantolabus, parasiet in Horatius *Satiren*, 91
Parmentier, Michel, (ca. 1481-ca. 1561), boekhandelaar te Lyon, 342
Paula (347-404), Romeins christelijke dame, volgelinge van Hieronymus, 305
Paulus († ca. 60), apostel, 115, 164, 279, 280, 289, 292 e.v., 319, 323, 335, 346, 355, 369, 386
Paulus van Thebe (3e eeuw), heremiet, 228
Paumgartner, Johann (1488-1549), koopman te Augsburg, zwager van Anton Fugger, 206
Pelargus, Ambrosius (1463-1561), dominicaans theoloog te Freiburg, *2471*
Perotti, Niccolò (1429-1480), Italiaans humanist, 241
Petrus (†64), apostel, 279, 299, 332, 369
Petrus de Cornibus (†1549), franciscaan te Parijs, befaamd prediker, 295
Pflug, Julius (1499-1564), raadsman van hertog Georg van Saksen, *2395*, 100, 119, 251, *2451*, 255, 257, *2492*, 396
Phaedrus (eerste helft 1e eeuw), Latijns fabeldichter, 42
Phalaris, van 570-555 tiran van Agrigentum, 21
Philippides (tweede helft 4e eeuw v.Chr.), Griekse komediedichter, 177
Philippus II (382-336), koning van Macedonië, 176

Philostratus (ca. 170-ca. 247), sofist te Athene en Rome, 180
Philoxenus, adressaat van Aristoteles, 190
Pinechas, personage uit het Oude Testament, 386
Phineus, figuur uit de Griekse mythologie, 91
Phocion (401-338), Atheens staatsman, 176, 293
Phryne (4e eeuw v.Chr.), Griekse courtisane, 182
Pico della Mirandola, Giovanni (1463-1494), Italiaans humanist, 378
Pio, Alberto (1475-1531), prins van Carpi, diplomaat in Franse dienst, 39, 47, 77, 129 e.v., 135, 148, 212 e.v., 219 e.v., 241, 295 e.v., 334, 370
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde te Neurenberg, raadsheer van de keizer, *2371*, 143, 238, 348 e.v., 354
Pistoris, Simon (1489-1562), kanselier van Georg van Saksen, 100, 119, *2450*
Plato (428/27-347), Grieks filosoof, 70, 151, 175, 183, 185, 228, 262, 273 e.v.
Plautus, Titus Maccius (ca. 250-184), Romeins komediedichter, 64, 156, 354, 363
Plinius Secundus (Maior), Gaius (23/4-79), auteur van *Naturalis historia*, 180
Plutarchus van Chaeronea (ca. 45-na 120), Grieks auteur, 150, 176 e.v.
Poliziano, Angelo (1454-1494), Italiaans humanist, 144, 300
Pollux, personage uit de Griekse mythologie, 319 e.v.
Polyphemus, *zie* Rex
Praytter, Ludwig (bekend 1531), beheerder van landgoed nabij Colmar, 356, 366
Prierias, Silvester (ca. 1456-1523), dominicaan, theoloog in dienst van de paus, 233
Proclus (412-485), neoplatoons filosoof, 150 e.v.
Proteus, zeegod uit de Griekse mythologie, 214
Ptolemaeus, Claudius (87-150), Grieks astronoom, 349
Puchaimer, Philipp (bekend 1528-1536), lijfarts van Albert van Brandenburg, 325
Pythagoras (ca. 570-ca. 500), Grieks filosoof en wiskundige, 68

Q

Quinonus, Guilhelmus, niet geïdentificeerd, *2380*
Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 100), Romeins redenaar en auteur, 179 e.v., 276
Quintinus, mogelijk Jean Quintin (ca. 1509-1561), rechtsgeleerde, *2444*
Quirinus Hagius (bekend 1524-1535), dienaar van Erasmus, 370

R

Regio, Raffaele (†1520), docent Latijn te Venetië, 151, 176
Rehlinger, Johann (†1552), schoonvader van Anton Fugger, 330
Rem, Wolfgang († na maart 1532), lid van het gerechtshof van de Zwabische Bond, 42, 321
Rem, Wolfgang Andreas (1511-1558), zoon van Wolfgang, kanunnik te Augsburg, *2419*, 321
Resende, André de (†1573), Portugees dominicaan, humanist en dichter, *2500*
Reuchlin, Johann (1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 272, 379 e.v.
Rex, Felix (†1549), dienaar van Erasmus, lijfwacht van Ferdinand, 79, 84, 85, 105, 120, 136, 145, 172, 174, 202, 236, 321, 330, 343
Rhamnusia, bijnaam van Nemesis, 90
Rhenanus, Beatus (1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, 172, 207, 240, 325
Ricchieri, Lodovico (1469-1525), Italiaans hellenist, 241
Riquinus, Simon (bekend 1519-1547/48), lijfarts van Johan III van Kleef, 370
Rithaimer, Georg (†1543), hoogleraar Grieks in Wenen, 98
Rivieren, Eustachius van der (†1538), theoloog, prior van de dominicanen te Leuven, 219, 361
Rhegius, Urbanus (1489-1541), prediker te Augsburg, later reformator, 173
Roeland (736-778), karolingische ridder, 319
Roggendorf, Wilhelm von (1481-1541), bevelhebber in de strijd tegen de Turken, 124
Rosinus, Johannes (†1545), hofkapelaan van Ferdinand, *2455*
Ruel, Jean du (1447-1537), lijfarts van Frans I, 158
Rufinus van Aquileia (ca. 345-410), vertaler van Origenes, tegenstander van Hieronymus, 305

S

Sadoleto, Jacopo (1477-1547), bisschop van Carpentras, *2385*, 146, 168, *2443*, 257, 264, 302, 368
Sallustius Crispus, Gaius (86-35), Romeins geschiedschrijver, 200
Saturnus, oergod, onttroond door Jupiter, 276
Sauvage, Jean le (1455-1518), kanselier van Vlaanderen, Bourgondië en later van Castilië, 108
Schets, Erasmus (†1550), koopman en bankier te Antwerpen, *2364*, *2370*, *2403*, *2413*, 258, 335, *2487*, *2488*, 343, *2491*, *2494*, *2501*, *2511*, *2512*

Schmotzer, Georg († na 5 januari 1550), raadsheer bij het Habsburgse hof, 311
Schöffer, Johann (ca. 1475-ca. 1531), drukker te Mainz, 199, 371
Scipio Africanus, Publius Cornelius (236-183), Romeins veldheer, 90
Scopus, niet geïdentificeerde spotnaam, 63
Scotus, Johannes Duns (1255/56-1308), franciscaans filosoof en theoloog, 18, 223
Seneca, Lucius Annaeus (4 v.Chr.-65 n.Chr.), Romeins filosoof en staatsman, 23, 50, 240, 327 e.v.
Sepúlveda, Juan Ginés de (ca. 1490-1573), Spaans theoloog en filosoof, 135
Servius, Marius Honoratus (4e eeuw), Latijnse grammaticus, Vergiliuscommentator, 275 e.v.
Simon, *zie* Petrus
Simplicius (490-560), een van de laatste neoplatonisten, 192
Sinapius, Johannes (ca. 1505-1561), hoogleraar Grieks te Heidelberg, *2461*, 326
Siramnes, Perzisch veldheer, 176
Słap Dąbrowski, Marcin († voor 19 november 1550), Pools priester, protegé van Andrzej Krzycki, 97
Slick, Albrecht von (†1548), kamerheer van Ferdinand, 364
Socrates (469-399), Grieks filosoof, 175
Sophocles (497/96-406 v.Chr.), Grieks tragediedichter, 180, 262
Speiser, Johann (bekend 1504-1531), prediker te Augsburg, 173, 235
Stadion, Christoph von (1478-1543), bisschop van Augsburg, 14, *2359*, *2362*, 26, 30, 72, 125, 136, 215, 255, *2480*, 356, 366
Stentor, personage uit de Trojaanse oorlog, 361
Stephanus, († tussen 33 en 36), heilige, martelaar, 315
Steuco, Agostino (1497/98-1548), prior te Reggio nell' Emilia, *2465*, *2513*
Stiebar, Daniel (1503-1555), huisgenoot van Erasmus, vanaf 1530 kanunnik te Würzburg, 13 e.v., 14, 23 e.v., 27, 29
Sturm, Jakob (1489-1553), hervormd bestuurder van Straatsburg, 371
Stürtzel, Andreas (†1537), ouder broer van Jakob, proost van het verbannen kapittel van Bazel, 366
Stürtzel, Jakob (†1538), raadsheer aan het Habsburgse hof, 356 e.v., 366
Sucket, Karel (ca. 1506-1532), rechtenstudent te Bourges, *2373*, 81, 94, 143, 269, 307
Suetonius Tranquillus, Gaius (ca. 70-140), Romeins geschiedschrijver, 165
Suleiman I (1494-1566), Turks sultan, 329
Sulla, Lucius Cornelius (138-78), Romeins politicus, 187
Syrus, personage bij Terentius, 303
Szydłowicki, Krzysztof (1467-1532), kasztelan van Krakau, later kanselier van Polen, *2376*

T

Tacitus, Publius Cornelius (ca. 56-na 117), Romeins geschiedschrijver, 65
Talesius, Quirinus (1505-1575), dienaar van Erasmus, 32, 51. 79, 81, 82, 84, 88, 97, 103, 106, 111, 132, 258, 312, 314, 325, 342, 351, 355, 3690, 372, 374
Tardif, Guillaume (ca. 1440-ca. 1500), humanist, tegenstander van Andrelini en Balbi, 63
Terentius Afer, Publius (ca. 190-159), Romeins komediedichter, 47, 152, 156, 186
Terminus, Romeinse god van de grenzen, 159
Tertullianus, Quintus Septimius Florens († na 220), Latijns kerkvader, 20 e.v., 90
Tetzel, Johann (1465-1519), Duits dominicaan, aflaatprediker, 233
Themistagoras, adressaat van Aristoteles, 190
Themistius (ca. 317-387), Romeins staatsman, redenaar en filosoof, 192
Themistocles (ca. 525-ca. 459), Atheens staatsman, 317
Theocritus (3e eeuw v.Chr.), Grieks bucolisch dichter, 241, 337, 354
Theodorici, Vincentius (1481-1526), dominicaans theoloog te Leuven, 219
Theodosius I (ca. 346-395), Romeins keizer, 31, 71
Theognis van Megara (6e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, 175
Theophylactus (ca. 1055-na 1107), aartsbisschop van Achrida, bijbelcommentator, 164
Theseus, personage uit de Griekse mythologie, 257
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 18
Thraso, personage bij Terentius, 47, 85, 119, 136, 172, 203, 205v, 251, 253, 354, 358
Thucydides (ca. 460-ca. 400), Grieks geschiedschrijver, 151
Thüngen, Konrad von (ca. 1466-1540), prins-bisschop van Würzburg, *2428*, 215, *2457*
Thurzo, Alexis (†1543), landeigenaar, opperrechter van Hongarije, 96
Titelmans, Frans (1502-1537), franciscaan te Leuven, 40, 44 e.v., *2417*, 219
Tomicki, Piotr (1464-1535), bisschop van Krakau, vicekanselier van Polen, *2377*
Toussain, Jacques (†1547), leerling en vriend van Guillaume Budé, 57 e.v., *2421*, 151, 158, *2449*
Trautmannsdorf, Andreas von (voor het laatst bekend in 1556), werkzaam in Stiermarken (Oostenrijk), *2398*
Trivulzio, Agostino (†1548), kardinaal, verbleef vanaf 1530 in Frankrijk, 17, 113 e.v., *2423*, *2482*

Tunstall, Cuthbert (1474-1559), bisschop van Durham, 53, 221, 264, 302, 352
Typhon, reus uit de Griekse mythologie, 56

U

Ulpianus (ca. 170-223), Romeins rechtsgeleerde, 102
Ursinus Velius, Caspar (ca. 1493-1539), humanist, geschiedschrijver van koning Ferdinand, 71, 85, 105, 208, *2453*
Uutenhove, Karel (bekend ca. 1524-1577), huisgenoot van Erasmus, 335 e.v., 337, 344, 351

V

Valdés, Alfonso de (ca. 1500-1532), secretaris van Mercurino di Gattinara, 68, *2469*
Valerius Maximus (eerste helft 1e eeuw), Romeins auteur, 175, 180
Valla, Giorgio (ca. 1447-1500), verwant van Lorenzo, docent in Venetië, 150
Valla, Lorenzo (1407-1457), Italiaans humanist en filoloog, 61, 138
Varro, Marcus Terentius (116-27), Romeins auteur, 275 e.v.
Vaugris, Benoît (bekend 1518-1539), boekhandelaar te Konstanz, 243
Velius, *zie* Ursinus Velius
Vergilius Maro, Publius (70-19), Romeins dichter, 306
Vigilantius (ca. 400), tegenstander van Hieronymus, 385
Villinger, Jakob (†1529), thesaurier van Maximiliaan, bouwer van het huis 'Zum Walfisch' te Freiburg, 267, 310, 311, 326, 356, 363
Villinger, Johann, door Erasmus verward met Jakob, 267
Virgilio, Polidoro (ca. 1470-1555), Italiaans geestelijke en humanist, werkzaam in Engeland, 297
Vitoria, Francesco de (†1546), hoogleraar theologie te Salamanca, 39
Vitoria, Pedro de (bekend 1526-1527), dominicaan in Burgos, tegenstander van Erasmus, 39
Vives, Juan Luis (1492-1540), Spaans humanist, gevestigd te Brugge, 58, *2502*
Vlatten, Johann von (ca. 1498-1562), raadsheer van Johan III van Kleef, *2360*, *2386*, *2454*
Vulcanius, Petrus (ca. 1503-1571), tutor van Charles Blount, *2460*
Vulturius, *zie* Geldenhouwer, Gerard

W

Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, beschermheer van Erasmus, 27, 37, 133, 265, 341, 343, 352, 355, 372, 374
Wiele, Adriaan († na 1530), secretaris van de Raad van Brabant, *2408*
Wilhelm IV (1493-1550), hertog van Beieren, 173
Willem V (1516-1592), hertog van Kleef-Gulik-Berg, *2431*, *2458*, 265
Winmann, Nicolaus (bekend 1522-1550), studeerde vanaf 1528 Hebreeuws in Tübingen, *2468*
Wirtner, Ulrich (†1532), stadsbestuurder te Freiburg, 267, 310
Witte, Frans de (bekend 1518-1530), burgemeester van Haarlem, 83
Wolsey, Thomas (†1530), kardinaal, aartsbisschop van York, kanselier van Engeland, 134

X

Xenocrates (ca. 396-ca. 314), Grieks filosoof en wiskundige, 183 e.v., 190, 193
Xenophon (ca. 430/25-na 355), Grieks geschiedschrijver, 176

Z

Zande, Lieven van den (Levinus Ammonius, 1488-1557), kartuizer monnik, 40, *2483*, 359
Zasius, Ulrich (1461-1535), hoogleraar rechten te Freiburg, 34, 41, 66, 94, *2401*, *2418*, 206, 240, 242, 247, 307, 337, 349, 369
Zebrzydowski, Andrzej (†1560), neef van Andrzej Krzyck, 45
Zeno van Citium (ca. 335-ca. 262), grondlegger van het stoïcisme, 183 e.v.
Zenobius (ca. 100), Griekse sofist, doceerde te Rome, 93
Zethus, figuur uit de Griekse mythologie, broer van Amphion, 320
Ziegler, Jakob (ca. 1470-1549), veelzijdig Duits humanist, 396
Zuñiga, Diego Lopez de (†1531), Spaans theoloog, criticus van Erasmus, 77, 129, 218 e.v., 236, 306
Zwingli, Huldrych (1484-1531), kerkhervormer te Zürich, 29